Azriel L. Eisenberg

א. אורינובסקי

תולדות השירה העברית

בימי — הבינים

עם אנתולוגיה ובאורים.

ספר ראשון.

תרצ"א—1930

א.

מבוא לשירת ישראל בימי־הבינים.

קודש וחול. — מקור שירת־הקודש בימי־הבינים. — הפיוט הדתי והאגדה. — הפיוט הדתי וההלכה. — הסתעפות המושיבים. — סוגי־הפיוטים: „יוצרות", „קרובות", שאר הפיוטים. — הקשותים השיריים: אקרוסטיכון, החרזה, המשקלים. — קשר־הזמנון או התמונות: עשרים השערים לפי הרמב"ע. — סגנון הפיטנים. חדוש־שמוש בלשון, הערכה כללית. — התבונות הכלליות: הליריות, הקומפוזיציה הרופפת, נוסח הכלה.

I

קודש וחול

שירת ישראל בימי־הבינים היתה רובה ככולה דתית ושמשה בעיקר כְּלי־קבול להרגשות הדתיות של העם המצוּנה בגלות המרה. שירי־הקודש, התפלות והפיוטים השונים הם חלקה הגדול ביותר, ושירי־החול שבה אינם אלא כיוצא מהכלל, כספיחי־ציצים, שצצו ועלו פה ושם... הכרעה זו כלפי הקודש באה קודם כל מפני התגברות הדתיות בחיי ישראל, שדרשה במפגיע את הרחבתה של עבודת־אלהים בצבור, ושנית, הגלות הקשה היתה מגדילה, מכבידה בלי הרף את המועקה בלב ומכריחה את פיטני האומה להעתיר דברי קובלנא והתאוננות, דברי פיוס ותחנון לכני האב שבשמים. בכלל, קשה היה למשורר העברי לשיר שירי חיים, שירי טבע או אהבה על אדמת נכר... שירת־חולין בריאה זקוקה לשרשים עמוקים בקרקע, לרוחות חום מלטפות, לאוירה ספוגה שאיפות טבעיות של האדם החי, המרגיש את כחו ושמח בפעולתו, לאחיזה אמיצה במולדת, והתנאים ההכרחיים הללו חסרו לשירת הגלות, כי הרי היא התרקמה בתקופת הקפאון והעדר־הפעולה בתולדותינו, התפרצה מבין רדיפות וגגישות, מבין מצוקי־שאול ובלהות־המות, לפיכך הסיחה לרוב את דעתה מעמק־הבכא המלא שוד ושבר ופנתה אל האלהים.

מקור שירת הקודש בימי הבינים

שירת־הקודש שלנו בימי־הבינים נולדה על ברכי סדר העבודה בבית־הכנסת, כהמשך לתפלות־אבות וכהסתעפותן.

A. ORYNOWSKI.
Poezja Hebrajska
Wieków Średnich:
Historja, Antologją i Komentarz.
TOM I.

Drukarnia M. Prużańskiego Białystok, Lipowa 16 Tel. 5-21

ראשית התפלה הישראלית נעוצה בערפלי ימי־קדם, ושנותיה כשנות האומה. התפלות הקדומות לא היו מגובשות, מנוסחות וקבועות בגזרת הדוק או המנהג. עבודת־השם הצטמצמה אז בהקרבת קרבנות, בודויים על אשמות ופשעים, בעריכת טקס מקובל בבית־המקדש. התפלה היתה אז מסורה ללבו של היחיד מישראל, ועל כן נאמרה לרוב בלשון קצרה וקלה, תמימה ופשוטה, בלי סלסולים וקשוטים פיוטיים, מלאכותיים. דוגמאות: אֵל נָא, רְפָא נָא לָהּ (במדבר י״ב, י״ג); קוּמָה ה׳ וְיָפוּצוּ אוֹיְבֶיךָ וְיָנוּסוּ מְשַׂנְאֶיךָ מִפָּנֶיךָ! (שם, י׳ — ל״ה). אולם עם הרמת הדרגא התרבותית של אבותינו קמו ביניהם משוררים, אשר חברו מזמורי־תפלה נשגבים, שנצטרפו במשך הזמן אל סדר־העבודה ונתפשטו בעם (מזמורי תהלים). מחורבן הבית הראשון ואילך מתעלה בישראל העבודה שבלב, והתפלה מתבדלת לגמרי ממעשה קרבנות, אינה מזדקקת יותר למקומות־קדושה מיוחדים לכך, משתחררת ממעמסת החיצוניות הטפלה, מהפולחן הכהוניתי ונעשית לאבן־הפנה של החיים הדתיים בכל תפוצות־הגולה. הנבואה בהטפתה הנלהבה נגד הקרבנות ומנהגי האלילות ובקריאותיה התכופות לתשובה הכשירה את הלבבות לקראת עבודת־האלהים הצרופה, לקראת התפלה הזכה הנובעת ממעינות הנפש; חורבן המקדש ובטול הקרבנות, אבדן המדיניות ופזור האומה יצרו את ההכרח ההסטורי־הלאומי להשליט בחיים הדתיים שלנו את העקרון הנבואי: „ונשלמה פרים שפתינו!״ (הושע, י״ד — ג׳). משוררי תהלים, הסופרים, אנשי כנסת הגדולה, התנאים, האמוראים והגאונים, וביחוד הפיטנים — הקימו לתלפיות את הבנין הענקי של השירה הדתית העברית, שעל יָדֶיה נתקדשו כל החיים הישראליים בקדושה עליונה, כי התפלות נערכו בישראל לא רק בשבתות ובימים טובים, אלא בכל ימות השנה, ולא רק בצבור, אלא גם ביחידות.

התפלות שלנו הן פרי התפתחות של אלפי שנה (צונץ), אולם תקופת־השגשוג של הפיוט הדתי שלנו חלה בימי־הבינים, מן המאה החמשית או הששית עד המאה השש עשרה למנין אומות העולם. בתקופה זו „הֻרגש הצורך לשנות את סדר־התפלה המקובל, לחדשו על ידי מלואים והוספות, כי לא הספיק יותר בתור צנור־הבעה להמון רגשותיה של האומה, לא השביע יותר נפש שוקקת להשתפך לפני ה׳ בדברי תחנונים בימי מועד וחג ובימי אבל וצום...״ (קרפלס). בתקופה חשכה זו נשא העם את עיניו רק לאביו שבשמים, וכל התלהבותו הדתית ונהמת לבו, כל הרגשותיו הדתיות־הלאומיות נשתפכו לתוך ערוצי הפיוטים הארוכים והמסובכים, המלאכותיים לכאורה, שנתחברו על ידי טובי בניו: על ידי מאות משוררים ופיטנים.

הפיוט הדתי והאגדה

האגדה היתה מקדמת־דנא אחד מעמודי־התוך של סדר עבודת־האלהים בבית־הכנסת בימי שבת ומועד, ואל הקריאה בתורה וההפטרה בנביא, אל התרגום ללשון המובנת למתפללים על

ידי „המתורגמנים״, היו מארי דאגדתא או הדרשנים מצרפים גם את באורי הכתובים מעניני דיומא ומעין המאורע בדרך משל ומליצה, ובמשך הזמן נעשתה פרשת השבוע בשביל הדרשנים יתד לתלות עליה את רעיונותיהם, דמיונותיהם וחזיונותיהם, הדרשה נהפכה מלמוד להטפה, מבאור פסוקים לחזון פיוטי על הבריאה כולה ועל גויי־הארץ, על התורה ועל ישראל, על צרות האומה המושפלה ועל סכוייה המזהירים לעתיד... אולם במאה הששית למנין אוה״ע שקעה שמשה של האגדה, נחתמו אפילו המדרשים המאוחרים, ואז בא הפיוט למלא את מקומה, והתפלה היתה מעתה מיוסדת בעיקר על המדרש. אגדות ישראל היו בידי הפיטנים חומר למען הרחיב את התפלות הקצרות והפשוטות: „קריאת־שמע״ ו„שמונה־עשרה״ ולערוך מהן „אוצר יקר מלא דעת־קדושים וגנזי־דברי־הימים, מיטב־השיר וחכמת־אלהים״ (צונץ). בשירת־הקודש קם והתעורר המדרש לחיים חדשים, המשורר הדתי היה מבאר את האגדה ברוח שיר ומליצה, ופועל ידיו—הפיוט—לא היה אלא האגדה העתיקה הצרופה בכור האמנות החדשה.

הפיוט הדתי וההלכה

גם ההלכה תופסת מקום בפיוט הדתי שלנו. דוגמאות: ה„אזהרות״ לחג־השבועות, המונות את תרי״ג המצוות בחרוזים, סדר־העבודה בתפלת יום־הכפורים, הפיוטים לשבתות „המיוחסות״ ושלפני שלש הרגלים וכדומה. הסבה שגרמה להכנסת היסודות התורניים אל סדר עבודת אלהים היא, לפי דעת הפרופיסור ישראל דוידזון, זאת: „במשך הזמנים קמו שונאי ישראל וגזרו גזרות שלא לעסוק בדברי תורה בצבור, ועל כן תקנו חכמינו להזכירם בכלל התפלה ולהזהיר לעמי הארץ הלכות החג בחג והלכות ימים טוביים והלכות שבתות ודקדוק המצוות בדרך שבחות והודיות ותרוזות ופיוטים״. ואמנם בדברי אחד מהראשונים אנו מוצאים בפירוש, „שלא נתקנו הפיוטים אלא בשעת השמד בלחוד, כי היו גוזרין האויבים על ישראל שלא לעסוק בדברי תורה וכו׳״. אולם אח״כ מפאת ההתנגדות לקראים, המשיכו הפיטנים את המנהג לשבץ את הדינים שבתורה שבע״פ במסכת התפלות, כדי לקדשם ולהוסיף להם תוקף. הדברים הללו מפיצים אור על צמיחת הפיוט הדתי בישראל ומכחישים בהחלט את דעת החוקרים האומרים, ששירת־הקודש לא באה לנו אלא על ידי דחיפה זרה, תחת השפעת הליטורגיה הנוצרית של הסורים והיונים וכאלה; צורך השעה היה, ומשום „עת לעשות לה׳ הפרו״ את המקובל ושנו את התפלה מצנור הבעה דתית לאמצעי ללמד את העם תורה, בכלל, הדחיפה ליצירת הפיוט הדתי באה מבפנים, ולא מבחוץ.

הסתעפות המוטיבים

אולם במרוצת הזמנים הלכו המוטיבים בפיוט הדתי והסתעפו: הפיטנים החלו להרצות בחרוזים את תולדות החג, את טיבו וערכו, החלו להלביש מחלצות שיריות על רעיונות הפילוסופיה („כתר מלכות״ של אבן גבירול) או הקבלה („שלשים ושתים נתיבות״ של

הנ"ל). מקודם היו הפיוטים מצטרפים רק לתפלת „יוצר" („יוצרות") ול„שמונה־עשרה" („קרובות"), אולם אחר כך נתחברו „לכל מיני הזדמנויות": לשעת קריאת התורה, לשבתות „מצוינות", לכבוד פרשיות מיוהדות, כפרשת עשרת הדברות או שירת־הים וכדומה. גם מאורעות שונים מהחיים, כמו לידה, נשואין, מיתה וכאלה, נעשו לנושא הפיוט. בקצור, נאמר בלשונו של צונץ: „הפיוט עִטֵר במשך הזמן את כל החיים הדתיים בישראל ונכנס לכל מקום שבתפלה ועבודה, ולא רק בבית הכנסת קנה לו מקום, אלא גם במשפחה, מבקר היה את המשפחות וסועד אצלן בסעודות שבת ומוצאי־שבת, בימי שמחה ותוגה, בימי לידה ומיתה..."

II

סוגי הפיוטים: „יוצרות"

השם פיוט הוא יוני, אבל נמצא כבר במדרש (שיר רבה, פ"א, ז'), ומציין הוא את כל שירי הקודש שנצטרפו אל התפלה. הפיוטים מסתייגים לסוגיהם לפי תכנם, צורתם ומקומם בסדר התפלות. הפיוטים המכונים „יוצר" (ברבים „יוצרות") באים בתפלת שחרית של שבתות וימים טובים, בין ברכות שמע, ומתחלקים לפרקים אלו: א) „יוצר", על פי תחלת הברכה הראשונה „יוצר אור"; נושא „היוצר" הוא על פי רוב עניין מעשה־בראשית; ב) „אופן", פיוט סמוך לתפלת („והאופנים", ועניגו הוא תאור ה„קדושה" של המלאכים; ג) „זולת" (על שם סוף התפלה „על הראשונים": „אין אלהים זולתך") מביע את התקוה לעתיד לבוא או שמתאר את תלאות הזמן; ד) „מאורה", מחובר ל„יוצר המאורות"; ה) „אהבה", לפני „הבוחר בעמו ישראל באהבה"; ו) „גאולה", סמוך ל„גאל ישראל". משוררי ספרד בתקופת הזהב התחילו את הוספותיהם עוד לפני „ברכו" בפתיחותיהם הנקראות בשם „רשויות".

הפיוטים הבאים בתוך חזרת־הש"ץ בין שלש הברכות הראשונות „קרובות" נקראים בשם קרובות. מקור השם הזה הוא, לפי דעתו של צונץ, במלה קרובא, שהוראתה: האיש העובר לפני התבה (ונמצא במדרש: „ההוא חזנא דקרב"). סוג הפיוטים הללו הוא עתיק במאד, וכבר בזמן הפיטנים ינאי וקליר נשתרשה הקרובא עמוק בסדר התפלה ורכשה לה תמונה מסוימת, שבלי ספק היתה תלוית ההתפתחות של כמה דורות. הקרובות מרכבות לפי הרוב מחלקים אלו: א) רשות או נטילת רשות, היא הפתיחה שבה הפיטן מתיצב לפני הקהל. הפתיחה הקדומה היא „מסוד חכמים ונבונים", ובזמן מאוחר לא הכתפקו בה, ופיטני צרפת ואשכנז חברו פתיחות חדשות: ב) מגן: בא תיכף אחרי „מלך עוזר ומושיע ומגן", תכנו הוא דבר הלכה או אגדה, מסתיים הוא בהזכרת כרשת היום: „ככתוב", ובהוספת עוד פסוקים אחדים המתיחסים

לענין החרוזים הקודמים. אחר הפסוקים הללו באה „חתימה", המשמשת מעבר לברכה, וזה מפני שאמרו חז"ל: „כל הברכות צריך שיֵאָמר מעין חתימתן סמוך לחתימתן": ג) מחיה — לפני ברכת גבורות או לפני „מי כמוך": ד) משולש, לפני ברכה שלישית, כלומר לפני ה„קדושה". פיוט זה מסתיים לרוב בפסוקים „ימלוך ד' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה" (תהלים קמ"ו, י'), „ואתה קדוש יושב תהלות ישראל" (תהלים כ"ב, ד'). הפיטנים הקודמים היו עוסקים בפיוטים הללו בתולדות אחד משלשת האבות, ורק אחרי הפיוט ד' היו עוברים לטפל בעניני דיומא. אחרי המשולש באים על־פי־רוב ארבעה פיוטים: ה) פותח „אל נא" ומסיים „חי וקים נורא מרום וקדוש": ז) פיוט אגדי־תולדי ואחריו „אל נא לעולם תוערץ", והוא כנראה שריד מפיוט של הפיטנים הקדמונים: ז) פיוט שחרוזיו מסימים בקדוש או העוסק בתוכן קריאת התורה: ח) סלוק, פיוט ארוך הפותח „ובכן לך תעלה קדושה", והוא מעבר אל „הקדושה", ועל־פי־רוב אין בו חרוזים, ותכנו ספורי.

שאר הפיוטים חדשות:

חוץ מ„יוצרות" ו„קרובות" שונות חוברו במשך הזמן הרבה תפלות חדשות: תחינות וודויים — סליחות, קינות על חורבן בית־המקדש ועל צרות ישראל, הזכרות צדקת אבות, ביחוד עקדות המזכירות את עקדת־יצחק, עבודות, תפלות מוקדשות לתאור עבודת בית־המקדש, ביחוד סדר־העבודה, הכולל הרצאת דיני המשנה על עבודת יום־הכפורים ומוסיף עליהם ציור חי ממעשי הכהן בו ביום. מתחלה באה פתיחה המכילה מעשי־בראשית ודברי־הימים עד בחירת שבט לוי ואהרן ובניו, ואחרי העבודה בקשת שנת־ברכה וציור הדר עבודת המקדש וזיו הכהן הגדול וקינה על החורבן. על הפיוטים האלה נוספו תפלת־טל ותפלת־גשם, אזהרות לשבועות: פיוטים המפרטים את תרי"ג המצוות — „הושענות" לסכות ועוד ועוד.

הקשוטים השיריים: אקרוסטיכון

התפלות העתיקות היו כתובות, כמו שאמרנו לעיל, בשפה פשוטה, מובנה וקלה, בלי עתרת שמות נרדפים, כמעט בלי כל קשוט מלאכותי, אולם הפיוטים המאוחרים ערוכים על־פי כללים קבועים ומקושטים בהרבה קשוטים חיצוניים־צורתיים, והללו מעידים, כי בעיני הרבה מהפיטנים היתה הצורה המלאכותית, שֶׁנִּתְּנָה לשפה, אחד מעיקרי השירה והמליצה. מהקשוטים של הפיוט נתעכב קודם־כל על האקרוסטיכון או ראשי־התבות, כלומר עריכת מלים, שורות או בתים על פי סדר אותיות קבוע: או על־פי סדר האלפא־ביתא, או על־פי ראשי תֵבות של שמות, פסוקים ופתגמים. צורת האלפא־ביתא עתיקה היא ומצויה כבר במזמורי־תהלים (קי"ט, קמ"ה ועוד) ובתפלות הקדומות — „אל ברוך גדול דעה", „אשמנו מכל עם" וכאלה — אלא שבמשך הזמנים התרכבה צורה זו, וְאִפְנֵי שמושיה נסתבכו במאד: סדר א"ב כפולה, מְשולשת מרובעת וכו'", תשר"ק, אתב"ש, אלב"ם וכדומה. ברור הוא, שסבת הסדור על־פי האלפא־ביתא היתה בראשיתה

מנימונוטכנית — אמצעי להקל על הזכרון, למען יוכלו המתפללים לקרוא את התפלות בעל פה, אולם בתקופת הפיטנים קבלה צורה זו אופי של קשוט שירי חשוב במאד. ובנוגע לראשי־התיבות של השמות — הרי היה זה בעיקר תחבולה לשלב את שם הפיטן ביצירתו ולהשאיר את שמו לדורות.

הקשוט השני היא החרוז. „השם חרוז — אומר רבנו משה אבן עזרא ב„כתאב אל מחאצרה" — אצל הערבים הוא תואר משאל מן מחרוזת פנינים; כל נופך ונופך יוקבל אל רעהו עד שיהיו למחרוזת. כך תושמנה המלים אשה אל רעותה עד שיגלה הבית. אחר כך יושמו הבתים איש אל רעהו במקומם הראוי להם עד שישולם המאמר" (עיין „שירת ישראל", עמוד מ"ה). החרוז הוא עיקר המליצה הערבית, אולם מכאן אין להסיק, שהערבים היו ממציאי השירה המחורזת: שירה שקולה וחרוזה בצורתה הפשוטה־הראשונה היא נחלת רוב העמים והלשונות. את החרוז אנו מוצאים בפעם הראשונה בשירה העברית בתור צורה מלאכותית קבועה — באזהרות הקדומות, בפזמוני יגאי וקליר, בפיוטי רבנו סעדיה גאון ואחרים, אולם ביחוד הרבו להשתמש בחרוזים משוררי־כפרד, שהשבו את שווי האותיות וההברות האחרונות ליסוד המליצה. בספרד חקו משוררינו גם את צורת השיר המזרחי הע'ז'אל, החורז כל שני טורים ונמשך כמים שאין להם סוף. הע'ז'אל מכריח את הפיטן לצרף המצאות על גבי המצאות, ומשחק־המלים־והתנועות מפליא את הקורא. עיין „תהכמוני" של אלחריזי. בנוגע לחריזה נקבעו הכללים הללו: חבר־טורים, הבוללים רעיון שלם, נקרא „בית"; בבית מרובע־הטורים נקראים הטורים א', ג' — דלת, והטורים ב', ד' — סוגר, או בדרך־כלל: החלק הראשון של הבית נקרא דלת, וחלקו, או טורו האחרון — סוגר. שיר, שמספר הטורים בבתיו שנים, נקרא — שְׁנָיָה, שיר, שמספר הטוריו בבתיו שלשה, נקרא — שְׁלִישִׁיָּה, שיר שרק סוגריו מתחרזים הוא שיר קשור:

שִׁכְחִי יְנוֹגֵךְ — נֶפֶשׁ הוֹמִיָּה,
לָמָּה תִּפְחֲדִי — מִמְּצֻקֵי נְשִׁיָּה? (שלמה בן גבירול)

שיר שדלתותיו מתחרזות לבד וסוגריו לבד, וטורי דלתותיו מרובים על סוגריו הוא שיר חרוזי:

עֲלֵי הַסְּפִינָה, | וְהוּשִׁי בְעוּפֵךְ,
וְדִרְשִׁי מְדִינָה, | וְיַד אֵל תְּגִיבֵךְ,
אֲשֶׁר לַשְּׁכִינָה | וְקִשְׁרִי כְּנָפֵךְ
כְּתוֹכָהּ חֲבָרִים; | בְּכַנְפֵי שְׁחָרִים (רבי יהודה הלוי).

שיר שדלתותיו מקבילות לסוגריו, וחרוזיהם שונים הוא שיר מחולק:

הִנֵּה מִיּוֹם גָּדַרְנוּ — מִשָּׁלֵם וּבְנוֹתֶיהָ,
וּמֵעַל צִיּוֹן נִפְרַדְנוּ, — וְגָדְמִי כָּל נְאוֹתֶיהָ,
אֲנַחְנוּ פְּלָאִים גָּדַרְנוּ, — וְהִיאָרָצָה שַׁבְתּוֹתֶיהָ (רבי יהודה הלוי).

חרוז שיש בו רק שויון אות ותנועה אח': הוא חרוז עובר. כמו שם, קם, ונחשב לחרוז גרוע (כמו בשירה הצרפתית), ואברהם אבן עזרא חבר עליו את המכתם הידוע „לא תחרוז בשור וחמור"; חרוז שיש בו שויון שתי הברות או יותר נקרא חרוז מיוחס:

שְׁכִיָּה עֲנִיָּה, — בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה, — לְקוּמָה לְאָמָה, לְאָמָה מְצֻרָיָה (שלמה בן גבירול).

הפיוטים הראשונים היו כתובים בלי חרוזים ומתחברים על ידי מלה אחת שהיתה מסיימת כל טור:

אָנוּכָה לָעֲרָה, אִמְצָא גָּגְדִי אֵל קָרוֹב לִי בְּעֵת קָרְאִי בְקוֹל,
אֲשֶׁר בַּעֲדַת אֵל בְּקַרְבִּי נָצָב, וּפֹה בְּמִקְדָּשׁ מְעַט אֲצַפְּצֵף לוֹ בְּקוֹל (יוסי בן יוסי)

שירים, שחרוזיהם הם מלים דומות במבטאן ושונות בהוראתן, נקראים שירי צמדים, בערבית תַּגְ'נִיס:

אֲשֶׁרֵי רוֹאֶה כָּל טוּב עוֹלָם | וּנְצוּרַת לֵב חֹשֵׁב הֶבֶל
חָצִיר יִצְמַח הוֹדֶ נֵן יָרָק | וּכְפָנֶיהָ יָרֹק יָרָק! (רבנו משה אבן עזרא).

שיר, שראשי חרוזיו וסופי חרוזיו הם כנ"ל, נקרא שיר נצמד:

בּוֹחֵן לְבָבוֹת יַחֲקוֹר סוֹד לִבָּךְ, לָבֵן בִּישֶׁר הַחֲזֵק בָּמִיד, בְּנִי!
בּוֹ חֵן וְטוֹב הִמְצָא בְּעֵת כִּי הַזְּמָן יָמִיר בְּאֵיד גִּילָךְ, וְשִׂמְחָתְךָ—בְּנִי *) (אלחריזי).

מלבד כל אלה היתה נהוגה גם צורת ה„מוסיבי", שכל בית נגמר בפסוק מן התנ"ך המתחרז עמו:

אֶעֱרֹךְ מִדְבָּרַי דָּתִי, | אַקְרִיב פְּרִי אִמְרָתִי,
אֲכוֹנֵן מֵדֶר עֲבוֹדָתִי, | אוּלַי יִקָּרֶה ד' לְקִרְאָתִי (רמב"ע).

סליחה עם קיקלור, כלומר שהטור הראשון או האחרון של הבית הראשון חוזר ושב בכל סיומי הבתים, בין אם הוא מתחרז או לא, נקראת פִּזְמוֹן (Refrain):

יִשְׂרָאֵל נוֹשַׁע כַּה' תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים, | שְׁעָרֶיךָ הֵם הוֹפְקִים כַּעֲנִיִּים וְדַלִּים,
גַּם הַיּוֹם יְנַשְּׁעוּ מִפִּיךָ, שׁוֹכֵן מְרוֹמִים, | צָקוּן לַחֹשֶׁם קְשַׁב־יָה שׁוֹכֵן מְעֻלִּים,
כִּי אַתָּה רַב סְלִיחוֹת וּבַעַל הָרַחֲמִים! | כִּי אַתָּה רַב סְלִיחוֹת וּבַעַל הָרַחֲמִים! (שפטיה)

*) נִי־נִי

פזמון, שלפניו באה מלה מקראית או פסוק או שבר פסוק, שבו או במקצתו מסתיימים סופי הבתים, או חורזים בו, נקרא מְסִתַּאגִ״ב, כלומר „מקביל״ או „מתאים״:

נַפְשִׁי אִוִּיתִיךָ בַּלַּיְלָה! | וְכָלְתָה אֶל מְקוֹר שָׂרְשָׁהּ
אִוְּתָה נַפְשִׁי אֶל מְקוֹם נַפְשָׁהּ, | לֶלֶכֶת יוֹמָם וָלַיְלָה!
וְנִכְסְפָה לִגְוָיָה כָּדֶשָׁה, | (רמב״ע).

המשקלים

בהשפעת השירה הערבית הכניסו הפיט ים, מימות דונש בן לברט ואילך, את משקלי ההברות אל השירה העברית ושמו על לשוננו את כללי התנועות והיתדות. ומפני שאין בעברית תנועות ארוכות וקצרות בהטעמה, כמו בערבית, הנהיגו כללים אלה: כל הברה פשוטה, שיש בה תנועה לבד, או כל תנועה מרכבת עם שוא נח, נקראת תנועה. התנועה (במטריקה האירופית — סְפֶנְדֵאוּס) סימנה הוא: —. כל שוא נע, בין בראש המלה בין באמצעיתה, נחשב יחד עם התנועה שלאחריו ליתד. גם החטף וגם שורוק גנובה יוצרים עם התנועה שלאחריהם את היתד. היתד מתאים לַיַּמְבּוּס האירופי וסימנו ˘ — :

הֲיוֹדֵעַ-לוֹ פְּנֵי-רִים הֲיוֹ-תָם חֲדֵי-רִים
לֵלֵי-בוֹת קְשֵׁו-רִים בְּכַנְפֵי נְשֵׁי-רִים?

לשם המשקל היו „מניעים״ את השוא הנח ו„מניחים״ את השוא הנע:

לְעֵת נַעֲ-שָׂה בְּחָפְ-צוֹ כֹּל.

שיר בנוי מתנועות בלבד או מיתדות בלבד הוא שיר פשוט:

זַן-כּוֹר גָּ-בָר כִּי-בֵּי חַ-יָּו, כִּי לֵ-בָּ-וָת הוּא לָ-קוּ-חַ (רמב״ע).

שיר בנוי מיתדות ותנועות הוא שיר מרכב. כהרכבת התנועות והיתדות באופנים שונים יצאו המשקלים בצורותיהם השונות. מכבר המשקלים מגיע לכי דברי החוקרים עד נ״ב. דוגמאות: א) יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות, בערבית נקרא חַזַג׳:

אֲרוֹן עוֹלָם, אֲשֶׁר פָּנָה, בְּמַה-רֵס כָּל יְצִיר נִבְרָא.

ב) יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות, יתד ותנועה בדלת ובסוגר, בערבית ואפר:

הָבָא מַכִּיל וְשָׁט הַבֵּל הָרָבֵה,
וְאֵין לְרָאוֹת פְּנֵי אָדָם הָרָבֵה (רבי יהודה הלוי).

ג) יתד ותנועה, יתד ותנועה ארבע פעמים בדלת ובסוגר, בערבית מְתַקְאַרֵב:

עָלַי הַ-סָּפֵי-נָה וְדַרְ-שֵׁי מְדִי-נָה,
אֲשֶׁר לְ-שֶׁכִּי-נָה בָּהוּ-כָה הָדָר-יִם (ריה״ל).

ד) שתי תנועות ויתד, שתי תנועות ויתד, שלש תנועות בדלת ובסוגר, בערבית כַּאמֵל.

כִּימֵי זְקַן-תִּיאֵל אֲשֶׁר גְּנָמָרָה, אוֹת כִּי שָׁהָ-קִים לַ-הַלּוֹף יִצָּרָה (רשב״ג).

ה) שתי תנועות ויתד, תנועה ויתד, שתי תנועות ויתד, תנועה ויתד, בערבית בַּסִיט:

אַ-הַב וְהֵם יְשַׁ-נְאוּ, אַשְׁ-לִים יְהָ-לָ-חֲמוּ (אבן נ׳קטילה).

ו) משקל כפול: משקל הדלת שונה ממשקל הסוגר:

אַל תִּתְמַהוּ אַנְשֵׁי אֶדֶמָה עַל דָּבָר
שֶׁמֶשׁ וְנֹגַהּ אֲשֶׁר קָדְרוּ (רשב״ג).

בדרכים כאלה נוצרו משקלים שונים, אשר הכבידו על הבטוי השירי הטבעי. המשוררים כאלו היו „מחבבים את היסורים״, ובתענוג גדול היו בוחרים את המשקלים הקשים ביותר, כמו יתד ותנועה, יתד ותנועה (רשב״ג, רמב״ע, ריה״ל), ורק יחידים היו — כגון ריה״ל בעת זקנתו והרמב״ם — שהתריעו על זרותם של המשקלים הערביים להרוח העברי והביעו את התנגדותם להם, אף־על־פי שהשתמשו בהם עצמם (גם הרמב״ם „חרז ושקל״ בשעת הודמנות). ואין ספק, שקשים היו המשקלים הזרים להתפתחותה הטבעית והעצמית של השירה העברית, אבל יחד עם זה צריך להודות, שהם הוסיפו לפיוטים איזה צלצול רתמי ומוסיקלי, ו„ודאי, שמלבד הסבות החיצוניות והמקריות הסבו את קבלתה של הצורה הערבית גם איזו קורבה רוחנית, הכרח פנימי וצרכים אסטטיים, שאלמלא כן לא היה הזווג מתקיים זמן רב כזה ולא היה עושה פירות משובחים כאלה. והמעמיק חקר ומתמסר להכרת צורתו החיצונית של הפיוט בלי משפטים קדומים וחודר למהותה מתוך חבה — מתגלים למניו חנה ויפיה המיוחד״ (מ. ו.).

III

קשוטי הסגנון או התמונות

מלבד הקשוטים החיצוניים של הרתוריקה והבניה, השתמשו משוררינו בימי הבינים גם בהרבה תכונות [illegible] ות, המוסיפות לשירה חן ויופי, בהירות וציוריות. אצל הערבים היה מקצוע

הסטיליסטיקה מפותח במאד, והרבה ספרים נתחברו על ידי מבקריהם בדבר כללי המליצה הערבית: ספר אִבֶּן קֻדַאמַה בדבר הבקורת, „ספר המליצה" של אִבֶּן אַלְמֻעתַז, „השירה והמשוררים" של אִבֶּן קֻתַיְבַה ועוד. אולם לנו יש רק ספר אחד, והוא „כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה" לר' משה בן יעקב אבן עזרא, שבו אנו מוצאים את כללי המליצה התנ"כית ושל משוררי ישראל שקדמוהו. רמב"ע מונה בספרו זה את קשוטי השירה העברית וקובע את מספרם לעשרים.

עשרים השערים בקשוטי השיר לפי הרמב"ע.

השער הראשון הוא שער ההשאלה, כלומר, שמושי־מלים המוציאים אותן מידי פשוטן ונותנים להן הוראה אחרת, משאלת, למשל „אם הדרך" (יחזקאל כ"א—כ"ו), „אישון לילה" (משלי ז'—ט'), ואבן גבירול אומר:

וְלָבַשׁ לַיְלָה שִׁרְיוֹן אֶפְלָה וְרַעַם בַּחֲנִית בָּרָק דְּקָרוֹ,

„הרי השאיל שריון לחשכת לילה וחנית לאור הברק, גם תאר את הענין בפעל „דקרו", וכל המלים הללו משאלות ממלחמה, והמשורר קלע למטרתו".

השער השני הוא שער הרמז, כלומר, „משתמשים במלים מועטות המורות על כוונות רבות, שאינן מובעות בפירוש. למשל: „ואתמלטה בעור שני" (איוב י"ח—י"ד), הרי אין עור לשן, וכונתו שלא ימלט בשום דבר... המשוררים השתמשו ברמזים גם בנוגע לצבעים האדומים, שמושחים בהם את האצבעות, כגון:

„מְדַם חֲלָלִים קְצָה יָדָה מְאָדָם".

השער השלישי הוא שער ההפכים המקבילים: הִלְבִּין נְעוּרִים שְׁחוֹר שֵׂעָר וְהִקְדִּיר מְאוֹר פָּנִים וְשִׁנָּה הֲדָרֵנוּ וְצַלְמֵנוּ.

השער הרביעי הוא שער לשון נופל על לשון, והוא שכיח מאד בכתבי־הקודש, ומשוררינו בימי הבינים חברו בעזרת האומנים מאות שירים נצמדים, תַּגְ'נִיס. עיין ספר ה„תרשיש" לרמב"ע.

השער החמישי הוא שער החלוק: כלומר, פרוט מספיק של הפרטים, למשל: וְלוֹ חֵן עֲפָרִים וְזוֹהַר מְאוֹרִים — וְשַׁאֲגַת כְּפִירִים וְנִדְבַּת עֲנָנִים.

השער הששי הוא שער ההקבלה: כלומר, הנגודים שבמאמר מקבילים זה לזה: אֲחַנֵּן וְיִקְשֶׁה, וְאֹהַב וְיִשְׂנָא, וְאַצַּן אֶמֶת בּוֹ, וְשָׁוְא יַעֲנֶה בִּי (ר"ש הנגיד).

השער השביעי הוא שער הפרוט: „לא לקלים המרוץ, ולא לגבורים המלחמה, וגם לא לחכמים לחם, וגם לא לנבונים עשר, וגם לא ליודעים חן" (קהלת ט'—י"א).

השער השמיני הוא שער הַהִשְׁנוּת, עוּרָה, לְבָבִי, מַה־לְּךָ נִרְדָּם? עוּרָה וְהָקֵץ רַעְיוֹנֶיךָ (רשב"ג).

השער התשיעי הוא שער הפתיחה: השער הזה דומה לשער הקודם,

אלא שהמלה הנשנית באה כאן בפתיחת הבית ובסופו:

אַשְׁרֵי אֱנוֹשׁ רָאָה פְּנֵי אָבוֹן אָחִי, וּמַה־יּוֹעִיל אֲמוֹר אַשְׁרֵי? (רמב"ע)

השער העשירי הוא שער העודף: כשהמשורר יגמור את רעיוני קודם שהגיע לסוף הבית, יוסיף מלים אחדות הנחוצות לו להשלים את השורה, ועל ידי זה יביא ענין עודף. דוגמאות: „והורדתי הגשם בעתו, גשמי ברכה יהיו" (יחזקאל ל"ד—כ"ו):

כְּקַר מַיִם עֲלֵי נֶפֶשׁ עֲיֵפָה, וְצֵל סֶלַע, אֲבָל צֵל הַהֲדַסִים.

השער האחד־עשר הוא שער ההשלמה: הכונה היא, שהמשורר יזכיר את כל הפרטים ולא יחסיר שום דבר הדרוש להשלמת הרעיון.

השער השנים עשר הוא שער המאמר המוסגר, דוגמא:

וְיַשְׁלִימוּ מִתֵּי אָוֶן וָעָמָל וּבִי יַעֲשׂוּ (וְאֵין הוֹמֵל) שְׁפָטִים.

השער השלשה עשר הוא שער הדמיון, דוגמאות: „כחוט השני שפתותיך" (שיה"ש, ד'—ג'), „זכו נזיריה משלג, צחו מחלב, אדמו עצם מפנינים, ספיר גזרתם" (איכה ד'—ז'), „זהב־שמש", „כסף־הלבנה" וכדומה.

השער הארבעה עשר הוא שער מלים מיותרות בשביל המשקל: לו עַל נְקִיקֵי הַסְּלָעִים פָּשְׁטוּ כַּפָּיו יְמֵי־הַחֹם אֲזַי יְדָשָׁאוּ — המלים „ימי החם" הן מיותרות.

השער החמשה עשר הוא שער היוצא מן הכלל:

שָׁמֶשׁ בְּעֵינֵינוּ וְכָל עַיִן, אָבָל נֹפֶת לְשׁוֹנֵנוּ וּמֹר אַפֵּינוּ (רשב"ג).

השער הששה עשה הוא שער ההגזמה:

וְאֵלּוּ קָרְבוּ, מֵחֹם צִלְעֵי אֲזַי כּוֹ נִשְׂרְפוּ מֵישַׁךְ וְשַׁדְרַךְ (רשב"ג).

השער השבעה עשר הוא שער ההשמטה:

הַיָּם רָאָה וַיָּנֹס, הַיַּרְדֵּן — יִסֹּב לְאָדוֹר (תהלים, קי"ד).

השער השמונה עשר והשער התשעה עשר הם שער יפי ההתחלה ושער יפי ההתחלצות: „אני מבאר את שני השערים הללו כאחד, מפני שהם קרובים זה לזה... יש משוררים המקשטים את שיריהם על ידי שיפתחו בדברי אהבה, שאינם נוגעים לעצם הענין, שאליו הם מתכונים, ואחר שהאריכו הדבור בהתחלה, יתחלצו [יתאזרו, ימהרו] אל מטרתם, שהיא להלל או לגנות איזה איש, או לכל גושא שיהיה". עיין ה„קצידות" של משוררי ספרד.

השער העשרים: „ערבוב ספק בודאי, וחיוב ושלילה על־פי דרך המשוררים, ולא על־פי האמת ההגיונית":

וְלֹא אָבִין, הֲיֹאַרְךָ אוֹ הֲיִקְצָר, וְאֵיךְ יָבִין אֱנוֹשׁ יִשָּׂא חֲלָאִים?

או:

וְאָמְנָם כִּי שְׁמוּאֵל הוּא שְׁמוּאֵל אֲשֶׁר נִקְרָא בְּהֵיכַל אֵל פְּנִימָה;
וְאִם אֵינוֹ, הֲלֹא הִנּוֹ בְּצִדְקוֹ וְתָמָתוֹ וַדַּרְכּוֹ בַּתְּמִימָה (יוסף אבן חסדאי)

„מלבד עשרים השערים שמנינו כאן — ממשיך רמב"ע — מקשטים המשוררים את שיריהם במשלים וחידות".

IV

כבלי החרוזים והמשקלים המלאכותיים, ולפרקים גם ההשתדלות לחזקות את ההבעה הטפוסית־הערבית, הכריחו את הפיטנים לפרוץ את גדרי הצורות הלשוניות הקבועות בספרות הקדומה, לא להכנע בפני חוקי הדקדוק הת"נכי, אלא ליצור סגנון עצמאי מהחומר ההילי של הלשון, כלומר מהשרשים, סגנון קשה ומוזר, סגנון שאין בו רכות וגמישות, סגנון עמוס „דבורים מפוצצים", סגנון עז ושגיא...

סגנון הפיטנים.

קשיות הסגנון היתה סימן לשבח בימים ההם. „כשם שבשפה הרומית היו משתמשים בימי הבינים בשני סגנונים, בסגנון קל ובסגנון מלאכותי, וכשם שבספרות הערבית, המשורר, שדבריו מובנים בלי יגיעת המוח, אינו מכובד על קוראיו, כך בין הסופרים העבריים בימי הבינים היה הסגנון הקשה נותן טעם לשבח. והדבר הזה היה אחת מן הסבות הראשונות, שהביאה את הפיטנים הקדמונים לעזוב את טהרת השפה החיה בכתבי הקודש ולזשוב להם חשבונות משקלים חדשים ונטיות חדשות, ומדי התרחקם מן המקור והשמרם מיפי מליצת הכתובים, בקשו להם יפויים אחרים וקשוטים מקשוטים שונים" (דוידזון). אחוז בולמוס ההבעה הקשה והמוזרה מתאכזר הפיטן על הלשון: מטיל בה מרות ורודדה על סדנו כאות נפשו. הפיטן הוא אדון ללשונו, „ברצותו חוגג, וברצותו ממוגג"... הפיטנים היו הריפורמטורים הראשונים בלשון העברית ובסגנונה וחדשו בה חדושים מלאכותיים, ומהם כאלה, שאין להם סמך וסעד במקראות או בתלמוד; הפיטנים בראו בריאה לשונית חדשה בישראל.

חדושי־שמוש בלשון.

לשון הפיטנים שופעת בטויים זרים וצורות חדשות, ועל־כן נתעכב בקצרה על אי־אלו מהסימנים הבלשניים המחודשים, השקועים בתסבוכת סטיותיה מהמקובל.

א. שמוש בלשון רבים, בשעה שבתנ"ך ובשפה הננו מוצאים רק את היחיד: יְבוּלִים—יָבוּל; חִילִים—חִיל; יְגוֹנִים—יָגוֹן; שְׁשׁוֹנִים—שָׂשׂוֹן; רְצָלִים—רַצַל; שְׂחָלִים—שַׂחַל; קְהָלִים—קָהָל; רְכִילִים—רָכִיל; נִיחוֹחִים—נִחוֹחַ.

ב. שמוש בהרכבות־סמיכות מיוחדות לפיטנים: צִפּוּן־קֶבֶר; תְּמִים־שִׁיחַ; נְעוּר־שֵׂכֶל; סְרוּחֵי־מַצַּשׂ; גְּלוּמֵי־גוּשׁ; תְּלוּלֵי־רוֹם; אָחֵי־תֵבֵל; כְּרוּתֵי־בְרִית, טְעוּנֵי־מוֹרָא ועוד.

ג. יצירת שמות חדשים או צורות חדשות של השמות: צוּל—מצולה; חִנִיט־יָלִיד; מַעַן־מענה; טֶכֶס־קשוט; גַּצַשׁ־רעש; חֲטִבָּה־שֶׁבֶת; שֵׂגֶב מלשון נשגב; צַחַן־צחנה; חֶמֶל־חמלה; זְכִיוֹן־זכויות; קשיון־קשיות; צחיון־בהירות;

אֹרֶשׁ־דבור; שְׁעִיָּה־פניה; פְּלֶל־תפלה; זִיב־קלות; סְגֻלַּ־סגולה; וְעוּד־כנוס; פִּקּוּק—כשלון ועוד.

ד. יצירת פעלים חדשים משמות, מתארים, ממספרים וממלות היחס: הִתְלַהֵק—התכנס להקות להקות; לַהֵג־דבר להג; הִנְשִׁיף־העריב; שִׁלְהֵב—הדליק שלהבת אש; הִרְבִּיב—הזה רביבים; הִצְעִיף מִצָּעִיף; הִנְגִיד מִנָּגִיד; הִצְהִיב מִצָּהוּב; רַבֵּעַ מארבע; שַׁבֵּעַ משבע; הִמְאִיד־הגדיל במאד; בִּלְעֵד—עשה בלעדיו; לִבֵּד—יחד לבד; טִרְמַנִּי מִטֶּרֶם וכאלה.

ה. שמוש זר בגזרות ובבנינים של הפעלים: הפיטנים תשבואת כל הגזרות, מלבד השלמים הגמורים, לשניות, כלומר לבעלות שתי אותיות, ולכן היו מרשים לעצמם להפיל מהן אותיות ולתת להן צורת השניים היותר פשוטה וקצרה, ולפיכך גם העזה והמצלצלת ביותר. הפיטנים היו הופכים בנקל את שרשי ל"ה לע"ו על־ידי השמטת הה"א: במקום חָרָה—חָר, חָנָה—חָן, גִּלָּה—גָּל, גָּעָה—גָּע; במקום שָׁעִיתָ—שַׁעְתָּ, חָנִיתָ—חַנְתָּ וכאלה. והוא הדין בנוגע לשרשי ל"א ופ"י: במקום אָתָא אֶת, יָצַץ—עָץ; בשרשי הסרי פ"נ או פ"ל נהגו ג"כ מנהג ל"ו: במקום נָתַתָּ—תַּתָּה; לָקַחְתָּ—קַחְתָּ, נָטַעְתָּ—טַעְתָּ, נָסַע—סָע, נִגַּשׁ—גָּשׁ. יסוד לזה שמשו להם בודאי התלופים במקרא מעין: תַּתָּה, קָחָם, קַח וכדומה. גם את השמות הגזורים מהפעלים בנו באופן כזה: במקום נטיעה—טִיעָה וכדומה, מהפעלים נָבַט, נָגַע, נָגַד, המשמשים במקרא רק בהפעיל (הִבִּיט, הִגִּיעַ, הִגִּיד) עשו קלים קצרים בהשמטת אותיות הבנין והגזרה: בָּט, נָע, גָּד, בִּיטָה תחת הַבִּיטָה וכו'; במקום הַקִּיץ—קַץ, הַבִּין—בָּן, הַגִּיף—גָּף. גם מן השלמים הפכו פעלים רבים, שאינם מצוים אלא בנפעל, פִּעֵל או הפעיל—לבנין קל: במקום גִּרְדַּם—רָדַם, גֵּאֲלַם—אָלַם, גִּלְאָה—לָאָה, הַעֲלַם או עָלַם—עָלַם, הִתְמִיד—תָּמַד; במקום הַפְּעֵל—קַל: מבארים — בוֹארים, מבטלים—בוטלים. במקום הפעיל־קל: הסכית—סָכַת, הקשיב—קָשַׁב; האזן—אָזַן. ויש שהיו מהפכים את המרובעים למשולשים, למשל במקום טאטא—טָאַט, טְאוּט, ויֵשׁ שהיו יוצרים פְּעֵל מקל, כדי להפוך את הפעלים מעומדים ליוצאים: נום־נַמַּם (הפל תנומה) עָשַׁשׁ—עַשַּׁשׁ (כל עין תְּעַשֵּׁשׁ), „אדר"—אַדַּר, מְאֻדָּר; „אפל"—אַפֵּל, מְאֻפָּל; על־פי־רוב יהפכו לצֹרך זה עצמו את הקל להפעיל ויבנו למשל מ„צלל"—הצלל, הצללת, מוצללת, מ„זעם"—הזעם, מ„דמם"—הדמם ועוד.

ו. השמוש בכנויים (אפיטטים), הבנויים ברמז על כתוב בתנ"ך או על מאמר בספרות התלמודית, שמוש שהוא, לפי דעתו של צונץ, הסימן היותר מובהק של סגנון הפיוטים: במקום מקואות מים יאמרו הפיטנים מְדוּדִים (על דרך הכתוב „מי מדד בשעלו מים"), שעולים, זרומים, חבואים, כנוסים וכדומה; במקום שמים: אהולים, זרותים („תכן שמים בזרת"), טפוחים, מעולים, מתוחים, פרוסים, שפורים וכדומה; במקום ארץ: טבועה, פצומה, רגובה,

רקועה וכו׳. במקום מלאכים: אראלים, חשמלים, פתוכי־אש, פתוכי־פלדות, שנאנים, טפסרים, חצובי־להבים, בלולי קרח ושלג ושלהבים, ועודי־מעל, תרשישים, סכוכי־אברה, מרבעי־פנים, אפודי־שש וכדומה; במקום עם ישראל: איומה, שושנה, חבצלת, יונה, כבשה, סגולה, סגל חבורה, עמוסה, עזיריה, שלישיה, גפן, תַּמָּה, כנה, יְשֵׁנָה (שיה״ש: „אני ישנה ולבי ער״) ועוד.

ז. השמוש בשמות נרדפים בלי גבול: גילה, דיצה, חדוה, רינה וכו׳; הוד והדר, נוי, פאר, תפארת, זך, זהר, טהר וכו׳, חוסן, חיל, עצמה, עוז, גבורה וכו׳; „אין כמוך באדירי־מעלה, בכרובי מעלה, במלאכי־מעלה, בשרפי־מעלה, בקדושי־מעלה, בשנאני־מעלה וכו׳.

ה. הבלטת הרעיון היסודי על־ידי שפעת משלים וציורים חוזרים באופן מונוטוני: אנחנו בידי ה׳ „כחומר ביד היוצר, כאבן ביד המסתת, כגרזן ביד החרש, כהגה ביד המלח, כזכוכית ביד המזגג, כיריעה ביד הרוקם וכו׳ („כי הנה כחומר ביד היוצר״); „אותה נפשי אל מקום נפשה, וכלתה אל מקור שרשה ונכספה לנוה קדשה״ וכו׳ (רמב״ע).

ט. הבלטת הרעיון היסודי על־ידי אנטיתיזה חוזרת באופן מונוטוני: „אשר אימתך בארצי אמן וכו׳, ואבית תהלה מגלומי־גוש, מדלי־מעש וכו׳״, אנטיתיזה זו הולכת ונשנית שש פעמים ובעשרים וארבעה ציורים נרדפים בכל חלק הפריודה.

י. השמוש הקיצוני בכל קשוט פיוטי חיצוני, למשל בלשון נופל על לשון: „במלל ממללים, בפֶצח מפצחים, ברנן מרננים וכו׳״, או בחרוז אחד חוזר בלי־סוף: אסיריָיִךְ, עדריָיִךְ, עבריָיִךְ, הרריָיִךְ, גביריָיִךְ וכו׳.

יא. השמוש ברמזים המובנים רק לבקיאים בכה״ק ובספרות התלמודית: „בְּשֶׁלֵּם בְּהִיוֹת סִכְּךְ בָּרִאשׁוֹנָה, שְׁרוּתוֹ כִּפֶּר לְפִשְׁעֵי יְשֵׁנָה, גוֹלִים מִגָּוְךָ זְרוּגִים מַהֲלָאָה, רוֹן מִפִּיקִים לְחַתֵּל תְּלָאָה, דִּכְאוּת רוּחַ וְשֶׁבֶר נַהֲלָאָה, קָדוֹשׁ חָשׁוֹב כְּזִבְחֵי הַעֲלָאָה״, (הקליר). הכתובים המתיחסים לבית זה הם: ויהי בשלם סכו, תהלים ע״ו—ג׳; אני ישנה ולבי ער, שיה״ש ה׳—ב׳; וזריתים בארצות, יחזקאל כ״ט—י״ב; זרה הלאה, במדבר י״ז—ב׳, והנהלאה לגוי עצום, מיכה ד׳—ז׳; זבחי אלהים רוח נשברה, לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה, תהלים נ״א—י״ט. שָׁלֵם—כנוי לירושלים, סכה—ביהמ״ק; ישנה, נהלאה—כנויים לכנסת־ישראל. כונת הבית הזה: בהיות ביהמ״ק קים, אז היתה עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים מכפרת על פשעי־האומה, כעת אין לנו אלא תפלה, ונא לרצות את תפלתנו כקרבן.

צריך להעיר, שהשמוש בכנויים וברמזים לא נתחדש על־ידי הפיטנים, אלא הם לקחוהו מהתלמוד והמדרש, ומובן מאליו, שבדברינו לא כללנו את כל הסגולות המיוחדות לשפת הפיטנים.

הערכה כללית.

היחס אל סגנון־הפיטנים, אל חדושיהם וצרופיהם הלשוניים

היה מימות הראב״ע ועד צונץ כמעט תמיד שלילי בהחלט. הראב״ע קרא תגר על הפיטנים בכלל ועל הקליר בפרט, שעשו את הלשון ל„עיר פרוצה אין חומה״ (עיין פרושו לקהלת, ה׳—א׳). אולם בזמננו מלמדים חכמים גדולים זכות על סגנון הפיטנים: „אמנם—אומר הפרופיסור י. דוידזון — הגיע הזמן לעמוד בפרץ ולהגן על מלאכת הקודש של משוררי ישראל בימי הבינים ולהראות, שלא מקוצר ידיעה, אלא מתוך הכרה פנימית עשו מה שעשו. דורות רבים של חכמים וסופרים אלו לא היו כתועי מדבר, אלא להפך הם כבשו להם מסילה, שהוליכה אותם ישר למטרה ידועה——הפיוטים אבדו את הנם בעינינו, מפני שנשתנה טעמנו, מפני שקשה לנו להבין את שיחם ואת שיגם, מפני שלא חוננבו על אותם התורות והמושגים, שחוגכו עליהם הפיטנים״.

בזמננו מתחילים להשתחרר מסבל הירושה של ההשכלה, שהביטה בעין בוז וקלסה על יצירת הפיטנים; בדורנו, דור המדברים עברית, התדושים הלשוניים הם מעשים בכל יום, ועלינו ללמוד מדרכי המחדשים הראשונים בגלות — מהפיטנים, הגם שהם יצרו את חדושיהם בכַוָּנה אחרת בעיקרה.

V

תתכונות הכלליות: הלירית.

שירת ישראל בימי הבינים היא בעיקרה ל י ר י ת, והיצירות האפיות המועטות שבה הן אי־אלו פיוטים ושירים המיוסדים על מאורעות או אגדות מהעבר העתיק, כגון: עקדת־יצחק, יציאת מצרים, פטירת־משה, עשרה הרוגי מלכות, וביחוד התאור האפי הנפלא של עבודת יום־הכפורים בבית־המקדש ליוסי בן יוסי. מאורעות הזמן לא מצאו את תאורם בשירתנו בימים ההם, ואפילו בקינות על הגזרות והרדיפות, על השחיטות וההריגות, העובדות מרומזות באופן כללי ובלתי־מפורט, כי עיקר הקינות הללו הוא זרם האנחות הבוקעות ופורצות מהלב, הבכי המר המקל את המועקה... התופעה הזאת מתבארת קודם כל בתכונה הלירית המונחת בטבע הכשרון הפיוטי העברי מקדמת־דנא, בהשפעת הליריקה הדתית שלנו הקדומה (מזמורי־תהלים), שאין בה עלילות ומעשים, אלא השתפכות הלב לפני ה׳, ולבסוף ביחס המיוחד אל מקרי הזמן, שנתגבש בישראל בגולה: האומה העברית לא החשיבה אז השיבות יתירה את מאורעות הזמן, כי הרי בעיקר ההסטוריה שלה נתהותה בימים קדמונים ופסקה עם חורבן המולדת ותתחדש לכשיבוא הגואל... בעיני משוררינו בימי־הבינים היה זמן הגלות ו.לל ריק מחוסר חשיבות רוחנית, מקרי הזמן לא הפתיעו אותם בהחלט ולא זעזעום עד היסוד, ואת תעודתם ראו רק בהתקנת צנורות תפלה חדשים ולא בתאור ההוה הגלותי ובפרוטו.

הקומפוזיציה הרופפת

הליריות הגדולה גרמה, שהפיטן שלנו לא ישים לב לחוקי הבניה, כי עיקר מגמתו היא רק להביע את עזוז רגשותיו הלוהטים בקרבו. „בפיוט הדתי ובפרט בסליחה האשכנזית נמצא לפעמים, שכל בית ובית עומד על כח עצמו, וכמעט שאין בו לא התפתחות הדרגתית ולא השתלשלות הכרחית, אלא מחרוזת של הכרזות וקריאות ליריות, גלים תלושים, בודדים של השתפכות הנפש: פסוקים שאינם מתמלאים האחד מחברו ואינם מצטרפים להמשך שלם „הגיוני ואורגני". דרך כלל אין המשורר שם נפשו לכַוָּנִי חן של קשור החוליות, כי־אם פולט בבת אחת את מוצקתו, או את התלהבותו הדתית הבוקעת ופורצת מתוך נהמת לבו — וזה כחם ותהלתם! ההבעות הישרות הבלתי־ממוצעות האלה, שלא נסתרסו על־ידי חומר דיני הסדור ההגיוני, יוצאות מן הלב ונכנסות אל הלב, כי אמת ההרגשה יש בהן — וממילא גם יופי... פיטני ספרד דקדקו אמנם הרבה בטהרת הצורה החיצונית, בחרוז ובמשקל, אולם גם בשיריהם, ובפרט בפיוטיהם אין למצוא קשור מוחלט בסדור ההרצאה" (מ. י).

נוסח הכלל

הליריקה האירופית חותרת אל הבטוי המלא של האישיות היוצרת על כל חיותיה ורחשי־לבבה, והקו האנדיבידואלי—המקורי משמש בשבילה אמת־מדה כדי להעריך את ערכה האמנותי, אולם שירת עמי המזרח היתה מתרחקת בדעת ובכונה מלהבליט את אישיות היוצר וקבעה את הנוסח המקובל מדורות, את אמצעי־ההבעה הקלסיים, את האופי הקוליקטיבי־הלאומי המגובש ליסוד יצירתה. והנה לאותו הסוג עצמו שייכת לפי טבעה שירת ישראל בימי־הבינים.

משוררי ספרד השתמשו אמנם במאורעות חייהם הפרטיים בתור חומר לשיריהם החולוניים, אבל הפיטנים שלפני התקופה הספרדית ושלאחריה, ובפרט הפיטנים האשכנזים והצרפתים, לא התכוונו להבעת רגשותיהם הפרטיים—רובם נשתקעו בתוך חיי רוח הכלל ובתוך הבטוי הצבורי. לפיכך קשה לפעמים לעמוד על אופים המיוחד של הרבה פיוטים ושירים מימי הבינים, כשהם בני דור אחד וסביבה אחת, במה הם משתנים האחד מהשני, ולסוקר אותם סקירה שטחית דומים הם כולם זה לזה ואין הבדל ביניהם, חוץ מפיוטיהם ושיריהם של יוסי בן יוסי, רסע"ג, ר"א הקליר ושל אחרים ממשוררי ספרד הגדולים, שהתבלטה בהם אישיות מחבריהם באופן ניכר, בעל כרחם, בהיסח הדעת, ואולי למרות רצונם! לרוב ותרו המשוררים מרצונם על כל תנועה אישית בסגנונם ובהבעתם, ואפילו את רחשי־לבם הכי אישיים ופרטיים היו מוסרים בסגנון כללי טפוסי, במליצה מושאלה מהתנ"ך והאגדה ומפיוטי משוררים שקדמו להם, ואין בזה לראות עניות באמצעי־הבעה, כי־אם חלק נפשי, גזעי־שֵׁמִי בכלל ועברי בפרט, הכריחם להתרחק מהדגשת אישיותם ולהבליע אותה אל תוך הבטוי ההיאָרוטי של הקדמונים, שנתקבל מדורות" (מ. י).

ב.

מהפיטָנים הקדמונים האלמוניים עד רב האי גאון.

הפיוטים האלמוניים, דוגמאות: „אל אדון", „אשמנו מכל עם", „אנוש מה יזכה", באורים, יוסי בן יוסי, פיוטיו, „סדר־העבודה ליום"כ" שלו. — רבי ינאי: „אז רוב נסים". — רבי אלעזר הקליר: אישיותו, חידת־חייו, האסכלה „הקלירית", „מתן־תורה", „גבורת המים", „ובכן גדולים מעשה אלהינו". — „בליל זה יבכיון", „אז במלאת שפק". הגאונים וספרות־התפלה. יחס הגאונים אל הפיוטים. רס"ג בתור פיטן, קטעים „מהתוכחה" שלו. — רב האי גאון, „מוסר השכל", באורים.

I

הפיוטים האלמוניים

סדר עבודת אלהים בבית־הכנסת נקבע, כידוע, על־ידי בית־הועד של רבן גמליאל ביבנה, אולם לא נחתם במשך מאות בשנים. היצירה הליטורגית לא פסקה בישראל עם קביעת התפלות לחובה ולהלכה, אלא הלכה והתפתחה, הלכה והוסיפה תפלות של רשות, אמצעי־בטוי חדשים בשביל ההכרות והצפיות הדתיות של האומה המתענה בגולה... תפל ות שונות נתקנו על־ידי האמוראים, כמו „רבון כל העולמים לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך", הנמצאת במכילתא (בשלח, פרשה י') בשם ר' יוחנן, „אלהי, נצור לשוני מרע", שהיא תפלתו של מר בריה דרבינא, „עלינו לשבח", הנקראת „תקיעתא דרב" ועוד ועוד. גם בימי הגאונים הראשונים נתחברו הרבה תפלות חדשות, בעיקר בארץ ישראל; הללו מתיחסות אל המאה הששית למנין אוה"ע ומשמשות מעבר מהתפלות העתיקות של התנאים והאמוראים אל הפיוטים והפזמונים המאוחרים, המעתירים קשוטים פיוטיים והאסורים בכבלי המשקל הערבי והחרוז. הללו נכנסות כבר אל סוג הספרות הפיוטית ונקראות בשם הפיוטים הראשונים שלו. לשונם אינה כלשון התפלות העתיקות: אינה פשוטה, רהוטה ובלתי־אמצעית, בהם אנו מוצאים כבר סגנון חדש, מגוון וממוזג בניבי המשנה והמדרשים ובמלים ארמיות מהתלמוד המוטבעות בצורה עברית, סימני טכניקה ידועים: אופנים שונים של האקרוסטיכון,

והעיקר, משקל מסוים של שורות שוות במספר תיבותיהן או הברותיהן. המשקל הוא נגינתי, כי הפיוטים החדשים היו מיועדים לזמרה בבית־הכנסת.

הפיטנים הקדמונים היו אלמוניים, לא השתדלו להשאיר לדורות את שמותיהם על־ידי שלוב חתימותיהם בראשי־התיבות, כמנהג הפיטנים המאוחרים, כי בשאיפתם להעשיר את אוצר התפלה הישראלית דאגו בעיקר להתפשטות יצירותיהם ברבים ולא לפרסום שמם. צריך להעיר, שבכלל היתה היצירה הרוחנית הישראלית מחתימת התלמוד כמעט עד אחרית ימי הגאונים, הן בהלכה והן באגדה ובפיוט — אנונימית, ושהפיוטים הראשונים היו אלמוניים בתכונתם, וכמעט רשות בידינו לחשוב אותם ליצירות עממיות.

„אל אדון" דוגמאות:

אֵל אָדוֹן עַל כָּל־הַמַּעֲשִׂים, | לִהְיוֹת מוֹשְׁלִים בְּקֶרֶב תֵּבֵל.
בָּרוּךְ וּמְבוֹרָךְ בְּפִי כָּל־נְשָׁמָה, | מְלֵאִים זִיו וּמְפִיקִים נַגַּהּ,
גָּדְלוֹ וְטוּבוֹ מָלֵא עוֹלָם, | נָאֶה זִיוָם בְּכָל הָעוֹלָם,
דַּעַת וּתְבוּנָה סוֹבְבִים אוֹתוֹ. | שְׂמֵחִים בְּצֵאתָם וְשָׂשִׂים בְּבוֹאָם,
הַמִּתְגָּאֶה עַל חַיּוֹת הַקֹּדֶשׁ, | עוֹשִׂים בְּאֵימָה רְצוֹן קוֹנָם.
וְנִהְדָּר בְּכָבוֹד עַל הַמֶּרְכָּבָה, | פְּאֵר וְכָבוֹד נוֹתְנִים לְשָׁמוֹ,
זְכוּת וּמִישׁוֹר לְפָנֶיו כִּסְאוֹ, | צְהֲלָה וְרִנָּה לְזֵכֶר מַלְכוּתוֹ,
חֶסֶד וְרַחֲמִים לְפָנֶיו כְּבוֹדוֹ. | קָרָא לַשֶּׁמֶשׁ וַיִּזְרַח אוֹר,
טוֹבִים מְאוֹרוֹת שֶׁבָּרָא אֱלֹהֵינוּ, | רָאָה וְהִתְקִין צוּרַת הַלְּבָנָה.
יָצַרְתָּם בְּדַעַת, בְּבִינָה וּבְהַשְׂכֵּל, | שֶׁבַח נוֹתְנִים כָּל צְבָא מָרוֹם,
כֹּחַ וּגְבוּרָה נָתַן בָּהֶם, | תִּפְאֶרֶת וּגְדוּלָּה — שְׂרָפִים וְאוֹפַנִּים.

„אשמנו מכל עם"

אָשַׁמְנוּ מִכָּל־עָם, בָּשַׁנוּ מִכָּל־דּוֹר, גָּלָה מִמֶּנּוּ מָשׂוֹשׂ, דָּוָה לִבֵּנוּ בַּחֲטָאֵינוּ,
הָחֱלוּ אֹיְבֵינוּ, וְנִפְרַע פְּאֵרֵנוּ, זָבוּל בֵּית מִקְדָּשֵׁנוּ. חָרַב בַּעֲוֹנֵינוּ,
טִירָתֵנוּ הָיְתָה לְשַׁמָּה, יְפִי אַדְמָתֵנוּ לְזָרִים, כֹּחֵנוּ לְנָכְרִים — וַעֲדַיִן לֹא שַׁבְנוּ מִשְּׁעוּתֵנוּ!
לְעֵינֵינוּ עָשְׂקוּ עֲמָלֵנוּ, מִמְשָׁךְ וּמוֹרָט מִמֶּנּוּ, נָתְנוּ עָלֵם עָלֵינוּ—סָבַלְנוּ עַל־שִׁכְמֵנוּ,
עֲבָדִים מָשְׁלוּ בָּנוּ, פּוֹרֵק אֵין מִיָּדָם, צָרוֹת רַבּוֹת סְבָבוּנוּ, קָרָאנוּךָ ד' אֱלֹהֵינוּ,
רָחַקְתָּ מִמֶּנּוּ בַּעֲוֹנֵינוּ, שַׁבְנוּ מֵאַחֲרֶיךָ, תָּעִינוּ וְאָבַדְנוּ—וַעֲדַיִן לֹא שַׁבְנוּ מִשְּׁעוּתֵנוּ!

„אֱנוֹשׁ מַה יִּזְכֶּה"

אֱנוֹשׁ מַה־יִּזְכֶּה וְצֶבָא דֹּק לֹא־זַכּוּ בְּעֵינֶיךָ! א)
בַּלָּחִים אִם־תִּבְעַר הָאֵשׁ, וּמַה בֶּחָצִיר יָבֵשׁ?! ב)

גָּלוּי־לְךָ חֹשֶׁךְ כְּמוֹ־אוֹר, מְשׁוֹטֵט כֹּל בְּעֵין,
דִּירָתְךָ בְּסֵתֶר וּגְלוּיוֹת לְךָ כֹּל הַנִּסְתָּרוֹת,
הַדָּן יְחִידִי, וְהוּא בְּאֶחָד וּמִי יְשִׁיבֶנּוּ,
וְעַל־גּוֹי וְעַל־אָדָם יַחַד יִנְטֶה־קָּו וְאֵין מִי יַרְשִׁיעַ,
זֹאת אִם־יָבִין יָצִיר, לֹא־יַתְעֶה־יֵצֶר לַחֲטֹא לְיוֹצֵר: ג)
חֲתֻלַּת בְּאֵרוֹ, חֲפִירַת בּוֹרוֹ, חֶשְׁבּוֹן בּוֹרְאוֹ; ד)
טְמֵא מִשְּׁאֵרוֹ, וּמִטַּמֵּא בְּעוֹדוֹ, וּמִטַּמֵּא בְּמוֹתוֹ, ה)
יְמֵי־חַיָּיו תֹּהוּ, וְלֵילוֹתָיו בֹּהוּ, וְעִנְיָנָיו הֶבֶל,
כַּחֲלוֹם מֵהָקִיץ נִדְמֶה, בְּלָהוֹת יְבַעֲתֻהוּ תָּמִיד,
לַיְלָה לֹא־יִשְׁכָּב, יוֹמָם לֹא־יָנוּחַ, צַד־יֵרָדֵם בַּקֶּבֶר.
מַה־יִּתְאוֹנֵן אָדָם חַי, דַּיּוֹ אֲשֶׁר הוּא חַי!
נוֹלַד לָעָמָל, אַשְׁרֵי אִם־יִהְיֶה יִגִּיעוֹ בְּדַת־אֱמֶת;
סוֹפוֹ עַל רֹאשׁוֹ מוֹכִיחַ — וְלָמָּה יַחֲנִיף?
עוֹד חוֹתְמוֹ יְעִידוֹ צַל־פְּעָלוֹ — וּמַה־יִּגְנֹב דָּעַת? ו)
פֹּעֵל צְדָקוֹת אִם־יִהְיֶה — יְלַוּוּהוּ לְבֵית עוֹלָמוֹ, ז)
צֹפֶה בְּחָכְמָה אִם־יִהְיֶה — עִמּוֹ תִּתְלוֹנֵן בְּכֶלְחוֹ; ח)
קָצוּף בְּדָמִים וּבְמַרְמָה אִם־יִהְיֶה — חֲרוּצִים יָמָיו, ט)
רְצוֹנוֹ בִּהְיוֹת בְּמוּסָר — יָגוּב בְּשִׁיבָה טוֹבָה,
שֵׁם טוֹב אִם־יִקָּנֶה — מִשֵּׁמוֹת נָעִים יִקָּרֵא;
תַּחַת־כֵּן י) לָכֵן יוֹם־מִיתָה מִיּוֹם לֵדָה הוּטָב!

באורים. א) מה אנוש בי יוכה, הרי צבא השמים לא זכו בעיניך (איוב ט"ו–ט"ז); דוק־שמים, ערה"כ הנוטה כדוק שמים. ב) „לחים" — כנוי לאנשים, שיש בהם קצת לחלוחית של מעשים טובים. ג) אם יחבונן האדם בג' דברים הללו, לא יפתנו יצה"ר לתעות ולחטוא נגד בוראו. ד) על דרך המאמר בפרקי אבות: דע מאין באת, ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון וכו'. ה) טמא משארו–מבשרו, אם פשה בו הנגע, ומטמא בעודו–מקבל טומאה בעודו חי, ומטמא אחרים במותו. ו) חותם יד כל איש בפנקס־ההשגחה מעיד על פעלו, לפי דברי חז"ל, וא"כ למה יגנוב דעת לומר: לא פעלתי און. ז) כמו שכתוב והלך לפניך צדקך וכו' (ישעיה נ"ח).

ח) בכלחו–בזקנתו, איוב ה׳ כ״ו. ט) אם יהיה שנוא כאנשי דמים ומרמה, ה׳ יקצר ימיו (משלי ו׳–כ״ו). י) „תחת כן״ – מכיון שכך הוא.

II

יוסי בן יוסי.

ארץ־ישראל היא מולדת הפיוטים הדתיים שלנו, בה חיו ויצרו הפיטנים הקדמונים עלומי־השם, בה לא פסקו גם אחרי בטול הנשיאות והסנהדרין התפתחות המליצה העברית וההתעניינות המרובה במקרא, בדקדוק ובמסורת (מסורת ה„מערביים״, ה„נקוד הטבריני״, „מסכת סופרים״, „ומסכת ספר תורה״). הפיטן הארץ־ישראלי הראשון הידוע לנו בשמו הוא יוסי בן יוסי היתום, המכונה „הכהן הגדול״. מתולדות חייו ידועים לנו רק פרטים אלה: שנולד אחרי מות אביו ונקרא בשמו ושחי בראשית המאה הששית למנין אוה״ע, בתחלת זמן רבנן סבוראי. יוסי בן יוסי לא השתמש עדיין בחרוזים ובמשקלים, ואת פיוטיו קשט באקרוסטיכון ובפרליליסמים (הקבלות), ולפרקים השתדל לאחד את ה„בתים״ במלה מסיימת אחת (עיין לעיל במבוא). סגנונו עשיר, ציורי, נמרץ ושנון, מעתיר רמזים לאגדות חז״ל וממוזג במלים מחודשות, סגנונו נשגב ופטָטי, ובפיוטו ע״ד תחית־המתים יאמר:

רֶגֶשׁ מִקֶּבֶר, צְוָחָה מִסֶּלַע, בְּתֹז יְבֻשֵׁי עֵצֶם מֵעָפָר — קוֹל! — — —

רָאוּ גַם בֶּהָרִים, וְקוֹל שׁוֹפָר בָּאָרֶץ, לְהַשְׁמִיעַ רֶגֶן מִדְּמוּמֵי קוֹל!

פיוטיו

מפיוטיו הגיעו לידינו: סדר התקיעות—מלכויות, זכרונות ושופרות—המתחיל „אהללה אלהי״, שני סדרי עבודה ליום הכפורים: אחד נמצא במחזורים ומתחיל „אתה כוננת עולם מראש״ עפ״י א״ב, והשני מתחיל „אזכיר גבורות אלוה״ ונוסד עפ״י א״ב מעושרת, והסליחה „אמנם אשמינו עצמו מספר״ לתפלת ערבית בליל יום הכפורים. פיוטיו הם שירים אפיים המתארים את גבורות אלהים וחסדיו בתעוזת מניעים ליריים של תחינה ובקשת רחמים על האומה:

בַּקְּרָנַי, דְּרַשְׁנִי! שֶׁה פְּזוּרָה אָנִי; נִגְזַרְתִּי, נֶאֱלַמְתִּי, בְּלִי לְהָרִים קוֹל,

בֶּאֱמוֹר גּוֹזְזַי: נִדָּחָה הִיא! שׁוֹמְרָהּ וְצִלָּהּ לֹא יִשְׁאַג בְּקוֹל — — —

נָא, הַבֵּט וּרְאֵה עָנְיִי וּמְרוּדִי; אֵין לִי מַכִּיר, לְמִי אֶשָּׂא קוֹל?!

פְּקוֹד צִפּוֹר בַּיִת, דְּרוֹשׁ יוֹנַת אֵלֶם! תְּקַע לָמוֹ בַּשּׁוֹפָר וּשְׁרוֹק לָמוֹ בְּקוֹל!...

„סדר־העבודה ליום הכפורים.

היצירה המשובחה והמשוכללה ביותר של יוסי בן יוסי היא „העבודה״ המתחילה „אזכיר גבורות אלוה״, זוהי שיר־עלילה נאה המרצה את הדברים בפרטות ובעקביות יתירה, בטון שקט, מתון ואצילי, והמתאר את המעשים בצבעים בהירים ובולטים... אין ההרצאה נפסקת על־ידי

הסתערות הרוח, על־ידי סטיות ליריות, היא כולה, מעשה־מקשה אפי, ובתור כזו תופסת היא מקום מיוחד בפיוט הדתי שלנו, שכלו הוא ליריקה והגיון... בראש היצירה באה הקדמה, שהיא כעין נטילת רשות להלל את ד׳.

אַזְכִּיר גְּבוּרוֹת אֱלוֹהַּ נֶאְדָּרִי בַּכֹּחַ, יָחִיד וְאֵין עוֹד, אֶפֶס וְאֵין שֵׁנִי,

אַחֲרוֹן אֵין בַּחֲלֶד, לְפָנָיו בַּשַּׁחַק, אֵין בִּלְתּוֹ קֶדֶם, זוֹלְתוֹ בְּעֵבֶר;

אָדוֹן לַחֹשֶׁב, אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת, נִמְלָךְ וְאֵין נֶעְדָּר, שָׁח וְאֵין מֵאַחַר;

אֹמֵר וְעֹשֶׂה, יֵצֵא וּמֵקִים, אַמִּיץ לָשֵׂאת וְגִבּוֹר לְסַבֵּל.

אֲשֶׁר־לוֹ רֲנָנוֹת מִפִּי יְצוּרָיו, מִמַּעֲלָה וּמִמַּטָּה יִשָּׂא תְהִלָּה, — — —

אֶדֶר מִתְּהוֹמוֹת, שֶׁבַח מִמְּאוֹרוֹת, אֹמֶר מִיָּמִים, זֶמֶר מִלֵּילוֹת,

אֵשׁ תּוֹדִיעַ שְׁמוֹ, עֲצֵי־יַעַר יְרַנְּנוּ, בְּהֵמָה תְּלַמֵּד עֻזּוּז נוֹרְאוֹתָיו — — —

אחר־כך עובר הפיטן לתאר את בריאת־העולם:

בַּמָּרוֹם הֵכִין כִּסֵּא מַלְכוּתוֹ, פְּרִשׂוּ עֲנָנוֹ וְדֹק נָטָה לְאֹהֶל, — — —

בִּסֵּס עַל־מַיִם עַמּוּדֵי חֶלֶד וְשִׁנֵּס מְתֻנָיָה בְּתֹהוּ וּבִסְעָרָה, — — —

בֹּהוּ וַאֲפֵלָה כִּסּוּ פְּנֵי־אֶרֶץ, וַתַּבְהִיק אוֹר מֵאוֹר פְּנֵי־מֶלֶךְ; — — —

בְּרַחַף רוּחַ בֵּין שְׁחָקִים לְמַיִם שָׁת תִּקְרָה בַּתָּוֶךְ, שְׁאַת חֲצִי מִדּוּדִים, — —

גָּדַשׁ לְמִקְוֵה מַיִם אַדִּירִים וְשָׂם לָהֶם בְּרִיחַ וּדְלָתַיִם, — —

גִּלָּה אֲדָמָה לַעֲבוֹדַת־אֱנוֹשׁ וְהִדְשִׁיאָהּ שִׂיחַ וְעֵשֶׂב מַזְרִיעַ זֶרַע — — —

דָּץ יוֹצֵר וְשִׂגֵּחַ בְּמַעֲשָׂיו, בְּהַבִּיטוֹ כִּי־טוֹב פְּעָלוֹ,

דְּשָׁאִי־מְנוּחוֹת וְאָכְלֵי־מְגָדִים וְשֻׁלְחָן עָרוּךְ וְאֵין מִי יְדַשֵּׁן,

דִּבֶּר בְּלִבּוֹ, מִי יָסוּר הֵנָּה לַטֶּבַח הַטָּבוּחַ וְיַיִן הַמָּסוּךְ? — — —

דָּמָהוּ בְּצֶלֶם, חֻקְקוֹ בְּתַבְנִית, דַּעַת קִשְׁטוֹ וְרוּחַ חֲנָנוֹ — — —

הפיטן ממשיך לספר על־דבר אדם הראשון, כיצד חטא ונטרד מגן עדנו, על קין והבל, דור המבול ודור ההפלגה ועובר אל אברהם אבינו, ראשון למאמינים באל אחד:

חָשַׁב לְהָבִין סוֹד מִפְּעֻלּוֹת הַמִּתְנַהֲגִים בְּשׁוֹטֵר וּמוֹשֵׁל,

חֲזוֹתוֹ מְרוּצַת שׁוֹאֵף וְזוֹרֵחַ... חֲלוֹנֵי שַׁחַק קֶדְמָה וְיָמָה...

חִצֵּי בְרָקִים וְזֹהַר כּוֹכָבִים רְצִים וְשָׁבִים, אִישׁ לֹא נֶעְדָּר,

חָכַם סוּג לֵב וְשָׂכַל מֵאֵלָיו, וְשָׁח: אָדוֹן לָאֵלֶּה, אַחֲרָיו אָרוּצָה:

מחיי האבות ובחירת בני ישראל לעם סגולה עובר הוא אל תפקיד הלויים

לעמוד לשרת לפני ד׳ ומתאר בפרטות את סדר־העבודה ככל הכתוב במשנה במסכת יומא, החל „משבעת ימים קודם יום הכפורים״ עד הַרָאות אותות חסד ורצון — „לבון לשון של זהורית״:

עָלַץ כְּמַלְאָךְ בְּשִׁבּוּץ מִכְנְסֵי־בָד, כְּפָרָשׁ מוּכָן צִיר אֱמֶת לְשוֹלְחָיו, — — —
עֹז אַבְנֵט הִתְאַזַּר, צְנִיף־שֵׁשׁ לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת,
עָטוּי מְעִיל תְּכֵלֶת כְּזוֹהַר הָרָקִיעַ, מְמַלֵּא בֵית־יָד גְּלִילֵי זְרָעָיו, — — —
עַל־פְּאַת שׁוּלָיו רִמּוֹנֵי צְבָעִים וּפַעֲמוֹנֵי פָז סָבִיב בַּתָּוֶךְ — — —
פְּעוּלַת חֹשֶׁב אֲרִיגַת הָאֵפוֹד, וְנִתְלַבֵּשׁ בּוֹ מְלֵא וְיַד־טַבּוּר,
פְּנוֹת כְּתֵפָיו כְּזוֹהַר הַמְּאוֹרוֹת, מַבְהִיקוֹת אוֹר מַאֲבְנֵי הַשֹּׁהַם — — —
פְּנֵי לֵב הָאֵפוֹד קֶרַע זֶרֶת עַל־זֶרֶת מְקוֹם יְרֻכַּס חֹשֶׁן בְּטַבְּעוֹת זָהָב — — —
פֶּרֶץ דְּבֻקִים בֵּין אֵפוֹד לְחֹשֶׁן יְכֻפֶּה בְּשַׁרְשְׁרוֹת עֲבוֹתוֹת הַזָּהָב;
צִיץ פָּז מִקֶּף צִיצִי־פְּנִינִים דָּבֵק וְחָבֵר לְנֵזֶר הַקֹּדֶשׁ,
צְנִיף הוֹד שָׁם בַּמִּצְחַ וְעָלָיו הַצִּיץ וְשִׁטַּת שֵׂעָר בֵּינוֹ לְמִצְנֶפֶת.

הפיטן מסיים את סדר־העבודה בתאור שמחת העם, המלוה את הכהן הגדול מבית־המקדש לביתו ומקוה, שהשנה תהיה „טלולה וגשומה״:

תְּלוּלֵי חֹם יַרְעִיפוּ זַרְזִיף טַלָּם,
תַּלְמֵי שָׂדֶה יִתְּנוּ יְבוּלָם,
תּוֹדָה יִתְּנוּ אוֹסְפֵי זֶרַע שָׁלוֹם,
תְּהִלָּה יְבַשְּׂרוּ נִשְׁאֵי אֲלֻמּוֹת בְּרֶנֶן.

שום תפלה לא עוררה בלב העברי הגולה כל־כך הרבה געגועים וזכרונות הימים שעברו, כמו תאור עבודת הכהן הגדול ביום־הכפורים, המציג כמו חי את הזמן, אשר בו „ההיכל היה על יסודותיו, מקדש הקודש על מכונותיו, ובני עם שומר אמונים ראו — ושמחו״... לא לחנם שמשה „העבודה״ של יוסי בן יוסי לפיטנים המאוחרים דוגמא לחקוי, וגם הרבה אֶליגיות נתחברו ונצטרפו אליה: „אשרי עין ראתה כל אלה, הלא למשמע אזן דאבה נפשנו!״...

III

רבי ינאי. על הפיטנים הקדמונים נמנה גם רבי ינאי, יליד ארץ־ישראל, שחי בקרוב במחצית השניה של המאה הששית. הוא חבר פיוטים למועדים וסדר „קרובות״ לכל פרשיות החומש כפי מנהג ארץ־ישראל (בא״י היו מסיימים

את קריאת התורה אחת לשלש שנים). פיוטיו נערכו בשביל החזנים, כדי לזמרם בקול, ולפיכך נקראו בשם „הזנות ינאי״, בפיוטיו השקיע חומר הלכתי מרובה: את מצוות התורה והדינים המסתעפים מהן על־פי המשנה ומדרשי ההלכה והתלמוד במליצה חרוזית, והוא היה הפיטן הראשון, שהנהיג את החרוזים המצלצלים ואת הסלסול בצורת הפיוט לשם המשקל הנגיני והצלצול הנאה, שלטש את המלים המקובלות במקרא, במשנה ובמדרשות ויצר צורות חדשות בשמוש־הלשון על־ידי השמטת האותיות, שנקראו בפי המדקדקים הראשונים „יסוד גופל״ והוספת האותיות הַשְׁמוּשִׁיות על גוף השורש. רבי ינאי הרבה בתיבות מתחילות באותיות דומות (אליטרציה) וגם היה משלב את חתימתו בראשי השורות של פיוטיו. בפיוטיו לא התכון לשם תהלת האלהים ותחינות כנסת־ישראל בלבד, כי־אם גם בקש לו תכלית למודית: לשנן את כל חומר ההלכה לשומעים, והמאוחרים העידו על פיוטיו, שלא נכתבו אלא מפני גזרות המלכות (מימי יוסטינינוס קיסר ואילך) על למוד התורה שבעל־פה, כדי שלא תשתכח ההלכה מישראל, וזוהי אולי הסבה, שפיוטיו נשכחו במשך הזמן, אחרי בטול הגזרות. הגיעו לידינו מרבי ינאי רק פיוטים בודדים, כמו „אוני פטרי רחמתים״ — קרובה לשבת הגדול, „אז רוב נסים הפלאת״ — מצויה בהגדה של פסח ואחרים. דוגמא:

אָז רֹב נִסִּים הִפְלֵאתָ בַּלַּיְלָה,
בְּרֹאשׁ אַשְׁמוּרוֹת זֶה הַלַּיְלָה,
גֵּר צֶדֶק נִצַּחְתּוֹ כְּנַחֲלַק־לוֹ לַיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.
דַּנְתָּ מֶלֶךְ גְּרָר בַּחֲלוֹם הַלַּיְלָה,
הִפְחַדְתָּ אֲרַמִּי בְּאֶמֶשׁ לַיְלָה,
וְיִשְׂרָאֵל יָשַׁר לְאֵל וַיְכַל לוֹ לַיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.
זֶרַע בְּכוֹרֵי פַּתְרוֹס מָחַצְתָּ בַּחֲצִי הַלַּיְלָה,
חֵילָם לֹא מָצְאוּ בְּקוּמָם בַּלַּיְלָה
טִישַׂת נְגִיד חֲרֹשֶׁת סִלִּיתָ בְּכוֹכְבֵי לַיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.
יָצַץ כְּחָרֵף לְנוֹפֵף אַוּוּי, הֹבַשְׁתָּ פִּגְרֵיו בַּלַּיְלָה,
כָּרַע בֵּל וּמַצָּבוֹ בְּאִישׁוֹן לַיְלָה,
לְאִישׁ־חֲמוּדוֹת נִגְלָה רָז חָזוּת לַיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.
מְשַׁתֵּר בְּכֵלִי קֹדֶשׁ נֶהֱרַג בּוֹ בַּלַּיְלָה,
נוֹשַׁע מִבּוֹר אֲרָיוֹת פּוֹתֵר בְּעַתּוֹתֵי לַיְלָה,
שִׂנְאָה נָטַר אֲגָגִי וְכָתַב סְפָרִים בַּלַּיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.
עוֹרַרְתָּ נִצְחֲךָ עָלָיו בְּנֶדֶד שְׁנַת לַיְלָה,
פּוּרָה תִּדְרוֹךְ לְשׁוֹמֵר מַה מִּלַּיְלָה,
צָרַח כַּשּׁוֹמֵר וְשַׁח אָתָא בֹקֶר וְגַם לַיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.
קָרַב יוֹם אֲשֶׁר הוּא לֹא יוֹם וְלֹא לַיְלָה,
רָם הוֹדַע כִּי לְךָ הַיּוֹם אַף לְךָ הַלַּיְלָה,
שׁוֹמְרִים הַפְקֵד לְעִירְךָ כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה,
תָּאִיר כְּאוֹר יוֹם חֶשְׁכַת לַיְלָה,
וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה.

באורים. גר צדק — אברהם אבינו; כנחלק לו לילה — על דרך הכתוב „ויחלק

עליהם לילה" (בראשית י"ז). מלך גרר–אבימלך; „ויבוא אלהים אל אבימלך לילה". ארמי–לבן (בראשית ל"א). וישר–גבר. נגיד תרשת–סיסרא שר צבא יבין. מחרף–סנחריב: אווי–עיר ירושלים, איש חמודות – דניאל. משתבר בבלי־קדש – בלשאצר. פורה תדרך לשעיר, שנאמר בו „שומר מה מלילה" (ישעיה כ"א); פורה–נת. לא יום ולא לילה – היום אינו ידוע כי־אם לד' (זכריה, י"ד, ו').

IV

רבי אלעזר הקליר.

אחד החזיונות הנשגבים ביותר בתולדות השירה הדתית בישראל זוהי האישיות היוצרת הכבירה של הפיטן הקדמון רבי אלעזר הקליר. פיוטיו המרובים מעוררים בנו רגשי־השתוממות ויראת־הכבוד בשפעת רעיונותיהם הנעלים, במעוף דמיונם, ברוממות ההרגשה העליונה המפעפעת בהם, בכח הבטוי הפִּטֻטי הגלום ב„דבוריהם המפוצצים", ועל כולם ביפעה הפראית־המקורית החופפת עליהם.

„פיוטיו — אומר קרפֶּלֶס — דומים לסְפִנְכְּסִים הענקיים הנשקפים על־פני הישימון, כציוני־זכרון עתיקים, בנויים הם בלי משטר וסדר, מצורי־חלמיש מרובי־הזויות, ובכל־זאת, בלי חכמת הארדֻכָּלות, צורים אל צורים מְדֻבָּקים, בלי שיד וחומר מתלכדים, ואין לאל שני הזמן לכרסמם, להפרידם ולפוררם, כאלו ביד מסתת ענק סותתו, הותאמו והֻרכבו יחד לנצח נצחים... צעיף החידה מַצעיף על הספנכְּסים הנפלאים ועל... פיוטי הקליר".

פיוטיו כוללים רק מעט עניני הלכה, אך לעומת זה צבורים ונערמים בתוכם תלי־תלים של האגדה הישראלית בכל חזיונותיה על־דבר בריאת־העולם ונפלאות־הבורא, בכל רקמותיה הדמיוניות, שרקמה במשך הדורות על גבי הרקע ההסטורי־הישראלי. הקליר היה הפיטן הראשון, שהרחיב את גבולות הפיוט והשקיע בתוכו את כל מאורות האומה בעבר ובהוה, כל רגשותיה ושאיפותיה, כל צערה ותקותה והלביש את מדרשי־האגדה, נחלת הדורות, מחלצות שיריות חדשות וססגוֹניות במאד. פיוטי הקליר קשים ומסובכים ומכוסים בערפלי הרמזים והכנויים, והאור השירי שבהם גנוז וכמוס בין ערמות זרויות לשוניות וצורתיות, בין שפעת הקשוטים המלאכותיים המוזרים המערפלים על הדברים והופכים אותם לפרקים לחידות סתומות המגרות את הדמיון, בין גבוב המליצות ה„כבדות" והנמשכות כחולות על־פני שפת יָם. באכזריות קיצונית רִסֵּן הקליר את דמיונותיו וחזיונותיו הכבירים בכבלי הקשוטים הפיוטיים, שהיו נהוגים בתקופתו, והפריז בסלסול המבטא השירי, בשמוש באקרוסטיכון לכל צורותיו, בחתירתו אל חרוזים מצלצלים על־ידי גבוב אותיות ומלים דומות, אל לשון נופלת על לשון, אל רמזים וחידות המובנים רק לבקיאים בכל המדרשים...

וכדי להגיע לשלמות האפשרית בקשוטים הללו, פרץ כל גדרי־השפה ודרכי־הדבור, שִׁנָּה את צורת המלים שבמקרא ובספרי חז"ל ויצר מספר גדול מאד של מלים מחודשות, נגזרות משרשי הלשון העברית ואף משרשי לשונות נכריות המצויים בספרות התלמודית. סגנון הקליר – אין בו רוך ונעימות, אין בו בהירות ודיוק, אף לא ממטבע הלשון הטבוע בהגיון שלנו, ובכל־זאת יש בו יופי מיוחד בלתי שכיח: יופי של כוח איתני פראי, המתפרץ ממעמקי־התוהו ומחריב בגיני־תרבות ויוצר יצירות נשגבות ומוזרות; סגנונו שגיא ותקיף ומעיד על מחשבה עמוקה ורחבה, על התפעלות פִּטֻטית בלתי מצויה ועל כח רצוני עז – ללוש את „העיסה" הלשונית ולצור בחמרה ההיולי צורות־הבעה, שיש בהן מ„מעשה־בראשית"...

חידת־חייו

„לא נמצא חכם בעמנו, אשר רבו הספיקות כל־כך על זמן הֱיותו, על ארץ מולדתו ועל עצמו, מי הוא, ואיזה הוא, כמו על הפיטן המצוין הלזה. פיוטיו נאמרים בכל תפוצות ישראל אשר באטליא, אשכנז, פולניא ורוסיא, וזמן יציאתם לאור נעלם עם יולדם ומחברם" — כך מתחיל שי"ר את הרצאתו בדבר תולדות הקליר.

„ומימות שי"ר ועד עתה נתרבו ההשערות והאומדנות הקרובות והרחוקות, ובידי איש לא עלה עדיין להפיץ אור על חיי האיש הגדול הזה. כי את אשר יָקרב חכם זה, יְרַחֵק חכם אחר: זה יעמיד את הקליר בארץ אטליא הדרומית. וזה ימשכהו בעבותות הדקדוק אשכנזה, זה יזרהו הלאה לארץ יון וזה יוליכהו בבלה, ומשם יטלטלוהו עוד הפעם לארץ הקדושה, אל המקום אשר היה שם בתחלה לדעת הקדמונים" — כך כותב לאנדסהוטה בספרו „עמודי־העבודה".

והאגדה רקמה את דמיונותיה היא מסביב לאישיותו הפלאית של הפיטן הנשגב הזה: בעל „הערוך" (ערך קלר, ג') מניח, כי „קליר" אינו שם אביו, אלא שם תואר, קליר – ביונית עוגה, כי אביו האכילו עוגה, שהיה כתוב בה קמיע, וזו הועילה לו „להתפקח, ולהצליח בלמודיו ולהשרות עליו את רוח השירה". בעלי התוספות הניחו, שהקליר הוא התנא ר' אלעזר בן ערך או ר' אלעזר ב"ר שמעון (חגיגה י"ג, ע"א), האמינו, שבשעה שהקליר פייט את ה„קדושה" שלו, „ירדה אש מן השמים ולחכה סביבו", ושרפי מרום גלו לו צפונות ותעלומות, גלו לו את סוד הכתיבה באלפא־ביתא ובחרוזים. ספרו, שרבו רבי ינאי „נתקנא בר' אלעזר תלמידו והטיל לו עקרב במנעלו והרגו" — (אפרים מבונא), ספרו, שרבנו סעדיה גאון מצא על קברו של הקליר רשימה פלאית, כיצד להכין קמיעות בצורת עוגות.

והחכמים החוקרים דרשו את השם „קליר" כמין חומר: יש שהשבו, שזוהי העיר האטלקית Cagliori או Celer, אולם היות שנמצאה רשימה בקרובות ז' לפסח: „אני אלעזר ברבי יעקב הקליר מקרית־ספר", נתקבלה כעת דעתם של החוקרים קאסֶיל והרכבי, שמולדת הקליר היא ארץ

ישראל ושחי במאה השביעית למנין או"ה. את הקליר מזכירים רבי נטרונאי גאון, ר' סעדיה גאון וגם הסופר הערבי קרקסני.

הקליר חבר סדרי פיוטים לכל המועדים ו„לימים הנוראים" ולשאר הימים המיוחדים בשנה (שבתות של „ארבע פרשיות", פורים, חנוכה, קינות לתשעה באב וכדומה). הרבה מפיוטיו אבדו, וכמאתים נשארו והתפשטו בכל תפוצות ישראל ונתקימו לדורות בקהלות־ישראל שבאיטליה ובאשכנז והשכיחו את יצירות הפיטנים הקודמים. פיוטיו נתחבבו על בני הגולה, אשר מצאו בהם את הבטוי הנכון לכל הגיון לבם ולכל משא־נפשם. פיוטיו היו למופת בעיני הפיטנים הבאים, שהרבו לחקותו. הקליר הקים אסכולה פיוטית בישראל, ועל שמו נקראו הרבה פיוטים „קלירות". רק לספרד לא חדרו פיוטיו, כי בעקבות התפתחותה של המגמה־הדקדוק והתרחבותה של ידיעת־הלשון, גדלה להם כאן ההתנגדות מצד החכמים והמשוררים. ר' אברהם אבן עזרא התפל על הקליר ואמר, כי עשה את הלשון „כעיר פרוצה אין חומה", ור' שלמה דומידיגו הזהיר את תלמידיו מחקות את הקליר. בספרד נוצרה שירה דתית שונה מזו שבארצות המזרח, שירה טבולה בנצנוצי האור הגדול של ההשכלה הערבית. נוסח הקליר נשתלט בפיוט האשכנזי־הצרפתי, שמלא תעודת „מליץ מסור בין עם ישראל ואלהיו" (שי"ר), ושנבדל בהרבה, כמו שנוכח להלן, מהפיוט הספרדי־העברי. „זמן הפיטנים, שיצאו מבית מדרשו של הקליר, במובנו היותר מצומצם, הוא זמן הפריחה והלבלוב של התקופה הפיטנית, שנגמרה לערך במאה הי"ב למנין איה"ע" (שטינשניידר). אל פיוטי הקליר התיחסו בשלילה ביחוד המשכילים, והתחלת הפיוט שלו המפורסם „אֶן קוֹצֵץ בן קוצץ קצוצי לקצץ, בדבור מפוצץ רצוצי לרצץ" היתה ללעג בפיהם, ורק בזמננו מתחילים להעריך את הכח השירי הנשגב בכל „פראותו" — הגלום בתפלות הקליר.

האסכולה הקלירית

כִּסֵּן תּוֹרָה: תִּתּוֹ קוֹל עֹז אֶל אֱלִים,
שָׁלְהֲבוּ לַפִּידֵי גֶחָלִים, א)
רְצוּ בְרָקִים קַלִּים,
קוֹלוֹת הִרְעִימוּ גַלְגַּלִּים,
צָרַת שׁוֹפָר מִמְּעֻלִּים, ב)
פִּצְמָה רַקוּעַת שְׁעוֹלִים, ג)
צַמִּים אֶחָזוּם בְּהָלִים,
כַּעַר צִירִים וַחֲבָלִים,
נָהִים נְהִי כְּיוֹלֶדָה חֲלָלִים; ד)
מְרַצְּדִים רָקְדוּ מְגֻבָּלִים, ה)
לְבָנוֹן וְשִׂרְיוֹן כַּעֲגָלִים,
כַּרְמֶל וּבָשָׁן כְּמוֹ אֵלִים,
יַחַד תָּבוֹר וְכָל תְּלוּלִים,
טֹרְחוּ בְגַבָּהּ וְנִמְצָא: פְּסוּלִים, — ו)
חַי רָם רוֹאֶה שְׁפָלִים!
זֶה סִינַי כַּדָּךְ, לֹא הִכְלִים
וְהִטָּה אֵלָיו זְבוּלִים,
הֶעֱטִירוֹ עֲנָנִים וַעֲרָפֶלִים, ז)

יוצר לשביעות.

דָּר בּוֹ בְּשִׁנְאַן אֲרָאֵלִים. ח)
גָּאוֹן קוֹלוֹ הִשְׁמִיעַ לַנְדְּגָלִים, ט)
בְּסָבִיב הָהָר גִּנְבֵּלִים, — — —
„אָנֹכִי" שֶׁמַּע לְכִלּוּלִים. י)

באורים

א) כשאלהים השמיע אריך קולו, אז התלהבו לפידי גחלים; שלהבו – התלקחו; ב) מעולים – בנוי לשמים הנמצאים מעל, ואולי „מעולים" משמע נעלים („המעולים שבחבורה"). ג) שוצמה – נשברה, התפוצצה, ערה"כ „הרעשת ארץ פצמתה", תהלים ס"-ד'; רקועת שעולים – הארפה הרקועה, שעפרה מדרך לשעלי רגלים. ד) נָהים – מיללים, משמיעים גהי; חָלים – רועדים. ה) מרצדים – מרקדים (תהלים מ"ח – י"ז); מגבלים – כניי לרובסי הר סיני, מפני שנאמר „הגבל את ההר" (שמות י"ט – כ"ג). ו) יחד תבור וכל ההרים ה„תלולים" הגבוהים, „טרחו בגבה", התנשאו, הזדקרו. כי חשבו, שעליהם תרד השכינה, משום שהם גבוהים מאד, אולם ה' בחר בהר סיני השפל מהם, כי „חי רם" – הקב"ה השוכן במרומים „רואה שפלים". ההרים הללו לקוחים מהמדרש. ז) „זה סיני עמד כדך, אולם אלהים לא הכליטו והטה אליו את השמים („זבולים") והכתירו בכתר ענגים וערפלים. ח) בשנאן אראלים – בהמון מלאכים. ט) לנדגלים – לבני ישראל העומדים תחת דגלו. י) שמע – השמיע, לכלולים – לבני ישראל הכלולים בהדר או כלילי השלמות.

גבורת המים מ„תפלת גשם".

נוֹצֵץ בָּרָק בְּבַהַל לְהַבְרִיק כְּמַהַת מָיִם, א)
נוֹהֵם בְּרַעַשׁ וְקוֹל גַּלְגַּל רַעַם מַרְעִים עַל הַמַּיִם,
נְשִׂיאִים וְרוּחַ מַקְדִּימִים לְמַיִם, ב)
נִרְאִים כְּעוֹלִים מִמַּיִם וְשָׁבִים אֶל הַמַּיִם,
שָׁם מִשְׁקָל לְרוּחַ בּוֹ לְפַלֵּס מַיִם. ג)
סִים לְפִי־כֹל־אֶרֶץ מַה לְהַגְדִּיל מַיִם, ד) — — —
עָב וְחָזִיז וְנִשִּׂיא וְאֵד וַעֲנַן־מַיִם ה) — — —
עָפִים וְדָאִים עַל־פְּנֵי־רָקִיעַ־הַשָּׁמַיִם,
עוֹמְדִים צְרוּרִים עַד יוּרְשׁוּ לְהַרִיק מַיִם. ו)
פּוֹתְחִים פִּיהֶם כְּנוֹס כַּנַּד שְׁתִיַּת מַיִם, ז)
פּוֹרְחִים לְהַמְתִּיק בְּשַׁחַק תַּמְלוּחִית מַיִם, ח)
פּוֹנִים שׁוּב לָלֶכֶת אֶל מְקוֹם הַמַּיִם. ט)
צְבָאוֹת רְבִיבִים הַמַּרְבִּיבִים מַיִם
צִיָּה מְמוֹגְגִים בְּנַחַת זִילַת מַיִם. י) — — —

קוֹל צִנּוֹרוֹת כִּי יַזְחִילוּ מֵהֶם מַיִם,
קוֹלוֹת יִתְּנוּ תְּהוֹמוֹת שְׁעוֹת לְצִמְאָן מַיִם, יא)
רוֹגְשִׁים וְנוֹשְׁאִים קוֹל לְאַדִּיר קוֹלוֹ עַל הַמַּיִם.
רָנָן מַרְעִימִים לְמַרְעִים עַל רֹב הַמַּיִם, יב)
רִדְתָּם כֹּל יָשִׁירוּ שִׁיר לְמוֹדֵד מַיִם. יג)
שִׁתֵּף בְּשֵׁם אַדִּיר אַדִּירִים לַמַּיִם, יד)
שָׁת מַעֲטֶה לְבוּשׁוֹ כְּמַחֲזֵה שְׁלִיגַת מַיִם, טו)
שִׁוָּה קוֹל הוֹדוֹ כְּקוֹל רִבּוּי מַיִם. טז)
תִּכֵּן וְכָל וּמֵד וְגָזַר וְדָלָה מַיִם, יז)
תֵּת לְכָל גֵּיא וְגֵיא מַעְיָן לִשְׁתּוֹת מַיִם.

באורים א) בבהל – בבהילות, במהירות. להבריק במרחת מים – להאיר את האדמה הכמרחה למים. ב) נשיאים – עננים. ג) ה' שם ברות „משקל", ז"א כח וכובר לכוון את העננים ולפלס את נתיבותיהם. ד) ה' קבע מדה מסויטה לכמות הגשמים, העולה בחלקה של כל ארץ. ה) הענן נקרא בחמשה השמות המנויים במור זה. ו) העננים עומדים קשורים ואחוזים עד שרצון להם הרשות להריק את מימיהם. ז) העננים פותחים את פיהם להכנס אל קרבם את מי הים כנד. ח) והם בשחק פורחים להמתיק ברום האויר את מי הים המלוחים. ט) לאחר שהעננים הריקו את מימיהם, הם חוזרים שוב אל מקומות הים כדי לינוק מחדש. י) המוני רבבים ממטירים מים וממוגנים ציה בקלוחיהם; נתת זילת מים — הורדת נזילת מים. יא) לרעש צנורות השמים המקלחים מים, ישמיעו קולם התהומות שבתחתיות, המשתוקקים למים ומבקשים, כי הצנורות ישעו לצמאם וישקום; יַזְחִילוּ – יקלחו. יב) הם משמיעים רִנָּה למי, שמרעים על מים רבים („קול ד' על המים, אל הכבוד הרעים, ד' על מים רבים", תהלים כ"ט, ג'). יג) בשעה שהם יורדים, אז ישירו הכל לאלהים, שמדד מים בשעלו (ישעיה מ', י"ב). יד) משורר התהלים תאר את גבורת ה' ואת גבורת המים בשם אחד „אדיר", „אדירים" („אדירים משברי ים, אדיר במרום ד'" תהלים צ"ג, ד'). טו) ד' שם את לבושו צחור ומבהיק כמראה השלגים המלבינים („לבושו כְּתַלְג חִוָּר", דניאל ז', ט'). טז) השוה את הוד קולו לקול מים רבים („וקולו כקול מים רבים", יחזקאל מ"ג, ב"). יז) וְכָל – קצב, מדד („וכל בשליש עפר הארץ", ישעיה מ', י"ב).

מעשה אלהים — יואל (הימנון). וּבְכֵן: גְּדוֹלִים מַעֲשֵׂי אֱלֹהֵינוּ!
מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ, אַדִּיר בְּוַעְדוֹ, א)
בְּרוּם וּבְתַחַת הוֹדוֹ,
גִּלָּה אוֹר לְעוֹבְדוֹ, ב)
דָּבָר מֵקִים לְצַבְדוֹ,
לָכֵן יִתְגָּאֶה, אֵין עוֹד מִלְּבַדּוֹ!
מַעֲשֵׂה אֱנוֹשׁ: תַּחֲרוּת רַחֲמָיו, ג)
שֶׁקֶר נְאוּמָיו, ד)
רַבִּים אֲשָׁמָיו,
קָצַר יָמָיו,
אֵיךְ יִתְגָּאֶה אֱנוֹשׁ כְּחָצִיר יָמָיו? — — —
מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ: מוֹשֵׁל בְּמִפְעָלוֹ,
נוֹרָא עַל־זְבָלוֹ,
סִלּוּדוֹ כְּגָדְלוֹ, ה)
עָזּוֹ כְּרֹב חֵילוֹ,
לָכֵן יִתְגָּאֶה שְׂרָפִים עֹמְדִים מִמַּעַל לוֹ!
מַעֲשֵׂה אֱנוֹשׁ: יִשְׁתַּחֲוֶה לַמֶּלֶךְ,
טַרְפּוֹ לִמְצֹא מְהַלֵּךְ,
חֲבוּר עֲצָבוֹ מַשְׁלֵךְ: ו)
זֶה־עֲמָלוֹ וְרִיקָם יֵלֵךְ —
וְאֵיךְ יִתְגָּאֶה, כִּי בַהֶבֶל בָּא וּבַחֹשֶׁךְ יֵלֵךְ? —
מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ: שַׁדַּי רוֹקַע הָאָרֶץ עַל בְּלִימָה,
שׁוֹכְנֶיהָ בְּלִי־הֱיוֹת לְשַׁמָּה, ז)
תִּכֵּן צַל־מַיִם אֲדָמָה,
תֹּקֶף שְׁמוֹ לְרוֹמְמָה,
לָכֵן יִתְגָּאֶה עֹטֶה אוֹר כַּשַּׂלְמָה!
מַעֲשֵׂה אֱנוֹשׁ: בְּנֹעַ וְנֹד בָּאָרֶץ,
בְּקוּמוֹ לְשׁוֹטֵט בָּאָרֶץ,
אִם־עוֹדְנוּ הַיּוֹם בָּאָרֶץ,
אֵינֶנּוּ מָחָר עֲלֵי־אָרֶץ,
וְאֵיךְ יִתְגָּאֶה, כִּי אָדָם אֵין צַדִּיק בָּאָרֶץ?

באורים. א) אלהים אדיר בקהל מלאכים שמסביבו. ב) גלה אור התורה לעם ישראל עובדו. ג) רחמי האדם רק חרון ושנאת הם. ד) נאומיו — דבריו. ה) שבחו כרוממותו. ו) במותו יעזב את אלילו, שהיה דבק בו. ז) דאג לשוכניה, שלא תהיה שממה ושתספק כל צרכיהם.

קינות לט' באב: „בליל זה יבכיון". בְּלֵיל־זֶה יִבְכְּיוּן וְיַלִּילוּ בָנַי,
בְּלֵיל־זֶה חָרַב קָדְשִׁי וְנִשְׂרְפוּ אַרְמוֹנַי
וְכָל בֵּית־יִשְׂרָאֵל יֶהֱגוּ בִּיגוֹנַי, א)
וַיִּבְכּוּ אֶת־הַשְּׂרֵפָה אֲשֶׁר שָׂרַף אֲדֹנָי:
בְּלֵיל־זֶה תְּלִיל עֲנִיָּה נָחְדָּלָת, ב)
וּמִבֵּית אָבִיהָ בַּחַיִּים מְבֻדָּלָת, ג)
וְיָצְאָה מִבֵּיתוֹ וְנִסְגַּר הַדֶּלֶת,
וְהָלְכָה בַשְּׁבִיָּה וּבְכָל־פֶּה נֶאֱכֶלֶת,
שֻׁלְּחָה נַחֲלַת בֹּצְרָה וְאֹכֶלֶת,
וְאֵשׁ יָצְאָה מֵאֵת אֲדֹנָי!
בְּלֵיל־זֶה הַגַּלְגַּל סָבַב הַחוֹבָה, ד)
רִאשׁוֹן גַּם־שֵׁנִי בֵּיתִי נֶחֱרָבָה,
וּבַת לֹא־רֻחֲמָה וּבַת־הַשּׁוֹבָבָה
הֻשְׁקְתָה מִי־רֹאשׁ וּבִטְנָהּ צָבָה, ה)
וְשֻׁלְּחָה מִבֵּיתוֹ וְגַם־נִשְׁתָּה טוֹבָה,
גְּדוֹלָה הַשִּׂנְאָה מֵאַת אֲשֶׁר־אֲהֵבָה,
וּבְאַלְמְנוּת חַיּוּת כְּאִשָּׁה נֶעֱזָבָה
וַתֹּאמֶר צִיּוֹן עֲזָבַנִי אֲדֹנָי!
בְּלֵיל־זֶה קָדְרוּ וְחָשְׁכוּ הַמְּאוֹרוֹת,
לְחָרְבַּן בֵּית־קָדְשִׁי וּבְטוּל מִשְׁמָרוֹת; ו)

בְּלֵיל־זֶה סַבּוּנִי אֲפֻפּוּנִי צָרוֹת,
וְגַם־קָרָא מוֹעֵד לְחָמֵשׁ גְּזֵרוֹת, ז)
בְּכִי־חִנָּם בָּכוּ וְנִקְבַּע לְדוֹרוֹת, ח)
כִּי הָיְתָה סִבָּה מֵעִם אֲדֹנָי!
בְּלֵיל־זֶה אֵרְעוּ חָמֵשׁ מְאוֹרְעוֹת, ט)

גְּזַר עַל־אֲבוֹת בְּפַרַע פְּרָעוֹת,
וְדִבְקוּ־בוֹ צָרוֹת מִצָּרוֹת וְרָעוֹת; י)
מִיכָן הָיָה לִפְגֹּעַ פִּגְעוֹת,
וְהֶעֱמִיד הָאוֹיֵב וְהֵרִים קוֹל־זְוָעוֹת:
קוּם, כִּי זֶה הַיּוֹם אֲשֶׁר נָתַן אֲדֹנָי!

באורים. א) יהגו – יקונגו; ב) נחדלת – אוברת, שחדלה משבת באר־צה. ג) והיא נבדלה ומגורשה מבית אביה' (מהסולדה) בחיים, כלומר אף־על־פי שאביה חי ויכול להגן עליה. ד) גלגל המזל סבב, שיצא גזר הדין לחובה. ה) באשה סומה, שמשקים אותה את המים המארדים. ו) בטול משמרות הכהנים בביהמ"ק. ז) „בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר ונחרשה העיר", תענית, פרק ד', משנה ו'. ח) לדברי האגדה ארע מעשה־המרגלים בתשעה באב, והבכי שבכה העם באותו היום לחנם נקבע לדורות. ט) המאורעות אמורים לעיל. י) מצרות – מציקות, קשות.

„אז במלאת". אָז בִּמְלֹאת שֵׁפֶק יָפָה כְּתִרְצָה, א)
הֵן אֲרִאֶלָּם צָעֲקוּ חוּצָה; ב)
בֶּן־חִלְקִיָּהוּ מֵאַרְמוֹן כִּיצָא,
אֵשֶׁת יֶפֶת־תֹּאַר מְנֻוָּלֶת מְצָא.
„גֹּזַרְנִי עָלַיִךְ בְּשֵׁם אֱלֹהִים וָאָדָם:
אִם־שַׁד לְשֵׁדִים אַתְּ אוֹ לִבְנֵי אָדָם?
דְּמוּת יָפְיֵךְ כְּבָשָׂר וָדָם,
פַּחֲדֵךְ וְיִרְאָתֵךְ כְּמַלְאָכִים לְבַדָּם." ג)
„הֵן לֹא־שַׁד אָנִי וְלֹא גֹלֶם פָּחַת, ד)
יְדוּעָה הָיִיתִי בְּשׁוּבָה וָנָחַת; ה)
וְהֵן לְשִׁלְשָׁה אָנִי, וְלִשְׁבָעִים וְאֶחָד,
וְלִשְׁנַיִם עָשָׂר, וְשִׁשִּׁים, וְאֶחָד.
זֶה הָאֶחָד אַבְרָהָם הָיָה,
וּבֶן־הַשְּׁלִשָׁה – אָבוֹת שְׁלִישִׁיָּה, ו)
חֹק שְׁנַיִם־עָשָׂר – הֵן־הֵן שִׁבְטֵי־יָהּ,
וְשִׁשִּׁים רִבּוֹא, וְשִׁבְעִים וְאֶחָד־סַנְהֶדְרִיָּה"
„טַעֲמֵי הַקְּשִׁיבִי וַעֲשִׂי תְּשׁוּבָה; ז)
יַעַן הֱיוֹתֵךְ כָּל־כָּךְ חֲשׁוּבָה,
יָפָה־לָךְ בְּעֵלֶץ וְלִשְׂמֹחַ בְּטוּבָה, ח)
וְלֹא־לִקְרָא עוֹד בַּת הַשּׂוֹבְבָה!"
„כִּי־אֵיךְ אֶשְׂמַח וְקוֹלִי מָה־אָרִים,
הֵן עוֹלְלַי נִתְּנוּ בְּיַד צָרִים,
לָקוּ נְבִיאַי וְדָמָם מְגֻרִים,
גָּלוּ מְלָכַי וְשָׂרַי, וְכֹהֲנַי בְּקוֹלָרִים; ט)
מְלוֹן מִקְדָּשִׁי בַּצּוּנִי נָדֹד,
דּוֹדִי מֵאָז בָּרַח וַיָּדֹד,
נֹעַם אָהֳלִי בְּצַל־כְּרָחִי שָׁדֹד,
רַבָּתִי־עָם אֵיכָה יָשְׁבָה בָדָד!"
שָׂחָה הָאִשָּׁה לַנָּבִיא יִרְמְיָה: י)
„שַׂח לֵאלֹהֶיךָ בְּעַד מַכַּת סַעֲרָה עֲנִיָּה,
עַד־יַעֲנֶה אֵל וְיֹאמַר: דַּיָּהּ:
וְיַצִּיל בְּנֵי מֵחֶרֶב וְשִׁבְיָה"
פִּלֵּל תְּחִנָּה לִפְנֵי קוֹנוֹ:
„מִלָּא רַחֲמִים רַחֵם כְּאָב עַל־בְּנוֹ!"
צָעַק: „מַה־לְּאָב שֶׁהִגְלָה בְּנוֹ,
וְגַם אוֹי לְבֵן שֶׁעַל־שֻׁלְחָן אָב אֵינוֹ"

„קוּם לְךָ, יִרְמְיָה, לָמָּה תֶחֱשֶׁה,
לְךָ קְרָא לָאָבוֹת וְאַהֲרֹן יִמְשֶׁה,
רֹעִים יָבוֹא קִינָה לְהַנְשֵׂא,
כִּי־זְאֵבֵי עֶרֶב טָרְפוּ אֶת־הַשֶּׂה!"
שֹׁאֵג הָיָה יִרְמְיָה הַנָּבִיא,
עַל־מַכְפֵּלָה נֹהֵם כְּלָבִיא:
„תְּנוּ־קוֹל בִּבְכִי אֲבוֹת הַצְּבִי,
תָּעוּ בָנֶיכֶם וַהֲרֵי־הֵם בְּשֶׁבִי!

אִם כְּאָדָם עָבְרוּ בְּרִית,
אַיֵּה זְכוּת כְּרוּתֵי בְּרִית?" יא)
„כֹּה אֶעֱשֶׂה לָכֶם, בָּנַי,
גְּזֵרָה הִיא מִלְּפָנַי!"
שָׁמֵם מִקְדָּשׁ מִבְּלִי בָּאֵי מוֹעֵד,
עַל כִּי יְדִידִים נִתְּנוּ לְהֻמְעָד,
תְּשִׁיבֵם כְּמֵאָז, סוֹמֵךְ וְסוֹעֵד,
תְּרַחֵם צִיּוֹן כִּי בָא מוֹעֵד!

באורים. א) קינה זו מיוסדת על אגדות החורבן שבמדרש איכה רבתי; אז במלאת שפק וכו' – בטלאת סאת צרתה של בנסת ישראל, שהיתה לפנים יפה כתרצה עדה"כ „יפת את רעיתי כתרצה", שיה"ש ו', ד'; שֵׁפֶק – שפעה, ספוק; ב) אז ספרו וקונגו מלאכי מרום, עין ישעיה ל"ג, ז'. ג) הוד מורא כשל אחד המלאכים יצוק עליך. ד) גלם פחת – יצור־אדמה פחות ונקלה. ה) לפנים הייתי מפורסמה בשלוה ובנחת שעלו בגורלי. ו) אברהם הוא אחד מן השלשה, והאבות יחד הם שלישיה. ז) מעמי – דעתי, דברי. ח) עֵלֶץ – עליצות. ט) בקולרים – אסורים בשלשלאות. י) התפלל בעד האומה העניה הדחויה בסעד עדה"כ „עניה סוערה" ישעיה נ"ז, י"א. יא) זכות האבות, שאתם כרת אלהים ברית.

V

הגאונים וספרות־התפלה.

פעולת הגאונים התרכזה, כידוע, במקצוע התורה וההוראה, אולם מגמתם התכליתית בכל מפעליהם ותקנותיהם היתה לסדר ולקבוע את הצביון הדתי־הלאומי המיוחד והמאוחד בכל ארחות־החיים הישראליים בארצות הגולה, בהתאם לעיקרי היהדות של התנאים והאמוראים, ולפיכך לא יכולו הגאונים לא לטפל בספרות התפלה, ששמשה אבן־שתיה בעבודת־אלהים בצבור וביחידות. ספרות־התפלה התרחבה והסתעפה, ועל התפלות הקדומות נוספו במרוצת הזמנים תוספות שונות: פסוקים ופרקים מן המקרא, דברי הלכה ואגדה, יצירות פיוטיות בנות־חורין וכו', ועל־ידי־כך נפרדו הקהלות למנהגיהן ונוסחאותיהן. הערבוביה גדלה, וארבעה גאונים: רב נטרונאי, רב צמח, רב עמרם ורב סעדיה נשאלו מארצות ומקהלות שונות בדבר סדר־התפלות לכל ימות־השנה, והם עמדו על הקלקלה הכרוכה בזה וערכו וקבעו את „סדר התפלות והברכות", שהוא חובה לכל בני־ישראל. מהסדורים של הגאונים נשתמרו והגיעו לידינו: „סדר רב עמרם גאון" או „היסוד העמרמי" (875),

וגם סדורו של רבנו סעדיה גאון „כתב אלצולאת ואלתסאביח ואלברך", ז. א. „ספר התפלות והתשבחות והברכות". הסדור של רב עמרם גאון כולל את התפלות המפורות בתלמוד ואותן שהיו נהוגות בסורא ובפומבדיתא בצרוף הדינים והמנהגים בעניני התפלה. הסדור של רב סעדיה גאון, שהיה לו ערך רב בשעתו ואחר־כך נשכח וחזר ונתגלה במאה האחרונה, כולל מלבד התפלות המקובלות — ידיעות חשובות בתולדות התפלה והעבודה בישראל ופיוטים עתיקים של יוסי בן יוסי ושל פיטנים אלמוניים וגם של המחבר בעצמו.

יחס הגאונים אל הפיוטים.

הגאונים הראשונים הביטו בעין זעומה על הפיוטים וסרבו לתת להם מקום בתפלות הצבור, כי חשבו את אמירתם להפסק ולערבוב סדר־התפלה הנהוג ועומד מדורות קדמונים. בסדורו של רב עמרם גאון חסרים עדיין הפיוטים לגמרי, אולם הוא כבר התיר את אמירתם כרשות ברבים.

„ונראים הדברים — אומר החכם ראה"ו — כי מה שהתירו הגאונים נגד שורת הדין לספח אל התפלה את הפיוטים החדשים, היה זה כהפסת דעת העם, אשר היה כרוך אחרי הפיוטים, אשר הלבישו דברי־אגדה בלבוש מליצה ושיר. המדקדקים במצות התפלה, אשר היה לבם נוקפם על הדבר הזה, שאלו שאלותיהם מן הגאונים, אם מותר לעשות כן, ויהי כראותם, כי לא הניאו אותם הגאונים לאמרם ואף הסכימו לספחם אל התפלה, אז מעט מעט היה הדבר למנהג מוסכם... ועוד סבה אחרת היתה נגד פני הגאונים, כי ראו בפיוטים דבר שהזמן דורש אותו. זמנם היה זמן פריחת הקראים עויני הרבנים עד מות והתלמוד עד להשחית, והכשילו רבים בתורה אף מן הדבקים בתורת־הקבלה. וכן ראינו מתוך כתבי־תשובותיהם, כי היו אנשים גם בין הרבניים, אשר היו ממאנים לאמור דברי משנה ותלמוד בהגדה של פסח; ועל־כן היו פיוטי הקליר דרושים לחפציהם, כי הם היו פיוטים ממין מיוחד, כי כולם היו נוסדים על מדרשי הרבנים, שנואי נפש הקראים, והיתה כונתם בהיתר אמירתם עם תפלות הצבור לעשות פרסום נגד הקראים. וכן אמר הגאון רב נטרונאי, שהרשות נתונה לאמר דברי־פיוטים, משום שמרבים בהם דברי־אגדה, ומכיון שהוקדשו מסבה צודקת, הוקדשו גם בדורות הבאים, ביחוד באשכנז וצרפת" („דור דור ודורשיו", ח"ד).

רס"ג בתור פיטן.

הגאונים רובם ככולם לא יצאו בעבודתם התרבותית־הספרותית מגבולות ההלכה וההוראה המעשית, ומהם לא הגיעו לידינו שום פיוטים, מליצות ושירים. הגאון הראשון, שקבע עתים גם לדברי פיוט ומליצה דתית־מוסרית, היה רבנו סעדיה בן יוסף מעיר פיום (פתום). נולד בשנת 892 ומת בשנת 952 לסה"נ (ואם־כן חי ששים שנה ולא חמשים, כמו שחשבו קודם). רס"ג היה הפרוטוטיפוס המשובח של החכם העברי בימי־הבינים, של „איש־האשכולות", שהיה מצוי אחר־כך בספרד. השכלתו היתה

רחבה ומקפת את כל מקצועות התרבות העבורית והערבית לפי מצבם בזמנו. רס"ג הוא אבי־המדע העברי בתקופת־הערבים, הראשון מגאוני־התלמוד, שהלך בעקבות ידידיה האלכסנדרוני ויצר שיטה שלמה ומסודרת בחקר דעת־אלהים, שיטה המבוססת את עיקרי הדת על יסודות עיוניים, פילוסופיים („האמונות והדעות"). רס"ג היה הראשון, שתרגם כמעט את כל כתבי־הקודש לערבית וצרף לתרגומו פרוש המקראות כפשוטם, הראשון שכתב ספרים ומחקרים בהכמת הלשון העברית ודקדוקה: „ספר האגרון", „צחות לשון הקודש". רס"ג חבר פרוש ל„ספר היצירה", עשה כמה חבורים בפסקי־הלכה, אבל ביחוד נתפרסם בספרי־הפולמוס שלו נגד הקראים, נתפרסם בתור לוחם, המקנא את קנאת היהדות ההסטורית ומגן עליה מפני אויביה מבית ומחוץ. בתור פיטן הלך רס"ג בדרכי־הקליר, חרז את פיוטיו, ערך את הבתים לפי האקרוסטיכון, ולפעמים שלבב־א שי־החרוזים את חתימתו. מפיוטיו ידועים לנו: סדר־עבודה ליום הכפורים, מנין תרי"ג המצוות עם פתיחה ואזהרות, התפלות: „ה' שפתי תפתח" „ואתה הוא ה' לבדך" ועוד כמה ודויים ותוכחות. רס"ג לא שקל את שיריו במשקל הערבי, ובכל־זאת סגנונו קשה ומסובך, ומליצותיו סתומות ומעורפלות. כנראה, „הקשה" רס"ג בכונה את לשונו, כי „קושי הלשון נחשב בזמן ההוא למעלה פיוטית יתירה" (צונץ). אולם „תוכחותיו" הן על לשון המקרא ודקדוק הלשון וצחותה, בלי חידות ומשלים ורמזים ודרש" (הראב"ע בפרושו לקהלת ח', א'). לדוגמא נביא קטעים מ„התוכחה" שלו, המתחילה „אם לפי בחרך" והבנויה לפי אלפא־ביתא מרובעת.

קטעים מ„התוכחה" שלו.

ה„תוכחה" של רס"ג כתובה בסגנון „מוסיבי", ובתיה מרכבים מפסוקים וחצאי־פסוקים הלקוחים מכתבי־הקודש, ביחוד מאיוב, תהלים וקהלת, ובכל־זאת ההרצאה שוטפת וגדושה ציורים בולטים הקולעים אל המטרה. ב„תוכחה" מגולל לפנינו רס"ג תמונה מחרידה מחיי האדם השקוע ביון־התאוות ובהבלי העולם הזה, כדי לעורר בלבבות רגשות־נוחם ושאיפה להשתלמות מוסרית — לשוב בתשובה שלמה אל ה'. לכאורה, האדם הוא בחיר־היצורים ושליט־העולם, אבל באמת כמה דל ואפסי ערכו, וחייו אינם אלא שלשלת של פגעים ותלאות:

אם לְפִי בִּנְיָנוֹ וְרִקְמוֹ — כְּחֶרֶשׂ מִן־הַחֹמֶר לֶקֶח,
מַעֲיָנוֹת דָּם וָרִיר, מְעוֹנוֹת רִמָּה וְתוֹלָעַת! — — —
בְּעוֹלָמוֹ נֶחְשָׁב הוּא כְּבֵין צְעָדָיו קְמֻשּׁוֹנִים,
וְכָל־יְמֵי חַיֵּי הֶבְלוֹ צַל שֶׁבָּכָה יִתְהַלֵּךְ;
בָּרָד וְשֶׁצֶר קֶטֶב, חֹם חֹרֶב צָרֶבֶת, — — —
. . . . כָּל־יָמָיו כַּכְּאוֹב וְכָעָס!

אין לאדם במה להתגאות: „גוש בָּאוּשׁ גְּלֻמֵּהוּ, אך אל שאול יורד", ידיעתו מצומצמת, אפילו עתידו הקרוב מולט בעדו בערפל:

. . . . . גִּבְעַר מִזַּעַת מַה־יִּהְיֶה,

עַל־כֵּן מְלֵא לִבּוֹ פַּחַד וְעִצָּבוֹן, יָשִׁית עֵצוֹת וְיִתְעַצֵּשׁ.

דָּעֲכוּ כַּפְּשָׁתָה מַחְשְׁבוֹתָיו, כְּשֶׁתִּפּוֹל רְעָתוֹ פִּתְאֹם:

יִזְכֹּר זֹאת וְיֵבוֹשׁ וְלִפְנֵי עֲשֹׂהוּ יִכָּנַע!

האדם להוט אחרי אכילה ושתיה, רודף הוא אחרי תענוגות־בשרים, ומכאן המקור לכל חמס ואכזריות, לכל שקר ורמיה, לכל התועבות הנעשות בעולם:

וְלוּ הֵשִׁיב אֶל־לִבּוֹ, כִּי אַתָּה מִפְּרִנְסוֹ דַּיּוֹ!

וּלְעֵת תִּבָּקַע כְּרֵסוֹ וְיִזֹּרֶה הַפֶּרֶשׁ עַל־פָּנָיו,

כְּאוֹמֶרֶת: הַא־לְךָ, שׂוֹטֶה, כָּל־גָּזֵל שֶׁגָּזַלְתָּה בִּי!

וְתַעֲנוּגֵי עָשְׁרוֹ הוּסָרוּ, וְנִשְׁאַר עָוֹנָם בְּנַפְשׁוֹ:

יִזְכֹּר זֹאת וְיֵבוֹשׁ וְלִפְנֵי עֲשֹׂהוּ יִכָּנַע!

התאוות שולטות באדם לרעתו: „זַעַף אַפּוֹ וחמתו — אויביר־אורביו המה", „זנות יקח את לבו, חכמתו תאבד, כי יַעְגֵּב", הוא גונב ונתפס בגנבתו, „טמונה קנאתו בלבו, בראותו טובה לבני גילו, תמות נפשו עמם ירצה, יָנָרה מדון בשלום...", המשטמה יוקדת בלבו, ובכל מדותיו המגונות וסערות־תאוותיו ובפעולותיו הבלתי־מוסריות הרי הוא:

זָלְעָף, דָּעוּךְ וְתֹעֶה כְּרֹכֵב עָרוֹד,

וּמְשֻׁלָּח כָּאֳנִיָּה בְּלֵב־יָם מִטָּרְפָת וְהַיָּם הוֹלֵךְ וְסֹעֵר...

יש שהאדם יגיע למלכות, אולם גם בשלטון לא ימצא ספוק, מרגוע ותקומה:

כְּסַרְסוֹר בֵּין אֵל לְעָם לַעֲשׂוֹת רְצוֹנוֹ הָפְקַד, — —

כַּמָּה בְּנַפְשׁוֹ יִזָּהֵר לְבַל־יִקָּשֵׁר עָלָיו קֶשֶׁר,

וּכְהֵרָף עַיִן שֶׁטָּפוֹ שֶׁטֶף — אֵי כְּבוֹדוֹ וּגְבוּרָתוֹ?!

אין לאדם נחת גם בחייו המשפחתיים: אחד „יִלָּקֶה בַּעֲרוֹרֶת", השני „לתוגה לו רוֹב ילדיו", אולם גרועים מכל האסונות הם ימי הזקנה, ורס"ג חוזר אחרי ציורי קהלת (בפרק י"ב) ומשחיר משחור את „השנים לא חפץ במו", באשר „מביתו שומריו זעזעו ואנשי־חילו נִעְנְעוּ, מְעַטוּ טוֹחֲנוֹתָיו ותקהינה,

ורוֹאוֹתיו אספו נגהם, מקול צפור יתנודד, שֶׁב ותש כחו, שבע ימים ברוב רוגז...", ואחר־כך בא המות והפרעון בעולם הבא:

פִּגְרוֹ הִרְדָּ וְהֵעָנֵג, אֲשֶׁר כָּל־יָמָיו יְעוֹדְדֵנוּ,

יִמְאַס וְנִטְבַּל בַּשַּׁחַת, וְנַפְשׁוֹ עָלָיו אֻבְלָה...

צָדְקָה לְנַפְשׁוֹ בְּהִמָּצֵא, תֵּאוֹר בְּאוֹר הַחַיִּים בְּדֹק,

וּבְחֶלֶד בְּהִכָּחֵד שֵׁם פְּנֵי־אֵל לֹא יִתְמוּ שִׁנּוֹתָיו;

צָפֵן אֱלוֹהַּ א נ׳ אֵם רַבּוּ פְּשָׁעָיו וְלֹא־שָׁב,

יִקָּבְצוּ פָּנָיו פָּארוּר, תֹּאכְלֵהוּ אֵשׁ לֹא־נִפָּח — — —

וכובן מאליו, שחיב אדם לעשות חשבון־עולמו בעודנו חי, ואז יתקן את מעשיו ויתוה את דרכו לקראת חיי־נצחים:

קִינָה הִיא וְקוֹנֵנוּהָ בְּנֵי־אָדָם עַל נַפְשׁוֹתָם,

טֶרֶם יִסְפְּדוּ הַסְּפָדִים, יַקְדְּמוּ מַרְזֵחַ בְּמַר בְּכִי. — — —

רַב־לְךָ אָדָם מִתַּעֲבוֹתֶיךָ, מֵעֵט רֹעַ מַעֲשֶׂיךָ,

אַל־תַּגְדֵּל בְּנָהָר שָׁחוֹ פֶּן יִכְבַּד עָלֶיךָ שׁוּבֶךָ!

רס"ג מסיים את „תוכחתו" הקשה והמרה בתפלה לאלהים בעד האדם הדל, המתדפק על שערי־התשובה והרחמים:

שַׁדַּי אַתָּה יַצַּרְתָּנוּ — חוּס וְרַחֵם עַל־יְצוּרֶיךָ,

נְצֹר מַטָּעֶיךָ אֲנַחְנוּ — חֲמֹל־נָא מִצָּקוֹר נְטוּעֶיךָ! — — —

תֵּיטִיב אַחֲרִיתֵנוּ בִּרְצוֹנְךָ וְתִקְוָתֵנוּ לֹא תִּכָּרֵת!

VI

רב האי גאון (1038—940).

הגאון השני, שכתב שירים ופיוטים, היה רב האי בן רב שרירא, האחרון בתקופת הגאונים. החכם ראה"ו מתאר את אישיותו בדברים אלה: „רב האי גאון היה יחיד בדורו, ואם נוציא את רב סעדיה גאון כן הכלל, אין משלו בכל הגאונים אשר היו לפניו, אשר כמוהו היה שלם וכולל ברוחו כל פנות חכמת התורה והדת, והיה נאזר במדעים ומלומד בלשונות. ואין גם גאון, אשר העשיר ספרות־ישראל כמוהו בתורתו וחכמתו. בהמון תשובותיו, אשר אין ספורות להן, יראה לעינינו אמן גדול בהלכות, אשר לא יפלא ממנו דבר. ולא בהלכה לבד, כי אם גם בעניני אגדה יפרוש אור חדש, אשר לא שערוהו הקדמונים... הגאון הזה כתב פירושים

על הגמרא ואולי על כולה, אבל אין מהם בידינו, כי־אם פירושו למשניות מסדר טהרות. אין כוונת החבור לפרש הענין ההלכתי במשנה, כי־אם לבאר מלות ודבורים בלשון קצרה וקלה על־פי דקדוקו ושמושו והוראת גזרתו, אם משורש לשון מקרא או לשון חכמים או ממקור לשונות אחרות: ארמית, פרסית, יונית ורומית... שמירתו את הדרך המדעי וההגיוני נודעת לנו עוד יותר מכתביו ההלכתיים האחרים, אשר קבינו לאורם: ספר „מקח וממכר", ס' „המשכון", „משפטי התנאים", „משפטי ההלואה", „שערי שבועות" ועוד. את הספרים האלה כתב ערבית, ואחרי מותו תורגמו עברית... ככוכב־נוגה הופיע אורו בשמי־החכמות. „בכל חכמה יפיפיה אחז", מעיד עליו אוהבו הגגיד, לא מנע את עצמו מלהגות בספרי הפילוסופיה, ואף־על־פי־כן העיר על הנזק ויעץ את הרחקת הפילוסופיה. הוא סר מדרך האומרים, שהפילוסופיה משענת לתורה, ובה ישיגו ידיעת אלהים שהיא עיקר הדת. בענין זה כתב אל חכמי הודו, אשר רצו לבאר דברי תורה על־פי מדת החכמה החצונית ודרכי הטבעיים: „מה לכם תדכאו עמי ופני עניים בתורה תטחנו, בשמעם את דבריכם וניב לשונכם בדרכי אריסטו וחבריו ודנים תורתו ית' באותו הדרך... דעו, כי כרחוק מזרח ממערב כך הרחיק המקום ית' דעתו, שהיא דעת התורה הקדושה מדעות בני־אדם. זכרו זאת והתאוששו ומאותו הדרך התבוששו" (ש"ת סי' ה')... אבל רב האי גאון היה אוהב את החכמות, אשר יש בהן תועלת לחיינו החומריים וגם המוסריים ויעץ וצוה לבני עמו לקנות בינה בלמוד לשונות זרות, בתכונה, ברפואה ובטבעיות, כי אלה החכמות אינן צרות לתורה. גדולים היו מעשי רב האי בחכמת לשון הקודש, הוא חבר פירושים על המקרא לפי פשוטם, ונתיחס לו פירוש על כל התורה; ואין לנו מפרושיו רק שיורים אחדים, שהביאו מפרשי־המקרא על שמו, ונזכר גם ספר „המאסף" שחבר, ותכנו הוא בחכמת דקדוק לשון הקודש... ככל חכמי לשון הקודש בזמן ההוא, כן גם הוא נסה את כחו לחבר פיוטים ושירים, אך מעט הגיע אלינו".

„מוסר השכל".

השיר „מוסר השכל", המיוחס לרב האי גאון, הוא שיר דידקטי גדול, אשר בו יביע המחבר את דעותיו במדות המוסר ועל כל הענינים הנוגעים בחיי האדם המוסריים, המדיניים, הדתיים, המשפחתיים והחברתיים. השיר הזה כולל קפ"ט חרוזים שקולים על משקל יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות ויתד ותנועה. השיר כתוב בסגנון „משלי".

„יְרָא הָאֵל בְּנִי" רֵאשִׁית אֲמָרַי, — —
לְכָה קוּמָה וְשִׁמְעָה מַאֲמָרַי,
וְהִתְרַע בַּאֲצִילֵי עַם פְּלִילִים, א)
דְּבַק בָּהֶם וְאַל תֵּט אֶל כְּסִילִים.
תְּהִי נָא אָזְנְךָ אֶל פִּי חֲכָמִים,
וְעֵינְךָ תֶּאֱסוֹף מֵהֶם לְשָׁמַיִם. ב)
וְקַנֵּא בָם בְּכָל שִׁבְתְּךָ וְגוּרְךָ,
בְּכִיסְךָ אַל תְּקַנֵּא בַחֲבֵרְךָ. ג)
בְּמִלַּח פַּת אֱכוֹל וּרְעֵה עֲשָׂבִים,
וְאַל תִּשְׁאַל אֲגוֹרָה מִנְּדִיבִים. — — — ד)

וְאַל תִּישָׁן וְהַבֵּט אֶל נִמְלָה,
וְאַל נָא רַגְלְךָ תְּהִי עֲצֵלָה. — — — ה)
וְאִם לְדָרוֹשׁ מְזוֹנְךָ מִנְּוָתְךָ
תְּהִי יוֹצֵא, זְכֹר נָא בַּת בְּרִיתְךָ; ו)
רְאֵה יוֹנָה בְּנוּדָה אֶל מְזוֹנָה,
תְּהִי שָׁבָה בְּיוֹמָהּ אֶל מְלוֹנָה,
וְאִם יַרְחִיק נְדוֹד נָשֶׁר לְלַחְמוֹ,
בְּעוֹד יוֹמוֹ יְבַקֵּשׁ לוֹ מְקוֹמוֹ. — — —
בְּיָמֶיךָ אֶהַב אֵשֶׁת נְעוּרִים, ז)
וְדוֹדֶיהָ בְּלֶבֶב שִׂים קְשׁוּרִים. — — —
וְאִם תּוֹלִיד לְךָ בָּנִים וּבָנוֹת,
בְּכָל עֵת יַסְרֵם, אָכֵן בְּחַנּוֹת. ח)
קְנֵה לָהֶם בְּכָל כֹּחֲךָ סְפָרִים,
וְשִׂים לָהֶם מְלַמֵּד מִנְּעוּרִים,
וְהַצְנֵעַ תַּצְנִיעַ לָרֶב בְּהוֹנְךָ,
אֲשֶׁר תִּתֵּן וְשֶׁתַּצְנִיעַ לְבִנְךָ. — — — ט)
מְלַאכְתְּךָ תִּהְיֶה בֶּאֱמֶת נְכוֹנָה,
וּמֹאזְנֶיךָ בְּצֶדֶק וֶאֱמוּנָה.
וְאִם שָׂכִיר יְהִי לְךָ וַעֲבָדֶךָ,
חֲשׁוֹב אוֹתוֹ כְּאִלּוּ הוּא יְלִידֶךָ;
וְאִם הֵקֵל לַעֲבֹדוֹתוֹ, לְאַט לוֹ,
וְשַׁלֵּם חִישׁ שְׂכִירוּתוֹ וּפְעֻלָּתוֹ. — — י)
וְכָל מִכְתָּב אֲשֶׁר תִּכְתֹּב קְרָאֶהָ, יא)
וְאַל יִמְצָא לְךָ אִישׁ בּוֹ חֲטָאָה — — —
וְלַמֵּד נָא לְבָנֶיךָ מְלָאכָה,
תְּהִי לָהֶם לְיוֹם מִחָר עֲרוּכָה. — — —
צַשֵּׂה חֶסֶד, גְּאַל וּפְדֵה וְהַצֵּל,
וְדַע כִּי כָל יְמוֹתֵינוּ כְּמוֹ צֵל.
וּמִכֻּלָּא דְּלֵה יִשְׁבִּים בְּחֹשֶׁךְ,
וְכַסְפְּךָ אַל תְּהִי נוֹתֵן בְּנֶשֶׁךְ.
וְאִם יָבֹד לְךָ דָּבָר יְדִעָתוֹ,
רְצֵה וּשְׁמַע כְּאִלּוּ לֹא שְׁמַעְתּוֹ.
וְאִם תֵּדַע בְּסוֹד רֵעַ וְחָבֵר,
יְהִי לוֹ בְטִנְךָ מִטְמוֹן וְקָבֵר.
וְאִם תֶּאֱהַב עֲנוֹת שִׁיר בְּנִדְיָבִים,
דַּעַה, כִּי אָז תְּהִי עוֹנֶה כְּזָבִים, יב)
וְאַל תֹּאכַל לְשָׂבְעָה תּוֹךְ נִוְתְּךָ,
וְתִשְׁבַּח שֶׁאֵלְךָ עַל דַּל דַּלְתְּךָ. — — — יג)
וּמִנַּעַר בְּחַר רַע אֱמוּנָה,
אֲשֶׁר תִּמְצָא בְּכָל רֶגַע וְעוֹנָה. יד)
וְאַל תִּבְטַח בְּסוּגֵי לֵב וְרַקִּים
וְשׁוֹאֲלִים עַל שְׁלוֹמְךָ בְּשְׁוָקִים,
וְיָרְאוּ בְּעֵת עָשְׁרְךָ כְּאוֹהֲבִים,
וְיַהְפְּכוּ בְּדַלּוּתְךָ לְאוֹיְבִים — טו)
בְּנֵי־אָדָם כְּיָם גָּדוֹל וּרְחַב־יָד,
שְׁמֹר נָא אַל תְּהִי בָא בוֹ וְתִמְעָד — —
וְאַל תֹּאכַל עֲדֵי תִתְאָו וְתִרְעָב,
יֵיטִיב מַאֲכָלְךָ אָז וְיַעֲרָב. טז)
וְאִם אֶת שָׂבְעָךְ תְּקַל מְאוּמָה,
אָזִי תֵּיטַב לְעֵינֶיךָ תְּנוּמָה. יז)
מְבַקֵּשׁ מִמְּךָ רִיב אַל תְּדִינוֹ,
וּבִיָּם אַל תְּהִי בָא תּוֹךְ שְׁאוֹנוֹ. — — יח)
לְשׁוֹנְךָ שִׂים בְּפִיךָ נֶאֱסָרָה,
וּכְאִלֵּם הֱיֵה בֵּין הַחֲבוּרָה.
וְאַל תַּרְפֶּה אֲרִי אָסוּר בְּחֶבְלֶךָ,
וְאִם אוֹתוֹ תְּשַׁלַּח וַאֲכָלֶךָ. — —
זֶרַע טוֹבָה תְּהִי קוֹצֵר נְעִיכָה,
וּמִשְּׁבָרְתְּךָ תְּהִי מֵאֵל שְׁלֵמָה. — —
וְאַל תֵּבוֹשׁ לְךָ לִלְמֹד וְלִדְרוֹשׁ,
הֱיֵה נָזֵב לְחָכָם, אָז תְּהִי רֹאשׁ. — —
וְסוּר מִדִּין וּמִמְּדוֹן בְּרָחָה,
וּבַל תַּעֲמֹד עֲלֵי חוֹף בּוֹר וְשׁוּחָה — — יט)

וְכָל דָּבָר אֲשֶׁר מֵאֵל יִהְי בָא,
רָצֶה בוֹ וֶאֱמוֹר גַּם זֹאת לְטוֹבָה. — —
קַנֵּה דִירָה לְךָ בֵּינוֹת יְשָׁרִים,
וְסוֹרָה מִגְּיוֹת חֲמֻדִים וְצָרִים. — —
וְנִדְבַּת לֵב יְקָרָה הִיא וְנָאוָה,
וְאָחוֹת לְנִדְבָה הָעֲנָוָה — — —
וְכָל גֶּבֶר אֲשֶׁר אֵין לוֹ תְּבוּנָה,
הֲלֹא הוּא כְּבְהֵמָה בֶּאֱמוּנָה — — — ט)
שְׁמוֹר חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים יְשָׁרִים,
וְדוֹן נַפְשְׁךָ כְּמוֹ תָדִין אֲחֵרִים. — — —

באורים. א) והתדע – והתרועע. ב) המה אונך לדברי החכמים, ובעיניך התבונן לכל מעשיהם, ואז תלמד מהם מוסר ודרך ארץ, אשר יביאך אל האושר הנצחי. ג) קנא בחכמתם, אבל לא בממונם. ד) הסתפק במועט ואל תצטרך לבריות. ה) עדה"כ „לך אל נמלה עצל וגו'". ו) ואם תצטרך לגדוד מביתך (נֵזֶה) לבקש פרנסה, זכור את אשתך ושוב אליה מהר. ז) בימיך – בכל ימי חייך. ח) יסר את בניך, אבל ברחמים וחנינה עדה"כ „יסר בנך כי יש תקוה ואל המיתו וגו'". ט) מה שהתן ל„רב", הוא מתנה לבנך. י) אם השכיר מתרשל בעבודתו, לאם לו ואל תמהר להוכיחו, אבל לשלם לו שכרו אל תאחר. יא) צווי כמו „שמעה". יב) הבונה היא לחנשים האומרים שיריתהלה לנריבים. יג) אל תאכל לשבעה ותשכח את השואל לחם על פתח ביתך, דל. כמו „דל שפתי". יד) אשר יָמָצא ויֶעֱנה לך בכל עת. טו) כמאמר המשנה ב„אבות": נראין כאוהבים בשעת הנאתן ואין עומדים לו לאדם בשעת דחקו. טז) כונתו: אל תאכל עד שתרעב ותתאוה לאכול, ואז מאכלך ימעם ויערב לחכך. יז) אם תפחית מעט מאכילתך כדי שביעה, אזי תמתק שנתך. יח) אל תרין עם איש המתאנה לך ומתרחר ריב, כי לא טוב לבוא בים בעת שהוא רועש וזועף. יט) הזהר מדין ומריבה, כי הללו מובילים את האדם לבור ושוחה; „חוף" במקום „שת". כ) האדם חסר התבונה הרי באמת הוא כבהמה, כבתוב: „ואדם ביקר ולא יבין נמשל כבהמות, נדמה".

ג.

ראשית השירה העברית בספרד.

שקיעת היהדות במזרח. — המרכז התרבותי החדש בספרד. — התרבות הערבית והשפעתה על יהודי ספרד, חקוי של „התחרות". — התחדשות היצירה העברית החולונית. — אבות התרבות העברית בספרד. — ר' חסדאי אבן שפרוט. מנחם בן סרוק: „המחברת" שלו, אגרתו אל יוסף מלך הכוזרים. — דונש בן לברט אבי המשקל הערבי בשירה העברית, משיר־התהלה שלו לכבוד ר' חסדאי. — גורל מנחם בן סרוק, מאגרתו אל ר' חסדאי, תפקיד המליצה בימים ההם. — הפולמוס בין תלמידי מנחם ודונש. — יהודה בן דוד חיוג. — ר' יונה אבן ג'נאח, ר' יצחק בן כלפון, ר' יוסף אבן אביתור.

1

שקיעת היהדות במזרח.

במאה העשירית למנין אומות העולם מתחילה העתקת המרכז התרבותי העברי ממזרח למערב, מאסיה לאירופה, וקודם כל לספרד. אכסניות התורה בארצות־המזרח הולכות ומתנונות, אור הגאונות הבבלית מחויר ודועך, הישיבות בסורא ובפומבדיתא מתרוקנות ועומדות להסגר, התסיסה הדתית־הקראית ובטול נשיאות־הגולה מפחיתים ומשפילים את האוטוריטה של גאוני־בבל ומפקיעים את כחם לשעבד לשלטונם הרוחני את תפוצות־הגולה. הגאונים האחרונים רב שרירא ובנו רב האי הם מהבחינה ההסטורית כנגוהות־ארגמן של השמש השוקעת, כי גורל הגאונות הבבלית כבר נחתך: להכחד ולחלוף מעל אופק ההסטוריה הישראלית.

ואחרי ירידת המרכז הבבלי באה העת גם להאכסניה הזמנית, שקבעה

לה התורה התלמודית בעיר קירואן בצפון אפריקה, לעבור ולהבטל. עם כות הגאונים התלמודיים רבי חננאל ורבנו נסים מתדלדלות ישיבות קירואן, בעטין של המועקה הכלכלית והשפלות הרוחנית של היהודים בכליפות הפטימית, שהיתה מלאה בעת ההיא משטמה, קנאות וצרות־עין ביחס לבני הדתות הנכריות. ר׳ יצחק אלפסי, חניך ישיבת קירואן, פועל כבר את פעולתו התרבותית הכבירה בארץ הסמוכה — ב ס פ ר ד.

המרכז התרבותי החדש בספרד.

והנה באותו הזמן של שקיעת היהדות במזרח, עולה ומתגלה בכל הדרה שמש התרבות העברית בספרד. האוכלוסיה הישראלית הספרדית מתגערת משפלותה, מתבצרת ומתחסנת, וכחות היצירה, שהיו חבויים בעמקי נפשה במשך מאות בשנים, מתפרצים פתאם לחפשי ומחוללים נפלאות. תקופת־הזוהר בתולדות יהודי־ספרד נמשכת מהמאה העשירית עד המאה הארבע עשרה לסה״נ. בתקופה זו עומדת היהדות הספרדית בראש האומה, מקימה מתוכה מדינאים מצוינים, חכמים ורופאים, גאונים ופוסקים, משוררים ופילוסופים ומעשירה ומפריחה את התרבות העברית והעולמית כאחת. היהדות הספרדית אינה גורסת צמצום בד׳ אמות של הלכה, אינה מניחה רֶוַח בין החכמה הכללית ובין חכמת התורה, היא יוצרת סינתיזה הרמונית בין היהודי והאדם, בין תורת ישראל וחכמת העמים, בין הישן והחדש, וכל מקצועות המחשבה והיצירה העברית מתרחבים ומסתעפים בתקופה ברוכה זו, שאי־אפשר למצוא דוגמתה בתולדות היהודים בגולה.

תופעה הסטורית זו של העתקת המרכז התרבותי העברי ממזרח למערב — סבותיה נעוצות בעיקר בתנאים המיוחדים של קיום האומה בגולה, אולם מתחוֹרת היא ביותר על גבי הרקע הכללי: בכלל, בתקופה שאנו עומדים בה, הֶחל המזרח המסלמי, אחרי מאות אחדות בשנים של סערות־מלחמה לשם כבוש־העולם ושל יצירה תרבותית קדחתנית, לבוא לידי קפאון ולהשתקע באותה התרדמה הארוכה הנמשכת עד ימינו אלה. התורכים והמונגולים עָלו בימים ההם והציפו בלגיונותיהם את מערב אסיה וצפון אפריקה, הכליפות הערבית במזרח התפוררה והתמוטטה, ואז הגיעה שעתה של התרבות המזרחית המסלמית להסתלק מן העולם, אלא שהערבים כובשי ספרד ביחד עם היהודים חשו לגשור גשר בין המזרח והמערב וליצור בשבילה מקלט חדש על חצי־האי הפיריֶנאי.

התרבות הערבית.

היהודים התישבו בספרד בתקופה קדומה במאד, ובימי כמשלת הגוֹתים סבלו מעריצות הכמרים הקנאים, ועל כן שמחו לקראת בוא המנצחים הערבים ועזרו להם לכבוש את הארץ. הערבים זכרו ליהודים את חסדם וחיו אתם זמן רב בשלום ובאחוה. במהרה הספיקו הערבים לבצר את עמדתם בארץ, להביא סדרים בעניני המדינה ולהרים את המצב הכלכלי והתרבותי של התושבים. ואף־על־פי שדת האסלם היתה השלטת, לא הכבידו

הכליפים את אכפם על בני דתות אחרות, ואפילו הנוצרים התחילו במהרה להרגיש, שמצבם הוטב תחת ממשלת הזרים, למדו את שפת הערבים והשפעו מתרבותם. ביחוד החבלטה הסבלנות דחית בימי עבד אלרחמן השלישי ואלחכם השני (912–976.) הכליפים הללו היו חובבי־ספרות, העריצו את בעלי־הכשרון, ובימיהם פרחה ההשכלה בספרד.

התרבות האירופית לא יכלה בימי־הבינים להתחרות עם התרבות העברית מפני טעמים אלה: שפת התרבות האירופית היתה רומית, שפה זרה להמונים, שפה מתה, והלשונות והדיאלקטים הלאומיים לא שמשו גורמים תרבותיים־חנוכיים בתור צנורות דת ויצירה או אמצעי הבעה נפשית. הדת, שהיתה בימי־הבינים המבוע התרבותי היחידי באירופה, לא היתה מוכשרה להבקיע את מעינות־היצירה של העמים הנוצרים, מכיון שהנצרות באה להם מבחוץ, מרחוק, מ„נצרת אגדתית״, ולא חצבוה מצור־לבבם. הדת והמדע בלבוש הזר, כלומר בשפה הרומית, עכבו והפריעו בעד ההתפתחות הטבעית של הכשרונות היצירתיים העצמאיים ודכאו אצל עמי־אירופה בימים החשכים ההם אפילו את השאיפה לתרבות לאומית, מקורית־חולונית. לא כן הערבים, דתם צמחה ועלתה על קרקע־הלאום, הקוֹרן נוצר בשפה החיה של העם ונעשה לנקודה המרכזית, שסביבותיה גדלה ספרות דתית־פילוסופית עשירה — הכְּלָאם והתיאולוגיה המסלמית. האסלם הרים את השפה הערבית העממית למעלת שפת תרבות וספרות, האסלם היה בשביל הערבים מקור להתחדשות, גורם יסודי לעליתם, גם המדינית וגם הרוחנית. האסלם לא אסר את הקריאה בספרי־חול, ואפילו הסב, אמנם בדרך עקיפין, את תקומתה ופריחתה של התרבות הערבית, שירשה את הירושה הרוחנית הגדולה של היונים הקדמונים וחכמיהם, העשירה את כל המדעים והיתה לאור הגויים... התרבות הערבית הצטיינה בשלמותה ההרמונית, כי לא ידעה סתירות ונגודים, היתה לפי רוחה ותכונתה כללית־אנושית, ולפיכך נִתַּן לה העוז להשפיע על כל אדם, כתה ואומה.

השפעתה על יהודי ספרד.

אי־אפשר היה, כמובן, ליהודי־ספרד לבלי קבל השפעה מהתרבות הגדולה ורבת־הגונים, שנחרקמה והשתגשגה בשפה שמית ובקרב עם הקרוב להם קורבה גזעית. השפה הערבית נעשתה במהרה לשפת דבורם, ועל ספרותה נתחנכו טובי־העם. כמעט כל המשוררים הגדולים שקמו לנו בספרד שלטו בכל מכמני הלשון הערבית, אשר בה קנו את כל ידיעותיהם הכלליות, ידעו את הקוֹרן ונושאי־כליו, את התיאולוגיה המוסלמית־הכלאם — והיו בקיאים מופלגים בשירת הערבים ובספרות ה„אֶדֶבּ״ שלהם. יהודי־ספרד סגלו לעצמם גם הרבה ממדותיהם ומנוסח חייהם של הערבים, וכעם הארץ התלמדו גם הם להוקיר את החיים, חיי־שעה, לחבב את היופי והטוב שבעולם הזה, וגם אצלם נתחדד הרגש האנדיבידואלי־האנושי וקבל אופי של גאוֹתנות מתוך הכרה עצמית מפותחה ואהבת החרות, מתוך בטחון ואמונה

ביציבות מעמדם, וגם ביניהם קמו משוררים, ששרו על היין והידידות, על הטבע והאהבה, אמנם בשפה העברית, אבל בנוסח הערבים...

„חקוי של התחרות".

אולם השפעה זרה זו לא הביאה את יהודי־ספרד לידי התבוללות, לידי טשטוש לאומי. „תהום עמוקה – אומר הד"ר שמחוני – מפרדת בין אנשי הרוח בקרב היהודים הספרדיים ובין אנשי הרוח בקרב יהודי המערב בזמנו, אשר התרחקו מן המקור הלאומי, וברובם שכחו את צורת הא"ב. ה„מתבוללים" הספרדיים, אשר ספגו את מחשבת היצירה ואת כל התביעות האמנותיות מתוך התרבות הערבית, חשבו את עצמם כגרים בה, ומפני זה שאפו לברוא תרבות מקורית משלהם, בשפת מורשה, בשפה העברית — — — חבה עמוקה לשפה העברית וללאום חופפת על כל יצירתם. הם הרגישו, שיצירתם צריכה ויכולה להיות ולהתקיים רק כחוליה של השלשלת ההסטורית הגדולה שלנו, כספיח של הספרות הקדמוניה, אשר צמחה בעבר החפשי, ורק בקנקן הישן יִשְׁמַר היין החדש לדורות".

התפשטות ההשכלה הערבית בקרב יהודי ספרד לא גרמה, לפי דעתי, להתבוללות מפני טעמים אלה. ראשית, העדר הגורם הכלכלי האֶמַנְסִיפַּצִיוֹנִי: תנועת ההשכלה במאה הי"ט בקרב יהודי המערב נתכונה בעיקר לְבִצּוּר העמדה הכלכלית־האזרחית של העם הנודד על ידי קבלת זכויות, והיסוד העבדותי־הגלותי הזה הסב ותורים תרבותיים, השפלה וטשטוש לאומיים. לא כן בספרד. מתוך חופש גמור וחקוי של התחרות תרבותית השתתפו היהודים בתנועת ההשכלה הערבית ונתכוונו בעיקר להעשיר את הנשמה העברית בתכנים שאובים מאוצר התרבות העולמית, ועל־כן לא באו לידי דכוי הרגש הלאומי. שנית: הדת הישראלית היתה בתקופת הרֵינַסַנס הספרדי עדיין בעצם תקפה ושמשה מגן ומחסה מפני גלי־הטמיעה והגבירה את הגאון הלאומי והסבה את ההבטה מגבוה על „בן־האמה" המקולטר כביכול. שלישית. בספרד ישבו אז עמים שונים, והיחוסים התמידיים ביניהם, ההתנגשויות וההתפשרויות ההדדיות גרמו גם להשלטת רוח הסבלנות הדתית־הלאומית והערכת האישיות וההשכלה מחוץ לתנאים המפרידים בין אדם לאדם וגם להתחזקות הרוח הלאומי וההשתדלות להמשיך מעשי־אבות מתוך קנאה וחרדה על קיום הטופס ההסטורי של הלאום ועל השבחתו. רביעית. בכלל, מעולם לא „הדהימה" התרבות הערבית ולא „הכניעה" את היהודי, מפני שבמקצוע הפילוסופיה והמדע היתה בעיקרה מתווכת־סרסרית, ואבותינו בספרד שאבו מתוך כלים ערביים את תורת אפלטון ואריסטו ושאר חכמי־יון, ואותם כבדו אמנם ובאו לפרקים לידי התבטלות בפניהם, ובנוגע לשירה, הרי משוררי־ספרד ידעו את כתבי־הקודש על בורים, ועל השירה התנ"כית היתה גאותם (עיין „שירת־ישראל" לה. מב"ע).

התחדשות היצירה העברית החולונית.

החדוש הגדול שבשירת־ישראל בימי־הבינים הוא בשירי־החול שלה. במשך מאות בשנים לא יצאה השפה העברית מחוץ לתחום החיים הדתיים. השירה והספרות היפה, החכמות והמדעים נחשבו בעיני חכמי־ישראל לדברים בטלים וחשודים. היהדות הדתית החמירה בשמוש השפה העברית לגבי ענינים כאלה וראתה בזה חלול הקודש, והנה פתאם בספרד מופיעה יצירה עברית חולונית־חדשה ומעִידה על „שנוי־ערכין" שהתחולל בישראל.

„השם מהפכה הולם את החזיון הזה, הדולג על דורות רבים והשב אל מסורה עתיקה, שנקטעה באלף שנים. אם־גם פה בארץ־הסֵפֶר של התרבות הערבית ועל גבול התרבות האירופית השונה ממנה, וגם בקצה המרחק מהנהגה המקובלת של היהדות (בבל) היו התנאים נוחים יותר לשגשוג הספרות העברית החדשה, הנה לא יצדק משפטנו, אם נחשוב, שלא היתה לה מלחמה עם המחנות השונים מימין ומשמאל. המפחדים מכל רוח זרה התיחסו בחשדנות ובאיבה גלויה לכל דבר, שחסרה לו קדושת המסורת הלאומית המקורית והשב: את הספרות היפה לזמורת זר בכרם היהדות. אמנם למדו זכות על ספרי „אלהות" או פילוסופיה, חקירת החשבון והתכונה, הטבע והרפואה, כדי שישמשו מעין „רקחות וטבחות" לתורת הדת, אולם גם הרמב"ם מתח את דינו הקשה על שירת ה„עגבים" ואמר לאסרה משום „לא תלכו בדרכי האמורי", ור' יהודה הלוי אמר: „מי שחפץ לזכות את נפשו ומחשבתו, ימצא היזק מהתעסק בשירי־אהבה" („הכוזרי", מאמר ב', סעיף ה'). בעיני יראים וחרדים נחשב הדבר לעוון, ששמו המשוררים את לשון הקודש מדרס לשירת חול, שמצויה בה קלות־ראש. גם במחנה המשכילים נמצאו בלי־ספק מערערים על המשוררים הספרדים, אלה היו המתבוללים המועטים הקיצוניים, אשר לא ידעו את השפה העברית ובטלו את עצמם כלפי משכילי העם השולט. אלה לעגו לתחית־המתים של שפה ספרותית נשכחה. והנה נגד שני הזרמים המתנגדים האלה החזיקה השירה החולונית מעמד ויצאה בתפארת הנצחון מהמלחמה הזאת" (לפי שמחוני).

II

אבות התרבות העברית בספרד.

על מפתן הספרות העברית בספרד עמד דור של מדקדקים וחוקרי השפה העברית, שעבודתם הפוריה היתה גורם הגון בשביל כל ענפי התרבות המחודשת. המדקדקים נטעו בלב משכילי ספרד את ההכרה, שהשפה העברית מסוגלה להִתָּענות לדרישותיהם אשר נבעו מהשגותיהם ותביעותיהם החדשות; המדקדקים למדו את המשוררים והסופרים כיצד להשתמש בלשון העמרית על־פי כללי הדקדוק וההגיון, כיצד

את עתותיו לחקירת השפה העברית. פרי עבודתו המרובה של בן סרוק הוא ספרו „המחברת" — מלון תנ"כי חשוב, שבו כל המלים ערוכות ומסודרות לפי יסודותיהן השרשיים, והמלים והקשות מבוארות בקשר עם המקראות. שיטות הדקדוק הערבי היו בלתי־ידועות לו, ועל־כן הוכרח להיות מקורי ולמלא את העברית אך ורק מחוליָתה, מאוצר כה"ק. המגרעת היסודית ב„המחברת" היא, שמחברה לא ידע עדיין את החוק העיקרי, שהשרשים העקריים מרכבים משלש אותיות (חוק, כמובן, מהיוצאים מהכלל), ובכל זאת „המחברת" הכתובה עברית נעשתה לקנין הרבים והתפשטה בכל תפוצות־ישראל, בעוד אשר הספרים המשובחים ממנה של המדקדקים הספרדים שקמו אחריו (חיוג' וג'נאח) לא זכו להתפשטות ולהשפעה מרובה כזו, מפני שנכתבו ערבית. בכלל, חשיבותה של „המחברת" אינה מצטמצמת רק במקצוע הדקדוק, הרי היא פרי הנסיון הראשון בספרד לכתוב ספר מדעי בעברית, הרי בה סלל מנחם בן סרוק דרך לספרות העברית המדעית וגם הכשיר את הקרקע לצמיחת הפיוט העברי־הספרדי. „הדקדוק הוא יסוד השירה השקולה והחרוזה" אומר בצדק הרמב"ע בספרו „שירת ישראל":

אגרתו אל יוסף מלך הכוזרים.

אבל לא רק בתור „המדקדק הראשון" קנה לו מנחם בן סרוק מקום בתולדות ספרותנו, אלא גם בתור אחד המליצים הראשונים בשפה העברית בימי־הבינים. הופעת מנחם מלמדת אותנו, כי למליצה העברית כבר יצאו אז מוניטין, אבל שמות המליצים הראשונים נעלמו מאתנו, ולנו נשארה רק מליצת מנחם באגרת הכתובה על ידי ובשם רבי חסדאי אבן שפרוט אל יוסף מלך כוזר וגם באגרת התוכחה שלו אל חסדאי. באגרת אל מלך הכוזרים השכיל מנחם לשלב את חתימתו באקרוסטיכון של השיר הכא בראשיתה. השיר הזה הוא שיר־תהלה לכבוד מלך הכוזרים, והאקרוסטיכון שלו הוא: אני חסדאי בר יצחק בר עזרא בר שפרוט, מנחם בן סרוק.

...ממני חסדאי בן יצחק בן עזרא מבני גלות ירושלים אשר בספרד, עבד אדוני המלך, הכורע אל מול מקום שבת מעלת גדולתו מארץ מרחקים, השש בשלותו, והשמח בגדולתו ובמנוחתו והפורש כפיו לאל בשמים להאריך ימיו על ממלכתו בקרב ישראל. — — —

יוָדע לאדוני המלך, כי שב ארצנו שאנו גרים בתוכה בלשון הקודש סְפָרַד ובלשון ישמעאלים יושב הארץ אַלאַנְדַלֻס א) ושם הממלכה קורטובה... ומרחק גבולכם שבע וארבעים מעלות, ולא הוצרכו לחוות את זאת, כי אם מרוב תמהון אשר תמהתי לזכר מלכותכם, אשר לא הגיע אלינו ולא שמענו את שמעה, כי אמרנו, אכן ארך הדרך יעלים ממנו את שמע תפארת ממלכת אדוני המלך. אף על פי ששמעתי, כי נפלו במקום אדוני המלך שני אנשים מאנשי ארצנו, שם האחד ר' יוּדָא ב"ר מאיר ב"ר נתן איש גבון וסַבָּר וגרסן, ושם השני

א) אנדלוסיה בספרד הדרומית.

לנצל את החומר הלשוני שבמקרא ולהכשיר את המבטאים הנחוצים לבלוא הצרכים הספרותיים החדשים. המדקדקים למדו את הפיוטים ל[illegible]עמק בכתבי־הקודש ולמצוא בהם סיוע וסעד לדבריהם. הודות למדקדקים נעמד למוד כתבי־הקודש ודקדוק השפה במרכז החנוך וההשכלה, ובשום ארץ בגלות לא התפתח כה יפה למוד התנ"ך ולא הגיע למעלה גבוהה כזו ככו בספרד. המדקדקים פשטו מעל כה"ק את אדרת המיסטיקה, הרחיקו את הדרשות והגעגועים המעקמים את הכתובים והשליטו במקומם את הפירוש המדעי, המיוסד על דקדוק וההגיון. המדקדקים הספרדים הסבו בפעולתם המדעית, שהאוצר הגדול של הספרות העתיקה לא יהיה כמעין החתום בשביל אהיהם המשכילים, כי־אם מקור־חיים, ושקדושתו לא תשמש כח מעכב ומדכא, אלא כח מפרה ומחיה את הלבבות. השיבה אל כתבי־הקודש הרעיבה על תנועת ההשכלה העברית בספרד מטלליי־המולדת והאצילה עליה מזיוו־העבר המזהיר שלנו. בכלל, חקירת התנ"ך לאור חוקי הלשון וההגיון העידה על תגבורת הכחות הרַציוֹנַליים בחברה הישראלית בספרד וסִמְנָה את הנצהונות הראשונים של משכילי־ספרד. המדקדקים הראשונים יחד עם פטרונם הנשיא ר' חסדאי בן יצחק אבן שפרוט היו אבות התרבות העברית בספרד.

ר' חסדאי אבן שפרוט. (970—915)

ר' חסדאי אבן שפרוט היה מלומד גדול, ידע עברית, ערבית ורומיר, היה שר־המשנה ורופא־החצר של הכליף עַבְּדְ אַל רַחְמַן השלישי, והוא יִסֵּד את המרכז התרבותי העברי בספרד. ר' חסדאי תמך בידי ר' משה השבוי ועמל לשכלל את הישיבה בקורדובה, כדי שתעלה במע"ותיה על ישיבות בבל, והיהדות הספרדית לא תהיה משועבדה להֶגֶימוניה הרוחנית של גאוני־בבל. ר' חסדאי כלל בכספו את הלומדים העניים, המציא להם מסורא ספרי תלמוד, וביתו היה בית־יועד לחכמים ויודעי־ספר. ר' חסדאי היה הנדיב הראשון בישראל, שתמך בידי משוררים ומלומדים, כמנהג הכליפים והשרים הערבים הנאורים. המשורר ר' יהודה אלחריזי, שחי במאה השלש־עשרה, מתאר את ערכו הגדול של ר' חסדאי בתולדות התרבות העברית בספרד בדברים אלה: „בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה, הוא הנשיא הגדול ר' חסדאי הספרדי בן יצחק, והוא העביר קול: „מי לה' אלי, וכל מחסורו עלי, ויאספו אליו כל גאון וכל רב, מארצות אדום וערב, ממזרח ומערב... ואז נפקחו במלאכת־השיר העינים, כי חסדיו הרגינו לשון אלמים, ופתחו לבבות סתומים... ובימיו פשטה החכמה בישראל, כי הוא היה למדע מודע וגואל" (תחכמוני, י"ח).

מנחם בן סרוק

המדקדק והסופר העברי הראשון באירופה היה מנחם בן סרוק. נולד בשנת 910 בעיר טורטוסה אשר באפריקה הצפונית ומת בשנת 970 לסה"נ. מנחם בן סרוק בא לקורדובה על־פי הזמנת הנשיא ר' חסדאי, שמנהו למזכירו ול„משורר־החצר" שלו והספיק לו את צרכי־פרנסתו על מנת שיקדיש

ר׳ יוסף הַגְּרִיס, גם הוא חכם, אשריהם מה טוב חלקם, אשר זכו לראות את יקר תפארת גדולת אדוני המלך ומושב עבדיו ומעמד משרתיו, ומנוחת נחלתו, ונקל בעיני ה׳ להפליא גם לי כחסד הגדול הזה ויזכני לראות את הוד אדוני ואת כסא מלכותו ולקבל פניו בנעימים.

גם אגיד לאדוני המלך את שם המלך המולך עלינו, שמו עַבְדּ אַלְרַחְמַן בן־מְחַמַּד... ויאסוף המלך המולך עליה כגולת כסף וזהב ונכבדות וקהלות חֵילִים אשר לא אסף כמוהו מלך אשר היה לפניו, ומדי שנה בשנה הגיע קנינו אלי מאת אלף זהובים, זה חוק קנינו בכל שנה ושנה, ואין זה כי־אם מרוב הסוחרים הבאים ככל הארצות ומאייהם, וכל דבר סחרתם וכל אודותם לי יִתָּכֵן כי־אם על יָדִי ולפי דברי, שבח והודאה לאל הגומל עלי ברוב חסדיו, ומלכי הארץ בשמעם את גדולתו ואת תקפו יובילו שי לו ויחלו פניו במנחות ובחמודות, ומהם מלך אשכנזי ומלך רַגְבַּל־ם, שהם אֶל־צַקְלָב ב) ומלך קושטאנטינא ומלכים אחרים, ועל ידי תבאנה מנחותיהם, ועל ידי תצאנה גמולותיהם, תבענה שפתי תהלה לאל השמים, אשר הטה את חסדו אלי לא בצדקתי, כי־אם ברוב רחמיו.

ואת כל השלוחים האלה מביאי־המנחות אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישראל לפליטת־הגוים, אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידים, אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח, עד אשר הודיעוני שלוחי־חָרָאסָן ג) הסוחרים, שאמרו לי, כי יש ממלכה ליהודים נקראים על שם אַלְכּוּזָר, ולא האמנתי לדבריהם, כי אמרתי, לא יאמרו לי כדבר הזה, כי־אם לרצות אותי ולהתקרב אלי, ואשתומם על הדבר הזה, עד אשר באו שלוחי קושטנטינא ד) בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו, ואשאלם על הדבר הזה, וישיבו אותי, כי באמת הוא הדבר הזה, וכי שם המלכות אַלְכּוּזָר ובין קושטנטינא ובין ארצם מהלך חמשה עשר יום בים, אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות, ושם המלך המולך יוסף, ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות, והם אנשי־אחוָתנו ומכובדים עלינו, ובינינו וביניהם שליחות ומנחות, ולהם כח ועזוז גדודים וחֵילִים יוצאים בזמנים. ואני כשמעי את הדבר הזה, מלאתי כח, והזקה יָדִי ואמצה תקותי, ואקוד ואשתחוה לאלהי־השמים, ואפן כה וכה למצוא ציר נאמן לשלוח לארצכם לדעת אמתת הדבר ולדעת שלום עבדיו אחינו, ויפלא הדבר על כי רחוק המקום, והזמין לי הקדוש ברוך הוא בידו הטובה עלי איש אחד, שמו מר יצחק ב״ר נתן, וישם נפשי בכפי ויתנדב ללכת באגרתי אל אדוני המלך ונתתי לו שכר גדול לרוב, וכסף וזהב הרביתי להוצאותיו ולמשרתיו ולכל דבר לדרך, וגם שלחתי ממָמוני מנחה מכובדת למלך קושטנטינא ואבקשה ממנו לעזור לשלוחי זה בכל צרכיו עד הגיעו אל המקום אשר אדוני חונה, וילך שלוחי זה אל קושטנטינא ויעמוד לפני המלך ויתן לו כתָבי ומנתתי

ב) הסלַיִם. ג) חֲרָאסָן – עיר בפרס. ד) קושטָא – בירת ביזנץ.

ויכבד את שלוחי ויתאחר עמו כמו ששה חדשים, עם שלוחי אדוננו המלך מקורטובה. יום אחד אמר להם לשוב אלינו, וכמו כן השיב את שלוחי, כי הדרך אשר בינינו וביניהם רחוקה, והאומות שבינינו בקטטה, והים סוער, לא יעבור בו אדם, כי־אם בזמן ידוע, וכשמעי את הדבר הזה חרה לי עד מות ויצר לי עד מאד, על אשר לא הקים את דברי ולא עשה כרצוני, ותרב מהומתי ונכפלה רעתי, ואחרי־כן רציתי לשלוח אגרת אל אדוני המלך מפאת ירושלים עיר־הקודש, וערבו לי אנשים מישראל להוליך אגרתי מארצם לנציבין ה), ומשם לארמניא, ומארמניא אל בַּרְדָּעָה ו), ומשם אל ארצכם. אני טרם אכלח לדבר אל לבי, והנה שלוחי־המלך הַגַּבָּלִים באים, ועמהם שני אנשים מישראל, שם האחד מר שאול ושם השני מר יוסף, וכשמעם את מהומתי, נחמו אותי ויאמרו לי: תנה לנו אגרותיך, ואנחנו נגיעם אל מלך הגבלים, ובשביל כבודך יִשָּׁגֵר כתבך אל בני ישראל היושבים בארץ הָנְגְרִין ז), וגם כן ישלחוה אל רוס ח), ומשם אל בלָגָר ט), עד אשר יגיע כתבך כרצונך אל המקום אשר אתה רוצה.

הבוחן לבות והחוקר כליות יודע, כי לא עשיתי זאת לכבודי, כי־אם לדרוש ולדעת את האמת, אם יש מקום שיש ניר וממלכת לגלות ישראל, ואין רודים בהם ולא מושלים עליהם. ואלו ידעתי, כי נכון הדבר, הייתי מואס בכבודי ועוזב גדולתי ונוטש משפחתי, והייתי הולך מהר אל גבעה בים וביבשת, עד בואי אל המקום אשר אדוני המלך חונה שם לראות גדולתו וכבוד מעלתו ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומנוחת פליטת ישראל, ובראותי את יקר תפארת גדולתו, תאורנה עיני ותעלוזנה כליותי ותבענה שפתי תהלה לה׳, אשר לא עזב חסדו מעם עניו.

— ... וְיִצְוֶה להודיע את עבדו כל הדברים האלה וכל עניני ארצו, ומאיזה שבט הוא, ומה הוא דרך המלכות. איך ינחלו המלכים כסא כבוד מלכים, המשבט ידוע או ממשפחה הראויה למלוך, ואם מלך בן מלך, כאשר הוא מנהג אבותינו בהיותם שוכנים בארצם... עוד בקשתי מאת אדוני להודיעני, אם יש אצלכם זכר לחשבון קץ הפלאות, אשר אנו מחכים זה כמה שנים ונצא משבי אל שבי ומגולה אל גולה... ואמנם כבר הרביתי מלים, והנני מודה בזאת, ואל יאשימני אדוני, כי מרב שיחי דברתי עד הנה, אבל איש כמוני ישגה, וכמוהו יסלח, כי אדוני יודע, כי אין עם גולה דעת, ולא עם בני שביה תושיה, ואני עבדך לא פקחתי עין, כי־אם בתוך גולה ודלות... ושלום רב לאדוני המלך לו ולזרעו ולביתו ולכסאו עד עולם.

ה) נְצִיבִין – עיר בבבל. ו) בַּרְדָּעָה – מקום בין ארמניה וממלכת הכוזרים. ז) הָנְגְרִין – אונגריה. ח) רוס – רוסיה. ט) הכונה למקום אשר בו ישבו הבולגרים לפני שהכוזרים גרשום לחצי־האי הבלקני, והוא שפות נהר וולגה.

III

הופעת „המחברת" המיטה רעה גדולה על מנחם בן־סרוק, כי קפץ עליו רוגזו של איש ריבו ומתנגדו: ר׳ אדונים הלוי המכונה בערבית דונש בן לברט.

דונש בן לברט (960—1000)

דונש בן לברט נולד בעיר פאס באפריקה הצפונית, אבותיו היו מאנשי־השם ומגדולי־היחש; דונש היה נכד להגאון רבנו סעדיה. בנעוריו בא למדינת בבל, ושם נתגדל ונתחנך כפי הנראה על ברכי זקנו רס״ג, ושם בישיבות קנה לו השכלה עברית, ובעצמו השתלם בשפה הערבית. במהרה החל לחבר תפלות וקינות, שנתקבלו בהרבה ערי ישראל. דונש בן לברט היה הראשון, אשר הנהיג את המשקל הערבי על־פי **היתדות והתנועות** בשירה העברית, ושיריו השקולים מצאו חן בעיני דורו, ובמשקל הזה אחזו להבא כל פיטני־ספרד, בלי יוצא מהכלל. דונש בן לברט התפאר בחדושו זה:

בְּשִׁירִים נִשְׁקָלִים א) — חֲדָשִׁים נִסְגָּלִים ב), בְּמִבְטָא נִגְבָּלִים ג) — זְקוּקִים נֶחְקָרִים.

בַּחֲרוּז וּמִפּוֹרָד ד) כְּמוֹ הַטַּל יוֹרֵד, בְּלֵב חַכְמֵי סְפָרַד לְדוֹרֵי הַדּוֹרִים.

שמו הטוב הלך למרחוק, והנשיא שפרוט קרא גם אותו אליו ומנה גם אותו למזכירו ויועצו. דונש חשב את עצמו לגדול בידיעת השפה העברית ממנחם בן סרוק, ומכיון שהיה בבלי, התיחס בכלל בבוז אל היהודים הספרדים, שהם „בני בלי שם והדיוטות קופצים בראש". „המחברת" של מנחם עוררה את קנאתו, ואז החליט לכתב ספר „השגות" עליה, כדי להלל את כבוד איש־ריבו ברבים וגם להדיחהו ממשמרתו בחצר הנשיא. את ספרו זה המלא ארס ושנינה שלח לר׳ חסדאי, ובראש הספר כתב שני שירים שקולים, האחד שיר תוזלה לנשיא, והשני שיר לעג על מנחם.

משיר התהלה לכבוד הנשיא חסדאי.

... וְשִׁים שִׁיר וּתְהִלָּה לְהַשַּׂר רֹאשׁ כֻּלָּה ה), אֲשֶׁר כָּלִיל כֻּלָּה גְּדוּדֵי הַחֲזִירִים. — — —

בְּמִזְרָח וּבְמַעֲרָב שְׁמוֹ גָדוֹל וְרָב וּבֵית עֵשָׂו וַעֲרָב בְּחַסְדּוֹ נִדְבָּרִים.

לְעַמּוֹ טוֹב דּוֹרֵשׁ וְקַמֵּיהֶם גּוֹרֵשׁ, וְשׁוֹבֵר רַע חוֹרֵשׁ וְגוֹזֵר כִּתְגָּרִים. ו) — — —

וְהוּא לָאֶבְיוֹנִים, כְּמוֹ אָב לַבָּנִים, וְכַפָּיו כַּעֲנָנִים ז) לְעוֹרְכֵי הַשִּׁירִים. — — —

וְלִבְנֵי הַתּוֹרָה יְשׁוּעָה גַּם אוֹרָה, וְהוֹנוֹ אֶל סוּרָא ח) יְשַׁלַּח בַּסְּפָרִים.

וּבְרֹאוֹתִי חֶמְדּוֹ בְּדַת אֵל וּבְפַחְדּוֹ, אֲנִי דוֹנַשׁ עַבְדּוֹ צְעִיר כָּל הַמּוֹרִים.

הֶשִׁיבוֹתִי סֵפֶר עֲלֵי פוֹתֵר, מֵפֵר לְכָל אִמְרֵי שֶׁפֶר בְּמִלִּים נֶחְבָּרִים ט).

בְּרֹאשׁוֹ שִׁירֵי לוֹ בְּמִקְצַת מַהֲלָלוֹ, בְּחַסְדּוֹ וּבְגִדְלוֹ עֲלֵי כָּל הַשָּׂרִים. י)

יְהוּא יא) כְּתֶר סִפְרֵי, וְהַמְקַיֵּם פִּשְׁרֵי יב) וְהַמֵּרִים זִכְרֵי עֲלֵי כָּל הַשָּׂרִים. יג)

באורים. א) נשקלים במשקל היתדות והתנועות. ב) על דרך „עם סגולה" (דברים ז׳, ו׳), כלומר שירים חביבים. ג) המשקל קובע גבול ומדה לשירים. ד) בשיר ובפרוזה. ה) „ראש כלה" — „ראש הישיבה", וכאן הכונה לר׳ חסדאי ראש הגולה, שהשמיד את האיבים. ו) גוזר הוא ומכלה מתרחיק־ים ריב בישראל. ז) ידיו ממטירות צדקה, כענני המטירים גשמים. ח) בסף הוא שולח לישיבת סורא ומביא משם ספרי־תלמוד בשביל ישיבת קורדובה. ט) עניתי בספר „השגות" על הפיתר (המבאר, ר״ל מנחם בן סרוק), המפיר כל אמרי שפר על־ידי „המחברת" שלו. י) בראש ספרו הנ״ל שם את שירו זה לחסדאי, בעבור חסדו וגדלו על כל שרי הארץ. יא) מוסב על הנשיא. יב) אשר יסכים לבאורו. יג) המשוררים.

גורל מנחם בן סרוק.

כדי לעורר את חמת הנשיא, העליל דונש בן לברט על מנחם בן סרוק עלילות שוא, כי פגע בכבוד זקנו ורבו רס״ג, ושהוא נוטה בבאוריו על התנ״ך להקראים:

שְׁפַת־קֹדֶשׁ שָׁבַר, וְחָטָא אֶל חֵטְא צָבַר — וְלוֹ בֵן, שֵׁם קֶפֶץ לְפִיו בְּמַסְגֵּרִים. — — —

וּמַה טּוֹב לוֹ שָׁתַק, וְלֹא שָׁת מִכְמָרִים — לְרַגְלֵי תַלְמִידִים תְּמִימִים וְיִשָּׁרִים.

כפי הנראה, קמו למנחם, חוץ מדונש, עוד שונאים ומתחרים, שהיו מְהַמְהֲכִים בחררה שלו בחצר הנשיא, וכולם מצאו עתה את שעת הכושר להפיח מדנים ולהתנקם באויבם... מנחם המסכן והגר לא השיב על דברי מחרפיו, ועל־כן חשב הנשיא, ששתיקה כהודאה דמיא, ואזי עברה עליו רוח קנאת הדת, ובחמתו צוה להרוס את בית מנחם בקורדובה. והנה ביום מועד (או שבת) התנפלו אנשי חסדאי על בית מנחם, שברו ונפצו את הדלתות ואת החלונות, הכו את מנחם ומרטו את שערותיו, מנחם האומלל הוכרח לעזוב את קורדובה ולנוד למרחקים. משם שלח מכתב הצטדקות אל הנשיא והוכיח, שהוא הף מפשע, אלא שהשונאים חפרו שוחה לרגליו וסבבו את הנשיא בזחש. רבי חסדאי ענהו בגאוה: „אם הָעוית, כבר הביאותיך למוסר, ואם לא העוית — כבר הביאותיך לחיי העולם הבא". התשובה הזאת הרגיזה מאד את מנחם, אף־על־פי שהיה רגיל תמיד להיות מהנעלבים ואינם עולבים, ומתוך כעס וצער, מתוך התמרמרות ובקשת־עזרה כתב להנשיא את האגרת, שקטעים ממנה מובאים פה.

מאגרתו אל ר׳ חסדאי הנשיא.

„אפקיד חמסי ביד אל, ואליו עיני תבכינה, במו פי אתהגן לדורש העשוקים, בעוד נשמתי בי על ריבי אשוע. ואם סלף תדברנה שפתי־הוֹתי הציקתני, ואם יהגה חכי נלוז - בלבי רובצת שלהבת. על־כן לא טוב לרוזנים לבחול אמרי מרי נפש, כי קוֹצב תוגתם ישכרם לרגעים... שמע־נא דברי, אדוני הנגיד הגדול! מחמר קרצוֹ כמוני... וצל יָמינו עלי ארץ; וכבירים אשר ישגבו, ודלים אשר ידאבו, יחד על עפר ישכבו...

אני הגבר הנדאָב, בלא עת יומי עָרַב... חשבתי כל פרץ, מני שום אדם עלי ארץ, וכמוני בכל כואבים לא מצאתי. ל„אין כל חדש" נוצרתי מכחיש, כי כמוני לא היה, גם לא גו חיש... על סלף דיני עפעפי יזלו מים, ובבותַי לילה ויום לא תפוגינה, עד אשר ענני־שחק לא השיגוני בנטפיהם ולא נצחוני ברעף רביביהם. כי עיני תטיפנה כגִתות, ורסיסי־מרום מחֻלקים לעִתות: עת טהר ועת בוהר, עת בוקר ועת עָבות... ותהיינה עיני כנחָלים אשר לא יבגודו... הלא יוצר עין ישקיף ויֵרא, הלא דָלה יִדָלֵם, ויופיע לעשות משפט מדָמי. זאת נודע מִני עד, כי כל מִשֵוע נעתר... כה חַקות לי בתשובת אגרתי אשר שלחת אלי לאמר: „אם הֲעוית — כבר הביאותיך למוסר, ואם לא העוית — כבר הביאותיך לחיי העולם הבא". הזאת חשבת למשפט?... וכי תַחסום את פי ברוח קדים, ותאָלַים את לשוני בהבלי מַהתלות? הלא מַעֲפָרֶך עפרי... ועתה שמע־נא בן־אדם, הלא איש אתה, ומי כמוך בישראל, הלא לך לדעת את המשפט... הנכון לשפוט על „אם"?... ואני ידעתי, כי לא ה' הסיתך בי, כי־אם בני האדם, יֵרא ה' עליהם וישפוט... אם לה' פעלת ולעשות נכוחה נָטית, מדוע לא קִנאתָ בהוללים, אשר חָללו עלי מועד ושבת? הלא לעיניך הֲלָמוּנִי, לפרוֹם ביום מנוחת קדש מַדַי, ולהרוס שערי ביום שבת קדש, גם ביום המועד, מבחר המועדים, צוית להחריב בנינִי, ובידיהם הלמוהו בכַשיל וכִילפות, לא על־ידי נכרים, כי־אם בידיהם... אם יש מלים השיבני — אך במשפט, ולא בכח הזרוע... הלא יכלת להחמיץ את דיני ולמַהמֵה משפטי, עד אשר יגָלה צדק... החצר אשר צוית להחריב, לי ולאַחי היתומים היתה למורשה, הלא ה' יריב ריבם... אם ה' יְלַוֵני ולא יאסוף רוחי, קָנים ימעטו, וימים יחסרו, וקלָפים יצערו, בחוקקי משנאי כרוע מפעלם... תחלת אודותי היה עליך לכַבדני, עָמדי לפני אדוני אביך... אֲהַבני וימשכני בחבלי ידידות, וכל יָמַי, אשר פרש עלי צֵלו, שמש לא יַך עלי. הלא לפי כח מזער בינָתי סִפַרתִי מהלליו, והנם כתובים על אֲרון הָעֵדות בבית זבול, אשר בנה לשם ה', והמכתב מכתב ידי הוא... אחרי זאת זכר־נא, אדוני, ליל תמרורים, אשר בו נָאספה גברתי יוֹלַדתך... אם לא כחצות לילה רגלי באת אלי, לתקן סִפד ולהַחריז נָהי; מִצָאַתני, ואני כותב, אז נשבעת באל עליון: „שמורה זאת תהיה לך כל הימים" — ואתה זנחת ותמאס!... בהֵאָסף אדוני אביך, כוֹנַנתי רב סִפד, וחַקותי דברי קינות, אשר קוננו כל ישראל דבר יום ביומו כל ימי האבל, ועל קָל מזאת צוה דָוד משיח ה' לפני מותו להיות בני בַרזַלַי הגלעדי באוכלי שֻלחני. ומה הגמול אשר גמלתַני? ומה השָלום אשר שָלמת לי, אחרי אשר שמתי אגרות מהלליך אחשתרָני רכב...? ועד הנה לא הסירותי תָמתי ממני, ועודני זורע מהלליך ומזָרה שִבחָיך כטל על האדמה... ואחרי־זאת זכר־נא אדוני, כי הביאותַני ממרחק, מנוָה מרגוע... אַצתי, חַשתי ואבוא. נִדבותיך לא העירוני, בלתי אהבתך עוררַתנִי... ויהי כאשר באתי, צִויתני על מלאכת למודים, עבודת לשון־הקדש... וחי ה' וחי נפשך, אם לא הקימותי

כמצָתך מדאגה ומרעָבון ומתוך ערום וחוסר כל, ועין ימיני כָהה תִכהה, אם השיגה ידי די מחסורי, ואם לא הֻתַכתִי בכור רעבון! וה' הקשיח את לב אדוני ואִמץ את לבבו מִדעת את עמלי... הכזה יהיו תשלומי איש שֵכל. ואם אלה גמוליו? מדוע זרעתי חטים וקוצים קצרתי, וארץ אשר מאד נָעמה העלתה לי בָאשה? ועתה אדוני, אנה אוליך את דלותי... הבה לי עצה, איך תגָדר הַפרָצה, אחרי כָלה ונחרצה... מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה, ואדוני יודע, כי לא נכון להוכיח מרי נפש ולא לגעור בַהֲוֵי לֵבָב... כי במצוק ידברו — כי בחרו מות מחיים.

תפקיד המליצה בימים ההם.

האגרת הזאת היא תעודה חשובה, המפיצה אור גם על חיי מנחם בן סרוק וגם על היחוסים, שהיו בין המליצים והנדיבים. ממנה אנו למדים, כי כבר במחצית המאה העשירית למנין או"ה נחשבה ה„מליצה" (המאמר היפה) לדבר העלול להשאר לדורות ולהשאיר שם־עולם לגדולי־הדור. כשבנה רבי יצחק, אבי רבי חסדאי, בית־הכנסת, כתב מנחם בן סרוק את „מהללי" הנדיב, לחוקקם על ארון העדות בביהכ"נ, וכשמת ר' יצחק זה, סדר מנחם „דברי קינות", וכשמתה אשת רבי יצחק, מהר רבי חסדאי בנה אל מנחם בלילה והעירו „לתקן ספד ולהחריז נהי". תפקיד השירה והמליצה היה לפרסם את שבחיהם של גדולי־הדור בכל תפוצות ישראל וגם להגן עליהם בפני מקנאיהם וצריהם, המתכבדים בקלונם. על השירה והמליצה היו כבר הרבה קופצים, ועל־כן נעשו הן במהרה לגורם תרבותי חשוב בחיי האוכלוסיה הישראלית בספרד.

III

תלמידים בין תלמידי מנחם ודונש.

אחרי הדור הראשון של המדקדקים והמליצים בא הדור השני, ואז נמצאו כבר בספרד שני מרכזי־תרבות חשובים: בקורדובה ובאליסנה. בערים הללו ישבו תלמידי מנחם ודונש, אשר המשיכו את מחלוקת רבותיהם והרבו בכתבי לעג ושטנה. המפורסמים בתלמידי מנחם היו: יצחק ג'יקאטילא, אפרים אבן קפרון והצעיר שבחבורה: המדקדק הגדול יהודה בן דוד חיוג'. דבריהם באו בספר „תשובות תלמידי מנחם". בראש הספר הזה בא שיר תהלה לכבוד הנשיא ר' חסדאי, השיר הזה כתוב במשקל היתדות והתנועות ומכיל דברים קשים נגד דונש בן לברט, שהעיז להנהיג את המשקל הערבי בשירה העברית:

זֶה הוא בֶן לַבְרַט, אֲשֶר לַשָוא חָרַט. וְחָשַב, כִי פָרַט וְכָלַל בַּאֲמָרִים.
לָשוֹן קֹדֶש הַבְרִית, אֲשֶר הִיא לְשָאֲרִית בְשָקָלוֹ הָעִבְרִית בְּמִשְקָלִים זָרִים.

גם תלמידי דונש לא טמנו את ידיהם בצלחת, ואחד מהם, יהודה בן

ששת, המטיר על תלמידי מנחם מטר של חרופים וגדופים:

וְאֶת מִי חֵרַפְתָּ, וְאֶת מִי גִדַּפְתָּ, וְעַל מִי אִסַּפְתָּ כְּסִילִים נִבְעָרִים? א)
בְּיַד אֵין מַשָּׂאוֹת וְנֶפֶשׁ שׁוֹגֶגֶת וְלָשׁוֹן נִלְעֶגֶת וּפִיּוֹת נִסְגָּרִים.
גְּדִי אַתָּה נִמְהָר, אֲשֶׁר בְּתָהוֹם תִּגְהַר, וְתֹאמַר אַעְתִּיקָה כְּתָבוֹר הֶהָרִים... ב)
וּמִכָּל הַחַיּוֹת הֲלֹא טוֹב הוּא לִהְיוֹת זְנָבוֹת לָאֲרָיוֹת, וְלֹא רֹאשׁ לַשְּׁעִירִים.
אֲנִי צָעִיר, תַּלְמִיד לְתַלְמִידָיו, אַשְׁמִיד לְשׁוֹנְכֶם, שֶׁהִצְמִיד רְמִיּוֹת וּשְׁקָרִים...
אֲנִי מוּסָר לָכֶם וְלִרְבּוֹת כָּכֶם בְּשׁוּמִי הַבְּלִיכֶם בְּסֵפֶר נֶאֱגָרִים. ג)

נאורים. א) השורר שם פניו אל תלמיד מנחם ואומר: „את מי חרפת וגי׳ ועל מי אספת את חבריך, שהם כסילים נבערים. ב) מתבוון הוא אל אבן קפרון, מפני שקפרון הוא גדי בלע״ז, וע״ב יאמר לו, אתה הגדי אומר לרדת תהומות ולהעתיק ממקומו הר גדול כתבור, בלומר אתה מעז לסתור דברי דגש! ג) אני אהיה שוט מוסר לכם, בהביאי בספר את כל דברי הבליכם, למען יראה קלונכם.

יהודה בן דוד חיוג׳.

המריבות הללו עוררו את המשכילים העברים בספרד להתעמק בחקירת הלשון העברית ובדקדוקה. בימים ההם היו ופעלו בקורדובה מדקדקים ערביים מפורסמים, שהרימו את מחקר הלשון לידי מדרגה גבוהה מאד; ההתענינות בכללי הלשון ויסודותיה, שתקפה את החברה הערבית, חדרה גם אל העולם העברי, ואז הופיע „ראש המדקדקים" — כך קרא אותו הראב״ע בספרו „שפה ברורה" — ר׳ יהודה בן דוד היוג׳, אחד מתלמידי מנחם, ופתח תקופה חדשה בתולדות המדע של הלשון העברית.

חיוג׳ נולד בפאס במחצית הראשונה של המאה העשירית לסה״נ, ישב כל ימי חייו בקורדונה ומת בסוף המאה ההיא, ערכו גדול בזה, שהיה הראשון, אשר הראה את הדרך להשתמש במחקר הלשון העברית בשיטות המדקדקים הערביים, ובמקום ששרר תהו ובהו, ראה בעין חדה ובאינטואיציה של מלומד מהמדרגה הראשונה סדר ומשטר, שלטון של כללים וחוקים, קביעות הגיונית ומשמעת פנימית לשונית. שני ספריו על האותיות הנחות ושרשי־הכפולים נעשו ליסוד הדקדוק העברי בכל הזמנים, וגם יתר ספריו („ספר הנקוד" ו„ספר הקרחה") נחשבו למופתיים. כל ספריו נתרגמו פעמים מערבית לעברית: קודם על־ידי ר׳ משה ג׳יקאטילה ואחר־כך על־ידי ר׳ אברהם אבן עזרא.

רבי יונה אבן ג׳נאח.

גאון המדקדקים, שקם לישראל, בספרד הוא תלמידו של חיוג׳ — רבי יונה אבן ג׳נאח. בערבית שמו: אַבּוּל וַאלִיד מרוואן אבן־ג׳נאח. פרוש המלים אבן־ג׳נאח בעברית: „בעל הכנפים". נולד בקורדובה בשנת 990, ולרגלי המהומות בשנת 1912 עזב את עיר מולדתו, ואחרי נדודים וטלטולים מרובים השתקע בסרגוסה והתפרנס מרפואה. לפי עדות הראב״ע

חבר אבן־ג׳נאח בערבית עשרה ספרים בחקירת־הלשון העברית ובפרושי־התנ״ך עפ״י הפשט, אבל הספרים האלה אבדו, לא נשאר מהם רק אחד בן שני חלקים: „ספר הרקמה" ו„ספר השרשים", ור׳ יהודה אבן תבון, אבי המעתיקים, תרגמהו לעברית לבקשת חכמי לוניל בשנת ד״א תתקל״א.

גריץ מעריך את אבן־ג׳נאח בדברים אלה: „לפניו לא היה כמוהו, ואחריו עד ימינו נמצאים רק מעטים, אשר יבינו לחן והנועם, הנפונים בכתבי־הקודש, וידעו להפיץ אור בהיר על כל סתום, כאשר עשה רבי יונה אבן־ג׳נאח. ממרום השקפת המחבר הזה בבינת כה״ק יראו לנו פעולות חוקרי הלשון שלפניו, מראשוני הקראים עד רב סעדיה גאון, מנחם בן סרוק, דונש בן לברט ורבי יהודה חיוג׳, כמעשי תלמידים, אשר זה עתה נסו כחם בחכמת־הלשון. הקראים שעבדו את הבינה במקרא אל למודיהם, שקבלו בהתנגדות אל התורה התלמודית, ותהי להם ההתנגדות הזאת לעיקר, וחקר בכה״ק עפ״י יושר ההגיון היה להם לטפל. גם לרב סעדיה גאון היתה הבינה במקרא רק כלי שרת למען דעת מה שישיב להקראים או למצוא לאיזו יסודות הפילוסופיה סמך וזכר לדבר במקרא. לאחרים היתה החקירה בכה״ק והבינה במקרא לכלי חפץ למען דעת כתוב כן בלשון הקודש, לסגל לעצמם סגנון צח ונאה בדבור הפשוט והמליצה השירית. רבי יונה אבן־ג׳נאח היה הראשון, אשר הרים את הקרכה״ק למעלת חכמה בפני עצמה, שתעודתה דעת כה״ק כשהיא לעצמה — תעודה גדולה ונכבדה היא, היה הראשון, אשר התבונן אל החסר והנשמט (e llipse) לפעמים במקרא או אל ההלופים והעתקת אותיות או מלים ממקומן למקום אחר בכה״ק, וימצא און בנפשו לצרף וללבן את החלופים האלה ולמצוא על ידיהם את הכונה הנאותה. יותר משתי מאות מקומות סתומים בכה״ק באר עפ״י הדרך הזאת. בצדק יקרא רבי יונה לספרו הגדול בשם „הבקרת" („כתאב אל תנקיח"). הספר הזה מתחלק לב׳ חלקים: „ספר הרקמה", כולל תורת שמוש הלשון, העברותיו, מנהגיו ובנינו, ו„ספר השרשים" — מובאים בו רוב השרשים הנמצאים במקרא. הספר הגדול הזה הוא המחזה היותר גדול ונכבד בהספרות הישראלית בימי הדורות ההם".

ר׳ יונה אבן־ג׳נאח היה לא רק חוקר גדול וחכם נאור, אלא גם בעל מוסר ומדות תרומיות. בהקדמתו יאמר: „לא מאהבת הכבוד ולא מגאוה ויהירות העמסתי על שכמי את העבודה הזאת, אלא כדי להבין דברי האלהים בכתבי־קדשו ולעשות מצוותיו — — — לא הגעתי אל החכמה הזאת, כי־אם בהתמדת החקירה והעיון ובטרח תמיד לילי ויומי ובחשק, שחיה נכנס בלבי, וכאלו הייתי מתנבא בנבואה". פעולתו המדעית לא הנחילתו כבוד בחייו: בעיני החרדים נחשב כמעל בקודש להסתייע בלשונות זרות לשם באור כה״ק, והמשכילים המדומים היו מבזים אותו ואת כל העוסקים בחכמת־הלשון והיו

אומרים: „חכמת־הלשון היא דבר שאין לו טעם וכו׳" (עיין הקדמתו ל„ספר הרקמה").

אולם גם רבי יונה אבן ג׳נאח הענו והאוהב את האמת נסתבך בסבך מחלוקת סופרים קשה עם גאון הדור ותפארת־ישראל: רבי שמואל הנגיד. ג׳נאח כתב ספר השגות על רבו חיוג׳ והתכוון לא לקנטר, אלא לתקן את „השגגות" ולמלאות את הדברים, שנעלמו מעיני רבו. הוא עשה זאת בענוה גדולה והדגיש לא פעם, כי „ר׳ יהודה בן דוד נ״ע הוא תחלת (ראשון) מי שהלך בזה הדרך הנכונה, ונהג בו על נתיב האמת", ושהוא וחבריו „משדי־חכמתו ינקו, וחלילה לו לכסות אורו, להפחית מעלתו, אך כבר אמרו: „אהוֹב אפלטון, אהוֹב אריסטו, והאמת אהוֹב יותר מכולם". ובכל אלה נמצאו תלמידים קנאים, שקנאו לכבוד רבם חיוג׳, ובראשם היה ר׳ שמואל הנגיד, אשר המשיך את יצירת רבו וגם הגן עליו מהשגות ר׳ יונה אבן־ג׳נאח בהתלהבות עצומה ובכשרון רב. מלחמת־הסופרים בין שני הגאונים הללו הביאה תועלת מרובה להתפתחות המדע של הלשון העברית: „היא עוררה — אומר הביאוגרף של ג׳נאח רב״ז בכר — את ג׳נאח לגבר חילים ולהשתלם בחכמתו. סוף־סוף גם איבתם גם קנאתם של החולקים כבר אבדו, אבל מדברי ריבותם היו לדורשי שפ״ע חלק לעולם".

ר׳ יצחק בן כלפון.

בדור השני הזה החלה גם השירה העברית להתבַּגר, הסגנון השתבח, הופיעו אי־אלו משוררים בעלי־כשרון, והבאים אחריהם (רמב״ע ואלחריזי) הזכירום לשבח, ואף־על־פי־כן נדחו בזמן מאוחר מפני יורשיהם הגדולים, ורק מעט נודע לנו מהם ומיצירותיהם. מהם ראוי לתשומת־לב המשורר ר׳ יצחק בן כלפון, שהיה הראשון, אשר עשה את השירה לאומנות, וממנה מצא פרנסתו, בסובבו על־פני ארצות ובחזרו על פתחי נדיבים, „אשר קבל מהם כל טוב כאות נפשו", כפי עדות הרמב״ע. לדוגמא ליצירתו נביא קטע מהשיר, שכתב לר׳ שמואל הנגיד לרגלי המקרה הרע, שקרה לו בבגוד בו אחד מרעיו ה„נאמנים":

פְּנֵי תֵבֵל כְּצַוַּאר הַמְּצוֹרָע, | לָזֹאת הָרֹק בְּפָנֶיהָ צְדָקָה!
וְהַנַּעַל בְּעֹרֶף אֹהֲבֶיהָ | וְגִלּוּי מַעֲרָם חֻקָּה חֲקוּקָה.
וְרַוָּה חַרְבָּךְ מִדַּם בְּנֵי אִישׁ, | וְלֹא תִשְׁמַע אֲלֵיהֶם קוֹל נְאָקָה.
וְלֹא תַחְמֹל עֲלֵי קָטֹן וְגָדוֹל | וְתֹאמַר, „כִּי בְזֶה יֵשׁ לִי חֲשִׁיקָה".

„מן החרוזים הללו אנו רואים בברור, כי הטעם האמנותי של המשורר הזה לא היה מתוקן ביותר. בחרוזים המעטים שנמסרו ממנו נמצא סכום הגון של מלים מחודשות, למשל, „מתיקה", „חשיקה", „עניקה", „חריקה", שהן זרות במסגרת לשון כה״ק, והדבר הזה מעיד, כי כח שלטון המשורר באוצרות

השפה העברית העתיקה היה מצומצם. המשוררים הבאים אחריו הבינו לחשוף ממכמני הכתובים מבטאים טהורים יותר לאין ערך, ואלה הספיקו להם לבטוי מרובה־הגונים, אשר לא יכול המשורר העלוב הזה לראותו אפילו בחלום" (שמחוני).

ר׳ יוסף אבן אביתור.

עלה עליו משורר הדור ההוא רבי יוסף בן יצחק בן שנטאש, המכונה אבן אביתור. הוא היה גם הכם ומלומד גדול, ולבקשת הכליף אַלחַכים מקורדובה כתב פרוש בערבית לתלמוד. אחרי מות רבו, רבי משה השבוי, פרצה מחלוקת בינו ובין בן הנפטר — ר׳ חנוך בגלל כסא הרבנות בקורדובה, ואזי הוכרח אבן־אביתור לעזוב את ספרד, וחייו עברו עליו בנדודים. הוא מת בדמשק. בערך בשנת האלף לסה״נ. רבי יוסף בן אביתור חבר יותר ממאה תפלות ופזמונים לעבודת ה׳, ביחוד „מעמדות" ליום הכפורים. בסגנונו ובנוסח הרצאתו מזכירנו את הקליר: שיריו קשים ובלתי שקופים, מעתירים מבטאים ורמזים שאין להולמם; אולם בכל אלה מרגשת בהם נפש פיוטית המשתפכת ואינה נחנקת גם על ידי הבטוי הקלירי. ביחוד מצוינה היא תפלתו הלבבית: „את מי זנחת נצח", שמחרוזיה בת־קול כאלו יוצאת ומכריזה על השירה הדתית־הלאומית הנפלאה, שעתידה היא להשמע בקרוב באהלי ישראל על אדמת ספרד.

ז

רבי שמואל הנגיד.

(1055—992)

ר׳ שמואל הנגיד: אישיותו, „איש האשכולות"; „מבוא התלמוד" ו„הלכתא גברותא", „ספר הערשר". — ר׳ שמואל הנגיד המשורר: שירי־דין: „הנה ימי הקור", „מת אב". — שירי המלחמה והנצחון: „שירה", „שלח יונה מבשרת". „תהלה" — באורים והערכה. קינותיו על מות אחיו יצחק: „בבר שלמו ימי אבלי", „הים ביני וביניך" — באורים. — שירי־ידידות: „הנה יחידתי", „נשמה מאשר תחאו" — באודים. — שירי־אהבים „תרופה בפניה". — „בן משלי" ו„בן־קהלת" דוגמאות ובאורים. דעת הבקורת על שירת הנגיד. — „אלהי חשף היום". — רבי יוסף אבן חסדאי: „הלצבי חן", באורים.

רבי שמואל הנגיד: אישיותו.

בראש הדור השלישי ליצירה העברית בספרד עמד ר׳ שמואל הנגיד ב״ר יוסף אבן־נגדילה, שהיה אחד האישים היותר גדולים, שקמו לעמנו בגולה. זו היתה אישיות גאונית מרובת הצדדים, שאחדה בתוכה את מיטב הכשרונות והתכונות של היהדות הספרדית בהרמוניה מיוחדה במינה. ר׳ שמואל הנגיד היה קודם כל מדינאי בחסד עליון, ובמשך עשרים ותשע שנים (1027—1055) נשא על שכמו את משרת הויזיר הגדול בממלכת גרנדה בימי שני מלכים: חַבּוּס וּבַאדיס בנו והצליח לכלכל את המדינה הצעירה בטוב טעם ודעת, לשכללה ולרוממה על יתר הממלכות, שהיו אז בחצי האי הפירינאי. הוא ידע להתמצא בתוך רשת המזמות הרעות, שחרשו עליו שונאיו ומקנאיו המסלמים הארוקים, ידע להחלץ בשלום מהמלחמות והתגרות הפנימיות והחיצוניות, שלא פסקו בימיו, ולהפיק מהן את התועלת המדינית הרצויה. ר׳ שמואל הנגיד היה בעל רצון כביר, ושכל חד יהבנה ישרה וחודרת, ובמרץ רב ועקבי היה חותר ועובר דרך מכשולים ותתחתים ומגיע וקולע אל המטרה המבוקשה. ר׳ שמואל הנגיד הפליא את אוהביו ושונאיו יחד במדותיו התרומיות: באצילות המיוחדת, שהיתה נסוכה על

כל הליכותיו, במנוחת נפשו, שלא ידעה כל התרגשות, בסבלנות, בצניעות ובענוות רוחו; באור פניו ובטוב לבו ובנדיבותו הרבה הנין להמשך את לב שונאיו עליו לטובה. את יהדותו נשא בקומה זקופה ובהכרה עצמית גם בחצר המלך, וכשהתוכחו עמו חכמי הערבים בעניני הדת, לא נמנע מלהגן על כבוד תורת ישראל וגם היה עובר למלחמת תנופה, עד שהוכרח אחד המלומדים הגדולים בקרב המסלמים, עלי אבן חַזם, איש שונא ישראל, אשר הביר את הנגיד פנים אל פנים וגם התוכח עמו, לחבר ספר מיוחד כדי להשיב על השגותיו בנוגע להאסלם. ר׳ שמואל הנגיד היה יהודי נאמן ומסור לעמו, ואין קץ לכל החסדים, אשר עשה לאחיו היהודים בספרד ובארצות הקרובות והרחוקות, וביחוד היה מחזק את לימוד התורה בכל מקום, תומך את הישיבות, מבזבז כספו לקנית ספרים, אשר היו יקרים מאד בזמן ההוא, בשביל ה„חברים" והתלמידים בכל מקום, הוא השתדל לחבב את דרישת התורה והחכמה על בני זמנו, כל בעל כשרון מצא בו מודע וגואל, תומך ומחזיק, ועוד יותר מזה — גם מעורר. ומובן, כי רוב החכמים והסופרים, שחיו בספרד בדור ההוא, הו בבחינות כוכבים הסובבים את השמש — את הויזיר היהודי אשר במדינת גרנדה.

„איש האשכולות".

ר׳ שמואל הנגיד היה טפוס נעלה של „איש האשכולות", אש טפחה ורבתה ספרד הישראלית, ובהשכלתו אחד ומזג אי הגונים המרובים של התרבות העברית המקורית ושל התרבות הכללית ידע שבע לשונות, ובכחו היה לכתוב שירים בכל השפות האלה, ידיעות גדולות ומקיפות בכל המדעים, אשר היו נפוצים בזמנו, חוץ מחכמת אה, שמשך את ידו ממנה. ידיעותיו הרחבות בספרות הערבית: בשירה ובמליצה וגם בתורת הכַּלַאם עוררו השתוממות אפילו בעיני שונאיו הערבים, אשר הודו בכח שלטונו במליצת שפתם ובסגנונו הנאה. מלבד זאת ידע גם את ספרות הנוצרים ובאוריהם לכתבי־הקודש. הנגיד היה תלמיד מובהק של רבי חנוך בר׳ משה השבוי, היה הגאון התלמודי הראשון, שקם בספרד. ואחרי מות רב האי, היה הוא היורש היחידי של התרבות הרוחנית הגדולה, שהשאירה לישראל הגאונות הבבלית. הישיבות בבבל נסגרו בימיו, ואז יסד הנגיד את הישיבה הגדולה בגרנדה, ואעפ״י שהיה טרוד בהנהלת הממשלה, בכל־זאת היה קובע עתים לתורה ללמד את התלמידים ולכתוב תשובות בהלכה לכל שואליו מקרוב ומרחוק. ר׳ שמואל הלוי היה ממונה מטעם המלכות ל„נגיד" ליהודים, לרב הכולל העומד בראש השלטון הדתי הפנימי של קהלות יש בגרנדה, ואכן היה אב לתורה ורבן של בני הגולה בדורו.

„מבוא התלמוד", „הלכתא גברותא".

על גדולתו בתורה יעידו שני הספרים „מבוא התלמוד" ו„הלכתא גברותא". „מבוא התלמוד" — זהו הנסיון הראשון, שנעשה בישראל „לתת נתיבה בים התלמוד": להכניס סדר ומשטר בחומר הענקי, שהושקע בתלמוד, לבאר בשיטה מודרנית ובהסברה הגיונית את

כללי התלמוד והמשנה, את היסודות ההגיוניים שבשקלא וטריא התלמודית, את המונחים והמדות וכו׳, וביחד עם זה לתת סקירה כללית־הסטורית על שלשלת הדורות, נושאי התורה המסורה, מראשית צמיחתה עד חתימת התלמוד. ר׳ שמואל הנגיד הוא אבי המיתודולוגיה התלמודית בישראל, וספרו „מבוא התלמוד״ הוא התוצרת הראשונה במקצוע למוד התלמוד של המחשבה הנאורה של משכילי ספרד, אשר מאסו בפלפולים מסוכסכים וחלוקים עיוניים דקים, אלא שאפו אל הסדר והמיון, אל הבהירות והפשטות, אל השלטת ההגיון הישר גם בדרכי למוד התלמוד. „מבוא התלמוד״ נתקבל בישראל ברצון, ועד ימינו אלה נספחות ההערות המדעיות המועטות, שנשארו מהספר, אל גוף הש״ס ונדפסות בכרך אחד עם הגמרא „ברכות״. לדאבוננו, לא הגיע לידינו מהספר החשוב כי־אם דפים בודדים.

הספר השני של הנגיד „הלכתא גברותא״ הוא ספר פסקי דינים, ספר ההוראה המעשית, שהיה למורה דרך לכל העוסקים בהלכה למעשה בכל ימי־הבינים. אולם גם הוא אבד.

„ספר העשר״.

ר׳ שמואל הנגיד עסק גם־כן בחקירת הלשון העברית והיה, כאמור לעיל, תלמיד נאמן של המדקדק הגדול ר׳ יהודה חיוג׳, והוא הגן על רבו מהשגותיו של רבי יונה אבן ג׳אנח. הנגיד המשיך את יצירת רבו וחבר ספר גדול בערבית בתורת הלשון העברית וקרא לו בשם „ספר הָעשֶׁר״ („כתאב אל אסתאגהאנא״), והוא מלון תנ״כי גדול המכיל כ״ב חלקים, ובהם חדושים רבים בתורת הלשון ובפרשנות המקראית. גם הספר הזה לא הגיע לידינו, אולם החכמים הקדמונים מרבים להלל אותו.

II

ר׳ שמואל הנגיד המשורר; שיריו־יין.

רבי שמואל הנגיד היה המשורר העברי הראשון בספרד, ששיריו הם ברובם חולוניים. כפי הנראה, הציג הנגיד לו בעבודתו הספרותית מטרה לאומית־תרבותית ברורה, והיא יצירת שירה עברית חולונית, שלא תהא נופלת במעלותיה הפיוטיות מהשירה הערבית. ומכיון שהמשוררים הערבים, שהיו סחופים בחיים השמחים והצוהלים בחצרות השרים והרוזנים, הרבו לפתח את שירת הנהנין, האנקריאונית, ולקשטה בטעם המזרח, שָׁר גם הנגיד שירי־יין הומים ורועשים והכניס סוג פיוטי חדש אל שירת ישראל. דוגמאות.

„הנה ימי הקור״.

הִנֵּה יְמֵי הַקֹּר כְּבָר עָבְרוּ, | מֵרֹאשׁ עֲנָפִים זֶה לָזֶה יִקְרוּ;
וִימֵי רְבִיעָה הִסָּתוּ קָבְרוּ | לָכֵן, מְיוּדָעִים, בְּרִית רֵעִים
גָּרְאוּ בְנֵי הַתּוֹר בְּאַרְצֵנוּ, | שִׁמְרוּ וְהָאִיצוּ וְאַל תַּמְרוּ!

בָּאוּ לְגַנָּתִי, וְשׁוֹשַׁנִּים | לָשִׁיר עָלַי טוּב הַזְּמָן חִבְּרוּ,
רִיחָם כְּרִיחַ מָר־דְּרוֹר בְּצָרוּ, | יַיִן כְּדִמְעוֹתַי עָלַי פָּרוּד
וּשְׁתוּ עָלַי צִיצִים וְקוֹל סִיסִים, | רֵעִים, וְכִפְנֵי אוֹהֲבִים חָפְרוּ.

השיר הזה מעתיר פסוקים מ„שיר השירים״, ובכל חרוזיו יצהל בצהלת החיים הבהירים כשחרית האביב בדרום. הנה ימי הקור כבר עברו, והגשמים האביביים חפרו קבר לתורף הקודר („רביעה״ — גשם בלשון המשנה). הצפרים שבו מנדודיהן, ומבין העפאים מכריזות הן בשמחה על החיים החדשים המתגלים בארץ. „יקרו״ במקום „יקראו״, מפני „דוחק החרוז״. והמשורר מבקש את ידידיו וחבריו לא לסרב להזמנתו ולבוא אל גנו — לקטוף שושנים ריחניות כבשמי מָר־דרור, ועל יד ציצי חמד ומתחת לצלילי השירה של הצפרים, שנתחברו למקהלה ושרות יחד על יפעת האביב — על ברכי הטבע בין פרחים וצפרים — להרים כוס ברכה לכבוד האביב ולשתות יין אדום כדמעות דם, הנשפכות על ידו בעת פרוד רעים, וגם ליהנות מהיין המלבין כפני אוהבים, הכובשים את סערות תאוותיהם בלב...

אביב, צפרים, שושנים וציצים, גנים וידידים, יין ואהבה — זו היתה מנגינה חדשה לגמרי בספרות הגולים.

„מת אב״.

מֵת אָב, וּמֵת אֱלוֹל, וּמֵת חֵמָם | גַּם נֶאֱסַף תִּשְׁרֵי וּמֵת עִמָּם.
בָּאוּ יְמֵי הַקֹּר, וְהַתִּירוֹשׁ | אָדַם, וְקוֹלוֹ בִּכְלִי דָמָם...
לָכֵן, יְדִידַי, סֹב אֶלֵּי רֵעִים, | כָּל אִישׁ וְאִישׁ רֵעַשׁ אֲשֶׁר זָמָם.
אֱמֹרוּ: חֲזֵה עָבִים בְּהַגְשִׁימָם, | וּשְׁמַע שְׁמֵי מְרוֹם בְּהַרְעִימָם,
וּרְאֵה כְפוֹר וּלְשׁוֹן מְדוּרָה, זֶה | יֵרֵד, וְזֶה יַעַל וְיִתְרוֹמָם,
קוּמָה, שְׁתֵה בַכּוֹס וְשׁוּב וּשְׁתֵה | בַּבֹּד, וּבַלַּיִל וּבְיוֹמָם.

שירי־המלחמה והנצחון.

ממשלת גרנדה והויזיר היהודי שלה היו להם הרבה שונאים בממלכות הערביות הסמוכות, וצבאות גרנדה תחת פקודת הנגיד נלחמו לעתים תכופות בחרף נפש עם אויבי המולדת, ולא פעם היו מוקפים מכל עברים, אלא שבידי מפקדם הנבון היה עולה תמיד להתגבר על מערכות הצוררים ולנחול נצחונות מזהירים על שדה־קטל. והנה על המלחמות והנצחונות הללו שר המשורר הויזיר, המנצח היהודי, את השירים היותר יפים שלו. ואחרי הפסקה במשך דורות ומאות בשנים, נשמעו שוב שירי־מלחמה עבריים מריעים בתרועת נצחון ונותנים תהלה וכבוד לאלהי ישראל, הנלחם מלחמת עבדיו ומושיעם מכף אויב ועָוֹל. שירי־היין של הנגיד „מלאכותיים״ הם במקצת, אולם שירי המלחמה והנצחון שלו כתובים בהתלהבות עצומה, ביקוד־תאוות־דם משכרות... כן, ריח דם עולה לפעמים מבין השירים האלה,

והפתוס העתיק התנ"כי עם צחצוח החרבות של המלך דוד וגבוריו פועמים בחרוזי הנגיד:

„שירה" אֱלוֹהַּ עֹז וְאֵל קַנּוֹא וְנוֹרָא, מְרוֹמָם אַתָּ עָלַי כָּל־שִׁיר וְשִׁירָה! א)
לְמַעַן כִּי פְעָלֶיךָ מְרוֹמִים, וְיוֹם תִּגְאַל, גְּאֻלָּתְךָ בְּהִירָה, ב)
וְעַל־כָּל־רָם וּמִתְהַלֵּל בְּרָעָה וְעֹשֵׂק רָשׁ – לְךָ רֶשֶׁת מְזֹרָה,
וְכָל־צֹעֵק אֲשֶׁר יִקְרָא בְשִׁמְךָ – בְּשֵׁם עֹנֶה בְּצַר, צָעַק וְקָרָא! ג) – – –
וְאֹמַר לִי בְּיוֹם צָרָה: חֲבִי עַד – עֶבְרַ־זַעַם, עֲנִיתִיו: צוּר לְצָרָה! ד)
וְאֹמַר לִי: הֲלֹא תִירָא? עֲנִיתִיו בְּתֻמָּהוֹן: אֲדֹנַי לִי וְאִירָא?
וְיֵשׁ פּוֹצֶה וְיֵשׁ דֹּרֵשׁ דְּמִי דָל, וְיֵשׁ גֹּמֵל וְיֵשׁ שֹׁכֵר לְתוֹרָה,
וְיֵשׁ כֹּרְתִים עָלַי נַפְשִׁי בְּרִיתָם וְלִי גַּם לִי בְּרִית אֲבוֹת שְׁמוּרָה. ה) – – –
וְעָמְדוּ הַחֲיָלוֹת מַעֲרָכָה לְעָמַת מַעֲרֶכֶת צַר בְּשׁוּרָה, – – –
וְנִעָה הָאֲדָמָה מִיְּסוֹדָהּ, וְנֶהֱפְכָה כְּמַהְפֵּכַת עֲמֹרָה,
וּפָנִים קִבְּצוּ פָּארוּר וְהָדָר, וְנֶהֱפְכוּ אֵלַי שׁוּלֵי קְדֹרָה,
וְהַיּוֹם יוֹם עֲרָפֶל וַחֲשֵׁכָה, וְהַשֶּׁמֶשׁ כְּמוֹ לִבִּי שְׁחוֹרָה,
וְקוֹל הָמוֹן כְּקוֹל־שַׁדַּי, כְּקוֹל יָם וּמִשְׁבָּרָיו בְּעֵת יִסְעַר סְעִירָה,
וְהָאָרֶץ בְּצֵאת שֶׁמֶשׁ נְמוּגָה, ו) . . . . . .
. . . . . וְיֹאכְלֵמוֹ כְּמוֹ־קַשׁ יוֹם סְעָרָה!
עֲשֵׂה־לָהֶם כְּסִיסְרָא, וַעֲשֵׂה לִי כְּמַצְשֶׂיךָ לְבָרָק עַם־דְּבוֹרָה,
בְּרֹק בָּרָק אֱלֹהַי וַהֲפִי־צֵם, גְּעַר בָּהֶם וְיֹאבְדוּ מִגְּעָרָה! – – –
וְאִם הַיּוֹם לְצַבְּדְךָ לֹא תַקְנָא – הֲזוּ תוֹרָה וְאִם זֶה הוּא שִׁכְרָהּ? – – –
הֲפֹךְ חַרְבָּם אֲלֵי לִבָּם, וְקוּם בָּם, וְאַל אֹתָם, וְשִׁית קַשְׁ־תָּם שְׁבוּרָה, ז)
וּמַלְאָכִים גְּשׁוּ הֲלָחֲמוּ בָם, וְכוֹכָבִים וְשֶׁמֶשׁ הֵמָאִירָה,
וַיֹּאמְרוּ מַקְהֲלוֹת עַמִּים אֲצוּמִים: מְבַקֵּשׁ יֵשׁ לְעַנְוֵי שֵׁה פְּזוּרָה!
וְאֵל שָׁמַע תְּפִלָּתִי בְּקָרְאִי וְנָשַׁף בָּם וְהֵרָאֵם הַגְּבוּרָה,
וְאֵשׁ מְוֵה אֲכָלָתַם, וְתֵמוּ כְּמוֹ עֲצִים בְּתַנּוּר חַם וְכִירָה,
כְּאִלּוּ צוֹרְרֵי כֶלֶם בְּעָפָר חֲשֵׁשׁ לְהַב בְּקֶרֶב הַמְּדוּרָה, ח)
וְרָאשֵׁי הַגִּבּוֹרִים בָּאֲדָמָה תְּאֻנִים נִמְּרוּ אֶלֶף בְּגֵרָה, ט)
וְהַשָּׂרִים בְּמַפַּלְתָּם נִפּוּתִים כְּמוֹ נֹאדוֹת, כְּמוֹ אִשָּׁה עֲבָרָה, י)

וְשָׁכְבוּ שָׁם עֲבָדִים עַל אֲדֹנִים וּמְכֹרִים עִם־מְלָכִים אֵין בְּרִירָה, יא)
וְתַם זִכְרָם עִמְּלֵק מִסְּפָרַד, וְכָף חֵילָם וּמַמְלַכְתָּם גְּזוּרָה: – – –
עֲוֹנוֹתָם בְּעֵרְבָה לַצְּבָעִים וְתַנִּינִים וְנָמֵר וַחֲזִירָה, יב)
וְהַנְּחֻנוּם מְסֻבִּים עַל־אֲבָנִים וּנְשִׁעָנִים אֲלֵי סֶלוֹן וְסִירָה, יג)
וְנָתְנוּ בְשָׂרָם שַׁי לָעַיִט, וְשַׁמְנוּם לָאֲרִי וּזְאֵב תְּשׁוּרָה,
וְהִשְׂבַּעְנוּם בְּדָם, לֹא דַם שְׂרִפָה, וּבְשַׂר רָב וְלֹא כִּתּוֹךְ הֲצָרָה, יד)
וְתָמֵהוּ עַל בְּנֵי בְתֵיכֶם סְרוּחִים, מִצָּאוּם לֹא בְצֵל בַּיִת וְקוֹרָה,
וְלֹא בָאוּ בְיוֹם שָׁרָב וְחֹם יוֹם בְּבֵית שֵׁיש וּבַעֲלִיַּת מִקְרָה; טו)
עֲלֵיהֶם יִבְכְּיוּן נִינֵי יְעָנִים וְתִרְקַד בַּת־שְׁעִירָה הַצְּעִירָה,
וְיִכְרוּ עַל לְהֵמִינוּ כְּפִירִים, וְתָנִיחַ לְגַרְיָהּ כְּפִירָה; טז)
וְלָכְדָנוּ מְדִינוֹתָם וְאַרְצָם, וְקִרְקַרְנוּ בְּנֶקֶם קִיר וּטִירָה,
וְיָרַשְׁנוּ פְרָזִים עִם־כְּפָרִים, וְכִבַּשְׁנוּ בְכֹחַ עִיר וּבִירָה,
וְחָזַרְנוּ וְלֹא נִפְקַד אֱנוֹשׁ מִן־ חֲבֵרֵינוּ וְלֹא נִבְצַר בְּצִירָה! – – – יז)
וְהַמִּשְׁנֶה יח) אֲשֶׁר יָצָץ וְחָתַךְ לְהַרְגֵנִי וְגֹזֵר הַגְּזֵרָה,
תְּפִשָּׁתִיו וְהֲבִיאוֹתִיו בְּחֶבְלֵי לְבֵית־סֹהַר וְשַׂמְתִּיו בְּמִגּוֹרָה,
וְרָאִיתִי בְּאֹיְבֵי תַאֲוָתִי וְנָקַמְתִּי בְּנַפְשׁוֹ הָאֲרוּרָה: – – –
וְשָׁקַטְתִּי וַנַּחְתִּי מִמִּשְׂנְאַי, וּנְכַבַּדְתִּי וְהוֹסַפְתִּי שְׁרָרָה! – – –
לְאֵל הַגָּדִיל עֲשֵׂה, שִׁירָה אֲגַדֵּל, תְּהִי עַל כָּל בְּנוֹת הַשִּׁיר לְשָׁרָה, יט)
בְּמִדְבָּרִים כְּסִפִּירִים אֲרוּגָה, וְשִׂיחִים מִן בְּדֹלְחִים תְּפוּרָה,
מְמֻלָּאָה כְתָמִים בַּחֲרִיזָה, וְכִזְמִירוֹת תְּהִלִּים בַּסְּפִירָה – – כ)
וְכָל לָשׁוֹן תְּמֻלָּא מִרְנָנָה וּגְילָה עַל גְּאֻלָּתִי בְּשִׁירָה – – –
לָכֵן, אַחַי, תְּנוּ זִמְרָה לְאֵל חַי וְהַרְבּוּ שִׁיר וְתוֹדָה בַּעֲצָרָה, כא)
וְכִתְבוּהָ בְּסִפְרֵיכֶם, לְמַעַן תְּהִי לָעַד וּמִדֹּר דֹּר זִכְרָהּ!

באורים. א) מסעל לשיר כתוב בערבית: „וקרה לו מה שנודע עם זהיר מושל אלמריה על־ידי בן עבאס יועצו, ואתרי הצילו ה', אמר את השירה הזאת – – – וקרה הנצחון הנעלה הזה בצהרים ביום השבת, ראשון לחודש אלול תשצ"ט; „עלי כל שיר ושירה" – רמז על השיר שלפניו, נקרא לו בשם „שירה". ב) למען – יען; מרומים – נשגבים; „בהירה" במובן ברורה

ומאירה. ג) על כל איש, אשר רם לבבו, מתהלל ברעה ובעושק רש, יש לך רשת מזורה, אשר יִלָּכֵד בה בעונו (כמו שקרה לשונאי). אבל הצועק ומתפלל אליך וקורא בשמך, צועק הוא וקורא בשם אל עונה ביום צרה, כי תשמע לצעקתו (כאשר קרה לי). ד) ואם אמר לי איש בעת צרה: חבי עד יעבר־זעם (ישעיה כ"ו, כ'), עניתיו: למה זה אחבא, הלא יש צור פורה ומציל! ה) ואם שאלני איש ביום רע: הלא תירא? אף אני השיבותי אמרי לו בתמהון: ד' לי — ואירא (תהלים קי"ח, י')? הלא יש דין ויש דַּיָּן, יש פוצה מחרב רעה, ויש דורש דמי דל; יש גומל לחיבים כפעלם, ויש מיטיב לטובים ומשלם שכר טוב ללומדי התורה ולשומרי פקודיה, ואם יש אויבים כירתים בריתם עלי נפשי ומתחברים יחדו להרע לי — גם לי ברית אבות שמורה והיא תגן עלי: ז) סוף הציור הנטרף על־אדות המלחמה ותקפה וראשית תפלתו של המשורר חסרים בכתב היד. ז) „חר־בָּם, ל־בָּם, קום־בָּם, א־הָם. קש־הָם" הצלצול החוזר „בָּם, הָם" נושם בנקמה... ח) וצורֵי, אשר שכבו על עפר, נדמו בעיני כחשש (קש) בלהבה אשר במדורת האש. ט) וראשי הגבירים, המתגוללים על־פני האדמה, נדמו כתאנים הרעות, הנמכרות אלף בגרה (בפרוטה). י) עֶבְרָה — מעוברת. יא) מָכִים — דלים (ויקרא כ"ה, ס"ז); אין ברירה — באין הברל. יב) צבעים — חיות טורפות (ש"א י"ג, י"ח; ב"ק דף ט"ז ע"א). יג) והנחנו את האויבים שוכבים על אבנים ונשענים על קוצים ודרדרים. יד) והשבענו את החיות בדם, אבל לא בדם בהמה או חיה שנטרפה, כי־אם בדם אדם; והאכלנו אותן בשר רב ולא בשר מעט, אשר אפשר לתת אותו בקערה. טו) וחמדו החיות על אנשים מפונקים, אשר זה היה דרכם לשבת ספונים בבתיהם ולהיות סרוחים על ערשותם, ועתה מצאו אותם לא בצל בית ולא בצל קורה, כי־אם מושלכים על־פני השדה. ואפילו ביום שרב ובשעת חם־היום אינם נכנסים כדרכם לבתי־השיש המקררים ולעליות המקרה (שופטים ג', כ'). טז) „הכפירים יעשו סעודה מבשרם, והכפירה תנית עוד מהבשר לגוריה לאכול לאחר זמן" (הרכב"). יז) לא נבצר בצירה — לא חסר מטנו איש. יח) המשנה — אכן עבאם. יט) לאל אשר הגדיל לעשות עמדי, אומר שירה כבירה, אשר תהי הגברת בין בנות השיר. כ) השירה הזאת ארוגה ורקומה ממדברים — ממליצות יקרות בספירים ו„תפורה" ומרכבה מ„שיחים" — מאמרים יקרים כאבני הבדולח; השירה הזאת משובצה בהרוזים. כמו החשן, שהיו בו האורים והתומים, והיה ממולא באבנים יקרות, ומספר חרוזיה שוה למספר מזמורי תהלים, „וא"כ — אומר החכם בראדי — היה מספרם קמ"ז, כי כן היה מספר המזמורים בספר תהלים לדעת הקדמונים, ומהם נשארו קל"א, חסרים א"כ ט"ז בתים". כא) בעצרה — בקהל רב, „ואולי יש לפרש בעצרה—בעצרת, והנגיד הכין את השירה, שישירו אותה ביום השמיני בחג־העצרת, אחרי עבור שנה תמימה למפלת אויבו שנהרג בו ביום" (בראדי).

„שלח יונה מבשרת"

שָׁלַח יוֹנָה, מְבַשֶּׂרֶת — וְאִם הִיא לֹא מְסַפֶּרֶת
בְּאַגֶּרֶת קְטַנָּה אֶל־ — כְּנָפֶיהָ מְחֻבָּרֶת,
מְאֻדֶּרֶת בְּמֵי כַרְכֹּם — וּבִלְבוֹנָה מְקֻטֶּרֶת; א)
וְעֵת תָּעוּף וְתִתְנַשֵּׂא — שְׁנֵה אוֹתָהּ בְּאַחֶרֶת,
לְמַעַן אִם פִּגְשָׁהּ נֵץ, — וְאִם תִּפֹּל בְּמִכְמֹרֶת,
וְתִתְאַחֵר וְלֹא תָחִישׁ — תְּהִי שֵׁנִית מְמֻהֶרֶת, ב)
וְעֵת תִּגַּע לְבֵית יוֹסֵף, — תִּצַּפְצֵף עַל־מְרוֹם קֶרֶת,
וְעֵת תֵּרֵד עֲלֵי יָדָיו, — יַשַּׁחֵק־בָּהּ כְּצִפּוֹרֶת,
וַיַּתִּיר אֶת כְּנָפֶיהָ, — וְכֹה יִקְרָא בְּאִגֶּרֶת: ג)
בְּנִי, דַּע כִּי כְבָר בָּרְחָה — עֲדַת קָמִים מְאֹרֶרֶת,
וְנָפוֹצָה עֲלֵי הָרִים — כְּמֹץ חֲלָקָה מְסֹעֶרֶת, ד)
וּבְדָרָכִים כְּמוֹ צֹאן מִ— — בְּלִי רֹעֶה מְפֻזֶּרֶת,
וְלֹא חָזְתָה בְּאַרְבְּתָהּ, — אֲשֶׁר הָיְתָה מְשֻׁעֶרֶת; ד)
בְּלֶכְתֵּנוּ לְהַשְׁמִידָם — אֲזַי בָּרְחוּ בְּאַשְׁמֹרֶת,
וְנִחֲרְבוּ וְהָרְגוּ אִישׁ — לְרֵעֵהוּ בְּמַעֲבָרֶת,
וּבוֹשׁוּ מֵאֲשֶׁר קִוּוּ — בְּעִיר חוֹמָה מְסֻגֶּרֶת. ה) — — —
אֲזַי אוֹרוּ שְׁתֵּי עֵינַי, — וְאֹרַבְתִּי שְׁחַרְחֹרֶת!
אֲנִי אָשִׁיר בְּטוּב לֵבָב, — וְהִיא קִינִים מְדַבֶּרֶת! — — —
לְךָ, סַלְעִי וּמִשְׂגַּבִּי, — לְךָ נַפְשִׁי מְזַמֶּרֶת! — — —
בְּנִי, שִׂים לִבְּךָ אֶל־יַד — אֱלֹהֵי הַמְּהֻדָּרֶת,
וְקוּם וְקְרָא תְהִלָּתִי — בְּמִקְרָא עָם וּבַעֲצֶרֶת, — — —
וְתִכְתֹּב בְּלַבָּתְךָ — בְּעֵט בַּרְזֶל וְעֹפֶרֶת!

באורים. א) את השיר הזה שלח הנגיד לבנו יוסף ממערבות המלחמה. השיר הזה נכתב לרגלי מעשה שהיה בקושרים, שצרו על העיר לורקה, שהיתה בגבול ממשלתו של הכליף בגרנדה, והנה בטעם שחיל הכליף יצא למלחמה אתם — ברחו לנפשם בטרם השתער החיל עליהם. כינת ג' הבתים הראשונים היא: המשורר אומר לעצמו: שלח יונה מבשרת בשורה טובה, אף־על־פי שאינה מדברת, שלח אותה עם אגרת קטנה מחוברת אל כנפיה, אגרת נותנת ריח טוב, ובאלו היתה „מְאֻדֶּרֶת" — מיופה ומהודרת במי כרכם, אשר היה מנהגם לבשם בו בגדים, ומקוטרת בלבונה. — מספרת — מדברת

(תהלים ס"ד ו', ועוד); מאדרת – מלשון נאדרי בכח (שמות ט"ו, ו'). ב) ואחר אשר תתנשא היונה ותעוף ממך, הוסף לשלוח עוד יונה שנית אחריה, והיה אם יפגש הנץ בראשונה וידרסנה, או תפל במכמורת ותלכד בפח, או תתאחר מאיזו סבה שתהיה ולא תחיש לעוף, תהיה השניה ממהרת ומקדמת להגיע למחוז חפצה. ג) ועת תגיע היונה – הראשונה או השניה – לבית יוסף בני, רצפצף לפתח ביתו ועל מרומי קרת (משלי ט', ג', י"ד) תקרא ותשמיע קול הבשורה, ובאשר תרד על ידיו ישחק בה, יתיר את הקשר ויקח את האגרת המחוברת לכנפיה ויקרא בה את הידיעה, כי עדת אויבינו הארורה ברחה וכו'. ד) כמוץ אשר על־פני השדה. ה) לא ראתה עדת שונאינו ב„אויבתה", כלומר בנו, את אשר חשבה ושערה מראש. ו) המה קוו ללכוד את העיר המסוגרת ומוקפת חומה, אבל בושו מתקותם...

„תהלה". הֲלֹי תַעַשׂ בְּכָל־שָׁנָה פְּעָלִים, כְּפָעָלְךָ לְאָבוֹת וַאֲצִילִים,
וְלֹי תִשְׁחַט כְּפִירִים כַּצְּפִירִים, וְלֹי תִזְבַּח שְׂחָלִים כָּרְחָלִים?
וְכָל־שָׁנָה אֲנִי עֹבֵר בְּלֶב־יָם, וְיֶהֱפַךְ לְמַסְלוּלִים סְלוּלִים,
וְכָל־שָׁנָה אֲנִי הֹלֵךְ כְּמוֹ־אֵשׁ וְתַחֲלִיף לַהֲבוֹ לִי בַּטְּלָלִים! — — — א)
אֲסַפֵּר אֶת כְּבוֹדְךָ בַּשְּׁעָרִים, וְאוֹדֶה אֶת־שִׁמְךָ בֵּינוֹת קְהָלִים,
גְּאַלְתַּנִי וְשַׂמְתָּ לִי לְכֹפֶר בְּיוֹם אֵיד זֶה כְּמוֹ שָׁנָה, אֱוִילִים; ב)
וְאַחֲרֵי מוֹת בְּנוֹ עַבָּאס, לְבִיאַת בְּנוֹ עַבָּאד אַחֲזוּנִי חֲבָלִים,
שְׁנֵיהֶם רְדָפוּנִי, אַךְ בְּרֹאשׁ זֶה כְּלִיל־מַלְכוּת, וְזֶה מִן־הַטְּפָלִים — — — ג)
וּבֵין מַלְכִּי וּבֵינוֹ רִיב וְקִנְאָה, וְזֶה מִזֶּה בְּאַרְצוֹתָם בְּדֵלִים ד) — — —
אָז יָצָא וְהִתְקָרֵב לְמָדוֹן, וְעָמַד בַּחֲיָלָיו צַל־גְּבוּלִים,
וְלָכַד עִיר וּמַמְלָכָה בְּדַרְכּוֹ, וְאֵין עֹצֵר וְאֵין מַכִּים בְּמִלִּים; ה)
בְּאַרְצוֹתָם בְּנֵי־עַוְלָה בְּאַבְנֵי לְשׁוֹנוֹתָם בְּנֵי אֵל־חַי סְקוּלִים,
עֲלֵיהֶם הֶעֱרִימוּ סוֹד, וְלָקְחוּ כְּלֵי זַיִן וְקָנוּ הַנְּעָלִים —
לְהַכְרִית אֵם בְּיִשְׂרָאֵל, וְלַשְׁמִיד גְּבִיר וָדָל וְיוֹנֵק עִם גְּמוּלִים! ו)
וְכַאֲשֶׁר רָם לֵבָב מַלְכָּם וְדִבֵּר בְּפִיו עָתָק — חֶשְׁבָּנוּהוּ הֲתָלִים,
וְעָבַרְנוּ אֶלֵּי אַרְצוֹ בְּכֹחַ, לְהִנָּקֵם לְאַדִּירִים גְּזוּלִים, ז)
וְעִמָּנוּ גְּבָרִים כַּכְּפִירִים, וְעָם הַרְבֵּה כְּאַרְבֶּה אוֹ חֲסִילִים.
וְאִישִׁים — לֹא בְרֹב בָּשָׂר כְּבֵדִים, וְלֹא חֵלֶב אֲשֶׁר עַל־הַכְּסָלִים,
וְכָל־חֹגֵר בְּיוֹם חֲמָה חֲגוֹרָה, וְכָל־פֹּשֵׁט לְמִלְחָמָה מְעִילִים,

וְכָל מְהִיר אֶלֵּי חֶרֶב, וְכָל רָץ אֶלֵּי־הֶרֶג בְּטוּב לֵבָב וְגִילִים;
בְּשִׂרְיוֹנִים מְשֻׁבָּצִים כְּגַלִּים, וּמְגִנִּים אֲדֻמִּים כַּגְּוִילִים,
עֲלֵי סוּסִים כְּעֵב סֹעִים וְטָשִׁים, וּבְמַצָּחוֹת וְכוֹבָעִים עֲגֻלִּים,
יְדֵיהֶם לֹא מְלֵאוֹת בַּחֲנִיתוֹת, וּבְרֻמְחִים — כְּאֵלּוּ הֵם אֲשֻׁלִּים,
וְלֹא תִרְאֶה לְבַד לָהֶם שְׁלָחִים, וְלֹא תִשְׁמַע לְבַד רֶגֶשׁ צְהֵלִים! ח)
וְשַׁבְנוּ אַחֲרֵי הַכּוֹת וְשָׁרוֹף, וְיָדֵינוּ מְלֵאוֹת בַּשְּׁלָלִים, ט)
וְתָרִיו מְהֵרוּ אֵלָיו בְּמִלִּים כְּמוֹ סִיגִים וְכִסְבָאִים מְהוּלִים,
וּמִתּוּהוּ בְּמַחֲזִיתָם וְשִׁקְרָם, כְּאֵלּוּ הֵם עֲלֵי נַפְשוֹ רְכִילִים;
וּבְלַע אֶל עֻצַּת שָׂרָיו, וְשִׁוָּה תְּבוּנָתָם תְּבוּנַת תַּעֲלוּלִים,
וְאָמְרוּ לוֹ בְּשׁוּבֵנוּ: הֲתֵשֵׁב בְּעִיר מִבְצָר וְלֹא תִרְדֹּף כְּשֵׁלִים?
הֲלֹא תֵאוֹץ לְזַנֵּב נֶחֱשָׁלִים? י) הֲלֹא תָאִיץ לְזַנֵּב נֶחֱשָׁלִים? י)
וְעָמְדוּ חֹצְצִים לָרִיב, וּבַעֲנוֹת גְּבוּרָה יִתְנוּ־קוֹל כַּחֲלִילִים; — — —
בְּעֵת רְכָבָם — יְרִצוּן כַּפָּרָאִים, וְרַגְלֵי — כַּצְּבָאִים אוֹ יְעֵלִים,
וּמַלְבּוּשָׁם לְבוּשׁ מַלְכוּת וְרִקְמָה וּמַכְלֵלִים, וְעַל־רֹאשָׁם כְּלִילִים, יא)
בְּעָצְמָתָם וְצִבְאָתָם וְכֹחָם וּבָהֶם — יִמְשְׁלוּ מֹשְׁלִים מְשֻׁלִּים; יב)
וּבְרֹאוֹתִי צְבָאוֹת לֹא כִצְבָאוֹת עַמְּלֵק הַהֲרוּגִים הַגְּעוּלִים,
וְרָאִיתִי בְּנֵי חַיִל יְרֵאִים, וְגִבּוֹרִים וְכַבִּירִים וְחָלִים,
וְרֹאשִׁים הָלְכוּ לְקֶרֶב בְּכֹבֶד, וְשָׂרִים מִלְّהִלָּחֵם חֲדָלִים, —
וְזָכַרְתִּי אֲשֶׁר בְּלֵבָב עֲדָתָם לְעַמֵּי הַנִּמּוֹכִים הָאֲמֻלִּים,
מְרֻעִים חֵלְקוּ מֵאָז שְׁלֻלָּם, וְגוֹרָלוֹת עֲלֵי אַרְצָם מְטִילִים,
וְרָאִיתִי בְּכוֹר מָוֶת בְּעֵינַי, וְאִישִׁים בַּקֶּרֶב סָפִים וְכָלִים:
הֲרִימוֹתִי בְּשֵׁם אֵל, הַמְכֻבָּד וְהַנּוֹרָא בְּקוֹל שִׁבְעִים דְּגָלִים,
לְעֵת צָרָה הֲכִינוֹתִיו בְּלִבִּי, לְחַלּוֹת בּוֹ פְּנֵי שֹׁכֵן זְבֻלִים,
לְהִתְגַּבֵּר עֲלֵי־חֵיל־צָר בְּחֵיל־צוּר, אֲשֶׁר יִקַּח חֵילִים בַּשְּׁעָלִים! — — — יג)
אָז לָבַשׁ לְבוּשׁ חֵמָה וְיָצָא כְּיוֹם פַּרְעֹה וְחֵילוֹ הַצְּלוּלִים, יד)
וְהִבְהִילָם, וְהִרְקִידָם כְּמוֹ בֶן־ רָאם וּכְמוֹ־גְדִי וּכְמוֹ־עֲגָלִים! — — —
וְעֵת רָאוּ אֲשֶׁר רָדְפוּ לְנֶגְדָּם — אָז נָסוּ עֲלֵי שִׁבְעָה שְׁבִילִים...
וְהָיוּ מַרְכְּבוֹתֵיהֶם לְנַפְשָׁם לְמִכְשֹׁלִים, וְסוּסֵיהֶם כְּבָלִים,

וְהִכְרִיתָם בְּרוּחַ פִּיו, כְּמוֹ חוּט — בְּיַד אֹרֵג, וְקֶצֶץ כַּפְתִּילִים;
וְרָאִיתִי מְכֻפָּדִים אֲסוּרִים, — וּמוּבָאִים סְחוּבִים בַּחֲבָלִים
אֲלֵי־מֶלֶךְ, בְּפִיו חָיוּ קְצָתָם, — וּמִקְצָתָם בְּרַצִּיוֹנוֹ קְטוּלִים! טו)
וְנִלְאֵיתִי רְאוֹת מַכִּים וּמֻכִּים — מְגוֹלָלִים בְּדַם נֶפֶשׁ, טְבוּלִים,
וְגִבּוֹרִים מְחֻלָּלִים נְחוּרִים, — וּמְשֻׁלָּכִים פְּגָרִים כַּנְּבָלִים, — — — טז)
וְשָׁבִינוּ לְשַׁבֵּינוּ, וְהָיוּ — אֲשֶׁר חָשְׁבוּ לָאָכְלֵנוּ — אֲכוּלִים,
וּבָטַחוּ עַל קְשָׁתוֹת וַחֲנִיתוֹת — וְנוֹשַׁעְתִּי בְּשֵׁם אַדִּיר בְּאֵלִים, — — —
רָאִיתִיךָ — וְאַתָּ תִּשְׁאַג כְּשַׁחַל, — וְהִצַּמְּתָה בְּשַׁאֲגָתְךָ שְׁחָלִים,
וְשַׁרְתִּיךָ — וְאַתָּ תִּגְאֶה וְתִצְרַח — וְתָרִיעַ, וְתָפִיץ הַחִילִים! יז)
וְנִגְלֵיתָ — וְהָמוּ כָל־קְרָבִים — בְּחוֹךְ צָרַי, כְּמוֹ הֶמְיַת נְבָלִים,
וְנֶעֱמַתָּה — וְרָאִיתִי מְלָכִים — חָרוֹן אַפְּךָ וְזַעְמְךָ לֹא מְכִילִים!
וְשַׁתָּה קַשְׁתוֹתֵיהֶם כְּמוֹ קַשׁ, — וְחִצֵּיהֶם כְּמוֹ־חָצָץ פְּסוּלִים!
וְנִגְזַר דִּין בְּיוֹם שֵׁנִי, וְשַׁמְתָּ — לְדִינִי בַּחֲמִישִׁי בָּם פְּלִילִים, — — — יח)
לְאֵל־עִזּוּז, אֲשֶׁר נִרְאָה בְּסוּפָה — וּבְשֶׁעָרָה עֲלֵי שַׁעֲרֵי אֵילִים —
הִכִּינוֹתִי כְּבָר שִׁירָה, וְעַתָּה — תְּהִלָּה הַמְּאִירָה כַּכְּסִילִים — — — יט)

נאורים. א) השיר הזה נכתב אחרי הכותו את אבן עבא וחילו בשנת 1039; הה"א ב„הלל" באה לא לשאלה, כי־אם לאמת את הדבר, והוא הדין בנוגע לה"א שב„הבל" (כית ג'); כונת התרוזים הראשונים היא: מדי שנה בשנה תופעל עמי פעלים גדולים ותראני נסים ונפלאות, כדרך שעשיתי לאבות העם ואציליו, תשחט לי כפירים כצפירי־עזים, ושחלים (רבים מ„שחל") כרחלים ועדרי צאן! ובכל שנה אני נצל מסכנות: מים ומאש, אתה מחליץ לי להבות אש (רמז אולי לאש מלחמה) לטללי חניה! ב) זה בשנה גאלת אותי ושמת ביום אידי את האויבים [והרשעים] לי לכופר. ג) ואחר מות אבן עבאס, אשר רדפני או והצלחני מידו, אחוזני צירים וחבלים לרגלי התנפלותו של אבן עבאד, כי על ראשו הרי היה „כליל מלכות". הרי הוא היה המושל באשבליה, ואבן עבאס היה מן הטפלים – רק יועץ ומשנה לכליף. ד) בְּדֵלִים" – „ל"ל נבדלים ונפרשים זה מזה, כי מרב השנאה אשר בלבם לא היתה ביניהם שום נגיעה והתחברות, כדרך מלכים שהם שכנים זה לזה" (בראדי). הן בקיץ שנת 1039 יצא בן עבאד ועמד עם חיליו על גבול ארצות זרים, ערך מלחמה את מלך קרימונה, לבד עיר ומבצר בדרכו, ואין מכלים דבר. ו) בארצם מתנהגים הם ככני עולה ומכים את בני ישראל „כאבני־לסון", כלומר מסיתים בהם את ההמון, ועתה הוסיפו להערים עליהם סור ולהרע להם גם בארץ לא להם, וע"כ לקחי בלי זין אף קנו את הנעלים – את הכבלים, כדי לאסור בהם את השבויים, כי

אמרו להברית אם בישראל, כלומר את גרנדה. ולהשמיד עשיר ורש יחדו, ינק וילדים רבים גטולי מחלב. ז) וכאשר שמענו את הערתק שיצא מפי מלכם, השבנו אותו להתחולים, ועברנו אל ארצו כדי לנקום נקמת אנשי ברית־נו האדירים, בני קרימונה, אשר גזלו את עריהם. ח) לקחנו אתנו אנשים גבורים ובעלי לב אמין כבפירים וחיל גדול מאד כארבה או כחסילים; אנשים מהירים וזריזים, אשר לא יכבד עליהם רוב הבשר והחלב, אשר על הבסלים; כל אחד מהם חגר חגורה ביום נקם ופשט את מעילו במלחמה, כדי שלא יכבידו עליו ולא יעצרו בעד תנועותיו; כל אחד ממהר אל החרב ורץ למקום ההריגה במוב לבב ובגיל; לכולם שריונות משובצים ועשויים קשקשים, ההומים לגלים אשר על פני המים, ומגנים מאדמים כעורות אילים מאדמים; כולם רוכבים על סוסים סועים ושמים, דאים ועפים כעב קל; לכולם מצחות – רקועי פחים על רגליהם – וכובעים עגולים, ודיהם אינן מלאות ועמוסות חנית ורומח, כאלו הם בעצמם עצים חזקים כאשלים, ודי להם בכח הזרוע ללחום נגד אויביהם, ולא תראה אצלם כלי זין בלתי השלה, ולא תשמע מהם קול ענות, כי־אם רגשת צוהלים והמון שמחים! ט) ואחרי אשר הבינו בם מכה רבה ושרפנו את אשר להם ואף לקחנו את כל שללם, סבני לאחור. י) אולם „תריו" – מרגליו טעו וחשבו, כי נסים אנחנו מהטערבה, מהרו אל אבן עבאד וידברו אליו דברים מזויפים ככסף מעורב בסיגים וביין מהול במים ואמרו לו: למה אתה יושב בעיר מבצר ולא תמהר לדרוף אחר הנכשלים? למה לא תצא לצור ולחפוש את העיפים ולזנב את הנחשלים? „כאלו הם על נפשו רבילים" – כאלו היה תפקידם להיות מרגלים נגדו ולרעתו; ובטו מרגליו, כן היו בעוכריו גם שריו, מפני ט„בלע אל עצת שריו" וכו'. יא) מבלולים, כלילים – עטרות. יב) „בעלי המשל והמליצה יקחו אותם ואת גבורתם למשל, בחפצם להאר את הגבורים המהוללים" (הרכבי). יג) ראיתי, כי צבאות אשבליה אינם כצבאות עמלק, ר"ל צבאות אלמריה; ראיתי „בני החיל" שלנו יראים, גם הגבורים רעדה אחזתם, ראשי הצבאות הלכו למלחמה רק בקושי ובכבדות, ויש מן השרים שחדלו להלחם בכלל. („מו המשורר לאבן בקנה, שהתבונן לשוב עם חילו לביתו). גם זברתי את מזמות האויבים לעשות לעמי, אם ינצחונו, הרי גם בעבר היו תמיד קמים צוררים לבני ישראל וגוזלים את רכושם וכו', גם ראיתי בעיני את מלאך המות, הטיבח טבח על שדות המלחמה, ראיתי, שאנשי כלים ונאספים, אז הרימותי את קולי ואקרא בשם ה' הנערץ בסוד מלאכי מעלה, את „שם המפורש", שהבינותי בלבי לעת צרה לבקש בו את „שוכן זבולים", כדי שבכח צורי אתגבר על חיל צרי, כי הרי צורי יקח חילות בחפניו, בטו את עפר הארץ (לפי ברודי). יד) צלולים – מבועים. טו) ראיתי אנשים מכוברים, טהורים אסורים, ואנשינו היו סוחבים אותם בחבליהם ומביאים אותם לפני מלך גרנדה, קצתם נשארו ברצונו בחיים, וקצתם נהרגו על פיו. טז) מחֻלָּלים – הרוגים ונדקרים (ישעיה,

נ"ג, ד'); נחרים–דקרים בלשון התלמוד (חולין פ"ה, מ"ג); נבלים – אנשי בליעל. יז) שרתיך – ראיתיך. יח) ביום שני גזרת עליהם את הדין, וביום החמישי הקימות עליהם שופטים, שהוציאו לצדק את דיני, המלחמה התחילה ביום השני, והנצחון בא ביום החמישי. יט) בסילים – כוכבים.

הערכה.

על־דבר שירי המלחמה והנצחון של הנגיד אומר הד"ר שמחוני: „המקרה, אשר הצלה את רבי שמואל הלוי בן נגדילה, ואשר נתן על שכמו את המשרה הראשית בחצר מלך גרנדה, היה לברכה ליהודים: הם הרגישו בו מנותן טעם של חיים מדיניים על אדמת נכר – הטעם שנטל מאבותיהם משחרב ביהמ"ק. „כל ישראל ערבים זה בזה", וגדולת הנגיד היתה גדולת ישראל, וכן גם קנאת הערבים בהצלחת הנגיד היתה בהכרח, כמו שנאת המן למרדכי בשעתה, מסוכנה לכלל ישראל. הנגיד הרגיש בדבר הזה וידע, כי גורלו וגורל אחיו כרוכים יחד, ומתוך כך האמין, כי עליתו הפרטית היא אצבע אלהים וסימן אהבתו לעמו, וככה ראה במלחמות מלכו באדיס הברברי מגרגדה עם אויביו בן־עבאס ובן־עבאד וסיעתם, אשר אמרו להשביע את נקמתם בו ולהציר את חמתם גם על יתר היהודים – מלחמות קודש בין ישראל ובין אויביו. ומעומק אמונתו של הנגיד, כי מזלו הוא מזל ישראל, כי אסונו עלול להמיט פורענות על כנסת ישראל, וישועתן היא חסד האלהים לעמו, יצאו שיריו הנפלאים ביותר, שירי המלחמה והנצחון, שאין דומה להם בכל השירה הספרדית, כמו שלא דמה אף אחד המשוררים לרבי שמואל הנגיד בפרשת חייו, במאורעותיו, בדאגותיו ובדרישות נשמתו. וההכרה הרוממה של הנגיד, שהוא בבחינת הכרוב הסוכך על כנסת ישראל בארצו, היא שנתנה לו את הכח להתפלל לאלהים קודם המלחמה המכריעה ולדרוש ממנו „עשה להם כסיסרא" ולהעיר חסדי־אבות ולטעון „זו תורה וזה שכרה?". ואפילו להרים „בשם אל המכובד והנורא בקול שבעים דגלים", כלומר לבטא את השם המפורש. בשירים האלה התלכדו יחד מניעים שונים, מניעי העולם הזה: הרגש המיוחד של הלוחם בשדה־קרב, אשר יש לו חבר בעברית רק בכתבי־הקודש, בקשת ההצלה ושאיפת הנקמה לאויב, ורגש היהודי המאמין באלהים, הבוטח בצדקתו והמקוה לעזרתו, אפילו בשעה שחרב חדה מונחת על צואריו, והלך־נפש היהודי בגלות, המרגיש בעומק לבו את כל אפסות כחותיו החמרים וסומך על הנסים עם כל הטענות שלו אל האלהים והאמונה במליצי יושר וכו' — ובאלו הם מגלים לנו את הרקמה המסובכת של נשמת הגדול ביהודי ספרד בזמנו".

III

קינותיו על מות אחיו יצחק.

מיתר סוגי השירה, שבהם עסק הנגיד, מצוינות הקינות הרבות – מספרן י"ד – אשר נשא על מות אחיו יצחק בשנת 1041 לסה"נ. קינותיו מצטיינות בבטוין החזק והיפה, והעיקר בפשטות הלבבית

והבלתי־אמצעית, הפועמת גם במליצות ה„נשגבות" שלו. בתמימות מרובה ובקוים נאמנים מוסר לנו הנגיד, הויזיר הגדול, הגאון התלמידי, המשכיל־המלומד, את עצבונו ויגונו על האבדה הגדולה אשר אבדה לו.

כבר שלמו ימי אבלי.

כְּבָר שָׁלְמוּ יְמֵי אֶבְלִי, וְלֹא שָׁלְמוּ יְמֵי חֶבְלִי — א)
יְמֵי צִירִי וְלֵילוֹת יֶהָ־ מְיוֹן מֵעַי בְּמוֹ חִילִי.
אֲהָהּ, אַלְלַי, וְצַר־לִי צָר, וּמַר־לִי מָר, וְאוֹיָה־לִי ב)
עָלֵי אָחִי וּבֶן אִמִּי, כְּלִיל רֹאשִׁי וּמַכְלִלִי!
הַזֶּה הָיָה מִנָּת חֶלְקִי, הֲכֹה עָלָה בְגוֹרָלִי?
וְאֵיכָכָה עָלַי כִּתְרִי וְנִזְרִי קוֹל נְהִי אֶצְלִי?
וְאִלּוּ צַר אֶחָזָהוּ — הֲדַפְתִּיהוּ בְּרֹב חֵילִי,
וְלוּ יָשׁוּב בְּמוֹ כֹּפֶר — פְּדִיתִיהוּ בְּכָל־יֶשׁ־לִי,
אֲבָל מָה אֶעֱשֶׂה הַיּוֹם, וְאֵלָּה מִשְׁפְּחֵי אֵלִי! ג)

באורים.

א) השיר נכתב אחרי עבור שבעת ימי אבלו על מות אחיו. כבר תמו שבעת ימי אבלי, אבל לא תמו בשבילי ימי צירים וחבלים, ימי יגון ומכאוב, ולא עברו עוד לילות עמל, אשר בדם יהמיון מעי בחילי – בגודל מצוקתי... ב) המשורר משתמש בכל הלשונות של צער למען הביע את גודל יגונו על מות אחיו, שהיה כליל ראשו ועדיו. ג) אלו היה צר אוחז באחי, בי־אז הדפתיהו ברב כחי וגרשתיו ממנו, ואלו אפשר היה לפדותו בממון ולהשיבו משחת ע"י כופר, כי אז הייתי פודה אותו בכל היש. אבל מה אעשה היום, כי לקחו אלהים, ואין חכמה ואין עצה ואין תבונה נגד משפטיו.

„הים ביני וביניך".

הַיָּם בֵּינִי וּבֵינֶךָ וְלֹא אַתָּה לְחַלּוֹתֶךָ,
וְלֹא אָרוּץ בְּלֵב חָרֵד וְאֵשֵׁב עַל־קִבְרָתְךָ? א)
אֵמֶת, אִם אֶעֱשֶׂה כָּזֹאת, אֲהִי בֹגֵד בְּאַחֲוָתְךָ! ב)
אָהָּה, אָחִי, אֲנִי יֹשֵׁב עָלֵי קִבְרְךָ לְעָמָתְךָ,
וְלָךְ מַכְאוֹב בְּתוֹךְ לִבִּי כְּמַכְאוֹבִי בְּמִיתָתְךָ! ג)
וְאִם אֶתֵּן לְךָ שָׁלוֹם, וְלֹא אֶשְׁמַע תְּשׁוּבָתְךָ,
וְלֹא תֵצֵא לְפָגְשֵׁנִי, בְּיוֹם בֹּאִי לַאֲדָמָתְךָ,
וְלֹא תִשְׂחַק בְּקִרְבָתִי, וְלֹא אֶשְׂחַק בְּקִרְבָתְךָ,
וְלֹא תִרְאֶה תְּמוּנָתִי, וְלֹא אֶרְאֶה תְּמוּנָתְךָ,
לְמַעַן כִּי שְׁאוֹל בֵּיתְךָ וּבַקֶּבֶר מְעוֹנָתְךָ! ד)
בְּכוֹר אָבִי וּבֶן־אִמִּי, שְׁלוֹמִים לְךָ בְּאַחֲרִיתְךָ, ה)
וְרוּחַ אֵל תְּהִי נָחָה עָלֵי רוּחְךָ וְנִשְׁמָתְךָ!

אֲנִי הוֹלֵךְ לְאַרְצִי, כִּי — בְּאֶרֶץ סָגְרוּ אֹתְךָ,
וָאָנוּם עֵת וְאִיקַץ עֵת — וְאַתְּ לָעַד בְּנוּמָתְךָ,
וְעַד יוֹם בּוֹא חֲלִיפָתִי — בְּלִבִּי אֵשׁ פְּרִידָתְךָ! ו)

באורים. א) כתוב ממעל לשיר „ויסע ויבוא עד קרוב לקברו ויסר אליו, ואמר על זה". פרוש החרוזים הראשונים: היש בעולם ים כזה, שיפריד ביני וביניך ויעצור בעדי לסור אליך ולבקרך, לרוץ אליך ולשבת על קברך? לחלותך — לבקרך (כראדי). ב) ולו שמתי לב למעצורים, הרי הייתי בוגד באחוָתנו... ג) „בעבורך ואודותך גדול גם עתה המכאוב בתוך לבבי, כאשר גדל המכאוב בעת מיתתך, והזמן, שעבר מהעת ההיא, לא הקטין מאומה את הכאב" (ה„רבבי"). ד) למען — יען. ה) שלומים לך באחריתך — האחרית לאיש כמוך שלום! ו) אני הולך ושב לארצי, כי סגרו אותך בקבר... ובעוד אשר אני עתים ישן ועתים ער, אתה תישן לעד ולא תתעורר עוד, על־כן תבער בלבי אש פרידתך מסך עד בוא חליפתי...

שירי־הידידות. ר"ש הנגיד כתב גם הרבה שירי־ידידות — „קצידות" — לפי חקי תורת השירה הערבית; השירים הללו באו בעיקר בתור תשובות על השבחים והתהלות, שפזרו לו המשוררים בני זמנו. המשוררים הערבים היו נוהגים לא להתחיל את „הקצידה" בדברי התהלה והידידות לרעיהם, כדי שלא לעורר חשד בלב הקורא, שמא אך אוהב חנף הוא המשורר... ועל־כן היו מתחכמים ומתחילים בענינים רחוקים מעצם הדבר, מתחילים ברוח שירה רמה ונשאה, בדברים הממלאים את נפשם רגש והתלהבות, ואחרי אשר היו מגיעים בהם לנקודת הפסגה, היו פתאם פונים אל הידיד המהולל ובמבטאים עזים ונמרצים היו מתנים את כל מעלותיו הראויות לתהלה, כאלו שלא במתכוין בא המשורר להלל את ידידו או את „הנדיב" שלו, ורק הענין הביאו לידי־כך. ה„קצידה" היתה מתחלקת לג' חלקים: מבוא — צְדֶד בערבית, המעבר — „אַ־מַחְלָץ" ועצם הדבר. המשוררים הערבים, שהיו תלויים בחסדי נדיבים וכליפים, פִּתְחוּ את הקצידה והיו מתחרים וממציאים המצאות מחוכמות למען שלב בה עניני־אהבה, תאורי־טבע, דברי הגיון והשתפכות הנפש, כדי לקחת שבי את לב הקורא וכדי של„קצידה" יהיה ערך אמנותי כללי, ולא אישי ארעי, והיו מקשרים את חלקיה השונים באופן, שלא יחוש הקורא בעת ההעברה מענין אל ענין. ה„קצידה" התאזרחה בספרתנו בימי הנגיד, ומאז תפסה את המקום הכי חשוב בשירתנו החולונית בימי הבינים, ואם השבחים והקלוסים שבה לא יקחו עתה את לבנו, הרי ערכה גדול בזה, שהיא כוללת ממיטב השירים היפים של משוררינו בזמן ההוא. הראשון במשוררים העברים אשר פִּתַּח וטפח את „הקצידה" העברית הוא ר"ש הנגיד.

„הנה יחידתי". הִנֵּה יְחִידָתִי בְּלֵילֶיהָ — תַּרְבֶּה לְצוּרָהּ מַהֲלָלֶיהָ,
בָּנְתָה גְּדֻלָּתוֹ אֲשֶׁר עָצְמָה — וַתַּעֲצִים שִׁיָּרָיו בְּמִלֶּיהָ. א)

כִּי אֵל בְּכָל־אֵלִים כְּאֵל עָשָׂה — אֶרֶץ וְהִצִּיב אֶת גְּבוּלֶיהָ!
כִּסָּה מְעוֹנָתוֹ בְּעַב עָנָן — לְמַטִּיר בְּאַרְצוֹ מֵאֲגָלֶיהָ, ב)
וּבְרַק עֲנָן אוֹרוֹ כְּמוֹ נִיצוֹץ — עָף עַל־פְּנֵי כוֹכְבֵי מְהֵלֶיהָ, ג)
תִּשְׁמַע שְׁאוֹן רַעְמוֹ כְּחוֹלֶלֶת, — אֶרֶץ יְבַקַּע קוֹל חֲלִילֶיהָ, ד)
דּוֹמָה חֲזִיז קוֹלוֹת בְּהַרְעִימוֹ — בָּעָב לְנַפֵּץ אֶת־נְבָלֶיהָ,
שִׁמְלָה קָרְעָה אִישׁ בְּגֹבַהּ גַּם — הִשְׁלִיךְ אֲלֵי־אֶרֶץ פְּתִילֶיהָ; ה)
וּזְבֹל בְּגַלּוֹתוֹ פְּנֵי שֶׁמֶשׁ — וַתְּכַס פְּנֵי כוֹכְבֵי זְבֻלֶיהָ —
כְּדָמוּת יָפַת־תֹּאַר תְּגַלֶּה אֶת — לְחָיָהּ וְתַחְבִּיא אֶת־עֲגִילֶיהָ;
מוֹלִיךְ לְבָנָה עַל־שְׁבִילִים לֹא — יָדְעָה, וְהוּא יָדַע שְׁבִילֶיהָ,
תִּקְרַב אֲלֵי־שֶׁמֶשׁ וְתִתְבָּא — בְּזִבּוּל — כְּכַלָּה יוֹם כְּלוּלֶיהָ
חָזְתָה יְמֵי חֶפָּה בְּתוֹךְ בֵּיתָהּ — הוֹרָה וּבוֹשָׁה מִבְּתוּלֶיהָ! ו)
קָצְרָה לְשוֹנִי מִלְּחוֹת אֶת — גָּדְלוֹ, וְאִם תֵּיטִיב בְּמִלֶּיהָ!
נַפְשִׁי, אֲשֶׁר מָכְרָה לְצוּרָהּ אֶת רוּחָהּ וְלָבָהּ עִם כְּסָלֶיהָ, ז)
עוּרִי לְסַפֵּר אֶת־פְּעֻלַּת אֵל — בְּפֶרֶט וְסַפְּרִי אֶת־כְּלָלֶיהָ!
שִׁימִי לְדָתְךָ יוֹם, תִּפְתַּח בּוֹ — קְשָׁרָהּ וְתַגִּיהַ אֲפֵלֶיהָ, ח)
וּתְנִי לְצִיּוֹן — יוֹם אֲשֶׁר בְּכִיָּהּ — יִפְרֹץ כְּמוֹ פָרֶצוֹ נְחָלֶיהָ
עַל־בַּת־יְהוּדָה הָאֲסוּרָה בֵּין — רוֹדִים וּמַכְּפִידִים כְּבָלֶיהָ —
אִמְרִי עֲלֵי לְפָה בְּפֶה שִׂיחַ — נָעִים יְנַחֵם לֵב אֲבֵלֶיהָ:
תָּקוּם וְתִתְנַעֵר וְתִשָּׂא רֹאשׁ, — לִמְצֹא מְנוּחָה מֵחֲבָלֶיהָ;
כִּי־אִם מִפִּיצִים אֹבְדוּ מִשְׁרָה — וּכְלִיל כְּהֻנָּה מִקְּהָלֶיהָ —
הִנֵּה שִׁתֵּיהֶן נִקְבְּצוּ הַיּוֹם — בְּבְנוֹ שְׁמוּאֵל בֶּן־אֲצִילֶיהָ. ט)
לֵיצָה וְלֹא טָרַף רְחָלֶיהָ, — שׁוֹעָה וְשִׂנֵּא אֶת־נְבָלֶיהָ
רֹאשָׁהּ וּמַחֲזִיק יָד לְרָשֶׁיהָ, — רֹכְּלָה וּמוֹחֵץ רֹאשׁ רְכִילֶיהָ — — —
מִשְׁרָה עֲלֵי שִׁכְמוֹ כְּשִׁירָתִי — תֻּגַּת בְּחוּג שַׁחַק כְּסִילֶיהָ, יא)
תּוֹרַת אֱמֶת עַל־פִּיו מְסֻדֶּרֶת, — יוֹרֶה וְלֹא יַפִּיל חֲלָלֶיהָ,
זַךְ בַּעֲדַת זַכִּים וְגֵאֶה בֵּין־ — גֵּאִים, וְשָׁפֵל בֵּין שְׁפָלֶיהָ
רָאוּ בְּאַרְצוֹ כִּי גְדֻלָּתוֹ — רַבָּה, וּבִלְתּוֹ לֹא יְכִילֶהָ, יב)
אָמְרוּ: לֶךְ תְּאוֹת גְּדֻלָּתָהּ, — קַח מַטֶּךָ וּנְחֵה חֲלָלֶיהָ!

באורים. א) ממעל לשיר כתוב: „ולו תשובה לאחד מידידיו", ולפי השערת הרבבי, הידיד הוא ר' יוסף בן שמואל הדיין. מתחילה ה„קצידה" מתואר נפלאות־אל בטבע, בונת החרוזים הראשונים היא: בלילות, כשאפנה מעסקי העוה"ז והבלין, תרבה נפשי מהללים לצורה, אשר הבינה את

גדולתו העצומה, וע"כ תרבה בדבריה ותעצים את שיריו. יחידה – פינוי לנפש; בנתה, לשון בינה. ב) מעונה – שמים; „אגליה" – מוסב על מ ע ו נ ת ה. ור"ל נבפי המטר, היורדים מן השמים. ג) מְהֵילֶיהָ – כנוי לכוכבים מאירים, עדה"ב וכסילים לא יָהֵלו אורם (ישעיה, י"ג, י'). ד) ואת קול שאון הרעם תשמע בחולה, אשר תהמה בהלילים (ירמיה, מ"ח, ל"ז) ותבקע ארץ בקולה (מ"א א', מ'). ה) ובאשר ירעים הרעם את קולו בעבים, דומה כאלו בא לנפץ את נבלי השמים, את העבים (איוב ל"ח, ל"ז), והוא קורע במרום את השמלה (את העבים, מלשון מי צרר מים בשמלה, משלי ל' ד') ומשליך את פתיליה, את הגשמים הרומים לפתילים על הארץ. ו) מבית ו' עד י"ג מתאר המשורר את הטבע אחרי ליל סער: השמים יגלו את פני השמש, וזו מכסה בזהרה את הכוכבים הנוצצים, ואז יִרָאֶה הזבול (השמים) בכל יפיו, והוא דומה לאשה יפת־תאר, אשר אם תגלה את לחיה, תחביא את יפי עגיליה (רמז לכוכבים), וגם הלבנה, שה' מוליכה על שבילים בלתי ידועים לה, גם היא „תקרב אלי שמש ותחבא בזבול", ככלה ביום חתונתה, המסתתרת אפילו מעין אמה. ז) מבדה – מסרה; כסליה – כליותיה. ח) מתהלת ה' עובר הוא אל כללי החיים: „שומי לדתך יום" – הוי קובעה עתים לתורה והשתדלי לְפַתֵּחַ את קשרה (להבין את דבריה הסתומים) ו„להגיה את אפליה" – להאיר את הדברים המכוסים בערפל. ט) מ„ותני לציון" עד „שמואל בן אציליה" הוא המעבר אל עצם הענין: הכלל השני הוא, כי הקים ה' לעמו בגלות איש כבן שמואל המהולל, אשר נמצאו בידו גם כתר כהונה וגם כתר מלכות (משרה – שררה), שני הכתרים, אשר אבדו לנו. הרצאת הדברים היא: אמרי לציון ביום אשר בכיה יפרוץ כנחל על בת יהודה, האסורה בין העמים, אשר ירדו בה בפרך ומכבידים את כבליה – אמרי לה ודברי על לבה דברי נחומים, כי־אם אבדו ה„מפיצים", השונאים, שרדה וכהונה מישראל, הנה שתיהן נקבצו היום ביד בן שמואל, שהוא מאצילי ישראל (לפי בראדי). י) „הוא חזק לבת ישראל כאריה, הוא הליש שלה, אולם לא ישתמש בכחו וגבורתו להרע לישראל ולטרוף את הרחלים החלָשות" (הרבני). יא) משרתו רמה, מגיעה שחקים... יב) בלתו לא יכילה – איש זולתו לא יוכל נשוא אותה.

„נשמה מאשר תתאו".

נְשָׁמָה מֵאֲשֶׁר תִּתְאַו גְּדוּעָה, — וְנֶפֶשׁ מֵאֲשֶׁר תִּשְׁאַל מְנוּעָה,
וְגוּף שָׂמֵן וְשָׂבֵע וְדָשֵׁן — וְנַפְשׁוֹ הַכְּבוּדָה לֹא שְׂבֵעָה,
וְאִישׁ עָנִי מְהַלֵּךְ עַל־אֲדָמָה, — וּמַחְשַׁבְתּוֹ עֲלֵי־שַׁחַק שְׁרוּיָה;
וּמַה־יּוֹעִיל לְאִישׁ כֶּשֶׁר בְּשָׂרוֹ — וְטוֹבָתוֹ וְהַנֶּפֶשׁ בְּרָעָה?! א)
וְיֵשׁ רֵעִים, מְרֵעִים לֹא מֵטִיבִים, — גְּדוֹלֵי גוּף וְזִמָּתָם גְּרוּעָה,
יְדַמּוּ כִּי לְהוֹסִיף הוֹן אֲנִי סָר — וְנַעֲתַק מֵחֲנִיָּה אֶל־נְסִיעָה,
וְאִם רֹאשִׁי בְּצִיצַת רֹאשׁ פְּרוּעָה, — וּבַת־עַיִן בְּפוּף לֵיל קְרוּעָה —

וְלֹא יֵדְעוּ מְרֵעַי סוֹד לְבָבִי, — אֶבֶל, לֹא דִבְּרוּ רֵעַי בְּדֵעָה,
וַנַּפְשָׁם מִבְּלִי הַכֵּר וְהָבִין, — כְּנֶפֶשׁ הַבְּהֵמָה הַשְּׁסוּעָה! ב)
הֵיתְאַפֵּק אֲשֶׁר נַפְשׁוֹ לְבָנָה, — וְכִלְבָנָה לְהִתְנַשֵּׂא יְגֵעָה,
וְיִשְׁקֹט, עַד אֲשֶׁר יָאוֹר בְּמַתְנָיו — כְּנָפֶיהָ כְּאִישׁ אוֹר יְרִיעָה,
וְעַד יִפְעַל וְיַשְׁמִעוּ פְעָלָיו, — וְיוֹסִיף עוֹד כָּיִם עַל־הַשְּׁמִיעָה? ג)
בְּחֵי הָאֵל וְחֵי עַבְדֵי אֱלֹהִים — וְכָמוֹנִי יְהִי שֵׁמֶר שְׁבוּעָה —
בְּרַגְלֵי אֲעֶלֶה סֶלַע, וְאֵרֵד — אֶלֵּי־פַתַּח בְּמַעְמַקִּים תְּקוּעָה,
וְאֶתְפֹּר אֶת־שְׂפַת מִדְבָּר בְּמִדְבָּר, — וְאֶקְרַע יָם בְּכָל־שׁוּחָה קְלוּעָה,
וְאָשׁוּט עַד אֲשֶׁר אֵרוֹם וְאַעַל — אֶלֵּי שִׂיאָה, תְּהִי לָעַד יְדוּעָה! ד)
וְתִמָּצֵא לְצָרַי בִּי חֲרָדָה, — וְתִמָּצֵא לְדוֹדַי בִּי תְשׁוּעָה,
וְאֶרְצַע אֶת־בְּנֵי חוֹרִין בְּאֹזֶן, — וְלֵי אֹזֶן לְמַדָּעַי רְצוּעָה,
וְלֵי נֶפֶשׁ לְרֵעִים מְחֻזֶּקֶת, — וְלֵי נֶפֶשׁ לְמַשְׁטִינִים מְנוּעָה! ה)
וְלָךְ תּוֹכָה עֲרוּגָה, מִן־יְדִידוֹת — מְלֵאָה, עַל־גְּהַר אַהֲב נְטוּעָה;
יְדִידוֹת הַשְּׁמֻרָה מִנְּעוּרִים, — כְּחַטֶּמֶת בְּטַבַּעַת קְבוּעָה,
מְסֻתָּתוֹת כְּפִתּוּחֵי יְרַקְרַק — עֲלֵי שְׂמֻשָׂה בְּסַף הֵיכָל קְרוּעָה! ו)
יְהִי לָךְ יָהּ כְּאַהֲבָתֵךְ, וְנַפְשָׁךְ — אֲשֶׁר אָהֵב תְּהִי מִצֹּר פְּדוּעָה,
וְיִשְׁלַח אֵל לְמוֹשָׁעוֹת לָךְ עַד — בְּלִי שֶׁמֶשׁ וְיָרֵחַ יְשׁוּעָה! ז)

באורים. א) הכתובת על־גבי השיר היא: „ולו בבחרותו בעת התרחקו מקורדובה". השיר הזה מפיץ אור על אישיות המשורר בצעירותו, כאשר נפשו היתה מלאה שאיפות בכירות לעשות גדולות ונצורות, וידיו היו אסורות וקצרות מהשגת מאויו. דברי ההתפארות הנפרזה ושבשיר אינם מסוג הפכר הערבי, שאינו אלא צורה שירית בלבד; הדברים מעידים על עוזו רוחו של משוררנו, על אומץ לבו ועל החלטתו לא לרעת מנוחה עד אשר יעלה לגדולה. נבאר את השיר הזה לפי בראדי: „כשחשבתי, בהיותי עוד יושב בשלוה בביתי, על־אודות מצבי בחיים, הייתי דומה בעיני לאיש הרוח, אשר נשמתו גדועה, רחוקה מהדבר אשר תתאוה אליו, ונפשו מנועה ועצורה מחפצה, ובעוד שגופו שמן ושבע ודשן, נפשו תרעב ולא תשבע, והייתי כאיש עני ונדכה הולך שחוח על האדמה, ומחשבתו שרועה–משתרעת על־פני שחקים, כי מה תועלת לאיש במשמן בשרו ובטובות הזמן, אשר נפלו בחלקו, אם נפשו ברעה תתעוגג?" ב) אולם אין בני־אדם מבינים אותי, וגם רעי – נראים הם כאוהבים ובאמת הם „מרעים לא מטיבים", גופם גדול ומחשבתם גרועה, וברואתם. איך אני סר ונערתק מחניה בשלוה, אל נסיעה ונדוד בארץ רחוקה, איך אני נלחם בכל המכשולים אשר על דרכי, ידמו, יחשבו, כי כל כונתי היא רק להרבות

הין ולעשות עושר; ובראותם, איך כל התאמצויותי עולות בתוהו וגורמות לי אך יגון ודאגה, והנה ראשי מכוסה בציצת ראש (תלתלי שער) פרועה מצער וצרה, ועיני תחשכנה, כאלו היו קרועות ובהולות בפוך ליל שחור — הם רומסים עלי, כי אינם יודעים מה בלבי ומדברים דברים „לא בדעה", כי נפשם כנפש הבהמה השטועה לא תבין ולא תדע! ג) והם אינם יודעים, שהאיש בעל הנפש „הלבנה", ר"ל הזכה והצחה, והיגעה להתנשא „עד הלבנה" — לא יוכל להתאפק, אפילו אם ירצה, ולא ישקוט עד אשר יאזור בנפי הלבנה, ר"ל אורה וזהרה, כאשר יאזור איש אזור במתניו, עד אשר יעלה למעלה רמה ויפעל מפעלים כבירים, וישמעו רחוקים את שמע פעליו ויבואו ויראו, כי עוד לא הוגר להם הכל, כי הוא יוסיף על השמועה „כפמות גדולה כים"! ד) הריני נשבע בחי האל וחי משרתיו עבדי אלהים (ואיש במוני הלא ישמור את שבועתו): כל המבשולים לא יעצרו בעדי, ולעג המתחכמים לא אשים לב! ברגלי אעלה סלע, וגם אל שאול ארד, להוך הפחת התקועה במעמקים, וגם שפת מדבר (קצה וגבול) אתפור (אחבר), במדבר, בלומר, אסע ממדבר למדבר, גם את הים, אשר נקוו מימין בכל שוחה עמוקה הקלועה (ר"ל חרוטה וחפורה) בארץ — אקרע לגזרים למען עֶבְרֵ־בו, גם באויר אשום וארום ואעלה שיאה (מקום נשא וגבוה, כענין שיא שבמקרא) אשר תהיה ידועה לעד, ודור אחרון יספר תהלתי! ה) ואז יהרדון צרי מסני, אבל דורי ימצאו בי עוזר ותומך, ואף־על־פי שיהיו אז בני הורים לי לעבדים ויכנעו תחתי, כלומר כשאגיע לשררה, אני לא אשנה גם אז את יחסי לידידי האמתים, ואהיה עבד נרצע למודעי ורעי, ואז אראה, כי יש לי נפש מחזקת ותומכת רעים וידידים, אבל היא מוערה, כלואה ועצורה למשטינים, עושי רשעה. ו) ואתה, ידידי, יש לך בגן נפשי ערוגה מלאה ידידות, נטועה על מי אהבים. ידידות זו שמורה לך מימי נעורי וקבועה בלבי כחותמת בטבעת, והחותמת של ידידותי אליך היא אבן יקרה מפותחת פתוחי ירקרק (זהב, לשון ירקרק חרוץ) ומבהיקה כמו השמשה (הזגוגית) הקרועה בספי שערי ההיכל. ז) פרועה — גאולה (איוב ל"ג, כ"ד); עד בלי שמש וירח — עד העולם.

שיר אהבים.

ר"ש הנגיד, אבי השירה החולונית בישראל בימי הבינים, נסה את כחו גם בשירי אהבה, אלא שמהם הגיעו לידינו רק אחדים:

תְּרוּפָה בְּפָנֶיהָ — וְעַל חוּט שְׁפָתֶיהָ,
וּמָוֶת בְּעֵינֶיהָ — וְתַחַת לְמַדֶּיהָ; א)
אֶשְׁמַח בְּעֵת תִּרְצֶה, — וְתִשְׂחַק בְּעֵת אֶקְצַף —
רְצוֹנָהּ יְחַדֵּנִי, ב) — וְקִצְפִּי יְחַדֶּהָ,
כְּאִלּוּ אֲנִי שַׂמְתִּי — צְבִי, דַּמְתָּה שֹׂנֵא
הוּא לָהּ — וְלֹא צָדְקָה — לְהַכְעִיס לְצַדֶּיהָ. ג)

באורים. א) למדיה — לבנדיה. ב) יחדני — ישמחני. ו) צביה חושבת אותי לצבי שונא שלא בצדק ומתכוונת להכעיסני.

IV

„בן־משלי" „ובן־קהלת".

המשורר משה אבן עזרא מרבה להלל ב„כתאב אלמחאצרה" את ספרי הנגיד: „בן תהלים", „בן־משלי", ו„בן־קהלת", אולם עד הזמן האחרון היו ידועים לנו רק שיורים מועטים מ„בן־משלי". בכלל, לא הגיע אלינו העזבון הספרותי של הנגיד בשלמותו. אולם בשנת 926 פרסם החכם דוד יֶלין בחוברת „מדעי־היהדות", ש„נתבשר מפי קרובו המלומד מר דוד ששון בלונדון, כי נמצא בידו ספר קובץ כל שירי משוררנו הגדול שמואל הנגיד ביחד עם כל ספרו „בן משלי", אשר רק חלק קטן ממנו נמצא לנו עד כה, וגם ספרו „בן קהלת", אשר עד היום רק שמע שמו שמענו; ומדבריו נודע לנו גם־כן, כי כל שירי הנגיד, שהתפרסמו עד כה, הם רק מעט מן המעט ממה שיש בכתב־היד שבידו. יפתאם איפוא מתעשרת ספרותנו עושר גדול, בהמצא אבדת פרי רוחו ורגשו של אחד גדולי משוררינו בספרד ומראשוניהם, אשר כל־כך הצטערנו עליה". החכם דוד ילין הדפיס בחוברת הנ"ל את שני הדפים הראשונים מספר „בן קהלת", וכעת אנו יודעים, שגם „בן משלי" וגם „בן קהלת" כוללים עניני מוסר ותוכחה, כשירי „האָדָב" הערבים. הנגיד, שהיה מנוסה גדול בחכמת החיים ובעל שכל מקורי ושופע הגיונות ובעל כשרון שירי כביר, השקיע במכתמיו ופתגמיו, הכתובים בשפה קלה ונעימה, הרבה מפרי הסתכלותו בחיים, מהברקות־שכלו ומכח־דמיונו והלביש את רעיונותיו ודברי מוסרו מחלצות פיוטיות — השואות יפות ומקוריות.

דוגמאות מבן־משלי:

א) אַחַר אֲשֶׁר יִגְמֹל חֲסָדִים כְּסִיל יָשׁוּב — מֵהֵר, וְתַגְמוּלֵי חֶסְדָיו בְּרָע יוֹבִישׁ:
כְּזְמַן אֲשֶׁר יַמְטִיר נְדָבוֹת עֲלֵי דֶשֶׁא — וּכְתֹם פִּרְחָיו בָּא בְּבָרָד וְאֶלְגָּבִישׁ. א
ב) אַחַר דְּבָרֶיךָ — וְאָז תַּיְשִׁיר — אֶת כָּל אֲמָרֶיךָ וְלֹא תֶחֱטָא:
כִּי כֵן יְאַחֵר בֶּן־קֶשְׁתּוֹת רַב — מוֹרָה וְלֹא יַחֲטִיא אֲלֵי חִטָּה. ב)
ג) אֶשֶׁל אֲשֶׁר כֹּרַת בְּגַרְזֶן — יִצְמַח, וְחַבּוֹרַת חֲרָבוֹת
תִּחְיֶה — וְלֹא תִחְיֶה חֲבוּרַת — לָשׁוֹן תִּנְגַּע הַלְּרָבוֹת.
ד) אֲשֶׁר יָגַע וְקָנָה לוֹ סְפָרִים, — וְלִבּוֹ מֵאֲשֶׁר בּוּם רֵק וְרִיקָם,
כְּפִפֹּחַ אֲשֶׁר חָקַק אֲלֵי קִיר — דְּמוּת רֶגֶל, וּבָא לָקוּם וְלֹא קָם. ג
ה) אֱמוֹר מַה־טּוֹב לָךְ, אָחִי, כֹּה שָׁקֹט? — וְהוּא דֶּרֶךְ נְתִיבָה אֶל כְּנִיעָה,

וְלֹא יַעֲלֶה אֶלֵּי כִּסֵּא שֶׁרְרָה אֱנוֹשׁ, כִּי־אִם עֲלֵי מַעֲלַת יְגִיעָה! ז)

ח) אֱנוֹשׁ! הָעוֹלָם הַזֶּה עִוֵּר, וְלִבּוֹ מָלֵא בָּבוֹת, וּפִקֵּחַ — כְּעִוֵּר;

וְיֵשׁ אִישׁוֹן וְלֹא יִרְאֶה, וּלְבַב שֵׁנִי סוֹדוֹת וְנִפְלָאוֹת יֶחֱוָר. ח)

ט) בְּדַרְךְ רַךְ תְּדַבֵּר אֶל שְׁלֹשָׁה, וְאִם עָנוּ לְךָ עֲזוּת וְקָשָׁה:

אֲלֵי מֵלֶךְ בְּךָ יִשְׁלֹט, וְאֶל אִישׁ אֲשֶׁר חָלָה חֲלִי כָבֵד, וְאִשָּׁה. ט)

י) בְּנֵי עֹשֶׁר מְעַטִּים הֵם, וְכָכָה בְּנֵי שֵׁכֶל מְעַטִּים הֵם כְּמוֹהֶם;

וְיוֹתֵר יִמְעַטוּ מֵהֶם וּמֵהֶם אֲשֶׁר בּוֹ נִקְבְּצוּ יַחַד שְׁנֵיהֶם.

יא) גַּשְׁמִים אֶת פְּנֵי אֶרֶץ מְחַיִּים, וְאִם יִרְבּוּן, יִמְיתוּן מַה יְחַיּוּ;

וְגִשְׁמֵי פִי חֲכָמִים, אִם מְעַטִּים וְאִם רַבִּים — לְהַחֲיוֹת יְאָתָיוּ.

יב) גָּעֲרוּ חַכְמֵי לֵב בְּבִנְיֵהֶם לַהֲשִׁיבָם בִּנְתִיבָה טוֹבָה.

מִי זֶה יִגְעַר בַּחֲכַם לֵבָב תּוֹעָה, לַהֲשִׁיבוֹ בִּנְתִיבָה?

יא) הֲיַיְשִׁירוּ מְלָכִים עִם מְעַקֵּל, וְהֵם עַצְמָם פְּחַלְּתֵלֵי פְּעָלִים?!

וְאֵיךְ יִישַׁר בְּיַעַר צֵל מַעֲוָת בְּלִי עֵצִים אֲשֶׁר עִוּוּ צְלָלִים? יא)

באורים. א) הכסיל, אחרי שיגמול חסדים, ישוב מהר, ובמעשים רעים יבאיש את חסריו, כזמן הממטיר קודם גשם נדכות על הדשאים והפרחים, ואחרי־כך יכם בברד ואבני אלגביש. ב) המרחין מלדבר דבריך, ואז אמריך יהיו ישרים ולא יחטיאו את המטרה. הרי גם המורה בחצים יאחר לירות את „בן־הקשת", את החץ, יכוון קודם בטרם יירה, ואז חצו קולע אפילו אלי חמה. ג) מי שקנה ספרים ולא יהגה בהם, דומה לפסח וכו'. ד) אל תאמה, אחי, שפרה עלי המנוחה בחיים, ולא אשא את לבי לגדולות, הרי דרך זו מוליכה את האדם אל הכניעה והשפלות, האדם לא יגיע לגדולה, כי־אם על גבי השלבים שבסולם היגיעה והעמל. ה) הכונה היא: יש אדם עור בעיניו, אולם „לבו מלא בבות", לבו מרגיש וחוגר סודות ונפלאות. ו) ואם — אפילו. ז) אם המלכים נפתלים במעשיהם, לא ישפיעו בפקודותיהם לטובה על ההמונים, כדי לישר את הצללים, צריך שיתישרו העצים הנוטים אותם, ההמון הוא צלם של הגדולים...

דוגמאות מ„בן־קהלת".

א. אִם תְּאַהֵב בֵּין אֶת יְלִידֵי יָמִים, מַהֵר לְךָ הָבֵן בְּבֶן־קֹהֶלֶת;

תַּכִּיר לְךָ כִּי אֵין לְמוֹתֵת יַלְדֵי יָמִים בְּרֹב עֵצָה וְלֹא בְּיִכֹלֶת. א)

ב. אֲשֶׁר הוֹלְכִים וְלֹא שָׁבִים שְׁלֹשָׁה: צִפּוֹן־קֶבֶר וְיוֹם אָתְמוֹל וְהַצֵּל,

וְהַפִּסְחִים כְּמוֹתָמוֹ שְׁלֹשָׁה: נִכֵּה־רֶגֶל וְרוֹדֵף רִיק וְעָצֵל. ב)

ג. אֲבוֹי לָךְ, לִבְךָ פָּרִיץ וּפִיךָ תְּמִים־שִׂיחַ, וְאֵין זֶה חֹק מִתֵּי־תוֹם,

וְצוֹם תְּצוּם בְּיוֹם עָשׂוֹר וְתִבְרָה בְּלֶחֶם גֵּר וְאַלְמָנָה וְיָתוֹם... ג)

ד. אֲבִי־מַדָּע, אֲלֵי כַּמָּה תִּשְׁוֹטֵט לְחַפֵּשׂ אַחֲרֵי צֶדֶק, וְאַיֵּה?

פְּקַח אֹזֶן וְהַשְׁמַע לְאָדוֹן אֲשֶׁר מֵתֵי אֱמוּנָתוֹ יִחְיֶה. ד)

ה. אֲשֶׁר יָצַר וּבָרָא אֶת לֵבַב אִישׁ בְּקִרְבּוֹ לְמִדּוֹ לִבְרוֹא חֲדָשִׁים.

וְלֹא יִשְׁוֶה אֱנוֹשׁ אַמִּיץ וְחָרִיץ כִּלְבוֹת הַנִּבְרָים הַקְּדוֹשִׁים,

וְלֵב יִקְרָא גְדוֹלִים כַּבְּרוֹשִׁים וְלֵב יִקְרָא הֲבָלִים כַּחֲשָׁשִׁים.

וְלֵב יֵדַע אֲשֶׁר יִהְיֶה וְלֵב לֹא יְחַלֵּק אֶת שְׁלֹשָׁה מִשְׁלָשִׁים,

וְיֵשׁ רַע כְּמַלְאַךְ הָאֱלֹהִים לְרֵעֵהוּ, וְרָעִים כְּנָחָשִׁים.

וְהִתְהַפֵּךְ זְמַנִּים עַל אֲנָשִׁים כְּהִתְהַפֵּךְ אֲנָשִׁים בָּאֲנָשִׁים. ה)

ו. אֲנִי רוֹאֶה זְמַן הָפוּךְ וְיָמִים מְשׁוּגִים, אֵין אֲנִי בָהֶם מְחַמֵּד:

עָשִׁירִים יִשְׁאֲלוּ מִן הָעֲנִיִּים וּפֶתִי אֶת חָכָם לֵבָב יְלַמֵּד. ו)

ז. אִם יַצַּר לְךָ, קַוֵּה אֶל צוּר, מִמְּצִיא רֵוַח מִן הַצָּרוֹת,

כַּמָּה מַקְרֶה לִשְׁבוּרֵי־לֵב קוֹרַת־רוּחַ בִּנְתִיב קוֹרוֹת!

ח. אִם יַחְפֹּץ אִישׁ לִחְיוֹת לָעַד, יַעַשׂ חֶסֶד בִּימֵי חֳלִדוֹ,

חֵי נַפְשׁוֹ אַ־ חַר מוֹתוֹ, כִּי אִם מֵת אִישׁ. לֹא יָמוּת חַסְדּוֹ. ח)

ט. אֵין טוֹב, אִם אָר־ כוּ לִי יָמַי, כִּי כָל־הַיּוֹם כַּעַס אֶרְאֶה,

לוּ נִגְלוּ לִי, מַה־טּוֹב, כִּי אָז לֹא אֶרְאֶה אִישׁ חָמָס יִגְאֶה. ח)

י. אִם יַעֲלֶה אָדָם לְשַׂחֵק, אוֹ יָשִׂים תְּהוֹם רַבָּה מְעוֹנָתוֹ,

מָוֶת יְבוֹאֵהוּ, וְעַל כְּכָה יַעַשׂ יְמֵי חַיָּיו לְיוֹם מוֹתוֹ,

יֵיטִיב פְּעוּלָּתוֹ וְיָמוּת עַל דָּתוֹ וְיִחְיֶה בֶּאֱמוּנָתוֹ,

עַד יִסְפְּדוּ רַבִּים בְּמִיתָתוֹ, גַּם יַחֲמְדוּ גַּנִּים קְבוּרָתוֹ. ט)

יא. אַצִּפָּה אֲלֵי שַׂחַק וְכוֹכָבָיו, וְאַבִּיט בְּאֶרֶץ אֵת רְמָשֶׂיהָ,

וְאָבִין בִּלְבִּי, כִּי יְצִירָתָם רָאוּ אֶת שְׁמֵי מָרוֹם כְּמוֹ קֻבָּה יְצִירָה מְחֻכָּמָה בְּמַעֲשֶׂיהָ.

וְסַהַר וְכוֹכָבָיו כְּמוֹ רוֹעֶה תְּפוּרִים בְּלוּלָאוֹת קְרָסֶיהָ,

כְּאִלּוּ לְבָנָה בֵּין נְשִׂיאֵי־עָב תְּשַׁלַּח בְּתוֹךְ אָחוּ כְּבָשֶׂיהָ,

סְפִינָה מְהַלֶּכֶת בְּנִסֶּיהָ,

וְעָנָן כְּעַלְמָה עַל־פְּנֵי גְּנָה תְּהַלֵּךְ וְתַשְׁקֶה אֶת הֲדַסֶּיהָ,
וְעֵב־טַל כְּמוֹ נַעֲרָה תְּנַעֵר מִן שְׂעָרָהּ עֲלֵי אֶרֶץ רְסִיסֶיהָ,
וְשׁוֹכְנִים כְּמוֹ חַיָּה אֲשֶׁר נָטְתָה לְלִינָה, וְחַצְרוֹתָם אֲבוּסֶיהָ,
וְכֻלָּם יְנוּסוּן מֵחֵתַת מָוֶת, בְּיוֹנָה אֲשֶׁר הַנֵּץ יְנִיסֶהָ,
וְסוֹפָם לְהִדַּמּוֹת לְצַלַּחַת אֲשֶׁר שִׁבְרוּ כְתִית בְּרִסְיָהּ. י)

באורים. א) אם חפץ אתה להכיר את סקרי הזמן והצרות, שהוא מביא על בני־האדם, לך לך תיכף והתעסק ב„בן־קהלת", ואז תכיר, שאי־אפשר לבטל „ילדי ימים" לא בעצה ולא בכח... ב) שלשה הם ההולכים לבלי שוב: המת, אשר ממנוהו בקבר, ויום תמול שעבר, והצל העובר; וכן יש שלשה פסחים בעולם: הפסח ברגליו, והרודף אחרי ההבל (שהליכתו אינה ישרה) והעצל, אשר לרוב עצלותו נראית הליכתו כהליכת הפסח: ג) אוי לך, אם תוכך איננו כברך: אם לבך אותו ברשע, ובאותה שעה פיך מדבר בתמימות. אין זה מדרך האנשים הישרים, הנה צמת ביום הכפורים, אולם הנך אוכל לסעודת הבראה לחם הגר, היתום והאלמנה, שגזלת מהם. ד) אתה בעל המדע, עד מתי תשומט כה וכה לחפש אחרי האמת, „צדק" בהוראת האמת, כמו בערבית „צדק". ואיה אמת זו? הן אינך מוצאה, פקח אזנך והכנע לאל, המחיה את המאמינים בו, שהם כבר במתים. ה) אל אשר יצר לב האדם בקרבו, למדהו ליצור ענינים חדשים ולהמציא המצאות. האנשים בני־הלב והקדושים עולים בערכם על בעלי־המעשה, האמיצים והחרוצים ללא צדק ויושר. ויש לב, היוצר דברים גדולים כעצי הברושים, וכנגד זה יש לב, היוצר הבלים כחשש־השדה; יש לב נבון, לב נביא, הרואה את הנולד, וכנגד זה יש לב, שאינו מבחין בין שלשה לשלשים: לב כסיל... וגם הידידים כמו הלבבות שונים הם: יש ידיד, שהוא לרעהו כמלאך מושיע, ויש ידידים, שהם כנחשים עוקבים אחרי האדם בסתר, עוקצים וממיתים. והזמן דומה לידיד בוגד: מתחסד הוא ומביא מעט טובות ויותר רעות... ו) „בהם מְחֻמָּד" עדה"כ „בְּצִלּוֹ חִמַּדְתִּי" בשיה"ש. ז) חי נפשו בהוראת חיי־נפשו, והכונה היא: החסד, שהאדם עושה בימי חייו הוא חיי נפשו לאחר מותו. ח) אין טוב באריכות ימי, מכיון שהנני רואה כל היום רק דברים המבעיסים אותי. לו נגלו חייו, לו מהרו לעבור, כי אז טוב היה לי, מפני שלא הייתי מוסיף לראות בגאות איש החטא: יותר טוב למות, מאשר לראות את הצלחת הרשעים ומעשי זדונם. „נגלו" עדה"כ „דורי נסע ונגלה", ישעיה, ל"ח, י"ב. ט) אין מפלט מפני המות, ולכן צריך אדם „לעשות בימי חייו בשביל יום מותו" („יעט ימי חייו ליום מותו"), עליו להיטיב מעשיו בחייו, ואז במיתתו יספדו רבים למותו, וגם גני החסד יקנאו במקום קבורתו. י) בדבר הפיסקה הזאת עיין בסעיף הבא למטה.

רמת הבקורת על שירת הנגיד.

שני המשוררים המבקרים ר' יהודה אלחריזי ור' משה אבן־עזרא לא היו בדעה אחת בהערכתם את שירת הנגיד. אלחריזי העמיד את הנגיד בשורה השניה של המשוררים וכתב עליו: „והיו שיריו נגידים וראשים, ועניניו חזקים וחדשים, אך רוב שיריו עמוקים וקשים וצריכים לפרושים". אלחריזי חשב את רבי שמואל הנגיד לנופל בערכו מהמשוררים הקודמים. אולם אחרת היתה דעתו של הרמב"ע:

„הראש והנכבד שבדורו היה הנגיד ר' שמואל... שיריו הם כמעין הנובע, מיוסדים במלים נעימות, מרובי־גונים, חזקים בתכנם, יפים בבניתם, מקוריים ברעיונותיהם ובהירים במליצותיהם. כל זה ברור מחבוריו הפיוטיים: „בן־תהלים", „בן־משלי" ו„בן־קהלת". את הספרים האלה חבר אחרי שעברו עליו יותר מחצי שנותיו והצליח בסגנונו הבהיר וברעיונותיו המלוטשים והנכונים ובמשקלים המיוחדים, שלא השתמש בהם שום משורר לפניו. הוא כסה את המלים והפַּנוּנות בהוד מלכות, והלבישן הדר האצילות ושת עליהן מעיל החכמה והעדה אותן ביפי המליצה... והיו לו הרבה מקנאים ומחפשי מומים, שבאו אחרי מותו והתנפלו עליו ומצאו פגמים בבתים אחדים משיריו, מפני שלא נזהר לפעמים בנטיות של הדקדוק העברי ובאותיות הקשור, משנאיו התנקמו ממנו כשהוא בקבר וקרעו את בשרו אחרי מותו... ופלא גדול הוא, שהאנשים הללו לא סלחו לו את שגיאותיו המעטות ושכחו את עבודתו הפוריה ואת יצירותיו המצוינות בכל ענפי ההלכה וחכמת הלשון ואת פעולותיו לטובת הממשלה... חבוריו מפורסמים וגלויים יותר מן הנס על הגבעה ומזהירים יותר מן השמש בעצם השמים" („שירת ישראל", שער ה', לפי תרגומו של בן־ציון הלפר).

והחכם דוד יֶלין, שפרסם את ראשית „בן־קהלת" והרבה שירים בלתי ידועים של הנגיד, כתב: „הנגיד הצטיין בכח דמיונו להשואות, וזאת הננו רואים ביחוד בשירו „אצפה אלי שחק וכוכביו", שהוא תאור נפלא לשמים ולצבאם. בו הננו רואים את מעוף שירתו, מקוריותו בהשואות, וחוזק דמיונו העובר מהשואה להשואה, כדבורה המקפצת מפרח אל פרח. זהו אחד משיריו היותר יפים: הירח דומה לרועה המשלחת את כבשיה (הכוכָבים) לרעות באחו (בשמים). הירח, אשר הענגים הקלים הנהדפים מהרוח חולפים על פניו, ודרכם נראה כאלו הוא רץ אורח, דומה לאניה, אשר נְסָיָה, יריעותיה הלבנות, פרושים והם מוליכים אותה; הענן דומה לעלמה, המהלכת על־פני גנה ומשקה את הדסיה; ועב־טל, היורה אגלי הטל על־פני ארץ, דומה לנערה המנערת עלי ארץ את רסיסי שערותיה, אשר זה עתה רָחְצָתַן במים; ובני־האדם השוכנים בעולם נסים מפחד המות, כיונה התמימה, הנסה מפני הנץ הטורף; והעולם בעצמו דומה לצלחת הנשברת, וחרסיה נשברים כתית, עד בלי השאיר כל זכר לה. שפעת השואות יפות ומקוריות כזאת בשפה כל־כך קלה ונעימה

צריכה להשיב למשוררנו זה את מקום־הכבוד הראוי לו בין גדולי משוררינו הספרדים".

„נדמה לנו — אומר הד"ר שמחוני — כי לא הגיעו כל שירי הנגיד לידי אלחריזי, וכל משפטו לא נבנה אלא על יסוד הקבלה שבעל־פה ועל טענות מתנגדי הנגיד. מעט־מעט נגלו לנו חלקים חשובים משירת הנגיד, נמצאו העתקות אחדות של קטעי הדיואן שלו, אשר נסדר על־ידי בנו רבי יהוסף הנגיד, וכעת אנו רשאים להוציא משפט בדבר יצירתו — על דעת עצמנו. אפשר לאמר, כי משפט רבי משה בן עזרא הוא צודק במדה גדולה. ר' שמואל הלוי בתור משורר הוא אישיות שלמה ומוצקה, ושירתו נושאת על גבה חותם של איזו קלסיות מיוחדה במינה, בכל שיריו אנו פוגשים רגש חזק יסודי, המתבטא בצורות אלמנטריות. יש להניח, כי כתב הנגיד את שיריו בחפזון, מחמת טרדותיו הרבות, ולא הספיק ללטוש את צורתם ולהשביחם, ומכאן הצורות הדקדוקיות הזרות, המצויות במקומות הלקויים שבשיריו. ואשר למלים המחודשות, שהרבה להשתמש בהן יותר משאר המשוררים, עלינו לזכור, שהנגיד היה החכם היותר גדול בין המשוררים הספרדיים בספרות התלמודית, ועל־כן השפע אפילו שלא מדעת מלשון המשנה והספרות הדתית המאוחרת לה בזמן. הנגיד היה מלומד גדול בתורת הלשון, ועל־כן הקפיד על טהרת הלשון, אלא מפני דוחק השיר התיר לעצמו זרויות לשוניות. השירים הקצרים שלו מצטיינים בצחות לשונם בכלל, העברית שלו היא קלה, גם במקום שאינה שוטפת".

דוגמא מפיוטיו הדתיים: „אלהי! חשף היום".

הנגיד כתב פיוטים דתיים מעט מאד, ובעיקר הוא אבי השירה החולונית שלנו בגולה. הנגיד עלה בלי־ספק על המשוררים בני־זמנו, וגם היום פועלים עלינו שיריו בשפעת ציוריהם ובאמיצות הבעתם, ברוממות מניעיהם ובהוד מעלת השלטון והתקיפות והשלמות החופפים עליהם. הנגיד אינו מתרפס אפילו לפני יוצרו, ובדבריו כלפי שמים נשמע לפעמים קול פקודה:

אֱלֹהַי! חֲשֹׂף הַיּוֹם — זְרוֹעַ יְמִינֶךָ,
וּמִיַּד אֱדוֹם חַלֵּץ — בְּנֵי אַב הֲמוֹנֶךָ!
וַלְּלוֹבְשִׁים גֵּאָה — וְגָאוֹן לְפָנֶיךָ —
בְּעֶבְרָה וּבְגִעָרָה — לָבוֹשׁ אֶת גְּאוֹנֶךָ!
וְהָפֵר בְּרִית שׁוֹמָה — לְעוֹבְרֵי רְצוֹנֶךָ,
וְהָקֵם שְׁבוּעָתְךָ — לְדָוִד קְצִינֶךָ,
וְעַל עָם, אֲשֶׁר שׁוֹלְחִים — יְדֵיהֶם בְּצֹאנֶךָ,
תְּשַׁלַּח — כְּאֵשׁ תִּיקַד — וְתִבְעַר — חֲרוֹנֶךָ!

רבי יוסף אבן חסדאי.

„בימי ר' חסדאי החלו לצפצף, ובימי ר' שמואל הלוי נתנו קול" — כותב הראב"ד בסוף „ספר הקבלה". ואמנם לפי עדותו של רמב"ע קמו בדור הזה משוררים רבים, אולם לדאבוננו אבדו כמעט כל יצירותיהם, ורק שמותיהם נשארו לנו לזכרון. המצוין ביניהם היה כפי הנראה רבי יוסף („אבן עמר") אבן חסדאי, אשר „הקצידה" שלו „שירה יתומה" לכבוד רבי שמואל הנגיד היתה מהוללה מאד בפי המשכילים הספרדיים, ומורי המליצות והצחות היו מציגים אותה למופת לתלמידיהם ומרבים להביא ממנה דוגמאות.

„הלצבי חן".

הַלַּצְבִי־חֵן גְּבוּרוֹת, אוֹן וְעָצְמָה — לְהִתְעַטֵּף רְדִיד־אֹפֶל כַּשַּׂלְמָה,
וְלִרְעוֹת כּוֹכְבֵי־נֶשֶׁף וְלִתְעוֹת — בְּעִי־מִדְבָּר, מְעוֹן פַּחַד וְאֵימָה,
וְלָצֵאת מֵחֲדָרִים אֶל חֶרְדָּה — וּמְהֻמְּיַת נְבָלִים אֶל מְהוּמָה? א)
עֲדֵי גִלְכָּד בְּחָבְלֵי הַחֲלוֹמוֹת — וְנִצְטַיֵּד בְּפַחֵי הַתְּנוּמָה;
וְאָרִיתִי — וְהוּא נִרְדָּם — בְּרָצוֹן, — אֲשֶׁר יִמְצָא — וְהוּא מֵקִיץ, — בְּחֵמָה,
וְהִשְׁקַנִי בְּיַד שְׁנָה עֲרֻבָה — עֲסִיס פִּיהוּ בְּכוֹסִי אַחְלָמָה,
וְשָׁכַבְתִּי, וּבֵין שָׁדַי קְוֻצוֹתָיו — מְרִיקוֹת מוֹר עָלַי רַקָּה אֲדֻמָּה...
וְנָעַמְתִּי בְּחֶזְיוֹנִי עֲדֵי כִּי — הֶקִיצוֹתִי — וְאֵין אִתִּי מְאוּמָה,
אֲבָל רִיחַ [ ] יְשׁוֹבֵב הַנְּפָשׁוֹת, — וּמוֹר עוֹבֵר יְחַיֶּה הַנְּשָׁמָה, ב)
בְּשֵׁם נָגִיד וְיָחִיד רַב שְׁמוּאֵל — אֲשֶׁר מָלֵא פְּנֵי כָל הָאֲדָמָה. ג)
וּמִי יֵדַע, הֲנַעֲלֶה עוֹד בְּאֹבוֹת — וְהָקֵם עָל בְּתוֹךְ עַמּוֹ לְחוֹמָה? ד)
וְאָמְנָם כִּי שְׁמוּאֵל הוּא שְׁמוּאֵל — אֲשֶׁר נִקְרָא בְּהֵיכַל־אֵל פְּנִימָה!
שְׂפָתָיו יִשְׁמְרוּ דַעַת, וּמִפִּיו — תְּבַקֵּשׁ דַּת אֱלֹהִים תְּמִימָה,
וּמְהַלְּלוֹ בְּיָרֵחַ בְּהִלּוֹ, — וּמַעֲלָלָיו כְּמוֹ מֶלֶג בְּצָמָא.
וְהַמַּעֲלָה עָלַי שִׁכְמוֹ צְרוּרָה, — וְהַמִּשְׂרָה עָלַי כְּתֵפוֹ חֲתוּמָה;
וְתָר חָכְמָה עֲדֵי עָמַד בְּסוֹדָהּ, — וְהֵכִינָהּ עֲדֵי יָדַע מְקוֹמָהּ,
וְכָל מֶלֶךְ לְאוֹר פָּנָיו יְהַלֵּךְ, — וְכָל שׂוֹנְאָיו תְּכַסֵּמוֹ כְּלִימָה:
וְכָל שָׂרִים לְפָנָיו כְּשָׁרִים, — וְכָל יוֹעֵץ כְּרָחֵל נֶאֱלָמָה...
וְאִם אֵינוֹ — הֲלֹא הִנּוֹ בְּצִדְקוֹ — וְתֻמָּתוֹ וְדַרְכּוֹ הַשְּׁלֵמָה! ה)

באורים.

א) האורבת פונה אל אהובה ואומרת: היאה לך צבי חן וסמל הגבורה והעצמה להתעטף שחורים ולהנגר מכל תענוגות העולם וביחד עם כוכבי נשף לתעות על־פני עיי־מדבר, במעונות פחד ואימה? הטוב

לך לעזוב חדרים מרווחים והמית נבלים ולהסתופף בצל החדרה והטהומה? ב) אהובה נדד ממנה, אהובה הוא בדוי הנטשך אל המדבריות, מחבב הוא את הנדודים ומעשי הגבורה, והיא האומללה קוראה אותה אל אהלה בכדי, אולם פעם „נלכד בחבלי החלומות": הוא נרדם בשנה עמוקה וארוכה, כאלו „נצטייד" נלכד בפחי התנומה, ואזי מצאה שעת הכושר לרוות דודים – היא חבקה ונשקה אותו, ואת אשר ימנע ממנה בחמה ובכעס ברקיע, השיגה מתוך שנה ברצון... אולם עורבא פרח! חלמא טבא ראתה הפותות, ולא נשאר לה כלום, חוץ מריח עדין של בשמים המשובב את הנפשות, הריהו ריח החלומות הנעימים, שזכרונם צרור בלב... ג) הבית הזה משמש מעבר אל עצם התהלה, הקשר הוא דחוק, מתישב רק בקושי: כשם שלאוהבת, העזובה אין בחיים אלא ריחות של חלומות אהבה וזכרונות־חזיונות־אושר, כך לו, למשורר, אין בעולם ערכים חשובים מלבד האישיות הנעלה של הנגיד, הממלאה בכבודה את פני הארמה. ד) על־פי האסוציאציה נזכר המשורר בשמואל הנביא, ונדמה לו, כי איזו קוסמת העלתה שוב באובות את הנביא שמואל מקברו, למען יהיה מגן וחומה לעם. ה) ואם אינו באמת הנביא שמואל, הרי הוא כמותו בצדקו ותומתו וכו'.

ה.

רבי שלמה אבן־גבירול.

תור־הזהב לשירת־ישראל בספרד. – רשב"ג: תולדות חייו, חנוכו והשכלתו. – התנגשותו הראשונה עם בני סביבתו. – „איך אעזב הכמה", „בחר מהחלי שביסי", באורים. — פגעים ותלאות, פיסמיות; „מליצתי בדאגתי טרופה", באורים. – ידידותו עם רבי יקותיאל: „ואת יונה חבצלת שרונים"; „בימי־יקותיאל אשר נגמרו" — באורים והערכה; „ראה שמש", „אחי־תבל". – הריב עם החברה הסרגוסית, שירי הפולמוס וההתפארות: „עטה הוד", „נפש אשר עלו שאוניה", „אמור לאומרים" — באורים. — יציאתו מסרגוסה: „נחר בקראי גרוני", „מה־לך יחידה"; הפגישה עם הר"ן בגרנדה, היחוסים בינו ובין ר' שמואל הנגיד. — תאורי־טבע: „בעת ליל", „עבי שחקים"; „ككלות ייני"; באורים וסמוס. — שירת־הקודש של רשב"ג: המוטיבים הלאומיים; גאולות: „שביה עניה", „שכולה אכולה", „שנותינו ספו" — באורים והערכה. — אהבות: „שובב עלי מטת זהב", „שער אשר נסגר", „שלום לך, דודי", „שחר עלה אלי" — הערכה. — שירת־היחיד הדתית של רשב"ג: רשויות — „שפל־רוח", „שחי לאל, יחידה", „שאלוני שעפי", „שלשה נוסדו", „שחרתיך בכל שחרי ונשפי", „שאל להודות לך", „ששוני רב בך", באורים והערכה. — התוכחות: „שכחי יגונך". — מבוא ל„כתר מלכות", „כתר מלכות", באורים, הערכה. שנות חייו האחרונות ומותו, עזבונו הספרותי; התרח, המשקל והסגנון בשירת־רשב"ג. — ר' יצחק בן יהודה אבן־גיאת, „בעלת אוב וקסם", באורים.

I

פתיחת תור־הזהב.

השפעה עצומה השפיע ר' שמואל הנגיד באישיותו, ביצירותיו ובפעולותיו על החיים התרבותיים של בני־דורו, ובכח האוטוריטה הכבירה שלו נתן לתנועת ההשכלה העברית בספרד את התוקף והעוז להגביר את יסודות התרבות הערבית בחנוך ובחיים ולינוק בשפע ממקורות זרים על מנת להפרות את הלב ואת הכשרון היצירתי־המקורי וליצור

ערכים תרבותיים לאומיים חדשים ומשובחים. ואמנם בימיו קם בספרד המשורר הגאוני והפילוסוף הנעלה רבי שלמה בן גבירול, אשר פתח את הקופת־השגשוג, את תור־הזהב הספרדי, המכונה בשם „חלום־הפרחים" בתולדות ישראל בגולה.

תולדות חייו: חנוכו והשכלתו.

רשב"ג נולד בשנת 1020 לסה"נ בעיר מַלַגָּה אשר בספרד הדרומית. אביו ר' יהודה היה מתושבי־קורדובה, אולם כשזו נפלה בשנת 1013 בידי צבאות הברברים, שערכו טבח נורא ביושביה, ברח ונדד ביחד עם אחיו הגולים למלגה. כנראה, שמשה עיר זו רק תחנה ארעית בשביל גולי־קורדובה, ובמהרה העתיקה משפחת אבן־גבירול את דירתה אל סרגוסה. קהלת־ישראל בסרגוסה נבנתה מחורבנה של קורדובה, ואוכלוסי־ישראל נתרבו בה ומצאו את פרנסתם בשפע, ובמהרה נעשתה גם למרכז החכמה והשירה העברית. בה ישבו רבי יונה אבן־ג'נאח והמשורר רבי יוסף אבן חסדאי, ועוד משוררים ומלומדים. בסרגוסה עברו על רשב"ג שנות־חנוכו ורוב ימי חייו המעטים. אביו, שהיה בר־אורין ובעל מדות תרומיות, נתן לבנו שלמה חנוך מצוין, ושיריו וספריו של משוררנו מעידים, שקנה בימי־נעוריו השכלה רחבה ומקפת. רשב"ג ידע ידיעה עמוקה את כתבי־הקודש, והכתובים היו שגורים בפיו והקוקים בנשמתו, לשונו בשיריו אינה אלא מחרוזת של פסוקים, הנתקלים אחד בשני על־פי צרופים אסוציאטיביים ומשתלבים ומתמזגים יחד ויוצרים יצירה סגנונית חדשה ועתיקה כאחת. רשב"ג ידע דקדוק שפת־עבר כמועטים בדורו, וזה אִפְשֵׁר לו „ללוש את העיסה" — להטות את הלשון התנ"כית כרצונו ולכפות עליה את מרותם של המשקלים הערביים. רשב"ג התענין גם בתורת־הסוד, ושיריו „שלשים ושתים נתיבות", „שוכן עד מאז וקדוש לבדו", „שנאנים שנאנים" וכאלה, וגם ספרו הפילוסופי „מקור־חיים" ממוזגים ביסודות מיסטיים. רשב"ג ידע את הספרות הפיוטית והפילוסופית הערבית, למד גם את מדעי־הטבע, ורק בחכמת־הרפואה בחל, כי לא רצה לעשות את החכמה קרדום לחפור בו.

התנגשותו הראשונה עם בני־סביבתו.

רשב"ג הצטיין בכשרונותיו הנפלאים ובהתמדתו המרובה, אולם כנראה גדל בתנאים קשים, ועוד בימי־ילדותו היה זקוק לעזרת זרים, והחיים המרים טבעו את חותמם על הנצר, ונשמתו התבגרה שלא בעונתה. הקו האופיני בנשמתו היה תאבון־הדעת, בקשת התורה לשמה. מתוך הכרח פנימי בחר לו הנער בן־גבירול דרך, אשר לא יכלה להמציא לו מעמד קבוע בחיים, הוא לא היה מוכשר לפרקמטיה ולאוכנות, ואף לא למקצוע אחר, שהפרנסה מצויה בו, ומכל מקצועות ההשכלה של הזמן ההוא היתה החכמה „הארצית", תורת־הרפואה, זרה לו ביותר. לבו נמשך אחרי הפילוסופיה הטהורה, המגלה את תעלומות־הבריאה ורזי־האלהות לפני שוחריה. הנער לא חס על בריאותו הרופפת ולמד בשקידה רבה. הוא הקדיש את נשמתו

כולה לאותם „הדברים העליונים", אשר ערגה אליהם. החכמה לא היתה בשבילו איזה עיון מפשט ויבש גרידא, אלא אידיאל מרומם ונאצל, חתירה רומנטית להתנשא מעל המצוי והשפל ולהסתופף בחביון עולמות אין־סופיים... החכמה היתה בשבילו מעין בת־השמים המעוררת בלב כסופים עילָאיים. משחרית חייו התאחדו בו עומק־המחשבה ועזוז־הרגש, מעוף־הדמיון ואצילות־הרעיון, ורוח השירה החלה לפעם בלבבו, ומאז היו לו המחקר והפיוט כאחים תאומים... אולם במסִבָּתו נמצאו אנשים רבים, ומהם גם מבקשי טובתו כפי השגתם הם, אשר לא השכילו לָמד את העלם באמת־המדה הראויה לו וראו בלמודיו ובדרך־חייו מעין „צורון־עלומים", העלול לגרום לו נזק רב, ועל־כן העתירו דבריהם עליו ויעצוהו לעזוב את העניינים „המיטפיסיים" ולדאוג לאחריתו, ל„תכלית", לפרנסה. והעלם, כמובן, לא רצה לשמוע לעצתם, ומתוך חשדנות יתירה ראה בדבריהם מעין התנקשות בחרות העליונה שבו, ובשיריו הראשונים, שכתבם בהיותו בן שש־עשרה או שבע־עשרה שנה, השתדל להגן על עצמו מפני „יועציו וידידיו", הגדולים ממנו בשנים, ולהדגיש את הקשר האורגני שבינו ובין החכמה, אשר היא תוכן־חייו עלי־אדמות:

„איך אעזוב חכמה".

אֵיךְ אֶעֱזֹב חָכְמָה, וְרוּחַ אֵל — כָּרַת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינָהּ?
אֵיךְ תַּעֲזֹב אוֹתִי, וְהִיא אֵם — לִי, וַאֲנִי יֶלֶד זְקוּנֶיהָ...
אֵיךְ תֹּאמְרוּ לִי: עֲדָיִךְ הוֹרֵד — וּפְשׁוֹט רְבִידֶךָ מִגְּרוֹנֶיהָ?! א)
בָּהּ יַעֲלוֹ לִבִּי, וּבָהּ יִיטַב, — כִּי טֶהֳרוּ נַחְלֵי־עֲדָנֶיהָ.
לֹא טוֹב הֱיוֹת נַפְשִׁי, כְּמוֹ שֶׁמֶשׁ, — שֶׁהֶחֱשִׁיכוּ עָנְנֶיהָ!
מְדֵי הֱיוֹתִי, אֲצֻלָּה נַפְשִׁי, — וּבְעַד עֲרָפֶל שִׂים מְעוֹנֶיהָ!
כִּי נִשְׁבְּעָה עָלַי לְבַל אֶשְׁקֹט — עַד אֶמְצָאָה דַּעַת אֲדוֹנֶיהָ! ב)

באורים.

א) החכמה היא עדיה, עיקר־היופי שבחייו, וגם הוא ישים „רבידים על גרונה", כלומר יאציל עליה מהוד נשמתו הוא, ואם יעזוב את החכמה, הרי יוצגו שניהם „בלי תכשיטים" — ערומים ומאוסים בכחי־החיים.
ב) כל־זמן שהנשמה בקרבי, אשתדל להעלותה למרום ולשים את מעונה למעלה מהענינים, עד שתמצא דעת „אדוני־החכמה", את האלהים.

„בחר מהלי שביסר".

אולם לפרקים היו דברי־ידידיו מעוררים בו ספקות, שמא דרכו בחיים איננה נכונה, ומוטב לו להתמכר לדברים מעשיים, כדי שלא יצטרך למתנת בשר ודם, ואזי היתה מלחמה מתלקחת בלבבו בין הנטיות הארציות, המושכות אותו אל נוסח־החיים של „הבינוניות" ובין שאיפותיו האציליות, המתוות לו נתיבות אל הערכים הנצחיים, אל ה„אין־סוף"... והנה התנצחות־יצרים זו אנו מוצאים בחרוזים הללו:

„בְּחַר מֵהַחֲלִי שְׁבִיסוֹ, וְדַי לְךָ מֵעֲנַן בְּקֶר רְסִיסוֹ! א)
וְדַע, כִּי בַּזְּמַן אֵין דַּי לְהַשִּׂיג סְפִיחַ־קָצְרָךְ, אַף כִּי שְׁחִיסוֹ... ב)
וְהַכֶּרֶם אֲשֶׁר תִּשַּׁע, אָמוֹר, מִי לְךָ לִחְיוֹת, עֲדֵי־תִשְׁתֶּה עֲסִיסוֹ? ג) —
כְּתֹב סֵפֶר־כְּרִיתוּת לַתְּבוּנָה, וְהַתֵּר לְלָאוֹת הַבִּין וְקַרְסוֹ!" ד)
עֲנִיתִיו: אֵין לְךָ מִבִּין וְקַרוֹת! וּמְאַסְתִּי לְבָבוֹ, לוּ מְאָסוֹ! ה)
וְאֵיכָה לֹא אֲיַסֵּר מַצְלִיוֹ, וְעָלַי, לֹא עָלַי אַחֵר, חֲמָסוֹ?! ו)
וְאֶגְחַם בְּיוֹם אֶרְאֶה לְבָבִי, כְּסוֹבֵא מִבְּלִי יַיִן בְּכוֹסוֹ... ז)
וְיָרִים הַזְּמַן אַחֲרֵי פְּעָמָיו כְּאִלּוּ שַׁבְּלוּל הוֹלֵךְ בְּתַמְסוֹ,
אֲבָל אָרוּץ אֲנִי לִקְרַאת תְּבוּנָה, בְּעוֹדִי חַי, כְּרוּץ גַּלְגַּל וְחַרְסוֹ. ח)
הָאִישׁ מְלֵא קְרָבָיו בִּין, וְאַחַר יְמַלֵּא מֵעֲפַר אֶרֶץ כְּרָסוֹ? — — — ט)
וְהַמֵּדָע בְּרֹאשׁ דַּרְכֵי אֱלֹהִים, וְהָאֵל מְמָאוֹר כֹּחוֹ כְּמָסוֹ... י)

באורים. א) הקטע הזה לקוח מ„קצידה" לבכור רבי יקותיאל; מן „בחר" עד „עניתיו" הם דברים, ששם המשורר בפי ידידו, המדבר על־לבו, שיסתפק במועט: בחר מן החלי־הכשיט עשוי חוליות, חוליות, שביסים, שביסים — את מבחר השביסים, אבל לא את כולם, ודי לך שתקח מענן הבוקר רסיס אחד, כלומר צריך אתה להפחית בעניני „החכמה" ולהרבות במעשיות. ב) הרי בין כה וכה לא תצליח: הזמן קצר, וחייך לא יספיקו לך להשיג ולאסוף אפילו את „ספית קָצְרָךְ" בשדה־החכמה, ומבש"ב שלא יעלה בידך להשיג את „שחיסו"; שחים — ספית־הספיה, מלכים ב' י"ט, כ"ט. ג) אתה נוטע כרם, אולם מי יערב לך, שתזכה לשתות את יינו, ז. א. ספק גדול הוא, אם כל עמלך ויגיעך יביאוך לידי תוצאות ממשיות. ד) עצתי הנאמנה היא: הן גם־פטורין להכמה והתר את קשוריה, כלומר השתחרר והחלץ ממנה! ה) המשורר ענה בגאון: אין לך דבר יקר מהתבונה, והייתי ממאס את עצמי, את לבבי, לו מאסתי בחכמה. ו) ואיך לא איסר את מעלי־לבבי ולא אדריכנו במוסר וחכמה, הרי כל התרשלות בחקירת ובמדע תעורר עלי, ולא על אחר, את זעף נפשי. ז) הרי ס'פי להתחרט ולהצטער, בשאראה את לבבי נעור וריק, כאותו השכור המוצא את כוסו ריקה בלי יין. ח) על־כן החלטתי ברורה: יתנהל לו הזמן בעצלתים וילך אחרי כשבלול חמס הזוחל לאט, אבל אני אהיה מהיר מהזמן וארוץ לקראת התבונה כל ימי־חייו, בלי־הרף, כמרוצת הגלגל והשמש. ט) האם איש כמוני, שטלא את קרביו תבונה, יכול עכשיו למלא את בטנו עפר־הארץ, כלומר להתמסר לקניני העולם השפל? י) והמדע הוא ראשית דרכי־אלהים בבריאת־העולם, וה' אצל אותו ממאור־כחו הגנוז.

פגזים ותלאות. אולם לא זכה משוררנו הצעיר לשבת בשלוה באהלי־החכמה, כי משחרית־חייו שמר האסון לרגליו: הוא נתיתם מהוריו עוד בילדותו ונשאר בדד בעולם:

נִכְאָב, בְּלִי אֵם וְלֹא אָב, צָעִיר וְיָחִיד וְעָנִי; נִפְרָד בְּלִי אָח, וְאֵין לִי רֵעַ, לְבַד רַעְיוֹנִי...

(„נחר בקראי גרוני")

ונוסף לזה — דבקה בגופו הרך מחלה קשה, שהצעידתו בדמי־ימיו שאולה וטבעה את קדרות־היאוש על יצירותיו, הרי היא מחלת השחפת:

וְהִגֵּה הֶחֱלִי כְּלָה בְשָׂרִי וְהִכְאִיב לֵב וְהִבְהִיל רַעְיוֹנִים,
וְאֶתְגּוֹלֵל בְּצִירִים עַל יְצוּעַי, כְּמִתְגּוֹלֵל עֲלֵי־קוֹצִים וְצִנִּים.
וְיָגַעְתִּי בְּאַנְחָתִי וְאִידִי וְנִלְאֵיתִי נְשׂוֹא, תּוּגוֹת וְאוֹנִים...

(„עזוב הגיון")

פסימיות. המחלה הקשה מררה את חייו, העניות הדליחה את מעינות־נעוריו, הבדידות השרתה עליו רוח־העצבות, ו„החכמה", כלומר שכלו המנתח, הרי זה לא פסק מתוך דכדוכי־נשמה וכוננות־רוח נכאה לחשב את חשבונות העולם ולהסיק מסקנות פסימיות על־דבר ערך האדם ואפסות חייו עלי־אדמות. המשורר הצעיר פרש מהחברה, משמחת־הנעורים והתעטף ביגונו והתעמק בנבכי־ספקותיו וצלל בתהומות היאוש השומם... מסביב רעשו וסאנו החיים העשירים, העליזים והצוהלים, כשהם מוקרנים בקרני השמש הדרומית־הספרדית, בני־גילו הרבו ללגום לגימות רוויות מכוס־החיים, וחבריו המשוררים שָׁרו מלב מלא על גדותיו שירי־יין ושירי־אהבה ושירי־תאוה, ורק המשורר הגאוני רשב"ג בעצם לבלובו היה בבחינת בן־המלך המקולל, המסתובב סחור־סחור מסביב לארמון החיים. ואם מועטות ומקוטעות הן הידיעות הביאוגרפיות ע"ד רשב"ג שהגיעו אלינו, הנה פרשת פגעיו, סבלותיו וענוייו, כעסו והתמרמרותו, כל חויותיו התהומיות־הקודרות מצאו בטוי בולט בשירי־החול שלו, וביחוד באֶליגיות המצוינות שלו.

„מליצתי בדאגתי מרופה". מְלִיצָתִי בְדַאֲגָתִי טְרוּפָה, וְשִׂמְחָתִי בְּאַנְחָתִי דְחוּפָה. א)
וְאִם אֶרְאֶה שְׂחוֹק יִבְכֶּה לְבָבִי לְהַיְתִי שֶׁהִיא מִנִּי קְטוּפָה. ב)
—„יְדִידִי, הַלֶּבֶן עֶשֶׂר וְשִׁשָּׁה סְפֹד וּבְכוֹת עֲלֵי יוֹם הָאֲסִיפָה, ג)
אֲשֶׁר הָיָה לְהִמָּשֵׁךְ בִּילֻדוּת בְּלֶחִי כַּחֲבַצֶּלֶת שְׁזוּפָה?" ד)
—„שִׁפְטַנִי לְבָבִי מִנְּעוּרִי, וְעַל כֵּן הָיְתָה נַפְשִׁי כְּפוּפָה, ה)
וְשָׁם הַבֵּין וְהַמּוּסָר מְנָתוֹ, וְנַפְשִׁי הַחֲרוּצָה שָׁם קְצוּפָה ו)

— „וּמַה־בְּצַע בְּהִתְקַצֵּף? אֶבֶל דֹּם וְקַוֵּה, כִּי לְכָל מַכָּה תְּרוּפָה;
— וּמַה־יּוֹעִיל בְּכוֹת עַל הַמְּצוּקִים? וּמַה־יּוֹעִיל לְדִמְעָה הֲעָרוּפָה?" ז)
— וּמָה אוֹחִיל וְעַד כַּמָּה אֲיַחֵל, וְהַיּוֹם עוֹד, וְלֹא מָלְאָה תְקוּפָה,
וְטֶרֶם בֹּא צָרֵי־גִלְעָד וְיָמוּת אֱנוֹשׁ נִכְאָב, אֲשֶׁר נַפְשׁוֹ נִגּוּפָה?" ח)

באורים. השיר הזה ערוך בצורה דיאלוגית, בדרך שיחה, כמנהג משוררנו בכמה משיריו. תוכן השיר: התנצחות הרגשות בלב המשורר העלם החולה העומד על סף־החיים, בשידיו פרושות אל מעמי־תבל, אבל עיניו ויגונו מקדירים את שירת נעוריו. „מליצתי בראגתי מרופה" — שירתי ניזונה מקדרות־עלומים, יונקת מראגתי, מטועקת־לבי; מרופה — לשון טֶרֶף, מזון, כך שמעתי מפי הרב הפרופ. משה שור. ויש אומרים „מרוּפה" — מסוכסכת ומבולבלת („מרוף־הדעת"), ויש גורסין „הרופה" באופן מקביל אל „הרופה". „ושמחתי" נדחפת על־ידי האנחות הרתכופות, המתפרצות מלבי. ב) וכשאראה את צהלת־החיים שמסביב, אזי אינני מצטרף אל השמחים, כי שמחת אחרים מגדילה את יגוני על חיי, שנקטפו ונבלו בלי עת. ג) חברי שואל אותי: וכי נאה לצעיר בן שש־עשרה לקשור הספדים ולהתאבל תמיד על יום המות? „אסיפה" כאן כנוי למות מלשון „ונאסף אל עמו". ד) הרי היה לך לשגות ולהתענג בשמחת הילדות בלחיים פורחות בחבצלת שושפת־השמש. ה) המשורר עונה: כל מחמדי העולם לא לי הם, כי לבי שופט אותי ומצוה עלי לבלתי המשך אחרי הבלי הילדות, ולכן נדכאה נפשי. ו) לבי בחר למנת חלקי את מחקרי הבינה והמוסר ומלא את נפשי החרוצה, הספוגה עוז נעורים וזריזות, קצף ודאגה. ז) שוב שואל ידידו: מה תועיל בקצפך ודאגתך, מוטב לקוות ברומיה לעתיד מזהיר, מה יועיל הבכי על מצוקות הזמן? „רמעה ערופה" — דמעה נגרת, מלשון „יערף כמטר לקחי". ח) המשורר משיב: מיואש הוא מכל תקוה, מפני שכרי לו, שהיום הרע עודנו גדול, ותקופתו לא מלאה עוד, ובטרם תבוא הרפואה למחלתו — יקדמהו המות, כי אין תרופה לאדם, אשר גופו כואב עליו מפאת מחלה קשה, וגם נפשו דויה...

II

ידידותו עם רבי יקותיאל.

בימים ההם הופיע למשוררנו האומלל איש־חסד, שהרבה להיטיב לו, הרי הוא רבי יקותיאל בן יצחק אבן חַאסאן, שהיה אחד מבני־העליה בדור ההוא: חכם ונדיב וגם שר, הנושא משרה רמה בחצר־המלך בסרגוסה, רשב"ג כתב לכבוד רבי יקותיאל שירי־תהלה ותאר בהם את מעלות ידידו בגוזמאות והפלגות, כדרך „הקצידה" הערבית. צריך לאמר, שאין לראות בשבחים והקלוסים, שפזר לנדיב שתמך בו, דברי־חונף ושפת־חלקות

בכונה זרה למען קבל שכר הגון: ר' יקותיאל היה כנראה האיש היחידי בסרגוסה, אשר העריך את המשורר והבין לרוחו והיה לו לאב ולפטרון, ולא יִפָּלֵא על־כן, אם המשורר אהב אותו בכל חום לבבו, ומתוך אהבה נאמנה והכרת־טובה השתדל לעשות שם־עולם לידידו ומיטיבו הנעלה בתהלותיו ותשבחותיו, שהשקיע בהן אמנות מרובה לפי טעם הזמן ההוא.

„ואת יונה חבצלת שרונים".

וְאַתְּ יוֹנָה, חֲבַצֶּלֶת שְׁרוֹנִים, וְשׁוּלַיִךְ מְלֵאִים פַּעֲמוֹנִים,
וְרִמּוֹנֵי מְעִילַיִךְ זְהוּבוֹת, אֲשֶׁר יִדְמוּ מְעִילֵי אַהֲרֹנִים,
וְעַת צֵאתֵךְ לְעָמְתִי אֲדַמֶּה הֲלִיכָתֵךְ כְּשֶׁמֶשׁ בַּמְּעוֹנִים. א)
שְׁבִי פֹה, יַצֶּלֶת הַחֵן, לְנֶגְדִּי וְהָעִירִי לְדוֹדֵךְ הַשָּׁשׁוֹנִים,
קָחִי הַתֹּף וְהַנֵּבֶל וְשִׁירִי בְּנִגּוּנֵךְ עֲלֵי עָשׂוֹר וּמִנִּים,
וְקוּמִי הַלְּלִי דוֹדֵךְ בְּחִירֵךְ יְקוּתִיאֵל. נְשִׂיא שָׂרִים וְרוֹזְנִים,
מְאוֹר עוֹלָם, יְסוֹד אֲדֹנֵי מְכוֹנָיו, וְצַמּוּדֵי מְרוֹמִים בּוֹ נְכוֹנִים... ב)
אֲשֶׁר פִּיהוּ לְכָל אָדָם בְּשׂוֹרָה וְנִדְבָתוֹ יָקָרָה מִפְּנִינִים.
בְּרוּחוֹ חֵן וּבִלְבָבוֹ נְדִבָה, וְשִׂפְתוֹתָיו בְּכָל עֵת נֶאֱמָנִים.
גְּבִיר דּוֹמֶה כְּשַׁחַק עַל אֲדָמָה וְגַם כַּפָּיו לְהַמְטִיר בַּעֲנָנִים; ג)
בְּהַעֲצָרָם יְמוּתוּן הַנְּפָשׁוֹת — וְיִמָּלְאוּן בְּהַמְטִירָם רְנָנִים... ד)

באורים. א) המשורר מזמין את בת־שירתו לבוא ולשיר לכבוד ידידו יקותיאל; בת־שירתו אינה המוסה האלילית, אלא יונת אהבים ויעלת חן, ויפה היא כחבצלת השרון, ומכהנת היא פאר במקדש־השירה, ועל־כן שולי בגדיה מלאים פעמונים ורמוני־זהב כמעילי „אהרנים", ז. א. בני אהרן הכהן, ובשעה שהיא מופיעה לקראתו, דומה היא בהליכתה כשמש ב„מעונים" (בשמים), כי מפיצה היא בזיו פניה את חשכת־לילו. ב) רָמַז בחרוז זה, שידידו ר' יקותיאל עסק בחכמת ההכונה. ג) וגם כפיו וכו' — ידיו פרושות תמיד להמטיר את נדבותיו וחסדיו כענגים. ד) בשידיו ממטידות נדבות, מתמלאות הנפשות רננים.

-בימי יקותיאל אשר נגמרו".

אולם ימי־שלוָתו של רשב"ג נפסקו פתאם על־ידי מאורע מחריד. אויבי רבי יקותיאל העלילו עליו עלילת־שוא, וידיד משוררנו, השר הנדיב, הובא בנחושתים והוטל לבית־מאסר, ודינו יצא למיתה. פסק־הדין הוצא לפועל בשנת 1039, וכעבור שנה נגלתה צדקתו ומרמת המלשינים־הרוצחים, והממשלה גאלה את דמו ועשתה נקמות באויביו. הסוף הנורא של ידידו היחידי ואיש־חסדו הדהים את המשורר, ואת רגשות צערו הגדול הביע בקינות מרעישות לב, ומהן הגדולה והאמנותית ביותר היא זו, המתחילה במלים „בימי יקותיאל אשר נגמרו".

בִּימֵי יְקוּתִיאֵל אֲשֶׁר נִגְמָרוּ — אוֹת כִּי שְׁחָקִים לַחֲלָף יְצָרוּ! א)
שִׁימוּ לְבַבְכֶם, תֵּדְעוּ כִּי הַזְּמָן יָכִין לָעָם שִׁיחוֹת וְלֹא נוֹצָרוּ;
יִקָּחוּ יְמוֹתָיו עָם וְעַל עָם יִתְּנוּ, עַד אֶחֱשַׁב, כִּי עִם אֱנוֹשׁ יִסְחָרוּ. — — — ב)
מַה נוֹאֲלוּ הָאוֹמְרִים: תֵּבֵל חָלוֹם! אֵיךְ שָׁכְחוּ דָבָר וְלֹא זָכְרוּ:
כֵּן הוּא כְּדִבְרֵיהֶם, אֲבָל הוּא מֵאֲשֶׁר שָׁוְא דִּבְּרוּ לָאִישׁ וְלֹא נִפְתָּרוּ! ג)
הוּכַן בְּקִרְבָּהּ לַתְּלָאוֹת מַעֲרָב, כִּי מִפְּנֵי הַפְּצָרִים נִסְתָּרוּ — — — ד)
כַּתַּר, מָוֶת, וְדֶרֶךְ אֵסֹף! מַה־תַּעֲרֹץ דַּלִּים בְּיָד נִסְכָּרוּ? — — — ה)
אֵשׁ בָּאֲרָזִים נָפְלָה — מַה יַּעֲשׂוּ אִפּוֹא אֲזוֹבֵי קִיר — בְּיָד נִקְצָרוּ?! ו)
אָרְאֶה פְּנֵי תֵבֵל, יְדִידַי, זוֹעֲפִים, יִתְנַכְּרוּ אֵלַי וְלֹא נִכָּרוּ, ז)
עַל־כֵּן שִׁעוּ מִנִּי, אֲמָרַי בַּבְּכִי, מַה־תִּקְצְפוּ עָלַי וּמַה־תִּגְעָרוּ?
אַל תִּשְׁאֲלוּ עַל־מָה שְׁפָתַי צְלֻלוּ — כִּי מֵעַל רֹאשִׁי צְלָלִים סָרוּ! ח)
אָבַד יְקוּתִיאֵל, אֲשֶׁר הָאֹבְדִים בּוֹ עָתְקוּ חַיִל וְגַם גָּבָרוּ,
כִּפֹּתֹר אֲשֶׁר הִכָּה וְסִפִּים רָעָשׁוּ, יָכִין אֲשֶׁר נָפַל וְגִלּוֹת סָרוּ! ט)
חֹשֶׁךְ וְצַלְמָוֶת מְאוֹרִים נִגְאָלוּ, וִימֵי אֲדָמָה אַחֲרָיו יוּאָרוּ... י)
אַךְ הַלְּבָבוֹת כַּשְּׁמִירִים חָזְקוּ, כִּי נָשְׁאוּ כָזֹאת וְלֹא נִגְזָרוּ, יא)
הִנֵּה אֲשֶׁר לֹא תוּכְלוּ עוֹד כַּפְּרָה, הִנֵּה אֲשֶׁר לָהּ כָּל לְבָבוֹת חָרוּ:
יִקָּפְצוּ, יִנָּפְצוּ, יִמָּצוּ, יִמָּאֲסוּ, יִנָּתְסוּ, יִתָּרוּ,
יִתְבּוֹלְלוּ, יִתְמוֹלְלוּ, יִתְגּוֹלְלוּ, יִתְהוֹלְלוּ, יִתְחוֹלְלוּ, יָאֹרוּ —
תֵּקֶל בְּעֵינֵינוּ, עָדֵי יִתְפַּלָּצוּן לָהּ מוֹסְדֵי אֶרֶץ וְיִתְפּוֹרָרוּ! יב)
אַל תִּתְמְהוּ, אַנְשֵׁי־אֲדָמָה, עַל דָּבָר שֵׁמֶשׁ וְיָרֵחַ אֲשֶׁר קָדָרוּ,
לוּ חָדְרוּ לְקֵצָה כְּאֵבִי, יָרְדוּ לְקֵצָה תְּהוֹם וּלְפִי שְׁאוֹל נִפְזָרוּ! — — — יג)
הָיָה יְקוּתִיאֵל כְּסֶלַע יָקֶתְאֵל, בּוֹ נִשְׁמְטוּ זָרִים וְגַם זוֹרָרוּ; יד)
הָיָה יְקוּתִיאֵל כְּתֹרֶן הָעֵלָה עַל הָר אֲשֶׁר בּוֹ עִבְרִים אֶשָּׁרוּ, טו)
הָיָה יְקוּתִיאֵל כְּזַיִת רַעֲנָן אוֹ כָאֲרָזִים בַּלְּבָנוֹן פָּרוּ,
הָיָה יְקוּתִיאֵל כְּמֶלֶךְ בִּגְדוּד אֶל אֶהָלוֹ הַמַּחֲנוֹת צָפְרוּ — — — טז)
לְבַי לְצִיּוֹן כַּחֲלִילִים יֶהֱמֶה, וּלְקוֹל בְּכִיָּהּ רַחֲמֵי נִכְמָרוּ;
תִּזְעַק! „אֲהָהּ, כִּי נָפְלָה חוֹמָה, אֲשֶׁר בָּהּ נִשְׁגְּבוּ עַמִּי וּבָהּ נִבְצָרוּ. — — —

יִבְכּוּ פְלִילֵינוּ בְּשִׁנְעָר אַחֲרָיו, כִּי אָזְלַת יָדָם וְכֹל חָסְרוּ. — — — יז)
יִבְכּוּ מְרוּדֶיהָ עֲלֵי עֵץ רַעֲנָן יֵאָסְפוּ חַחָתָיו וְיִתְגּוֹרָרוּ. — — — יח)
יִבְכּוּ צְמֵאֶיהָ עֲלֵי עָנָן, אֲשֶׁר פִּיהֶם לְמַלְקוֹשׁ יַעֲרֹף פָּעָרוּ. — — — יט)
יִשְׁאוּ נָהִי נָהִיָּה וּמָרָה יְצַעֲקוּ, כִּי כַיְתוֹמִים אַחֲרָיו נִשְׁאָרוּ. — — —
פַּסּוּ אֱמוּנִים וַחֲסִידִים גָּמְרוּ בִּימֵי יְקוּתִיאֵל אֲשֶׁר נִגְמָרוּ!

באורים. א) הבית הזה משמש פתיחה לקינה וכולל את הרעיון היסודי העובר בחוט השני בכל חרוזיה: כל הקיים והתחוה צפוי אל הכליון והחסר; כביון שנגמרו ימי־יקותיאל, אות הוא, שהכל בעולם חולף, וגם השמים עתידים לחלוף. אולי נתכון נגד דעת אריסטו האומר, שהגלגלים העליונים נצחיים הם. ב) המקרה הנורא שקרה ליקותיאל מביא את המשורר לידי הרהורים נוגים על־דבר הפגליות המושלת בעולם: הנה הגורל האכזר („הזמן" בשיר) מכין קברים לבני אדם, בטרם נוצרו ובאו לעולם; לעם – לבני־אדם; איזו כחות סתומים משתוללים בעולם: לוקחים ימותיו של פלוני ומוסיפים לאלמוני, עד שנראה, כאלו עושים הם סחורה בחיי האדם. ג) יש אנשים, האומרים באולתם, כי העולם חלום הוא, חלום נעים החולף במהירות, אבל הם אינם מתעמקים להבין השואה זו, שכונתה האמתית היא: כשם שהחלומות שוא ידברו, ואין להם פתרון, כך אי־אפשר לפתור את חידת־החיים. ד) כי רק האוילים והבוערים, הרואים לעינים, חושבים, שהעולם הוא יפה וטוב, אולם באמת הותקן בעולם מארב לתלאות, האורבות לאדם על כל צעד ושעל. ה) מתוך ההרגשות עצומה קורא המשורר למות, שיחדל לקצור את קצירו, ואל יערץ דלים, שנמסרו בידו... כתר – תֵּבֵה מלשון „כתר לי ועיר", איוב ל״ו, א'; נִסְכָּרוּ – נסגרו, נמסרו. ו) אם הגדולים „הארזים" אין להם מנוס מפני המות, אם־כן מה יעשו הדלים – החלשים – אזובי־הקיר – הנקצרים ביד מפני שפלותם. ז) המשורר מרגיש, שבמות יקותיאל רואה הוא הסתוללות־הגורל בו ובתקוותיו: העולם מעמיד לו תמיד פנים זועפים מתנכרים אליו. ח) שפתי משמיעות צלילי־יגון, כי סָר צִלִּי וּמְגִנִּי: „צללו צללים" – לשון נופל על לשון. ט) החרוז הזה בא על דרך הפסוק: „הך הכפתור וירעשו הספים" (עמוס ט' א'), הציור הוא, שמות יקותיאל דומה להריסת־המובה; „יכין" זהו העמוד היסני באולם ה היכל (מ״א, י״ז, כ״א); „גלות" – גלות־הכותרת אשר על ראש העמוד. י) ביום מותו נגאלו ונעברו המאורות, וימי־אדמה יקוללו אחריו, עדה״כ איוב ג', ה'. יא) הוא מתאר את מצב־הרוחות אחרי מות הנדיב: חזקו הלבבות משמיר, אם לא „נגזרו", לא פקע כחם לסבול את האסון הגדול הזה. יב) הרי האסון כל־כך גדול הוא, עד שאי־אפשר לכפרהו, אם אפילו הלבבות יֵחָרוּ (ישרפו), יקפצו, ינפצו וגו', וכל אלה יקלו בעינינו, כי נדרוש, שגם מוסדות ארץ יתפלצון וגו'. יג) לקצה

כאבי – למקצת כאבי. יד) רמז לטפוסר במלכים ב', י"ד, ז'. טו) אשר בו וכו' – אשר על פיו הכינו עוברי־אורח את אשוריהם־צעריהם – ומצאו את נתיבותיהם. טז) צפרו – השביטו, מלשון „ישוב ויצפר", שופטים ז', ג'. יז) פלילינו בשנער – הדינים וחכמי־התורה שבארץ בבל. יח) מרוריה – עגייה המרודים. יט) אשר פיהם וכו' – אשר פערו פיהם למלקוש שהזיל.

הקינה הגדולה הזאת על־מות רבי יקותיאל נחשבה בעיני הרמב"ע והראב"ע כשיר מופתי, הכתוב על־פי כל חוקי השירה הערבית. ואמנם בקינה זו השתמש המשורר בכל מיני הצורות המליציות, וחוזק הבטוי השירי הפנימי והחיצוני הגיע בה למעלה רמה מאד. לפי תכנה מתרוממת הקינה הזאת למדרגת פואימה לירית: מות יקותיאל משמש בה נקודת־יציאה להמון מחשבות על־דבר המות בכלל, על גורל האדם ומשחק־החיים האכזרי, המתחולל בעולם, על־דבר „פני תבל הזועפים ומתנכרים" תמיד אל המשורר, על יתמותו ובדידותו וכו'. קינה זו כפולה ומכופלת היא: בה מבכה המשורר את מות ידידו השר יקותיאל, מבכה את הדור שנתיתם פתאום, מבכה את אפסות האדם, את מנת חלקו הוא בעמק־הבכא, ואפילו במליצותיה, המלאכותיות לפרקים, ובהפרזותיה, העשויות בטעם המזרחי־הערבי, פועם רגש תקיף ומתבלטת מועקת־לב כבירה... הקינה בנויה לפי תכנית קבועה: פתיחה, הכוללת את הרעיון היסודי, הרהורים נוגים ע"ד המות השולט בעולם, תאור מצב־הרוחות אחרי מות רבי יקותיאל, ערך הנפטר וכו'.

אחרי מות ידידו רבי יקותיאל היתה תוקפת לעתים קרובות את „ראה שמש". משוררנו רוח־תוגה, ביחוד בין השמשות, והנה אותה תאר באיליגיה החרישית, הקטנה והנאה „ראה שמש":

רְאֵה שֶׁמֶשׁ לְעֵת עֶרֶב אֲדֻמָּה, כְּאִלּוּ לָבְשָׁה תוֹלָע לְמִכְסֶה,
תְּפַשֵּׁט פַּאֲתֵי צָפוֹן וְיָמִין וְרוּחַ יָם בְּאַרְגָּמָן תְּכַסֶּה.
וְאֶרֶץ – עָזְבָה אוֹתָהּ עֲרֻמָּה – בְּצֵל הַלַּיְלָה תָּלִין וְתֶחְסֶה.
וְהַשַּׁחַק אֵזֵי קָדַר, כְּאִלּוּ בְּשַׂק עַל מוֹת יְקוּתִיאֵל מְכֻסֶּה.

פרוש הדברים: ראה, אדומה היא כאש השמש השוקעת, כאלו לבשה והתעטפה במכסה ארוג מתולעת־השני; והמערב („רוח־ים") מכסה בארגמן את פני השמים, מתפשט ומקשט בזהרי־הדמדומים פאתי צפון ודרום („יָמִין"). אולם במהרה משתנים פני הדברים: הארץ מתערטֶלת מעדיָה, „ובצל הלילה תלין ותחסה", השמים מתקדרים, ודומני, שנוהגים הם אבלות על־מות ר' יקותיאל. כך גלם המשורר את השנוי, שנתהוה בחייו, בציור־השקיעה: „ראה, זה לא כבר האירה לי שמש, אבל פתאם שקעה, ונשארתי יתום ועזוב בין צללי־לילה, האופפים אותי מכל עברים..."

„אחי תבל". אָחִי־תֵבֵל, שְׁאַל תֵּבֵל, שְׁאַל: מָה אַחֲרִית עַמָּה?
אֲשֶׁר תֹּאכַל יְלָדֶיהָ, וְהֵם לֹא לָחֲמוּ לַחֲמָהּ... א)
הֲכִי „חֵבֶל" קְרָאוּהָ? בְּיַצָּן הִיא וְהֵם כְּשֻׁמָּהּ! ב)
וְלוּ חָכְמוּ בְּנֵי־חֵבֶל, אֵזֵי יָעֲצוּ לְהַשְׁמָהּ. ג)
וְאִישׁ יָדַע אֲשֶׁר אֵדַע, לְבָבוֹ קָץ הֲיוֹת עִמָּהּ... ד)
אֲנַחְנוּ שִׁכְנֵי תֵבֵל, אֲשֶׁר נָפְלוּ בְּתוֹךְ חֶרְמָה, ה)
וְאָמְנָם, כִּי צְלָמֵינוּ מְסֻתָּחִים בְּחוֹתָמָהּ; ו)
וְלָמָה נִדְאֲגָה מָוֶת, וּמִזִּכְרוֹ מְאֹד נִתְּמָהּ? ז)
וּמַדּוּעַ נִתְעַב כּוֹס? וְעָלֵינוּ שְׁתוֹת דָּמָהּ! ח)

באורים. א) אתה, בן־העולם, כמה אכזרית היא אמך! הרי את ילדיה תאכל ותכלה, בטרם אכלו מלחמה, בטרם נהנו טובה; רָמז המשורר גם על סופו הקרוב לבוא מפאת מחלתו הקשה. ב) לא בכדי קראוה תבל, יען כי היא ובניה – כל יצוריה – הם „חֵבֶל": אפס וכליון, או נאצה ותועבה. ג) ולו התעמקו בני־אדם בערך קיומם התפסו את אסונם, אזי היו כולם מטבסים עצה אחת: „לְהַשְׁמָהּ" – לעשותה לשממה, לענוש קשה את האם המרשעת! ד) וכל איש שישיג ויסיק את מסקנתי, אפילו אם תחסר לו העזות להתקומם נגד תבל, הרי לכל־הפחות ימאס להמצא אתה בכפיפה אחת... ה) אנחנו כולנו נלכדנו ברשתה, כולנו מפרכסים בחרמה. ו) ואמנם נכון הוא הדבר, שהמקרוקוסמוס (העולם הקטן של האדם) דומה למַקרוקוסמוס (לעולם הגדול), וכל צלמינו מפותחים וחקוקים בחותמה, ז. א. כל מומיה ומגרעותיה נהונים בנו, וטמנה אצולים הם לנו. ז) „נתמה" – נשתומם. ח) אין לתעב ולמאס את כוס־התרעלה, אלא למצות באהבה את דם־יינה: „יחי" המות! השיר הזה הוא סטירה מרה, אין בה עצבות, אלא שנאה ארסית אל העולם – ממשלת־המות.

III

אחרי מות רבי יקותיאל התגלע הריב בין המשורר והחברה הסרגוסית ביתר עוז... בני־סרגוסה שנאו את רשב"ג, רדפוהו, וביחוד השתדלו להשפיל את כבודו, אולם משוררנו לא היה מסוג הנעלבים ואינם עולבים, ובשיריו שלם לאויביו כגמולם ושפך עליהם את כעסו ולעגו כמים, ובזה הגדיל את חמתם עליו. הסבות שעוררו את הנגוד ודברי המריבות והשטנה בינו ובין בני־סביבתו היו אלה: רשב"ג היה בעל

הריב עם החברה הסרגוסית.

אישיות כבירה, שהתרוממה מעל השטח של החברה בת־זמנו ולא יכלה „להתחיות" עם „המצויים־הבינונים"; רשב"ג היה בעל נטיות עצמיות־חפשיות, שאינן מסתגלות לסייגים וגדרים. דרכו בחיים, מעשיו והליכותיו לא התאימו להשקפות המקובלות ונתבדלו באיזו „אוריגינליות" ו„מרדנות", המרגיזות את הבריות... כאמור לעיל, משך המשורר את ידו מחכמת־הרפואה, המפרנסת את בעליה, והשתקע במדעי־הרוח גרידא, אף־על־פי שזה התנגד ל„בון־טון" של הדור; לא התרועע עם הצעירים בני־גילו, לא השתתף במשתאותיהם ולא נִסתַּבֵּך בעלילות־אהבה, אלא תמיד רציני וקודר היה, תמיד מופרש ומובדל מן הצבור; גם בתור משורר נבדל מאחרים: שירתו היתה פורצת לפרקים את גדרי הכללים הקבועים, והעיקר שלא שָׂרה שירי־יין, אלא דִּבְּרה ראמות ונשגבות על „החכמה העליונה", שהיא נחלתו. רשב"ג היה עוסק בחקר דעת־אלהים ומפרש את המקראות בדרך האליגוריה ומעורר בזה את חמת האדוקים, אשר „דעת אלהים יְשִׁימוּן כאוב וכידעוני"...

שנית, הגאוה הנפרזה, שחונן בה משוררנו... הגאוניות מביאה על־פי־רוב לידי־גאוה, הגאוניות מבחינה ידועה אפילו בלתי אפשרית היא בלי הערכה עצמית מופלגת במקצת, בלי אמונה ובטחון במדה מוגזמה, בלי יחס־הבטול לגבי אחרים, אלא שרשב"ג לא ידע להצניע את גאותו מעין הרבים, מהקנאה צרת־הלב ומשנאת־החנם ומחרחורי־הריב. להפך, הוא הוקיע אותה לעין השמש. עוד בהיותו בן שש־עשרה, התפאר בשיריו, שהוא מבחירי־הדור, מיחידי־הסגולה, ושהוא, הצעיר בשנים, עולה על „הזקנים" בחכמתו ובערכו האישי, ושהוא שַׂר־המשוררים:

אֲנִי הַשָּׁר, וְהַשִּׁיר לִי לְעֶבֶד, — אֲנִי כִּנּוֹר לְכָל שָׁרִים וְנוֹגְנִים;
וְשִׁירִי הוּא עֲטָרָה לַמְּלָכִים — וּמִגְבָּעוֹת בְּרָאשֵׁי הַסְּגָנִים.
וְגֵוִי יַהֲלֹךְ עַל הָאֲדָמָה, — וְרוּחִי תַּעֲלֶה עַל הָעֲנָנִים.
וְהִנְנִי בְּשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה שְׁנוֹתַי, — וְלִבִּי כֶּן כְּלֵב בְּנֵי־הַשְּׁמוֹנִים.

ובשירו „התלעג לאנוש", המתיחס לאותה תקופה, יאמר:

וְאִם הִנֵּה אֲנִי יָמֵי מְעוּטִים, — וְשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה שְׁנוֹתַי בָּם סְפוּרוֹת, —
דְּעֵה, כִּי גְּדֹלוּ עָבִים נְתִיבִי, — וְכֹל אוֹחֵז, אֲבָל כִּי בַּמִּקְרוֹת!
וְלִי שִׁיר, שֶׁיִּפּוֹצֵץ צוּר בְּעָזּוֹ, — וְיוֹצִיא מִסְּלָעִים הַמְּאוֹרוֹת,
וְדַלְתֵי הַתְּבוּנָה נִפְתְּחוּ לִי, — וְהֵם עַל כָּל בְּנֵי עַמִּי סְגוּרוֹת. — — —
וְלִי דֶּרֶךְ מִסְקָל בַּשְּׁחָקִים, — וְגַם לִי מַחֲנֶה עִם כָּל הַמְּאוֹרוֹת.
וְלִי מַרְפֵּא לְכָל מַכָּה אֲנוּשָׁה, — וּמִדְבָּרִי צָרִי עַל כָּל מְזוֹרוֹת.

פרוש שני הבתים הראשונים הוא: אף־על־פי שאך בן שש־עשרה אני, אינני מהמצויים, נשר צעיר אני, „ועבים גדלו נתיבי!", וכל חכמה ואמנות אני תופש, אבל עדיין לא גליתי את „יריעותי", וכל רכושי הרוחני הרב צפון ומסותר עמי „בעלית המקרה" (שופטים ג', כ' וכ"ז, עליה, שבה מסתתרים מחום השמש).

והנה ההכרה העצמית הזאת, שנתפרנסה מכשרונותיו ומידיעותיו, ואולי גם מהתשבחות, שהקשיבו אזניו מימי־ילדותו — קבלה במהרה אופי של גאוה נפרזת ומוזרה לבריות. הגאוה שמשה לו מגן בפני כל המשתדלים להוגותו ממסלתו המיוחדה ולכוונו לרשות־הרבים, בכחה נלחם מלחמת־תנופה עם מתנגדיו, היא היתה מופיעה לו כמפלט מגלי־החיים ומצוקות־הלב... הגאוה היתה מניע חיוני בלב המשורר, והיא חִשלה את רצונו, חִשנה את אישיותו והגבירה את העזתו להעפיל ולעלות למרומי־הפילוסופיה ולשיר שירת חייו עלי־אדמות. הגאוה של רשב"ג לא היתה מעין הגאון הערבי השירי המקובל (פכ"ר), המשמש קשוט פיוטי בלבד, אלא הסטיכיה של משוררנו, רתיחת־דמו והתלהבות־דמיונו בתכונתן הספרדית־העברית (הדרומית־המזרחית). גאותו לא היתה לא „עִורון־עלומים" ולא „שגעון של גדלות", אלא סגולה יסודית, צורת הגלוי של כחותיו הנפשיים התוססים; גאותו הקימה חֵיץ בינו ובין החברה, הרגיזה לא רק את שונאיו, כי־אם גם את אוהביו וידידיו. כי בני סביבתו לא היו מסוגלים לאהוב ולכבד את העלם הגאוני, שדמו חם, ונפשו עֵרה, ועולם ומלואו הוא מקיף בשכלו העמוק...

שלישית, מחלתו הקשה, מחלת־השחפת, שעליה אמר: „יָקוּד יַשְׁחִית בְּשָׂרִים, כְּתָבָם עַל לְחֵיינוּ לְסִימָן"; אדמימות־השחפת, שהיתה תמיד משחקת על־פני המשורר המשוחף ומזכירה אותו על־דבר המות האורב לו, דכדוכי־הנפש, הנקלעת בין החיים והמות, החיים בדחקות ועניות; יַלדותו הקודרת, בלי שביבי־אור של אהבת־אם, ובחרותו הזועפת, בלי חסות־אב, בקצור, חולי, יתמות ועניות — המלאכים הרעים האלה הרעילו את נפשו של משוררנו ויצקו בה נטפי מרי ושטנה אל העולם ואל הבריות, המתהלכות בו.

רביעית, ההתחרות הפַּלְגִית בין המשוררים, שכל אחד מהם רצה לעלות על השני, כדי לרכוש את לב הנדיב ותמיכתו ההגונה. בלי־ספק נמצאו בסרגוסה משוררים „צעירי־הגמלים הקטנים", שהשתדלו להנמיך את ערך הגאון רשב"ג, שהקדיר את „המאורות הקטנים", והנה עליהם שפך המשורר את כל חמתו.

צריך להעיר, שהמריבות והגדופים וכל הופעות המשטמה לא היו דבר חדש במחנה המשכילים העברים בספרד. קנאת־סופרים ומניעים אישיים אחרים בצרוף חום המזג הדרומי עוררו לא פעם מחלוקת ומדנים בין אנשי־הרוח הספרדיים. דוגמאות: מנחם בן סרוק ודונש בן לברט; רבי חנוך ברבי משה השבוי ורבי יוסף בן אביתור, ר' שמואל הנגיד ו„מבקריו" ושונאיו ועוד. מובן

מאליו, שמלחמת סופרים לא היתה תופעה עברית ספיציפית, כי־אם היתה מצויה גם בעולם הערבים הגאורים.

„שירי הפולמוס וההתפארות".

על מצע־הריב בינו ובין החברה הסרגוסית נולדו הרבה משיריו האישיים של רשב"ג, שלפי תכונתם אינם אלא „שירי פולמוס והתפארות". השירים הללו שופעים דברי־גאוה והתכבדות בקלונם של אחרים, שבחים וקלוסים לעצמו, וגנות, בוז ולעג לבני־סביבתו—לאויביו ושונאיו הרבים. ומובן מאליו, שמוטיביו אלה ערכם האמנותי מוטל בספק, ובזמננו עושים הם רושם רע, ביחוד על האדם, הרגיל להעריך בחיוב את הענוה ושפלות־הרוח וכבוד־הבריות ויתר ערכי המוסר המעשי, אולם הם שזורים במניעים אחרים, מניעי צער ויגון הנפש, ויוצרים אספקלריה נאמנה לנשמת המשורר: גם העליה וגם הירידה מצאו פה בת־קול ישרה, ובזה כלול יפיָם של שירי ה„פאכ"ר" של רשב"ג.

„נפש רבת־עלילה — אומר הד"ר שמחוני — שהפעולה היא חייה, וכגודל פעולתה, ככה תגדל גם הפעולה המתנגדת אליה; היא מעפילה להרקיע שחקים ומתאבקת עם גלי־המציאות, חושבת להתגבר עליהם, עולה ושחה, עולה ושחה — זאת היא הרוח החיה בשירת בן־גבירול האישית. הרי כאן גלגול של פרומתיאוס... ולפיכך השירה הלירית של בן גבירול אינה השתפכות־הנפש בלבד; כי־אם מחאה גדולה הפורצת החוצה, קול ענות מלחמה כנגד הכח הגדול, העולם, הנדמה בעיני המשורר כאויב, קול ענות־גבורה או קול ענות־חלושה. כאלו עלילה אחת מטרגדיה נמצאה כאן לפנינו. הדרמטיות של מלחמת־הכחות בולטת בכל היצירה הזאת: נדמה, כי השירים האישיים אינם אלא מונולוגים של טרגדיה, הרי לכתחלה נכתבו בצורת שיחה, ולפרקים גם בצורת וִכּוּחַ (דיאלוג), ואין מקריות בדבר הזה. לא חשבון־נפש לעצמו נתן כאן המשורר, כי־אם דברים, שהטית כלפי־חוץ או כלפי־מעלה, נגד כל מיני ה„אויבים": הבריות, הזמן, „בנות הימים"... מעין בת־נוגה של איוב, שעברה דרך שפופרת המסורת הערבית, נמצאה לפנינו בשירת בן־גבירול".

„עטה הוד".

נביא שירים אחדים, המתיחסים לסוג „שירי הפולמוס וההתפארות" של רשב"ג.

„עֲטֵה הוֹד וַעֲדֵה וּלְבַשׁ גְּאוֹנִים, — וְהַנְּחֵם וְהָרֵף מִיגוֹנִים!
וְדַם אִם בִּבְכִי תָּלִין, וְקַוֵּה — הֲלֹא תָקוּם וְלַבֹּקֶר רְנָנִים;
וְדַע, כִּי הִנְּךָ יָחִיד בְּדוֹרְךָ, — וְשִׁירְךָ כַּחֲרוּזֵי צָוָארוֹנִים". א)
עָנִיתִיהוּ: וְאֵיךְ אֶרֶף וְאֶדֹּם, — וְאֵיכָה יִדְמוּ כַּיָּם שְׁאוֹנִים? ב)
אֶפְפוּנִי, הֶדְפוּנִי מְצוּקִים, — וְחִצֵּי הַזְּמָן נִגְדִּי נְכוֹנִים! ג)
וְלֹא יָדְעוּ יְלָדָיו, כִּי לְבָבִי — מְאֹד חָזָק וְהָיָה כַּאֲבָנִים,

וְלֹא יִדְאַג וְלֹא יָשִׂם עֲלֵיהֶם, — וַיִּשְׁחַק, אִם יְבוֹאוּהוּ הֲמוֹנִים ד)
אֲנִי הַבֵּן אֲשֶׁר טֶרֶם יֻלַּד — לְבָבוֹ בֶּן כְּמוֹ בֶן הַשְּׁמוֹנִים; ה)
וְגַוִּי יְהַלֵּךְ עַל הָאֲדָמָה — וְנַפְשִׁי תִּהַלֵּךְ עַל הָעֲנָנִים——— ו)
וַיַּנְעֵתִי בְּחָכְמָה מִנְּעוּרַי, — וּמוֹדָעָה קָרָאתִנִי בְּבָנִים,
וְנַפְשִׁי מִכְּלֵי חֶמְדָּה יִקָּרָה, — וְתַחֲשֹׁב הַפְּנִינִים כַּצְּנִינִים, ז)
וּמֵרֹאשׁ מָאֵסָה נֹעַם אֲדָמָה, — וְחַיֶּיהָ בְּעֵינֶיהָ אֲסוֹנִים. ——— ח)
תִּפְּתֶה כָּל חֲסַר־לֵב בְּיָפְיָהּ, — כְּבַעֲלַת אוֹב וְאֵשֶׁת יִדְּעוֹנִים. — ח)
חָמְתִי נִתְּכָה עָלַי, בְּשׁוּרִי — פְּתָאִים חָשְׁבוּ, כִּי הֵם מְבִינִים, ט)
וְהֵם מִתְּפָאֲרִים עָלַי בְּשִׁירִים, — וּמִי יִתֵּן וְיִהְיוּ מַאֲזִינִים. י)
וְלוּ הִתְּפָאֲרוּ עָלַי מְאוֹרֵי — שְׁחָקִים הֶחֱשַׁכְתִּים כְּעֲנָנִים! יא)
פְּתָאִים חָשְׁבוּ סְכָלוּת לְהַשְׁוּת — עֲצֵי עֵדֶן בְּשׁוּרוֹת הָאֹרְנִים! יב)
הֲכָאֵלֶּה לְפָנַי יַעַרְכוּן: — צְעִירֵי הַנְּמָלִים הַקְּטוֹנִים, יג)
אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּן בְּשִׁיר לְדַבֵּר, — וְאֵינָם לַהֲגוֹת בּוֹ נֶאֱמָנִים?!
עָרְכוּנִי, וְהֵם לֹא יָדְעוּ, כִּי — אֲנִי שֶׁמֶשׁ אֲכַסֶּה בַּכְּעוֹנִים. יד)
אֲנִי אֶחְקֹר צְפוּנֵי־הַמְּלִיצָה, — וְאֶפְתַּח שַׁעֲרֵי דַעַת וּבִינִים,
וְאֶקְבֹּץ מִנְּפוּצֶיהָ חֲרוּזִים, — וְאֶלְקֹט מִפְּזוּרֶיהָ פְּנִינִים,
וְאָשִׁיר שִׁיר יְשַׁמַּח הַנְּפָשׁוֹת, — וְהַלְּבָבוֹת יְחַלֵּץ מִיגוֹנִים.———
וְיָשׁוּבוּ מְקַנְּאַי מַצָּלָתִי — מְלֵאִים מֵחֲמַת אֵשׁ הַחֲרוֹנִים,
וְאֶת חַחֵי בְאַפֵּיהֶם אֲשַׂוֶּה, — וְאֶתֵּן עַל לְחָיֵיהֶם רְסָנִים.———
וְהֵמָּה לֹא יַעֲלוּ עַל לֵב לְעוֹלָם — וְכַמֵּתִים בְּחַיֵּיהֶם טְמוּנִים.———
וְאָמְנָם לֹא לְעוֹלָם יִהְיֶה אוֹר — כְּמוֹ אֹפֶל, וְהַיּוֹם כָּאֶשׁוּנִים (טו) ———
וְכִי נַפְשָׁם קְרִיצָה מֵאֲדָמָה, — קָרְצוּהוּ רְגָבִים מִדְּמָנִים,
וְנַפְשֵׁנוּ פְּנִינִיָּה, וְצַל־כֵּן — גִּזַּרְנוּהוּ חֲרוּזִים מִפְּנִינִים. טז)
וּבוֹ אָרוּם וְאֶנָּשֵׂא עֲלֵי כָל — מְתֵי דוֹרִי וְעַל כָּל הַזְּמַנִּים.
וְאֶתְגַּבֵּר בְּשִׁירָתִי וְאֶחְבֹּשׁ — פְּנֵי שׂוֹנְאֵי לְעוֹלָם בַּטְּמוּנִים.———
אֲהָהּ, כִּי הַזְּמָן חָסֵר תְּבוּנוֹת, — וְנִמְלָא מֵעֲדַת רוֹגְנִים וְשׂוֹנְאִים!

א) המשורר, בדרכו בכמה משיריו, שם דברים בפי אחר מירידיו גאורים.

האומר לו: עטה הוד ולבש גאון, והדל משיריי יגון. ואם תלין מתוך בכי, הלא עליך לקום בבקר ברנה ושמחה, מתוך הכרת ערכך ומעלתך על כל בני דורך ויתרון שיריך, שהם כחרוזי פנינים לצואר. רשב"ג הכיר, שעליו להתיחד בבדידותו וגאונו, לא לשים לב לפגעי־הזמן ולדברי אויביו ולמעשיהם הרעים. ב) אינני מוכשר לסנוחת־הלב, כשם שגלי־הים לא ינוחו מזעפם, כך הומה תמיד נפשי ותשוח עלי; קו אופיני בשביל תכונתו: אי־המנוחה. ג) המצוקות והצרות סבבוני מכל עברים, הדפוני ככדור משחק, הייתי למפגע בשביל חצי־הזמן, המשורר הכיר, שאיננו יחיד רק בכשרונו, אלא גם בגורל חיי המרים. ד) פתאם מתרומם בנפש המשורר גל של גאוה והתקוממות, כנגד הכל: „משמים בי, פגעי־הזמן! „ולא ידעו ילדיו" — מקרי־הזמן — כי לבבי חזק מאד ונתאבן בצרותיו, ולא יראג ולא יָשום — לא ישתומם ולא יתפעל —, אלא יצחק להמוני־היסורים! הזמן לא ינצח אותי, אני חזק ממנו!", כך רצה ושאף המשורר ברגעי־עליתו: להשתחרר מזקת־החיים, מתהפוכות־הגורל, ובצחוק של בטול להזדקף ולעמוד הכן, בסלע בין גלי־הים. ה) הכונה: צעיר ומצער אנכי בשנים, אולם זקן וכביר אנכי בתכונה. ו) „על הענינים" — למעלה מהענינים. ז) „ותחשוב הפנינים כצנינים" — כלומר: תמאס בהון ובעושר; „צנינים" — קוצים. ח) העולם דומה לאשה קוסמת, המפתה כל חסר־לב ותדיחנו שאולה: קסמי־החיים אינם מגרים את יצרו של המשורר הצעיר המסתופף בצל החכמה העליונה. ט) „חטתי נחבה עלי בשורי" וגומר — מרירתי תשתפך עלי בראותי, שקטני־הכוח שולחים את ידיהם לחבר שירים. י) ובמקום להאזין ולהקשיב לי ולשירי, במקום להיות קוראים, המפיקים הנאה משירה גאונית, נעשים הם בעצמם, הורות לאולתם הגדולה, למשוררים, ועוד יתחרו בי, יתפארו עלי. יא) ולו היו אפילו באמת משוררים גדולים ו„מאורי־שחקים", כי־אז גם־כן היה אורם דועך מאור־שירתי, ובפרט... יב) אין להם חוש ההבחנה, ובכללותם משוים הם „עצי ערן", כלומר, את שירי הנבחרים, עם „שורות הארנים", עם גלמי־העץ הפשוטים, עם שיריהם הפחותים. יג) הי־עבו וידמו לי אלה הפחותים, שהם כנגדי כנמלים קטנות? יד) „ערכוני" — הם מתרמים אלי; במעונים — בשמים. טו) אבל לא לעולם לא ידעו להבחין בין אור וחושך, ובין היום ואשון־הלילה, כלומר, המשורר מאמין אמונה שלמה ברור הבא, שיבחין ויעמוד על היתרון העצום של שיריו על שיריהם, והוא כותב ויוצר בשביל הדורות הבאים. טו) נפשם קרוצה מחומר עכור של אדמה, ולפיכך הם קורצים וגוזרים את שירם ברגבים מרומן, ונפשנו שלנו (כלומר של המשורר) קרוצה מעצם זך פניני, ועל־כן גם החרוזים, שאנו גוזרים וחוצבים, הם בפנינים; „נפשנו" — רבים במקום יחיד לשם התגדלות, כמו ברומית "Pluralis Malestatis".

„נפש אשר עלו שאוניה" — נֶפֶשׁ אֲשֶׁר עָלוּ שְׁאוֹנֶיהָ —
תֶּהֱמָה וְתִדְּמֶה לַעֲלוֹת כָּאֵשׁ,
הַאַתְּ כְּמוֹ גַלְגַּל אֲשֶׁר יִסֹּב
אוֹ רַעְיוֹנֶיךָ כְּמוֹ יַמִּים
אֵיךְ תֶּחֱזֶה תִּקְנַת לְבָבְךָ — כִּי
הַט־לִבְּךָ מֵעַל נְתִיב חָכְמָה —
מַה לָּךְ קִנּוֹת בִּינָה, הֲלֹא תִרְאֶה
— נַפְשִׁי — יְדִידַי — נַחֲמוּ עַל זֹאת,
תִּצְמָא לְאִישׁ שֵׂכֶל וְלֹא־תִמְצָא
דִּרְשׁוּ בְּאַנְשֵׁי הַזְּמָן, אוּלַי
אִם־הָאֲדָמָה חָטְאָה עָלַי —
אִם־לֹא בְעֵינָהּ רָאִתָה אוֹרִי —
אִם כִּפְּרָה מִמְּחֻרַת פָּנַי —
גַּלְגַּל אֲדָמָה, סֹב! וְלֹא תָרִים
רַב־לָךְ עֲשׂוֹת עָוֶל, וְדַי לִהְיוֹת
הֶקֵל נְקַלֵּי עָם, אֲשֶׁר מֵהֶם
וּכְרֹת זְנַב הָאוֹמְרִים אֵלַי:
לָקְחוּ בְּנוֹת שֶׁמֶשׁ וְהוֹלִידוּ
לָמָּה תְּרִיבוּנִי עֲלֵי שִׁכְלִי,
אִם נִקְלָתָה חָכְמָה בְּעֵינֵיכֶם —
אִם־נִסְגְּרָה, כִּי־לִבְּכֶם סָגוּר —
הִנֵּה אֲנִי אֶפְתַּח אֲרוֹנִיהָ! יב)

אָנָה תִּשְׁלַח רַעְיוֹנֶיהָ?
שֶׁיְּצַלּוּ תָמִיד עֲשָׁנֶיהָ!
עַל־הָאֲדָמָה וַהֲמוֹנֶיהָ,
שֶׁהִטְבְּעוּ בָהֶם אֲדָנֶיהָ? א)
תִּבְזֶה מְקוֹם צִיּוּם וּבְנְיָהּ? ב)
תִּפְרֹשׂ לָךְ חֶבֶל סְדִינֶיהָ; ג)
רָאשֵׁי אֲדָמָה — אַחֲרוֹנֶיהָ!" ד)
אַף נַחֲמוּהָ עַל־יְגוֹנֶיהָ,
אָדָם יְרַוֶּה צִמְאוֹנֶיהָ; ה)
בְּהֶם אֱנוֹשׁ יָפִיק רְצוֹנֶיהָ! ו)
יָרֹק לְבָבִי רֹק בְּפָנֶיהָ,
דַּי לָאֲדָמָה עִוְרוֹנֶיהָ,
אָשׁוּב וְאֶסְלַח לַעֲוֹנֶיהָ! ז)
יַד הַזְּמָן עַל רֹאשׁ נְבוֹנֶיהָ!
אַרְזֵי אֲדָמָה קִיקְיוֹנֶיהָ!
קַלּוּ מְאֹד עָלַי אֲבָנֶיהָ, ח)
„אַיֵּה תְבוּנָה וֶאֱמוּנָה?" ט) ———
סִכְלוּת וְלֹא דָיוּ חֲתָנֶיהָ. י)
חוֹחֵי אֲדָמָה, קִמְשׁוֹנֶיהָ? יא)
אַתֶּם מְאֹד קַלִּים בְּעֵינֶיהָ,
הִנֵּה אֲנִי אֶפְתַּח אֲרוֹנֶיהָ! יב)

באורים. א) המשורר פונה אל נפשו, ההומיה וסוערת תמיד, ולא תדע מנוחה, בשאפה למרומי־התכונה. ושואל אותה שאלת בווי החכמה לאמר: נפש אשר שאונה עולה תמיד, לאן היא משלחת את רעיוניה, ומה לה, כי תהמה ותשאף למרום ותשוה לאש, שעשנה עולה תמיד? החושבת את להיות כמו גלגל הרקיע, הסובב ומקיף את כל רחבי האדמה והמוניה, או רעיוניך יעמיקו בתהומות ימים, שאדני האדמה ויסודותיה מוטבעים בתוכם (ע"ה"כ איוב ל"ה, ו') ? ב) איך אתה, המשורר, תוכל לקוות לבוא עד נחיו חפצך, אם נפש רחבה לך, וגם מקום עיש ובניה, כלומר, כוכבי מרום, קל

בעיניך; ושאיפתך חותרת למעלה מהכוכבים? ואולי יש לפרש: מה תקות לבבך לראות בטוב, אם האדמה תבוה את כוכבי־תרום, כלומר, את הגדולים השואפים לתרום. ג) עזוב את החקירות והדרישות, ואז תפרש לך תכל את סריגיה הרבים והיפים, כלומר, הזמן יתן לך מתענוגיו וחמודותיו. ד) מה בצע לך בבינה, אם רואה אתה, כי הראשונים במעלה הם אחרונים בקניני הזמן, עד כאן שאלת המשורר לנפשו, בסגנון טענותיהם של „ידידיו המדומים, ועל זה באה תשובתו. ה) ידידי, נפשי זקוקה אמנם לתנחומים על יגוניה הרבים, אולם דברי תנחומותיכם הם מאפע, כי נחמו נפשי על צרה זו, שהיא צמאה לאיש שכל, שיבין אותה ואת כמיהותיה, היא מחפשת אותו, את הידיד האמתי, ואינה מוצאה... בדברים האלה יש, במובן, עקיצה כלפי החברים... ו) צאו ובקשו בתוך בני דורנו, אם תמצאו אף איש אחד ברוחי וכנפשי: תלונה על בדידותו הגמורה בדור, שאינו מוכשר להעריך את השאיפות הנעלות ואת נושאיהן. ז) אני חושש ודואג כלל לפגעי הזמן, ואם הארמה תמאה לי, לבבי יבוז לה ויירק בפניה, אם האדמה אינה רואה אור הכמתי, כי מחו עיניה מראותו, כי עתה כראית וראויה היא לכך, שתעמוד ותשאר בעורון־סכלותה, ואם תשוב אחרי־זמן ותכפר את פני להיטיב עמדי, אשוב גם אני לסלות לה. גאוה בלתי מצויה של „האדם העליון"! ח) השפל את הנקלים, שהם עלי כמשא כבד יותר מאבני־אדמה, ט) לשון בוז, כדרך שאומרים על בעלי חיים, והכונה: שים קץ לדברי הבטלים, המבטלים את החכמה וערכה, את מציאותה ויתרונה, וגם אינם נותנים אמון בשוחרי־החכמה: בנפות־רוחם ובחוסר פניה מצדם. י) המחוצפים הללו מתעמרים בבנות השמש הבהירות, מתפארים, שהם חתני־הטמש, כלומר החכמים האמתים, אבל שקר הדבר: הרי מולידים הם רק סכלות. יא) „חותים וקמשונים" – כנוים לסכלים. יב) אם אתם מבזים את החכמה, מפני שהיא נקלה בעיניכם, דעו, שאתם הקלים והבזוים, ואם מפני שהיא חתומה וסגורה לפניכם, כי לבכם אטום וטמומם, וקשה לכם להשיגה, הנה בידי המפתח לארוניה הסגורים: בואו ואלמד אתכם דעת!

„אמור לאומרים". אֱמוֹר לָאוֹמְרִים: כָּלוּ עֲלוּמָיו, — וְעוֹד לֹא פָרְחוּ צִיצֵי כַרְמָיו —
וְקָצַר הַזְּמָן מִתֵּת רְצוֹנוֹ, — וְתַכְלָה מִשְּׁאֵת הָרֵי זְמָמָיו,
וְכָל כָּבוֹד בְּעֵינָיו קַל, וְנָקֵל — הֱיוֹת כִּימָה וָעָשׁ תַּחַת פְּעָמָיו, —
וְלָכֵן מָאֲסָה נַפְשׁוֹ בְּנֵי אִישׁ, — וּמָאַס הַזְּמָן, עַד כִּי חֲכָמָיו
וְעַד כִּי אוֹהֲבָיו חִלֵּל בְּרִיתוֹ, — וְלֹא פָנָה אֶלֵּי אַנְשֵׁי שְׁלוֹמָיו" א)
אֱמוֹר לַפּוֹקְדִים עָלַי: עֲדֵי אָן — תְּרִיבוּן אִישׁ אֲשֶׁר רַבּוּ חֲכָמָיו, ב)

וְשָׁכַח מֵאֹכֶל רֶגַע שְׁאֵרוֹ — וְצַצְמוֹ, מֵאֹכֶל לַחְמוֹ וּמִימָיו,
וְלֹא יִשְׁבַּח לְהַשְׁקוֹת עֵץ אֲהָבִים — וְלֹא יִמְנַע וְלֹא יִגְרַע גִּשְׁמָיו, ג)
יְשַׁלֵּם הַיְדִידוּת בַּיְדִידוּת — וְיַמְטֵר אֵשׁ מְלַהֶטֶת לְקָמָיו,
וְעֵת יִחַר לְבָבוֹ בְּחָרִי אָף — שְׁחָקִים יִרְצֵשׁוּ מֵעוֹ רַעְמָיו. ד) ——
וְאֵינִי כְּגֶבֶר יַעֲנֶה רַךְ, — וְיָשַׁח וְנָפַל בַּצַּצְמָיו,
וְיֵשׁ אִישׁ יַעֲמֹד לְפָנַי אֲנָשִׁים, — כְּמוֹ כֹהֵן זָדוֹן לְפָנֵי צְלָמָיו. ה)

באורים. א) בדברי „האומרים" אנו מוצאים את דעת החברה על משוררנו: מוזר היה רשב"ג גם לשונאיו וגם לאוהביו, מוזר ביחסו המיוחד לעולם ולבני אדם. כולם היו משתוממים: „כלו עלומיו בטרם פרחו ציצי כרמיו" – צעיר משונה הוא: פורש הוא מן העולם בעצם ימי עלומיו, ואינו יודע יין, אהבה ושאר תענוגות העולם הזה. הוא שואף לגדולות שכאלה, ש„הזמן קצר" מלתת לו את „רצונו", ו„תבל" קצרה מלשאת את „הרי זממיו", כלומר, את מחשבותיו הנשאות; וכל כבוד קל בעיניו, „ונקל היות כימה ועש תחת פעמיו" – ואפילו אם יהיו כל כוכבי מרום נתונים תחת רגליו, לא יאמר די. הוא מתיחס בבוז אל הבריות, מבטל את „הזמן" וצרביו, ומתוך יחס של בוז אל החיים ולבני־האדם בגוד יבגד גם באוהביו וידידיו, ואפילו בחכמים שבהם. ב) „לפוקדים" – לאלה הבאים ופוקדים עלי עוונות ואשמות; „רבו חרטיו" – רבו מוקשיו ומכשוליו. ג) המשורר הוא דוקא איש־הידידות, והוא מסיח לרוב את דעתו מכל צרביו, אפילו ממחלתו, האוכלת כל רגע את „שארו ועצמו" – את בשרו ועצמותיו, ואולם אינו שוכח להשקות את עץ האהבים, כלומר, לפקוד את ידידיו באהבה ואינו מונע מהם גשמי־ידידות באגרות־שלום. ד) בעד הידידות הנאמנה משלם הוא בידידות, אבל על שונאיו ימטיר אש, עד שירעשו שמים „מעוו רעמי־פיו". ה) אין דרכי לבוא במענה רך ולהשפיל את עצמי לפני חברי, עד שאפול ברשת אונו, ואני דומה לזה, שעומד בקומה כפופה לפני בני אדם, כמו כהן זדון, כלומר, כהן המכהן לאליל. העומד כפוף וכורע ומשתחוה לפני צלמיו. ביאליק מציע לפרש: „יש איש, ואני כמוהו, שיעמד ביד רמה ובקומה זקופה לפני אנשים, ובלי פחד יענה בחשם בפניהם כ„כהן זדון", כאיש המרי, המתקומם בזדון על צלמיו ובועט בהם".

IV

ציאתו מסרגוסה. רשב"ג ישב בסרגוסה כאל עקרבים וחי חיי־בדידות. לבסוף הוכרח לעזוב את העיר, שבה התחנך ויצר הרבה מיצירותיו

המשובחות. הוא נפרד ממנה בקללות וחרופים: בשני השירים הארסיים שלו — „נחר בקראי גרוני" ו„מה־לך יחידה". השירים האלה נכתבו בדם לב מורתת, כי הכיר וידע המשורר החולה, שקשים יהיו לו חיי־הנדודים, מכיון שלא הסכין להם. בשירים האלה גמר את כל חשבונותיו עם יושבי־סרגוסה זעומי־נפשו. רשב"ג לקח את מקל־הנדודים בידו, והוא כבן עשרים ושש בערך.

„נחר בקראי גרוני".

נִחַר בְּקָרְאִי גְרוֹנִי, דָּבַק לְחִכִּי לְשׁוֹנִי, הָיָה לְבָבִי סְחַרְחַר מֵרֹב כְּאֵבִי וְאוֹנִי א)—
אֶל מִי אֲדַבֵּר וְאַעִיד, וּלְמִי אֲסַפֵּר יְגוֹנִי? לוּ יֵשׁ מְנַחֵם מְרַחֵם עָלַי וְיֹאחַז יְמִינִי,
אֶשְׁפּוֹךְ לְבָבִי לְפָנָיו, אַגִּיד קֶצֶת עִצְּבוֹנִי, אוּלַי בְּזִכְרִי יְגוֹנִי, יִשְׁקֹט מְעַט מִשְּׁאוֹנִי! ב)
שׁוֹאֵל שְׁלוֹמִי, קָרֵב נָא וּשְׁמַע כְּמוֹ יָם הֲמוֹנִי, אִם יֵשׁ לְבָבְךָ כְּשָׁמִיר, יַרֵךְ לְרֹב דְּרָאוֹנִי! ג)
אֵיךְ תַּחְשֹׁב, כִּי אֲנִי חַי עַל דַּצְתְּךָ דַּאֲבוֹנִי? הַמְּעַט הֱיוֹתִי בְתוֹכְךָ עַם יַחֲשֹׁב שְׁמֹאלִי יְמִינִי! ד)
נִקְבָּר, אֲבָל לֹא בְּמִדְבָּר כִּי־אִם בְּבֵיתִי אֲרוֹנִי! ה) נִכְאָב בְּלִי אֵם וְלֹא אָב, צָעִיר וְיָחִיד וְעָנִי,
נִפְרָד בְּלִי אָח וְאֵין לִי רֵעַ לְבַד רַעְיוֹנִי. אָמְסֹךְ בְּדָמִי דְּמָעַי לְמִסְךָ דָּמְעֵי בְּיָנִי! ו)
אֶצְמָא לְרֵעַ וְאֹכְלָה טֶרֶם כְּלוֹת צִמְאוֹנִי, כְּאֵלּוּ שְׂחָקִים וְחֵילָם בֵּין תַּאֲוָתִי וּבֵינִי. ז)
נֶחְשָׁב כְּמוֹ גֵר וְתוֹשָׁב יוֹשֵׁב בְּשֶׁבֶת יְעָנִי, בֵּין כָּל פִּתְלֹתֹל וְסָכָל לִבּוֹ כְּלֵב תַּחְכְּמוֹנִי. ח)
זֶה יַשְׁקֶה רוֹשׁ פְּתָנִים, זֶה יַחְלִיק רֹאשׁ וְיָנִיא, יָשִׂים לְאָרְבוֹ בְּקִרְבּוֹ, יֹאמַר לָךְ: בִּי אֲדוֹנִי! ט)
עָם נִמְאָסוּ לִי אֲבוֹתָם מִהְיוֹת כְּלָבִים לְצֹאנִי, לֹא יַאֲדִימוּ פְּנֵיהֶם כִּי אִם צְבָעוּם כְּשָׁנִי!
הֵם כַּעֲנָקִים בְּעֵינָם — הֵם כַּחֲגָבִים בְּעֵינִי. בְּשִׂאֵת מְשָׁלַי יְרִיבוּן עִמִּי כְּמוֹ עִם יְוָנִי —
„דַּבֵּר שְׂפַת עָם וְנִשְׁמַע, כִּי זֶה לָשׁוֹן אַשְׁקְלוֹנִי", יא) עַתָּה אֶדְקַם כְּמוֹ טִיט, כִּי קַלְּשׁוֹנִי לְשׁוֹנִי! יב)
אִם אָזְנְכֶם לִי צְרֵלָה, מַה־יַּעֲשֶׂה פַּעֲמוֹנִי? יג) לֹא יוּכְלוּ צְוָאֲרֵיכֶם לְשֵׂאת זְהַב שַׁהֲרוֹנִי,
לוּ פָעֲרוּ הַפְּתָאִים פִּיהֶם לְמַלְקוֹשׁ עָנְנִי, אַטִּיף בְּשִׁבְרֵי עֲלֵיהֶם, מוֹרִי וְגַם קְנָמוֹנִי!
אוֹר לַתְּבוּנָה וְאוֹי לִי, כִּי גֹוֹי כְּמוֹ זֶה שְׁכֵנִי! דַּעַת אֱלֹהִים יְשִׁימוּן כְּאוֹב וְכַיִּדְעוֹנִי! יד)—
עֵינִי בְתֵבֵל תְּשׁוֹטֵט, לֹא תֶחֱזֶה בָהּ רְצוֹנִי — לֹא אֶעֱלֹז בָּהּ לְעוֹלָם, לֹא יַעֲלֹץ בָּהּ גְּאוֹנִי
לוּ קָרְאוּ לִי בְּנֵי־עָשׁ: „סוֹרָה שְׁבָה פֹה, אֲדוֹנִי!", כִּי הָיְתָה הָאֲדָמָה כְּעֹל עָלַי צְוָארוֹנִי. טו)
מַה־לִּי אֲנִי עוֹד בְּתֵבֵל — לוּלֵא שְׂאֵת עִוְרוֹנִי! נַפְשִׁי בְּמוֹתִי תִרַנֵּן, לֹא מְצָאָה עוֹד מְעוֹנִי.
אָקוּם בְּחַיַּי וְאֶמְאַס לִהְיוֹת בְּשָׂרִי סְרָנִי, כִּי־יוֹם שְׁשׂוֹנִי אָסוֹנִי, וּבְיוֹם אָסוֹנִי שְׂשׂוֹנִי.—
אָדְרוֹשׁ בְּעוֹדִי, אֲחַפֵּשׂ מִצּוֹת שְׁלֹמֹה זְקָנִי, טז) אוּלַי מְגַלֶּה עֲמֻקוֹת יְגַלֶּה תְּבוּנָה לְעֵינִי,
כִּי הִיא מְנָתִי לְבַדָּהּ מִכָּל עֲמָלִי וְהוֹנִי. — — — — — —

באורים. א) אוני — מלשון „בן־אוני": עמל ומצוק. ב) אולי בזכרי וגו' — בהשיחי

את צערי לאחרים, תשקוט מעט המית־לבי, וירגע לי. ב) שואל שלומי וגו' — ידידי, דורש שלומי, קרב אלי ושמע את המון לבי, הסיער כים. הראני — חרפתי, מלשון „דראון לכל בשר" (ישעיה ס"ו, כ"ד). ד) על דעתך — מאחר שיורע אתה. המעט וכו' — המעט לי שאני יושב בתוך בני־אדם נכערים, שאינם יודעים להבדיל בין ימיני לשמאלי, כלומר, בין מעלותי וחסרונותי. ה) נקבר וגו' — אני בודד באין רֵעַ. אף־על־פי שאינני במדבר, ואני קבור בביתי, כמו בתוך ארון. ו) אמסך וכו' — דמעותי מהולות בדמי, וייני מזוג בדמעותי. ז) אצמא לרע וכו' — נפשי צמאה לרֵעַ, אבל „אכילה טרם כלות צמאוני", כלומר, אמות בבודידותי, טרם אֶרְוֶה את „צמאוני" זה, כאלו מלמעלה מעכבים בעד השגת שאיפתי זו, כאלו השמים וכל צבאם מכדילים ביני ובין תאוַת־לבי. ח) אני יושב בין יענים אכזרים, בין סכלים ועקשים, החושבים, כי לבם כלב תחכמוני (עיין שמואל ב', כ"ג, ח'). ט) זה יחליק וגו' — זה ידבר חלקות ויניא ראש, כאלו משתתף הוא בצרתי, ונוהג בי בכבוד, כאמרו לי: „בי אדוני", „ובקרבו ישים ארבו". י) לא יאדימון וגו' — לא יאדימו פניהם, אלא אם יצבעו אותם בצבע תולעת השני, כלומר, אינם יודעים בושה. יא) בשאת משלי וכו' — הד"ר קלויזנר מבאר כך: רשב"ג הרגיז את המאמינים מבני דורו בפרושיו החפשיים לתורה, דרכו בפרשנות כה"ק היתה דרך האליגוריה של פילון ועל־כן הוא אומר: „בשאת משלי יריבון עמי כמו עם יָוָנִי" — האליגוריה היא באור על דרך המשל, והיא חוצאת מן הפילוסופיה היונית, שאינה סובלת נסים כפשוטם, וכמו מי שמשתמש במשלים לשם באור הנסים שבתורה אינו אלא יוני, ולא יהודי, ובנוגע ל„דבר שפת עם ונשמע, כי זה לשון אשקלוני" — הרי שירתו של רשב"ג היתה עדיין חדשה ובלתי מובנה, ועל־כן הרבו להתנפל עליה. יב) „קלשוני לשוני" — לשון נופל על לשון, לשוני חדה כחנית, ובה אלחם עמם. יג) פעמוני — קול שידי המצלצל כפעמון. יד) את דעת אלהים יתעכו כאובות וידעונים — האדוקים לא סבלו את חקירותיו בעניני־האמונה. על־דבר גורל ספרו הפילוסופי של רשב"ג „מקום חיים" — עיין להלן. טו) לא אשמח בחיי, אפילו אם יהיה טובי בין הבובים, ומרומים אשכן, כלומר, גם אנחל כבוד וגדולה; עֹשׁ, עֹשׁ — קבוצת כוכבים ידועה. טז) כל־זמן שאני חי, אוסיף לדרוש ולחקור בחכמה, ואקיים את מצות זקני שלמה המלך, שהורה ואמר „קנה חכמה, קנה דעת!".

„מה לך יחידה".

מַה־לָּךְ, יְחִידָה, תֵּשְׁבִי דוֹמָם כְּמֶלֶךְ בַּשְּׁבִי? כַּנְפֵי־רְנָנִים תֶּאֱסְפִי וּכְנַף יְגוֹנִים תִּסְחֲבִי? א)
כַּמָּה לְבָבִי יֶאֱבַל? כַּמָּה דְמָעוֹת תִּשְׁאֲבִי? דָּבַקְתְּ בִּיגוֹנֵךְ עֲדֵי קֶבֶר בְּתוֹכוֹ תַּחְצֹבִי.
סְגִרִי דַלָּתֵךְ בַּעֲדֵךְ עַד יַעֲבֹר זַעַם חֲכִי! הִנָּזְרִי מֵאַחֲרֵי חֵבֶל וְאַל תִּתְעַכְּבִי — — —
מַה־לָּךְ, אֲדָמָה בוֹגֶדֶת, תִּתְהַלְּכִי וּתְסוֹבְבִי? נַפְשִׁי בִּיְפִיֵּךְ מָאֲסָה, לַשָּׁוְא עָלַי תִּעְגְּבִי:

אַל תִּתְעִי, כִּי מֻחֶרֶת תִּקְחִי אֲשֶׁר תִּתְנַדְּבִי! — שׁוּבִי, יְחִידָתִי, לְאֵל, שׁוּבִי וְלִבֵּךְ שׁוֹבְבִי,
הִתְחַנְּנִי אֵלָיו וְגַם דִּמְעָה לְפָנָיו שַׁאֲבִי, אוּלַי יֵצוּ וַיִּשַּׁלְחֵךְ מִבּוֹר אֲשֶׁר בּוֹ תִּשְׁכְּבִי,
מִבֵּין אֲנָשִׁים בּוֹעֲרִים שֶׁתִּשְׁנְאִי וּתְאַבְּדִי, אִם תֹּא מְרִי, לֹא יֵדְעוּ אִם תִּצְדְּקִי אוֹ תִּכְזְבִי, ב)
אִם תִּכְתְּבִי, לֹא יֵדְעוּ אִם תִּמְחֲקִי אוֹ תִּכְתְּבִי. יוֹם תֵּצְאִי מִהֵם תְּנִי תוֹדָה וְעוֹלָה קָרְבִי, ג)
אִם תֵּצְאִי לִרְאוֹת אֱנוֹשׁ, אַל כְּאֱנוֹשׁ תֵּחָשְׁבִי. ד) דֹּמִי, יְחִידָתִי, לְאֵל, דֹּמִי וְאַל תִּתְעַצְּבִי,
קוּמִי וְגוּרִי בַּאֲשֶׁר תִּנָּדְעִי, תִּנָּקְבִי! — — ה) אִם תִּמְצְאִי מָצוֹק וְצַר, אַל תִּפְחֲדִי, אַל תִּרְהֲבִי! ו) —
שִׂימִי סְפָרַד אַחֲרֵי גַוִּךְ וְאַל תִּתְעַכְּבִי, עַד תִּדְרְכִי צֹעַן וְגַם בְּכָל וָאָרֶץ הַצְּבִי, ז)
שָׁם תִּדְרְכִי כָּל עוֹז וְשָׁם תִּנָּשְׂאִי, תִּשָּׂגְבִי! זִכְרִי שְׁלֹשָׁה נִתְּנוּ לָגוּר, וּבָהֶם חִשְׁבִי
אֵיתָן וְאִישׁ תָּמִים וְצִיר גָּם מִפְּנֵי יַד אֹיְבִי, חָסוּ בְּגָלוּתָם בְּשֵׁם צוּר בָּעֲרָבוֹת רֹכְבִי! ח)
אֶרֶץ יְרִיבִי, אַחֲרֵי תָּאַר בְּקַלְלַת בֶּן־אָבִי, ט) גְּפָרִית וְגַם מֶלַח וְאֵשׁ תֹּאכַל יְבוּלָהּ בַּעֲבִי, י)
אִי־לָךְ לְאֶרֶץ שִׂכְחִי יוֹם אַחֲרֵי תֵּעָזְבִי! אֵין לִי בְּקִרְבֵּךְ נַחֲלָה, אִם תֵּצְרִי אוֹ תִּרְחָבִי...

תַּאֲוַת־לְבָבִי לַנְּדוֹד עַד־אָן וּמוֹתִי תִּקְרְבִי! יא)

באורים. א) יחידה – כנוי לנפש; הציור שאול מן הצפור, שפעמים דרכה לאסוף אליה אחת מבניפיה, ואחת נגררת אחריה על־פני הארץ. ב) אם תדבר דבר, לא יבחינו בין צדק לכזב, ואם תכתב שיר, לא יבינו, מה שראוי להכתב או להמחק, כלומר, אין להם לב מבין להבחין בין טוב לרע. ג) קרבי – הקריבי. ד) במקומות אחרים יוקירו ערכך. ה) תודעי, תנקבי – תהיה מידועי־השם ונקובי־השם, כלומר, בנכר תתפרסם לשבח. ו) אל תרהבי – אל תפחדי. ז) צען – מצרים; מזכיר הוא כאן את המדינות, שהיו מקום תורה וחכמה, והוא השתוקק ללכת לשם. ח) המשורר מנחם את עצמו בזה, שגם אברהם (איתן) ויעקב (איש תמים) ומשה רבנו (צור) גלו מארצם מפני יד האויב לארץ נכריה ולא חדלו לבטוח באלהים, ואכן היה להם לסגן בגלותם. ט) ארץ יריבי, ארץ צרי ואויבי, והיא ספרד, תקולל אחרי צאתי בקללת ברק בן אבינעם, שקלל בשירתו עם דבורה את מרוז. י) בעבי – במעבה האדמה, כשהגרעינים עדיין ממונים בקרקע. יא) בדאי להעיר, שרשב״ג נתן לשיר החריף הזה סוגם ערבי, כדי שירגישוהו גם „הבוערים הסאראגוסיים", שאינם מבינים עברית כל צרכם. למשוררים, שבאו אחריו, היו הוספות ערביות לשירים עבריים – מעשה אמנות ושעשועים.

הפגישה עם הר״ן בגרנדה.

פרשת נדודיו של רשב״ג סתומה היא בשבילנו. כנראה, התעכב זמן מסוים בגראנדה ושמש את גאון הדור: את רב נסים בר יעקב מקירואן, שבא שמה להשיא את בתו לרב יהוסף בן ר׳ שמואל הנגיד. הר״ן השפיע על רשב״ג השפעה עצומה וחזק את לבו והפנה

את נפשו הגדולה על כל סערותיה והתלבטויותיה כלפי שמים; הפגישה הקצרה הזאת היתה בודאי אחד הגורמים של השנוי, שהתחולל בשנים ההן בלב משוררנו: הסערה קמה לדממה, ויצירתו קבלה אופי לאומי־דתי, והיסודות האנדיבידואליים נטשטשו בה לגמרי. אם אין ראיה לדבר, יש, לפי דעתי, סמך לדבר בחרוזים אלה:

שְׁאֵלָתִם עַל לְבָבִי: מִי תְּמָכוֹ? — וּבְרִבּוֹת הַתְּלָאָה — מִי סְמָכוֹ?
וְלֹא נָע, כִּי דְּפָקוּהוּ יְגוֹנִים, וְאֵיךְ עָמַד — וְיָגוֹן לֹא הֻפָּכוֹ?
וְאַל נָא תִּתְמְהוּ עַל־זֹאת, וּתְמָהוּ לְרֹב נִסִּים, אֲשֶׁר שָׁכַן בְּתוֹכוֹ.

היחוסים בינו ובין ר׳ שמואל הנגיד.

במהרה עזב את גרנדה ורצה לצאת את ספרד, השנואה עליו, אולם לא הוציא רצונו זה לפועל, אלא נדד בספרד גופה ממקום למקום. בימי נדודיו המרובים תמך בו ביחוד ר׳ שמואל הנגיד, שעמו נתקשר בקשרי־ידידות עוד בימי נעוריו. על־דבר היחוסים, ששררו בינו ובין הנגיד, יש לומר: ברוב שררי־התהלה, שכתב בן גבירול אל הנגיד, הפליג בתהלת ערכו ותכונות נפשו הנעלות, הדגיש את חכמתו הגדולה ומדותיו הטובות, אבל עבר בשתיקה על שירת הנגיד. ואין הדבר הזה מַתְמִיהַ: רשב״ג לא היה עלול להסכים, כי בכפיפה אחת עמו נמצא עוד משורר בעל־כשרון... בכל מצוקות נפש המשורר היתה לו האמונה בכחות־נשמתו הנעלים למקור של תנחומים, וביחוד הוסיפה לו אמץ ההכרה, כי הוא עולה בכשרונו השירי ובחכמתו על כל בני־דורו. על־כן נטה יותר לראות את המגרעות שבשירת־הנגיד, מאשר לגלות את מעלותיה. ובינתים נמצאו מקנאים, מלשינים ומחרחרי־ריב, ביחוד בין „משוררי־החצר", שהבאישו את ריחו של משוררנו בעיני הנגיד. בן־גבירול, שהיה זקוק לעזרת נדיבים, פנה אז אל הנגיד בשיר־הצמודקות:

תְּרִיבוּן אִישׁ, אֲשֶׁר לוּלֵי דְּמָעָיו — קִרְבָּיו בְּשַׁרְפוּ מֵאֵשׁ צְלָעָיו.
אֲמַרְתֶּם: „דֹּם וְהִתְאַפֵּק!" — עֲדֵי כִי בְּאֹרֶךְ הַנְּדוֹד כָּלוּ רְגָעָיו.
וְדַל מֵרֹב־חֳלִי עַד כִּי נְשָׂאוּ זָבוּב וּמָוְתוֹ בְּאַחַת מְזֹרוֹעָיו,
וְהֵמָּה בְּבָכְיָ תָמִיד, כְּאֵלּוּ פְּרַת־עֵינָיו, וְכִנֶּרֶת בְּמֵעָיו. — — —

רשב״ג לא היה מוכשר להכנע לפני מישֶׁהוּ, אפילו לפני נדיביו, והיות שבהרגשתו הדקה חָש, ששירת־הנגיד חסרה את ההרגשה החמה והבלתי־אמצעית, את הליריות האמתית, המתפרצת בסערות הרגש, לא כבש את יצרו ובטא את סוד נפשו בדברים קשים כגידים. ופעם, כשתאר רשב״ג „ליל אופל וענן", עבר פתאם אל גנוי שירתו של הנגיד וכתב בהתול חריף:

וְצִנָּתָה כְּמוֹ שֶׁלֶג־שְׁנִיר אוֹ כְּמוֹ שִׁירַת שְׁמוּאֵל הַקָּהָתִי

החרוז הזה נודע לנגיד והרגיז אותו במאד. הנגיד ענה על דברי־הלעג של בן־גבירול בשירים מלאים התמרמרות, שעשו רושם על משוררנו. רשב"ג כתב שיר־התנצלות ארוך ובקש את סליחת הנגיד, ואף כי ישב בעיר רחוקה מגרודה, בא מעצמו אל הנעלב, כדי להקריב לפניו את שירו „קום הזמן" „קרבן־חטאת על אשמתו".

המעשה הזה עורר אחר־כך את דברי־התוכחה של רמב"ע כלפי בן־גבירול, ש„נפשו הרגזנית" גרמה לכך, ש„נפשו האצילה" תזדקק ל„שיר מלא הכנעה, הראויה רק לאלהים יתעלה". רמב"ע רָמז בזה, שכשם שהחרוז הקשה היה שלא במקומו ומופרז בקשיו, רק אף ההכנעה היתה גדושה ומופרזת, אולם באמת גם בתוך דברי־ההכנעה יש חרוזים מלאי־גאון כאלה:

אַל תַּחְשֹׁב, כִּי צָלְלוּ אָזְנַי — יוֹם הַעֲלוֹת בָּם שַׁאֲנָנֶיךָ:
לוֹ רָצְתָה נַפְשִׁי לְהִתְבָּאֵשׁ, — אָז שָׂחֲקוּ מֵימֵי אֲבָנֶיךָ.

ובסוף השיר כתוב:

אַל תַּחְשְׁבֵנִי, כִּי בְרֹב־תִּקְוָה — אַפִּיל תְּחִנָּתִי לְפָנֶיךָ,
אוֹ מֵאֲשֶׁר יִירָאֶךָ לְפִי — לוֹ כוֹכְבֵי־שַׁחַק הֲמוֹנֶיךָ.

כלומר, התנצלותו לא באה לשם קבלת־פרס, וגם לא מיראתו מפני רדיפות הנגיד!

V

תאורי־טבע.

אף־על־פי שרשב"ג היה שקוע בעיקר בתחום מצוקותיו הנפשיות, והשירה היתה לו מעין „נאד בכות" „ושופר־מלחמה", בכ"ז אי־אפשר היה לו להסיח את דעתו מהדר־הטבע, ולפרקים היה משלב תאורי־טבע יפים בשירים הליריים שלו. ביחוד היו חביבים עליו השמים בלילות, כאשר היו „אהלי־חשך פרושים", וכוכבי־שחק רמזו לו „כרצים שואלים לקחת בשורה", דומה, שבלילות היה מתיחד עם נשמתו, ובשירו יש הרבה „נוקטורנית" עם הלך־נפש לֵילי...

בְּעֵת־לַיִל, וְהַשַּׁחַק נִקִּי־כָף, — א) — וְהַסַּהַר טְהוֹר־לֵבָב וּבָרוּ, ב)
נָהֲגֻנִי עֲלֵי אָרְחֵי תְּבוּנוֹת, — וְהוֹרַנִי בְּאוֹר הֹגוֹ וְהָרוּ, ג)
וְתָמַלְתִּי, בְּפַחֲדֵי מִתְלָאוֹת, — עֲלֵי אֹרוֹ, כְּאָב עַל בֶּן־בְּכוֹרוֹ. ד)
וְרוּחַ שָׁלְחָה בִי מִפְרְשֵׁי־עָב, — תְּפָרֵשׂ עַל־פְּנֵי סַהַר אֶפְרוֹ, ה)
כְּאִלּוּ אִוְּתָה זֶרֶם גְּשָׁמִים, — וְתִשָּׁעֵן לָעָב עַד כִּי תְקִירוּ, ו)
וְשַׁחַק הֶעֱטָה סַדְרוּת, וְסַהַר — כְּאִלּוּ מֵת, וְהֻצָּנֵן קְבָרוּ...
וּבַל אוֹתִיל, יְדִידַי, נַאֲקָוָה — לְאוֹר סַהַר, אֶשּׁוּן חֹשֶׁךְ הֲמִירוּ, ז)

וַאֲשַׁקִּיף עֵת יָגֵל פָּנָיו, וְאָגִיל — כְּגִיל עֶבֶד, אֲשֶׁר אָדוֹן זְכָרוֹ. ח)

באורים. א) נקי־כף – נקי כלו מעבים, אפילו מעב קטנה ככף איש (מ"א, י"ח מ"ד); באיוב ל"ו ל"ב כתוב: „על כַּפַּיִם כסה אור". ב) הלבנה התלויה באמצע הרקיע דומה, כאלו היא לב טהור וברור של השחקים. ג) הירח נהג אותי בדרך החכמה והורני את הדרך הישרה. ד) כפחדי מהתלאות, הצפויות לי תמיד. הרדתי גם הפעם על האור, כאב על בן בכורו. ה) ואמנם פתאם נשבה רוח בין מפרשי־עבים, שהליטו במסוה אפל את הסהר; אפר־מסוה. ו) כאלו אִותה הרוח לשפוך זרם גשמים, ועל־כן נשענה לעב, עד אשר צננה והזילה את מימיה. ז) ועתה אחרי כל הבא עלי, לא אקוה עוד לאור הסהר, אשר אישון חשך הֵמירו, ובא תחתיו. ח) כשאני רואה, שהירח מגלה לי פנים רגע אחד מבין העבים, אשיש לקראתו, כשמחת עבד, אשר זכר אותו אדונו.

ה„נוקטורנה" הזאת כאלו אומרת, שרצה המשורר למצוא מנוחה בחיק הטבע, אולם גם בה אין תקומה לכל „נקי־כף וברר־לבב"...

„עבי־שחקים".

ביחוד נחמד הוא השיר „עבי־שחקים", המתאר סוף־הסתו ותחלת־האביב.

עָבֵי־שְׁחָקִים כַּשְׁוָרִים גָּעוּ, — כִּי הַסְּתָו זָעַף וּפָנָיו רָעוּ,
וּכְמוֹ תְרָנִים יִרְדְּפֵם סַעַר, כְּמוֹ — סְרָנִים בְּקַרְנֵי־יוֹבְלִים תָּקָעוּ, א)
וּבְנֵי־שְׁחָקִים בָּעֲרָפֶל תָּעוּ, — אַף כּוֹכְבֵי־בֹקֶר בְּאוֹרָם לָעוּ. ב)
שֶׁמֶשׁ נָשָׂאם עַל כְּנָפָיו עַל־פְּנֵי — אֶרֶץ, וְעֵת כִּי נִבְקְעוּ־נִבְקָעוּ. ג)
פַּחֵי־גְשָׁמִים רִקָּעָם רוּחַ, וָעָב — קֶצֶץ פְּתִילִים עַד־שְׁאוֹל נָגָעוּ. ד)
הוּא הִרְוָה, נָחַת גְּדוּדֶיהָ וְגַם — הַכִּין תְּלָמֶיהָ עֲדֵי נִזְרָעוּ, ה)
גָּלָה יְבוּל הָרִים אֲשֶׁר נִסְתָּר, כְּמוֹ — סוֹתוֹת יְדָעָם אִישׁ וְלֹא נוֹדָעוּ. ו)
כָּל הַסְּתָו בָּכוּ עֲנָנָיו עַד אֲשֶׁר — חָיוּ עֲצֵי שָׂדֶה אֲשֶׁר גָּוָעוּ.

באורים. א) מראה העבים, הנשואים על כנפי־רוח, כמראה אניות־תורן, אשר ירדפן הסער, וקולות הרעמים הם כקולות הסרנים – רבי החובל – התוקעים בקרני היובלים, בהתחולל על הים סערה. ב) צבאות־השמים תעו בערפל, אף כוכבי־בקר יחד עם אורם נתבלבלו ונשמטו על־ידי העבים. ג) עם צאת השמש עלו העבים, כאלו שמש נשאם על כנפיו, ובאשר נבקעו העבים – „נבקעו", ונתגלו פני הארץ. ד) הרוח רקע את פחי־הגשמים (העבים), והעבים קוצצו לפתילים, לקליחי־גשם ארובים, הנוגעים עד שאול, עד לב האדמה. ה) ערי־נזרעו – עד שהוכשרו לזריעה. ו) נגלו העשבים, שהיו נסתרים קורם באדמה, כמו סודות כמוסים. שיודע האיש על מציאותם, אבל לא את מקומם.

רמב"ע מזכיר לשבח את שירי־האהבה של רשב"ג, אבל הללו לא הגיעו אלינו לדאבוננו; במקומות מעטים בשיריו נמצאים אי־אלו רשמים ורמזים לאהבה, וגם שנים־שלשה שירי־אהבה קלושים משלו ידועים לנו, ובכל אלה דומה, שלא היה רשב"ג משורר האהבה. גם שירת־היין לא מצאה בבן־גבירול גואל חזק. ובכל־זאת נמצאו ממנו שירים אחדים בשבח המשקה הזה, והטוב והנאה שבהם הוא השיר ההתולי „ככלות ייני" — שיר־לעג על משה הכילי, שהזמינו לסעודת־פורים ונתן לו מים במקום יין.

„ככלות ייני".

כְּכְלוֹת יֵינִי, תֵּרַד עֵינִי — פַּלְגֵי מַיִם, פַּלְגֵי מָיִם!
שִׁבְעִים הֵמָּה הַגִּבּוֹרִים, וַיַּכְחִידוּם תִּשְׁעִים שָׂרִים, א)
שָׁבְתוּ שִׁירִים, כִּי פִי שָׂרִים מָלֵא מַיִם, מָלֵא מָיִם!
לֶחֶם לָאוֹכֵל אֵיךְ יִטְעָם, אוֹ אֵיךְ מַאֲכָל אֶל חֵךְ יִנְעָם,
עֵת בְּגִבְיעִים לִפְנֵי הָעָם יְתֵן מַיִם, יְתֵן מַיִם?
מֵי יַם־סוּף בְּן־עַמְרָם הוֹכִיש, וְיֹאוֹרֵי מִצְרַיִם הִבְאִישׁ,
אָכֵן פִּי זֶה מֹשֶׁה הָאִישׁ יַזֵּל מַיִם, יַזֵּל מַיִם!
הִנְנִי רֵצֵ לַצִּפַּרְדֵּעַ, עֲמָה אֶזְעַק וַאֲשַׁוֵּעַ,
כִּי כָמוֹהָ פִּי יוֹדֵעַ שִׁיר הַמַּיִם, שִׁיר הַמָּיִם!
נָזִיר יִהְיֶה לִפְנֵי מוֹתוֹ, כְּבְנֵי־רֵכָב תִּהְיֶה דָתוֹ, ב)
יִהְיוּ בָנָיו וּבְנֵי בֵיתוֹ שֹׁאֲבֵי מַיִם, שֹׁאֲבֵי מָיִם!

גאורים.

א) יין בגימטריה שבעים, ומים בגימטריה תשעים, כ"ומר המים המחידו ארבע כוסות היין וגבורתו. ב) בני רכב היו נזירים מן היין.

שירת־החול של בן־גבירול היא לירית ומשמשת אספקלריה נאמנה לזעזועי נשמתו, לעליותיה וירידותיה, לכשלונותיה ונצחונותיה. שירי־החול של רשב"ג מאוחדים במוטיביהם החוזרים ונשנים בציורים שונים, והם מהוים כעין פואימה דרמטית ונראים כמונולוגים של הגבור הראשי שלה. לפנינו אישיות כבירה, טרגית, החותרת בכחותיה העצומים אל מטרה מרוממה ומתחבטת ברשת־המציאות, נלחמת ומניפה בכל פעם את שוט הסטירה על החברה בת־זמנה, על האנשים המצומצמים, המרפים את רוחה ומפריעים בעד התגשמות אידיאליה, בועטת ומתמרמרת, עולה ויורדת, אבל אינה נכנעת, כי־אם מתלבטת בין השמים והארץ... לפנינו פרשת חיים מבהילים: נפש מחוננה ועילאית בגוף מתמוטט מרזון ומחלה, גאון־הדור סובל דחקות ועוני, יתמות ובדידות, ומוקף הוא שנאת־הבריות ודבת־עם; אדם גאה ואציל, ומצפה הוא למתנת אחרים, שאיפות נשגבות נתונות בצבת תנאים קשים ואכזרים, לפנינו התהום הפעורה תמיד לרגלי הגבור האידיאלי־הטרגי... השירה הלירית

של בן־גבירול אינה הוגה נכאים, אלא קובלת ומוחה נגד העָוֶל שבהיים, נגד „הזמן" (קרי: הגורל) המסתולל מאז ומעולם בענקי־הרוח דוקא, היא ספוגה גם יגון וכאב וגם מרי וכעש וטבועה בחותם ה "Welt Schmerz" המודירני, הבירוני... אופיני הוא, שבשירי־החול שלו הפיסימיות היא כולה חולונית, ואין בה מנמוקי־הדת וחשבונות־התשובה, אלא כולה היא מלחמת־גבורה ומחאה עזה ונמרצה; בן־גבירול מתיחש על משפחת איוב ופרומתיאוס ושאר „המרדנים" הגדולים, שקמו לאנושות, וגורלו היה כגורלם — להופיע בעולם שלא בזמנם:

מָה אַאֲרִיךְ שִׂיחִי? וְתֵבֵל הָיְתָה
טוֹבָה, אֲבָל בְּאַחֲרוֹנָה בָּאתִי!...

V

שירת־הקודש: המוטיבים הלאומיים.

אנו נצתקים משירי־החול של רשב"ג, הנתונים כמעט כולם בתחום החויות הפרטיות־האישיות והמציגים לפנינו את המשורר כאנדיבידואליסטן קיצוני, גא ויהיר ומשולל כל זיקה לצבוריות, ואנו עוברים אל שירת־הקודש שלו, ולפנינו מופיע משוררנו בדמות אחרת לגמרי, וקודם כל כאחד הסובלים והחולמים הלאומיים, שנשא בלבו את יגון כנסת־ישראל וחלם את חלומה הנצחי — חלום הגאולה. המשורר האומלל, שימי חייו המעטים היו שלשלת ארוכה של תלאות ופגעים, יסורי גוף ונפש, נדודים וטלטולים, המשורר האציל בעל ההרגשה הדקה — חָש בכל תוקף האסון הלאומי של עמו, בכל גודל המרירות של הגלות המזוהמת, ואת נפשו הסעירו גלי אהבה וחמלה, צער ויגון, ספקות ואמונה, וכל אלה נשתפכו בשפע אל שיריו הדתיים־הלאומיים המרובים.

גאולות.

1

גאולות: „שביה שביה עניה".

„שִׁבְיָה־עֲנִיָּה בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה לְקוּחָה לְאָמָה לְאָמָה מְצָרִיָּה, א)
מִיּוֹם עֲזַבְתָּהּ, לָךְ הִיא צוֹפִיָּה— הָשֵׁב שְׁבוּתָהּ, רַב הֲעַלִּילִיָּה,
וְאִם עֲשִׁירִיָּה תִּהְיֶה שְׁלִישִׁיָּה, ב) וְחִיש קַל מְהֵרָה יְבַשְּׂרָהּ בְּאֵלִיָּה:
רָנִי, בַּת־צִיּוֹן, הִנֵּה מְשִׁיחֵנוּ — לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ?!
לְכָל תְּכֵלָה יֵשׁ קֵץ, וְאֵין קֵץ לְפִרְצִי, כָּלוּ שְׂנוֹאַי, וְאֵין מְתֹם לְמַחֲצִי,
שָׁכַנְתִּי בְגָלוּת טְבוּעָה בְּבָצִי, וְאֵין תּוֹפֵשׂ מָשׁוֹט אֲנִיָּה לְהוֹצִיא.
עַד אָנָה ה' תַּאֲרִיךְ קְצִי? מָתַי קוֹל הַתּוֹר יִשָּׁמַע בְּאַרְצִי?

שִׁמְךָ עָלֵינוּ נִקְרָא, אַל תַּנִּיחֵנוּ: לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ?
מְחוּצִים וּלְחוּצִים, סוֹבְלֵי מַעֲמָס, בְּזוּזִים וּגְזוּזִים, נְתוּנִים לְמִרְמָס
עַד אָנָה ה׳ אֶזְעַק חָמָס וּלְבִבִי בְקִרְבִּי הִמֵּס יִמָּס?!
זֶה כַּמָּה שָׁנִים עוֹבְדִים לָמַס: יִשְׁמָעֵאל כְּאַרְיֵה, וְעֵשָׂו כְּחַחְמָס,
זֶה יַנִּיחֵנוּ, וְזֶה יִקְחֵנוּ — לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ?״
—״הַקּוֹלֵךְ זֶה הַקּוֹל, גּוֹלַת אֲרִיאֵל? ג) צְלֹזִי וְצַהֲלִי, בְּתוּלַת יִשְׂרָאֵל,
לְעֵת הָרְשׁוּם בְּסֵפֶר דָּנִיֵּאל. ד) וּבְעֵת הַהִיא— יַעֲמֹד מִיכָאֵל
וְיִקְרָא עַל הָר: „וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל״. אָמֵן וְאָמֵן — כֵּן יַעֲשֶׂה הָאֵל.
כִּימוֹת עֲנִיָּתֵנוּ כֵּן תְּשַׂמְּחֵנוּ — לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ?

באורים. א) גאולה זו חתימתה „שלמה״ בראש הבתים וגם בראש ד׳ החרוזים הראשונים; מכורה לאמה, וגברתה היא אמה מצרית, כלומר, ישמעאל בן הגר השפחה המצרית. ב) ואומה זו, שנשארה מעם מהרבה, רק חלקה העשירי (על דרך הכתוב ישעיהו ו׳ י״ג), תהיה שוב שלישיה — גברת חשובה: שליש — שר. ג) מכאן ואילך תשובת הקב״ה, אריאל בני לישראל. ד) דניאל י״ב א׳.

2

„שְׁכוּלָה, אֲכוּלָה לָמָּה תִּבְכִּי, הַנּוֹאַשׁ לִבֵּךְ מֵאֲשֶׁר תִּחְכִּי?״ א)
„קְצִי נִמְשַׁךְ וְאָרֹךְ חָשְׁכִּי״ —„הוֹחִילִי, עֲנִיָּה, כִּי־עוֹד מְעַט, כִּי
אֶשְׁלַח מַלְאָךְ לְפָנַוּת דַּרְכִּי, וְעַל הַר צִיּוֹן אָנְסֹךְ מַלְכִּי,
יָבוֹא מְבַשֵּׂר לְפַנּוֹת שְׁבִילֶךָ אִמְרוּ לְצִיּוֹן ה׳ מָלָךְ,
הִנֵּה מַלְכֵּךְ יָבוֹא לָךְ!״
„לְאֵלִי, אֵלִי, כַּמָּה אֵיחָל, וְעַד־אָן תִּמְשֹׁךְ גָּלוּת הַחֹל, ב)
וּבְנֵי רָחֵל גְּזוּזִים כְּרָחֵל? וַאֲנִי בְּכָל־זֹאת תָּמִיד אֲיַחֵל!״
„הוֹחִילִי, עֲנִיָּה, לְפוֹדָה וּמוֹחֵל, כִּי לֹא לָעוֹלָם אֲנִי בָךְ בוֹחֵל,
עוֹד מְעַט וְהָיִית לִי וַאֲנִי לָךְ — אִמְרוּ לְצִיּוֹן ה׳ מָלָךְ וגומר.
„מָתַי יִקְרַב אַרְמוֹן זָרִים מָתַי תִּסְתּוֹר? ״ג) „הוֹחִילִי, עֲנִיָּה, לְמַחֲסֶה וּמִסְתּוֹר,
כִּי לָךְ אִשִּׁים מַרְפֵּא וּמַעְתּוֹר ד) וְיִפְרַח כַּפְתּוֹר ה) כְּיוֹם אִי כַּפְתּוֹר,

וְיָצִיץ בְּמִצְחָךְ צִיץ אֲשֶׁר הֻשְׁלַךְ— אִמְרוּ לְצִיּוֹן ה׳ מָלָךְ וגומר.
„הַמּוֹנִי לְפָנִים בְּפַחַת נִטְבָּע, וּמִנֹּף וּבְבֶל בְּקֶרֶב נִתְּבָע;
הָיִיתִי אֲנִי כְּעֵיט נִצְבָּע, נִקְבְּצוּ עָלַי מַלְכִיּוֹת אַרְבַּע,
תֹּאכַל בְּשָׂרִי וְעוֹד לֹא־תִשְׂבַּע!״ ז) „הוֹחִילִי, עֲנִיָּה, לְצוּר, אֲשֶׁר נִשְׁבַּע,
כִּי בוֹא יָבוֹא דּוֹד אֲשֶׁר הָלַךְ— אִמְרוּ לְצִיּוֹן ה׳ מָלָךְ וגומר.

באורים. גאולה, חתימתה „שלמה״ בראשי הבתים וגם בחרוז א׳ „שכולה, למה״, ערובה היא בדרך שיחה בין כנסת ישראל, הקובלת על קושי השעבוד ואורך הגלות, ובין הקב״ה, המדבר אליה תנחומים, תשובת הקב״ה מתחלת בכל בית במלת „הוחילי״. ב) עובדיה א׳, כ׳. ג) תסתור — תהרוס. ד) חנינה ורצוי. ה) כפתור — כנוי להיכל; ו) ירמיהו מ״ו, ד׳. ז) המוני לפנים — עמי לא פעם בפחות נמבע, אלא שבכל פעם נפרע הקב״ה משונאיהם: מנוף (מצרים) ומבבל, אבל עתה הריני עדיין בגלותי, וארבע מלכויות נקבצו עלי; קודם הייתי כעיט נצבע, בעוד המחליף את עורו ומתחדש, ובעת הריני לשלל לעום, האוכל בלי־הרף את בשרי, ולא ידע שבעה.

3

שְׁנוֹתֵינוּ סָפוּ בְדַלּוּת וּבְקַלּוּת, א) לְאוֹר נְקָוָה—וְהִנֵּה בוּז וְשִׁבְּלוּת! מָשְׁלוּ בָנוּ עֲבָדִים, וַאֲנַחְנוּ בְּכֶלֶא הוֹשִׁיעָה, ה׳, כִּי בְךָ אֱיָלוּת! ב) לְמַעַן שִׁמְךָ, ה׳, עֲשֵׂה לְטוֹבָה אוֹת— ה׳, עַד מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת?
לָקְחוּנִי זַדִּים לְנַחֲלַת אֲחוָּה, אָזְלַת יָדִי, וְיָדָם עַזָּה; הָיִיתִי לְבוּזָה, לְשִׁמָּה וּלְמִזָּה ג.
נֶאֱלַמְתִּי כְּרָחֵל לִפְנֵי גּוֹזְזָהּ, עַד יַשְׁקִיף וְיִרְאֶה ה׳ צְבָאוֹת— ה׳, עַד מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת?
מָשַׁל בִּי שֵׂשֵׂךְ עַד אֲשֶׁר קָרַס, ד) לְכָדַנִי שֵׂעִיר וְיָוָן וּפָרַס, הֶפִיצוּנִי בְּעֵילָם, מֶשֶׁךְ וְתִירָס, ה)
וְגַם עוֹד יִשְׂמָעֵאל הָרַס וְגָרַס, הֲרֵי שִׁשִּׁים וְאַחַת וְאַרְבַּע מֵאוֹת, ו) ה׳, עַד מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת?
הֵן כָּל אֵלֶּה אִם מָשְׁלוּ בִי, מִמְּךָ, אֱלֹהַי, לֹא נוֹאַשׁ לִבִּי, יַעַן כִּי אַתָּה אֱלֹהֵי אָבִי,
תָּשׁוּב, תְּרַחֵם וּתְרַפֵּא כְּאֵבִי, שֶׁכְּחוּנִי יְשׁוּעוֹת צָרוֹת הַבָּאוֹת. ז) ה׳, עַד מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת?
הֶשְׁבּוֹן קֵץ רִאשׁוֹן לְאַבְרָהָם נִפְתָּר, זְמַן קֵץ שֵׁנִי לִירְמְיָהוּ הָתָר, קֵץ הַשְּׁלִישִׁי מִכָּל עֵינוֹ נִסְתָּר, ח)
יְשׁוֹטֵט כָּל דּוֹרֵשׁ וַיְחַשֵּׁב כָּל תֹּר, ט) וְנֶעְלַם הֶחָזוֹן, וְנֶעְדְּרוּ הַמַּרְאוֹת; ה׳, עַד מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת?

באורים. א) גאולה, חתימתה בני״ל, ולבסוף „חזק״. ב) אילות — כח, משגב. ג) שמה ומזה — שמות אלופי אדום, בראשית ל״ו, י״ה. ד) ששך — ה׳ מלך וגומר.

בכל, ירמיה כ"ה, כ"ו; עד אשר קרם – עד אשר כרע ונפל, לפי הכתוב „קָרַע בל, קרס נבו", ישעיה מ"ו, א', ד) משך ותירם – בני יפת, בראשית י', ב'. ו) טנין השנים הוא כאן מראשית שלטון המכלמים. ז) הצורות הבאות שבחוני את הישועות משלעבר. ח) קץ הגלות הראשונה נפתר ונגלה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים, קץ גלות בבל הותר ונגלה לירמיהו ספי הגבורה. מ) כל תָּר והוקר מחשב חשבונות כדי לדעת את הקץ לגלותנו עתה, אבל בכדי...

השיחות בין כנסת־ישראל והקב"ה תופסות מקום חשוב בפיוט הדתי־הלאומי הספרדי; מקורן: כידוע, הוא בספרות־האגדה, אולם רשב"ג הכניס אותן אל אוצר שירת־ישראל, ובדרכיו הלכו הרבה משוררינו בימי־הבינים, ביחוד רבי יהודה הלוי. קול יגון עמוק וחרישי בוקע ועולה מתוך השיחות והטענות האלה, איזו צניעות אנטימית פועמת בתוכן. אין בהן התמרמרות גַאוָתִנית, מחאה וזעף, אלא שאלה כלפי מעלה בלבד, שאלה חודרת, שבה צרורים כל הצער וכל התרעומות, הספקות המרים, הנוקבים ותוססים ומביאים לידי יאוש. נדמה, כי בשירה זו אנו שומעים הדים של בת־הקול היוצאת מהר־חורב ומנהמת כיונה, קול רחל אמנו המבכה על בניה, קול המקוננים הראשונים על חורבן בית־המקדש. הלשון היא קלה ופשוטה, לשון הדברים היוצאים מן הלב, המשלים והמליצות בהירים וקצרים וצובתים את הנשמה, המוטיבים הם: העֹול הנעשה לאומה על־ידי „פריצי־חיות", הפליאה בדרכי־ה', שעזב את עמו, ולבסוף הצפיה לגאולה. ה„גאולות" של רשב"ג יש שהן מסתיימות בסימן השאלה ומעידות על המבוכה הגדולה, שתקפה את טובי־האומה, בראותם, שאין קץ לגלות החשכה, ויש שהנעימה האחרונה בהן היא בטחון ותקוה לאחרית, ויש שהקב"ה מופיע לבסוף בכבודו ובעצמו ומנחם את האומה המקוננת... הפיוטים האלה נתחבבו על בני־הגולה, שקראו אותם במשך דורות רבים בדמעות רותחות, בלב קרוע ומורתח, כי בהם מצאו הבעה שלמה גם לכאבם ותרעומותיהם וגם לגעגועיהם ואמונתם בגאולה. בן־גבירול היה פרקליט גדול לאומה והרצה בסגנון עממי את מצבה בקרב הגוים, את סבלותיה וצעקתה לאלהים, וביחד עם האומה נשא נפשו אל קץ הפלאות, שנעלם לדאבוננו מכל אדם. כידוע, נמנה רשב"ג על מחשבי־הקצים ודרש במופלא ממנו. — בדרך כלל יש לומר, שב„גאולות" אין הסערה וההתקוממות שבשירת־החול שלו, ובמקום שולטות דממת־העצב והשתוחחות הנפש, הנכנעת לגורל ומצדיקה את הדין. בשירת־החול שלו אנו רואים אותו בכל מלוא קומתו האישית, כשהוא מדבר בגאוה יתירה ובשאט־נפש על העולם הבזוי והנמאס, „קן־התלאות", הוא מאשים את „האדמה" שחטאה לפניו, והוא יורק בפניה ומדגיש, שאינה ראויה לאורו, ועל־כן לקתה בעורון... הוא והעולם הם שני כחות נגודיים, המתנצחים ונלחמים זה בזה. כך תופס משוררנו ביחידות, בתור

פרט, אולם בתור חלק מהכלל, בתור בן־האומה וסנגורה לפני האלהים הוא מתמוגג בדמעות, משפיל את עיניו ומתופף על הלב: „חטאנו"...

אהבות.

1

אהבות; „שוכב עלי מטת זהב".

שׁוֹכֵב עָלַי מִטַּת — זָהָב בְּאַרְמוֹנִי! מָתַי יְצוּעֶיהָ — תָּכִין לְאַדְמוֹנִי? א)
לָמָּה, צְבִי נֶחְמָד, — תִּישָׁן — וְהַשַּׁחַר עָלָה כְנֵס עַל־רֹאשׁ — שְׁנִירִי וְחֶרְמוֹנִי?
מֵעַל פְּרָאִים סוּר, — וּנְטֵה לֵיצַלַּת־חֵן: ב) אֲנִי טוֹב לְכִמּוֹתֶךָ, — וְאַתָּ טוֹבָה לְכָמוֹנִי...
הַבָּא לְאַרְמוֹנִי, — יִמְצָא בְמַטְמוֹנִי עָסִיס וְרִמּוֹנִי, — מוֹרִי וְקִנְמוֹנִי!

באורים. א) אתה ה', השובן כהיכל בין כרובי־הזהב, מתי תכין את יצועיה של המטה למשית בן דוד, שנאמר בו „אדמוני עם יפה עינים" (ש"א, מ"ו, י"ב)? ב„אהבה" זו כאלו מקופלת האגדה המצויה על דבר בן־המלך שנפרד מאהובתו, ותרדמה נפלה עליו... ב) פראים – רמז לישמעאל; יעלת־חן – כנוי לכנסת ישראל.

2

„שַׁעַר אֲשֶׁר נִסְגַּר, — קוּמָה, פְּתָחֵהוּ, — וּצְבִי אֲשֶׁר בָּרַח — אֵלַי שְׁלָחֵהוּ!
לְיוֹם בּוֹאֲךָ עָדַי — לָלוּן בְּבֵין שָׁדַי, — שָׁם רוּחֲךָ הַטּוֹב — עָלַי תְּנִיחֵהוּ!
—„מַה־זֶּה דְּמוּת דּוֹדֵךְ, — כִּלָּה יְפֵה־פִיָּה, — כִּי־תֹאמְרִי אֵלַי: — „שְׁלָחָה וְקַחֵהוּ!"?
—„הַהוּא יְפֵה־עַיִן, — נֶחְמָד וְטוֹב־רֹאִי, — דּוֹדִי וְרֵעִי זֶה, — קוּם נָא מְשָׁחֵהוּ!"

3

שָׁלוֹם לָךְ, דּוֹדִי, — הַצַּח וְהָאַדְמוֹן! — שָׁלוֹם לָךְ מֵאֵת — רַקָּה כְּמוֹ רִמּוֹן,
לְקָרַאת אֲחוֹתֶךָ — צֵא־נָא לְהוֹשִׁיעָה, — וּצְלַח כְּבֶן־יִשַׁי — לִכְבֹשׁ בְּנֵי־עַמּוֹן!
—מַה־לָּךְ, יְפֵה־פִיָּה, — כִּי תְעוֹרְרִי אַהֲבָה, — וּתְצַלְצְלִי קוֹלֵךְ — כִּמְצַלְצְלֵי־פַעֲמוֹן?
הָעֵת אֲשֶׁר תַּחְפֹּץ — אַהֲבָה־אֲחִישֶׁנָּה — עִתָּהּ—וְעָלַיִךְ — אֵרֶד כְּטַל חֶרְמוֹן...

4

שַׁחַר עָלָה אֵלַי — דּוֹדִי, וְלֵךְ עִמִּי, — כִּי צָמְאָה נַפְשִׁי — לִרְאוֹת פְּנֵי אִמִּי!
לָךְ אֶפְרְשָׂה מִטּוֹת — זָהָב בְּאוּלַמִּי, — אֶעֱרוֹךְ לָךְ שֻׁלְחָן, — אָשִׂים לָךְ לַחְמִי.
מְזֻרָק אֲמַלֵּא לָךְ — מֵאֶשְׁכְּלוֹת כַּרְמִי, — תִּשְׁתֶּה בְּלֵבָב טוֹב, — יִיטַב לְךָ טַעֲמִי.
הִנֵּה בְּךָ אֶשְׂמַח — שִׂמְחַת נְגִיד עַמִּי: — בֶּן־עַבְדְּךָ יִשַׁי — הוּא רֹאשׁ לְבֵית־לַחְמִי.

הפיוטים „אהבות" דומים בפשטות לשונם, בקצורם, ובצמצום־תמונותיהם אל ה„גאולות" ונבדלים מהם בתכנם. „אהבות" — אלה הן שירי־אהבה דתיים, שענינם לפי פשוטם דברי אהבה וידידות בין חושק וחשוקתו, אולם כונתם לכנסת־ישראל, המתגעגעת לגאולה. המשלים, המליצות והתמונות שאובים מ„שיר השירים", אשר הפרשנות האליגורית העתיקה העלתה למעלת רומן אלהי בין השוכן בשמים ועמו הנבחר. ב„אהבות" אין רוח הנכא־ם של היגון העמוק של האומה, אין קובלנות והתמרמרות, אין עצב ושפלות וצניעות, אין אותם הקוים העגומים, המציינים את ה„גאולות". „האהבות" הן שירי הדבקות העזה של האומה באלוהיה ועז אמונתה בעתיד הפלאות; „האהבות" רוויות הן תמונות־דודים, עדנת־ההתרפקויות, רגש חיוני, עגבנות ופזיזות חנניות. נפלא הוא, שהמשורר הסובל, שהמעיט להשתמש במניעי־דודים בשירת־החול שלו, דוקא הוא שר שירי־עגבים מיסטיים בנוסח „שיר השירים"!

הערכה.

קשה לדעת, אם היה רשב"ג הראשון, שיצר את הסוג הפיוטי הדתי הזה, אולם בעקבותיו הלכו המשוררים הבאים עד רבי ישראל נג'ארה. גורל „האהבות" לא דמה לזה של „הגאולות" ושאר פיוטיו הלאומיים. „הגאולות" נתקבלו בכל קהלות־ישראל ונכנסו גם אל „סדורי" היהדות האשכנזית־הצרפתית, ומשם הגיעו אח"כ אל „סדורי" מנהג פולין וליטא, אולם ה„אהבות" נשתמרו רק בחוג המצומצם של היהדות הספרדית וב„סדורי" יהודי־המזרח, הקרובים ברוחם לספרדים.

אל סוג השירה הלאומית של רשב"ג נכנסים גם הרבה מ„פזמוניו" ו„סליחותיו", שנתקבלו בכל תפוצות הגולה, כמו: „שעה נאסר", „שופט כל הארץ" וכאלה.

VII

שירת־היחיד הדתית של רשב"ג.

שירת־היחיד הדתית היא מיטב הפיוט הדתי של רשב"ג, הנקודה התכליתית של חייו ויצירתו. גם שירה זו היא אינדיבידואליסטית, אלא שמתרוממת היא למעלה מהענינים הארציים, מהקנאה והשנאה ומכל האסונות הארעיים ומשתפכת היא בהמון געגועיה וכסופיה העליוניים בחיק האלהות. השירה הזאת מלמדת אותנו, שברגעי־העליה היה משוררנו מסיח את דעתו מטרדות החיים, מכל סבלותיו ועלבונותיו, היה שוכח גם את צער האומה, ואז היה מתמכר כלו לחויותיו הדתיות הנאצלות ואומר שירת־היחוד של האדם המאמין, המתבודד עם אלהיו. שירה זו אמנם נעוצה היא במקורות של המסורת הלאומית: במזמורי־היחיד שבתהלים, בדברי־איוב, בפרקי־אבות וכדומה, ובכל־זאת משמיעה היא את המית־הנפש של משוררנו, מבטאה את רגשותיו הדתיים, מגלמת את חזיונות־דמיונו ומאירה

באור עליון את אישיותו הכבירה. את מיטב המוטיבים השיריים־הדתיים של רשב"ג אנו מוצאים ב„רשויות" הנפלאות שלו.

„רשויות": „שפל־רוח".

בשירים הדתיים של בן גבירול מפליאה אותנו קודם כל הענוה הגדולה, המגעת לידי־כך, שהמשורר הגאה מרגיש את עצמו בפני אלהים, „כתולעת קטנה באדמה":

שְׁפַל־רוּחַ, שְׁפַל־בֶּרֶךְ וְקוֹמָה, אֲקַדְּמְךָ בְּרֹב פַּחַד וְאֵימָה,
לְפָנֶיךָ אֲנִי נֶחְשָׁב בְּעֵינַי כְּתוֹלַעַת קְטַנָּה בָּאֲדָמָה,
מְלֹא־עוֹלָם, אֲשֶׁר אֵין קֵץ לְגָדְלוֹ! הֲכְמוֹנִי יְהַלֶּלְךָ? וּבְמָה?
הַדֶּרֶךְ לֹא יְכִילוּן מַלְאֲכֵי־רוֹם, וְצַל אַחַת אֲנִי כַּמָּה וְכַמָּה!
הֲטִיבוֹתָ וְהִגְדַּלְתָּ חֲסָדִים, וְלָךְ תַּגְדִּיל לְהוֹדוֹת הַנְּשָׁמָה.

ברשות זו הענוה מכריחה את המשורר להתנצל על עזותו, שהוא שופך לפני ד' את שיחו ועוד מהללו בשיריו. הוא עומד נרעש ונפחד לפני הדר ה' צבאות ושואל: „הכמוני יהללך? ובמה?"...

„שחי לאל, יחידה"!

אולם למרות כל שפלותו של האדם, יש לו האפשרות להתרומם אל מדרגת־האלהות, כי לו נשמה אצולה מאלהים, היונקת מן השפע העליון של המצוי הראשון, ועל כן היא דומה לו, כביכול, ויכולה להשיגו בתפיסתה העליונה, אם רק תתפשטי מהבלי העולם הגשמי:

שְׁחִי לָאֵל, יְחִידָה הַחֲכָמָה, וְרוּצִי לַעֲבֹד אוֹתוֹ בְּאֵימָה!
לְעוֹלָמֶךָ פְּנִי לֵילָךְ וְיוֹמָם, וְלָמָּה תִרְדְּפִי הֶבֶל, וְלָמָּה?
מְשׁוּלָה אַתְּ בְּחַיָּתֶךָ לְאֵל־חָי, וְכַאֲשֶׁר נֶעְלַם — אַתְּ נֶעֱלָמָה.
הֲלֹא אִם יוֹצְרֵךְ טָהוֹר וְנָקִי, דְּעִי, כִּי כֵן טְהוֹרָה אַתְּ וְרָמָה.
הַסִּין יִשָּׂא שְׂחָקִים עַל זְרֹעוֹ, כְּמוֹ תִשְׂאִי גְוִיָּה נֶאֱלָמָה.
זְמִירוֹת קַדְּמִי, נַפְשִׁי, לְצוּרֵךְ, אֲשֶׁר לֹא שֵׁם דְּמוּתֵךְ בָּאֲדָמָה!
קָרְבִי, בָּרְכוּ תָמִיד לְצוּרְכֶם, אֲשֶׁר לִשְׁמוֹ תְּהַלֵּל כָּל נְשָׁמָה!

„שאלוני שעפי התמהים". והנשמה משתוקקת תמיד אל צור מחצבתה:

שְׁאֲלוּנִי שְׁעַפֵּי הַתְּמֵהִים: לְמִי תָרוּץ בְּגַלְגַּלֵּי גְבוֹהִים?
— לְאֵל חַיֵּי תְּשׁוּקַת מְאַוָּיַי, וְנַפְשִׁי עִם בְּשָׂרִי לוֹ כְּמֵהִים.
מְשׁוֹשִׁי, גַּם מִנָּת כּוֹסִי בְּעוֹדִי, אֲשֶׁר עֵת אֶזְכְּרָה אוֹתוֹ — וְאָהִים
הֲיִנְעַם טוֹב לְנַפְשִׁי, עֲדֵי כִי תְּבָרֵךְ שֵׁם ה' הָאֱלֹהִים!

„שלושה נוסדו יחד".

ושלושה הם הגורמים המעוררים את הרגשת־אלהים אשר בקרבו:

שְׁ לֹשָׁה נוֹסְדוּ יַחַד לְעֵינָי, יְשִׁימוּן זִכְרָךְ תָּמִיד לְפָנָי:
לְ שֶׁמְּךָ – אֲנִי אַזְכִּיר שְׁמֶךָ, וְהֵם עָדֵי לְעָדֵי נֶאֱמָנָי;
מְ קוֹם שִׁבְתִּי – יְעוֹרֵר מַחֲשַׁבְתִּי, בְּרָקִיעוֹ אֶזְכְּרָה רַקִּיעַ־אֲדָנָי:
הֵ גִיג לִבִּי – בְּהַבִּיטִי בְּקִרְבִּי: בְּכָל עֵת בְּרָכִי נַפְשִׁי, אֲדֹנָי!

הגורם הראשון — השמים, הם מספרים לו כבוד אל; השני הוא מקום שבתו — הארץ על כל צאצאיה ויצוריה, היא מזכירה לו על דבר ה„רוקע את אדניה" בתוך התהו והבהו הקדמון; השמים מעוררים השתוממות לפני תפארת־אלהים, אולם הארץ מעוררת מחשבות על דבר פרוצס־הבריאה ועזוז־אל, אך גדול משני אלה הוא הגורם השלישי — מנשמתו חוזה המשורר את האלהים: „בהביטו בקרבו, בתוך הגיג־לבו".

„שחרתיך בכל שחרי ונשפי".

והרגשת־האלהים שבו מחפשת לה התגלות, וצמאון כביר תוקף את נפשו, המתפרצת בתפלה לפני בוראה:

שְׁ חַרְתִּיךָ בְּכָל שַׁחֲרִי וְנִשְׁפִּי – וּפָרַשְׂתִּי לְךָ כַּפִּי וְאַפִּי.
לְ ךָ אֶהֱמָה בְּלֵב צָמֵא וְאָכְמַהּ בְּדַל שׁוֹאֵל עֲלֵי פִתְחֵי וָסְפִּי.
מְ רוֹמִים לֹא יְכִילוּן שִׁבְתֶּךָ, וְאוּלָם יֵשׁ מְקוֹמְךָ תּוֹךְ שְׁעָפַי
הֵ לֹא אֶצְפֹּן בְּלִבִּי שֵׁם כְּבוֹדֶךָ, וְגֶבֶר חִשְׁקָךְ עַד יַעֲבֹר פִּי.

בלבו מתנצחים הצמאון והכמיה לאלהות עם ההכרה האלהית: רגע נדמה לו, שכדל ועני מתדפק הוא על שערי־המרומים, כשהוא כורע אפים ופורש כפים („ופרשתי לך כפי ואפי"), אולם משנהו תגדל גאותו, שהוא נושא את אלהים הגדול בתוך רעיונו, אותו אלהים, שאין כל העולם מכלכל אותו; רגע רוצה הוא להצפין עמוק בלבו את שם כבודו ולהתיחד אתו בסתר, אולם משנהו יגבר חשק־ההבעה, וסוד נפשו בא לידי גלוי ו„יעבר פיו".

„שאל להודות לך".

אולם המשורר מרגיש את חולשתו, מכיר הוא את כשלונו, את מעוט־הבנתו ואי־ידיעתו את המצוי הראשון:

שְׁ אֵל לְהוֹדוֹת לְךָ לִבִּי, וְלֹא־יָכֹל,
לוּ יֵשׁ תְּבוּנָתִי רְחָבָה כְּמוֹ כַלְּכֹל.
לְ בִּי הֲלֹא טֶרֶם יַשְׂכִּיל תְּהִלָּתְךָ –
גְּדֻלּוֹ חַסְדֶּךָ עָלַי וְעֵל הַכֹּל.
מִ בִּלְתְּךָ אֵין־לִי מִבְטָח, וְאַיֵּה צוּר

סוֹבֵל וְגַם תּוֹלֶה עוֹלָם כְּמוֹ אֶשְׁכֹּל?
הֵ ן לְךָ אֲנִי נַשְׁלְךָ, אֵיךְ לֹא אֶקַּוֶּה לְךָ –
וּבְיָדְךָ נַפְשׁ כָּל־חַי וְרוּחַ כֹּל!

צריך להעיר, שבשיריו הדתיים מביע הוא רעיונות פילוסופיים עמוקים, שהם מתאימים אל שיטתו הפילוסופית ב„כתר מלכות" וב„מקור־חיים". ב„רשות" זו מדבר הוא על דבר האלהים, שהוא סובל הכל „וגם תולה עולם כמו אשכול", זאת אומרת, כל הנמצאים תלויים בעצם העליון, ומודרגים הם זה תחת זה וקשורים הם זה בזה, כענבים באשכול...

„ששוני רב בך".

הלך־נפש של געגועים אלוהיים תועים בחשכת אי־הידיעה ואי־השלמות האנושית מובע באמנות יתירה ב„רשות" זו:

שָׁ שׁוֹנִי רַב בְּךָ, שׁוֹכֵן מְעוֹנִי, זְכַרְתִּיךָ – וְנָס מֶנִּי יְגוֹנִי.
לְ ךָ חֶסֶד, וְיֵשׁ עָלַי לְהוֹדוֹת, וְאֵין בַּמֶּה, לְבַד הֶגְיוֹן לְשׁוֹנִי.
מְ רוֹמִים לֹא יְכִילוּן תַּעֲצוּמְךָ, וְאֵיךְ יוּכַל שְׁאֵתוֹ רַעְיוֹנִי? –
הֵ בִינֵנִי וְחָנֵנִי נְכוֹחָה וְיַקֵּק אֶת רְצוֹנְךָ רְצוֹנִי.
קָ חָה שֶׁבַח מְקוֹם זֶבַח וְיֵיטַב כְּקָרְבָּנִי וּמִנְחַת־זִכְרוֹנִי.
טְ הַר־צַיִן! פְּקַח עַיִן לְעָנְיִי, שְׁלַח אוֹרְךָ וְהָאֵר עִוְרוֹנִי.
נְ צוֹר גְּדֹל־חֲסָדֶיךָ לְמַצָּנִי, יְהִי סֵתֶר עֲלֵי־גֹדֶל עֲוֹנִי!
כְּמוֹ שִׁמְךָ לְפִקְדוֹן בְּלִבִּי, תְּהִי רוּחִי בְּיָדְךָ פִּקְדוֹנִי!

„רשות" זו כתובה באינטימיות מרובה, ורכה וענוגה היא במאד. אין למשורר שום שמחה ותענוג בחיים, חוץ מהויותיו הדתיות: „ששוני רק בך, זכרתיך, ונס מני יגוני". אבל במה יקדם את פני אלהיו? יודע הוא את מעוט־ערכו, יודע הוא, שאין בידו כלום, זולת דברי־שבח, יודע הוא, שחטאיו מרובים, ומוכה הוא בְּעִוָּרוֹן, ועל כן יתחנן, שאור־האלהות יאיר את מחשכי־נפשו, וחסדי־האל יכסו על עוונותיו; שיוכל לכוון את רצונו האנושי כלפי הרצון האלהי, ורוחו האנושי יהא פקדון בידי־האלהות, כמו ששם־האלהות (הכרת־מציאותו) הוא פקדון בלבו האנושי...

הערכה.

ה„רשויות" של אבן גבירול הן שירים קצרים ופשוטים, שענינם התעטפות־הנפש בכסופיה להדבק באלוהות. ה„רשויות" מזכירות לנו את „מזמורי תהלים", אלא שהי יותר מסובכות, כי החוָיות האלמנטריות של היהודי הקדום התרַכְּבו בעברן דרך מדורות הנפש הכבירה של המשורר הנשגב והפילוסוף הגדול — רשב"ג,. אולם מאידך גיסא אף על פי שגַוָן חדש, אישי־מקורי

מתוח עליהן, בכל זה עושות ה„רשויות" עלינו רושם של המשך לליריקה הנפלאה שבתהלים, הכלל־אנושית בעצם יסודה, והפשוטה והנשגבה כאחת.

משאר הסוגים של השירה הדתית שלו נציין את „תוכחותיו", שרבות הן במספרן.

„התוכחות": „שכחי יגונך".

שִׁ כְחִי יְגוֹנֵךְ, נֶפֶשׁ הוֹמִיָּה, לָמָּה תִפְחָדִי מִמְּצוּקֵי־נְשִׁיָּה ?
מָחֳר גּוּפֵךְ יִשְׁכֹּן תַּחְתִּיָּה, הַכֹּל נִשְׁכַּח, כְּאִלּוּ לֹא־הָיָה !
נַפְשִׁי הַשְׁכִּילִי, וּמִמָּוֶת חִילִי, וְלָאֵל הוֹחִילִי, אוּלַי תּוֹעִילִי,
וְנַפְשֵׁךְ תַּצִּילִי, בְּשׁוּבֵךְ אֶל־קוֹנֵךְ, יוֹם תְּצַפִּי פְּעוּלַּת קִנְיָנֵךְ !

לָ מָּה וְלָמָּה, נֶפֶשׁ נִדְהָמָה, תִּלְבְּשִׁי שְׁמָמָה עַל־תֵּבֵל אֲדָמָה ?
בְּצֵאת הַנִּשְׁמָה, גְּוִיָּה נֶאֱלָמָה, בְּשׁוּבֵךְ אֶל יְסוֹדֵךְ— לֹא־תִשְׁאִי בְיָדֵךְ
מְאוּמָה מִכְּבוֹדֵךְ, אַךְ יָחִיש גּוֹדֵךְ כְּצִפּוֹר אֶל קוֹנֵךְ, יוֹם תְּצַפִּי פְּעוּלַּת קִנְיָנֵךְ!

כַּ ה־לָּךְ, נְבוֹכָה, בְּאֶרֶץ לֹא־מְשׁוּכָה, אֲשֶׁר־בָּהּ מְלוּכָה תֵּהָפֵךְ מְבוּכָה ?
תִּדְמֶה: אֲרוּכָה — וְהִיא כְּקֶשֶׁת דְּרוּכָה, כָּל־יִקְרָהּ כָּזָב, וְכָל טוּבָהּ אַכְזָב.
וְהוּא נָמֵס וָזָב, וְלָאֲחֵרִים נָעֲזָב; וּמַה־יּוֹעִיל הוֹגֵךְ, יוֹם תְּצַפִּי פְּעוּלַּת קִנְיָנֵךְ!

הַ חַי גֶּפֶן, וְהַמָּוֶת בּוֹצֵר, וְכֹל אֲשֶׁר־יֵלֵךְ צְעָדָיו הוּא נוֹצֵר;
שׁוּבִי נַפְשִׁי לָבַקֵּשׁ הַיּוֹצֵר, כִּי הַיּוֹם קָצֵר וְרָחוֹק הֶחָצֵר;
נַפְשִׁי שׁוּבָה, דַּי־לָךְ פֵּת חֲרֵבָה, וְשִׂכְחִי מַצֵּבָה, וְזִכְרִי מַצֵּבָה,
וְגוּרִי יוֹם דִּינֵךְ יוֹם תְּצַפִּי פְּעוּלַּת קִנְיָנֵךְ !

גם „התוכחות" של רשב"ג כתובות בפשטות נשגבה, ואין בהן אותן הסלסולים, המצוים בשירי־ההול שלו. על־פי תכנן הן קטגוריות גמורות על העולם, ומתארות הן את אפסותו של האדם: את חולשתו, רשעתו ומר־גורלו. חיי־האדם, אומר הוא בתוכחה „שוכני בתי חומר", „נמשלו לקיקיון, שבין לילה היה, ועד בוקר לא היה"; המות הוא הכרחי, ו„מה יתרון לגבר, ואחריתו לקבר, וזה יהיה לו חֵלֶף, לו חי שנים אלף"... אבל בכל ה„תוכחות" שלו אין יאוש קודר, ובקרב דברי־היגון נמצאים גם מניעי־תנחומים. תכלית „התוכחות" היא להחזיר את האדם למוטב, והפיטן מאמין באפשרות האדם להיטיב את דרכו בעזרת אלהים, ואז „מלאכי מעוניו יביאוהו אל גנו" להסתופף לנצח בצל השכינה. אין פסימיות מוחלטת בגדר הדת הישראלית !

VIII

מבוא ל„כתר מלכות".

רשב"ג, ששאף כל חייו ל„חכמה העליונה", הגיע בסוף חייו המעטים לידי יצירת שיטה פילוסופית שלמה המקפת את עניני האלהות ואת ההויה כולה. את עיקרי שיטתו הרצה בספרו „מקור חיים" *). בפילוסופיה שלו מתגלות אותן התכונות הנפשיות שבשירתו: חופש גמור מכל מסורת ואמת מקובלת, מכל אוטוריטה של פסוקים ומאמרים, אמונה ובטחון עצמיים, מעוף כביר ומחשבה חובקת זרועות עולם, אותה האקסטזה, ולפרקים אפילו אותה ההרצאה השירית־הציורית... בפילוסופיה שלו הוא גם־כן מדגיש את ערך הידיעה ואומר, ש„היא תכליתה של מציאות האדם, הידיעה משחררת את הנפש משבי־הטבע, מטהרת אותה מעכירותה ואפלתה, ואז באה היא לידי שחרור מהבהמיות ולידי דבקות במקור החיים". בשיטתו הפילוסופית יש אמנם יסודות שאולים מספרי הפילוסופיה המסתורית של היהדות הקדומה, כגון „ספר היצירה", „פרקי רבי אליעזר" וכדומה, מספרי אפלטון ופילון, וביחוד מתורת הניאופלטוניים: פלוטינוס ותלמידיו, אולם יש בה גם הרבה יסודות מקוריים. קודם כל תורת האחדות. רשב"ג חדור כיהודי אמתי בעיקרים המוניסטיים ומתנגד לתורות הפילוסופיות, המפרידות בין החומר והצורה: „האחדות — אומר הוא — מנצחת את הכל ומתפשטת בכל ומחזיקה הכל, ובלתי אפשרי הוא, שחומר יתקיים בלי צורה, וכן לא יִמָּצֵא עצם הצורה קיים בלי חומר, אפילו העצם הרוחני מורכב מחומר וצורה, וגם השכל מורכב מהם, ובכן הכרח הוא, שגם הספירות השכליות תהיינה מורכבות מחומר וצורה, כמו שהמוחשות מורכבות מהן". „בכל הבריאה אין דבר זולת חומר וצורה, הצורה היא הנותנת הויה לחומר, החומר מוחזק, והצורה המחזקת, ההומר נשלם על־ידי הצורה, והצורה משלימה את מהותו. החומר מצ ו י ר, והצורה מ צ י י ר ת, החומר נ פ ר ד והצורה מ פ ר ד ת, החומר הוא רק נ פ ע ל או מוכשר לקבל פעולה". אולם אותה האחדות, שאותה רואה רשב"ג בעולם, אינה מביאה אותו לידי פנתיאיסמוס אלילי; אלהים אינו נכלל ביצורים, הוא „עצם נפרד" ולא „עצם נכלל", הוא „פועל ראשון", הוא „רוחני מוחלט", ואם כן מתעוררת השאלה, כיצד זה אלהי ישראל „הרוחני בתכלית", יכול היה ליצור עולם גשמי פגום, עולם ההפסד והכליון?

*) הספר במקורו הערבי אבד, נשתמר רק התרגום הרומי "Fons Vitae" שהשפיע במאד על האסכולה הסקולסטית הנוצרית בימי־הבינים. הנוצרים חשבו, שהמחבר הוא ערבי או נוצרי, מכיון שלא נזכר בספר שום ענין עברי או שם עברי. השם אבן־גבירול נשתבש ונעשה "אביצברול" או "אביצברון" וכאלה. ורק בשנת 1846 גלה החוקר שלמה מונק, ש "Fons Vitae" הוא תרגום הספר "מקור חיים", והאבדה הוחזרה לבעליה...

על שאלה זו באה להשיב תורת האצילות (האֶימַנַציָה): בין העצם העליון ובין החומר התחתון קיימים כחות מתווכים. „הפועל הראשון" — האלהות — פועל באמצעות המתווך הראשון: הרצון. „הרצון, שהוא כח הבורא, מתפשט בכל וחודר בכל, ואין כלום בלעדיו, כי ממנו מציאות כל הדברים, הרצון בא מהאחדות, ולא עוד אלא שהוא כח האחדות, הרצון הוא הפועל לכל והמניע לכל". „הרצון" של רשב"ג אינגו „הלוגוס" הפילוני, השולל את פעולת ה' ותופס את היצירה כאצילות הכרחית אלא הגלום של הפעולה הרצונית החפשית של ה': האל בטובו הגדול יוצר את העולמות ושופע דרך כחות מתווכים משפע קדושתו, וזהי הנקודה היסודית העברית בשיטתו של רשב"ג. הרצון פועל, קודם כל, על החומר הכללי והצורה הכללית, והללו הם הדרגה הראשונה בסולם ההתדרגות. הבריאה כולה היא מאוחדת, אלא שנפרדת היא לשלבים, המהוים כעין „סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה". ראשו הוא „הפועל הראשון", שיש לו אך מציאות בלבד, וסופו הם העצמים המורכבים „החמריים־הרוחניים" של העולם השפל, וביניהם כל אותם הכחות המתווכים העליונים: הרצון, החומר הכלליוהצורה הכללית, השכל הכללי, הנפש הכלליתולבסוף הטבע הכללי, שהוא המעבר לעצם, הנושא לתשע הקטיגוריות. כל אחד מן „העצמים הפשוטים" הללו הוא מצע לנמוך ממנו ותוצאה של הגבוה ממנו. „כל נאצל דומה למאציל", „בריאת כל הדברים על־ידי הבורא, ז"א יציאת הצורה מן המקור הראשון, מן הרצון, דומה לנביעת המים הזורמים ממקורם וחש תפכותם חלק אחר חלק, אלא שהשתפכות ההיא בלא הפסקה ובלא מנוח כעוד שזוהי בלא תנועה ובלא זמן". רשב"ג ממשיל את ההתדרגות גם להתקרנות: „הקצה היותר גבוה הוא כשמש, והיותר נמוך הוא כקרני השמש הנפיצות בחלל העולם, העצמים השכליים חודרים ומפלשים את הגוף, כמו שהשמש חודרת את החיץ העומד ממולה ומפלשת אותו". „המהויות של העצמים אינן משתנות, כי רק כתותיהם וקרניהם הם הזורמים והשופעים". ההבדל בין „השלבים" או בין „הספירות" מותנה בעיקר בהתרחקות מן „המקור הראשון" הגורמת את ההתגסות וההתגשמות של העצמים: „כל מה שישפל וירד מהפשוטים אל המורכבים יהיה יותר עבה ויותר גס, וכל מה שיעלה יהיה יותר זך ויותר דקיק... וכל מה שהצורה תרד והתגשם תהיה יותר גראית לחוש, וכל מה שהצורה תהיה קרובה אל הצורה הראשונה הרוחנית תהיה אותה הצורה יותר דקיקה ויותר נעלמת, ובהפך: כל מה שתהיה הצורה קרובה אל הצורה הגשמית תהיה יותר גסה ויותר גראית". מכאן שגם בעצמים השפלים שבשפלים עדיין יש מכחַ־כחו של „הכועל הראשון", שהרי „כח העליון בתחתון", ומכאן התשוקה העולמית הכללית לעליה, לשיבה אל

המקור הראשון, אל האחדות המוחלטת. „כולם ישתוקקו אל האחדות... הסבה הדוחפת את החומר להתנועע ולקבל צורה היא שאיפת החומר להשיג את הטוב ואת העונג בקבלו את הצורה... כי כל נמצא שואף להתנועע, כדי להשיג מַשֶּׁהוּ מהטוב שבהויה הראשונה... תנועת כל דבר אינה באה אלא בגלל הטוב שהוא האחד". והאדם בנטיותיו הגופנים והנפשיים הוא „עולם קטן, דמיון העולם הגדול בסדור ובבנין", ועל־כן הנפש הַמַּשְׂכֶּלֶת משתוקקת אל ה' כי „ממקור אורו נמשכה", היא מתרוממת מעל הצרכים החמריים ותותרת להתאחד ב„נפש הכללית".

שיטת רשב"ג באלהות היא עמוקה ומקפת, היא פותחת לפנינו את שערי־העולם לרוחה ומגוללת לפנינו תמונה קוסמית נשגבה ונהדרה, היא קוראה אותנו להעפיל לעלות מהעולם השפל אל „מקור החיים"... והנה שיטה זו מצאה את בטויה הפיוטי־הדתי בפואימה האלהית של רשב"ג — „כתר מלכות".

„כתר מלכות" בְּתְפִלָּתִי יִסְכֹּן גֶּבֶר, | בְּקִצָּרָה, אַךְ לֹא בְאֲרִיכוּת.
כִּי בָהּ יִלְמַד יִשֶׁר וּזְכוּת. | שַׂמְתִּיהָ עַל רֹאשׁ מַהֲלָלַי, א)
סִפַּרְתִּי בָהּ פִּלְאֵי אֵל־חַי | וּקְרָאתִיהָ כֶּתֶר מַלְכוּת. ב)

לְךָ ה' הַגְּדֻלָּה וְהַגְּבוּרָה וְהַתִּפְאֶרֶת וְהַנֵּצַח וְהַהוֹד — — — לְךָ חֶבְיוֹן הָעֹז וְהַסּוֹד וְהַיְסוֹד. ג) לְךָ הַשֶּׁמֶשׁ הַנֶּעְלָם מִמְּתֵי חָכְמָה, וְהַכֹּחַ הַסּוֹבֵל הָעוֹלָם עַל בְּלִימָה, וְהַיְכֹלֶת לְהוֹצִיא לָאוֹר כָּל תַּצְלוּמָה. לְךָ הַחֶסֶד אֲשֶׁר גָּבַר עַל בְּרוּאֶיךָ, וְהַטּוֹב הַצָּפוּן לִירֵאֶיךָ. לְךָ הַסּוֹדוֹת, אֲשֶׁר לֹא יְכִילֵם שֵׂכֶל וְרַעְיוֹן, וְהַחַיִּים אֲשֶׁר לֹא יִשְׁלֹט עֲלֵיהֶם כִּלָּיוֹן — — — לְךָ הַמְּצִיאוּת אֲשֶׁר מִצֵּל מְאוֹרוֹ נִהְיָה כָּל הוֹיָה, ה) אֲשֶׁר אָמַרְנוּ בְּצִלּוֹ נִחְיֶה. לְךָ שְׁנֵי הָעוֹלָמִים אֲשֶׁר נָתַתָּ בֵּינֵיהֶם גְּבוּל, הָרִאשׁוֹן לְמַעֲשִׂים וְהַשֵּׁנִי לְגָמוּל. — — —

אַתָּה אֶחָד רֹאשׁ כָּל מִנְיָן, וִיסוֹד כָּל בִּנְיָן. אַתָּה אֶחָד, וּבְסוֹד אַחְדוּתְךָ חַכְמֵי לֵב יִתְמָהוּ, כִּי לֹא יָדְעוּ מַה הוּא. אַתָּה אֶחָד וְאַחְדוּתְךָ לֹא יִגָּרַע וְלֹא יוֹסִיף, לֹא יֶחְסַר וְלֹא יַעֲדִיף. אַתָּה אֶחָד וְלֹא כְאֶחָד הַקָּנוּי וְהַמְּנוּי, כִּי לֹא יַשִּׂיגְךָ רִבּוּי וְשִׁנּוּי, לֹא תֹאַר וְלֹא כִנּוּי. אַתָּה אֶחָד וְלִשְׁוֹם לְךָ חֹק וּגְבוּל נִלְאָה הֶיְוֹנִי, עַל־כָּל אִמְרָתִי אֶשְׁמְרָה דְרָכַי מֵחֲטוֹא בִּלְשׁוֹנִי. — — —

אַתָּה נִמְצָא וְלֹא יַשִּׂיגְךָ שֵׁמַע אֹזֶן וּרְאוּת עַיִן, וְלֹא יִשְׁלֹט בְּךָ אֵיךְ וְלָמָּה וְאָיָן ו). אַתָּה נִמְצָא, אֲבָל לְעַצְמְךָ, וְאֵין לְאַחֵר עִמָּךְ. אַתָּה נִמְצָא, וּבְטֶרֶם הֱיוֹת כָּל זְמַן הָיִיתָ, וּבְלִי מָקוֹם חָנִיתָ. אַתָּה נִמְצָא וְסוֹדְךָ נֶעְלָם, וּמִי יַשִּׂיגֶנּוּ — עֹמֶק עָמֹק

מִי יִמְצָאֲנוּ? אַתָּה חַי וְלֹא מִזְּמַן קָבוּעַ, וְלֹא מֵעֵת יָדוּעַ. אַתָּה חַי וְלֹא בְּנֶפֶשׁ וּנְשָׁמָה, כִּי אַתָּה נְשָׁמָה לַנְּשָׁמָה, אַתָּה חַי, וְלֹא כְּחַיֵּי אָדָם לַהֶבֶל דָּמָה, וְסוֹפוֹ אֵשׁ וָרִמָּה. אַתָּה חַי, וְהַמַּגִּיעַ לְסוֹדְךָ יִמְצָא תַּעֲנוּג עוֹלָם ז) — וְאֲבָל וָחַי לְעוֹלָם.

אַתָּה גָּדוֹל וּמוּל גְּדֻלָּתְךָ כָּל גְּדֻלָּה נִכְנַעַת, וְכָל יִתְרוֹן מִגְרַעַת. אַתָּה גָּדוֹל מִכָּל מַחֲשָׁבָה וְגֵאֶה מִכָּל מֻרְכָּבָה. אַתָּה גָּדוֹל עַל כָּל גְּדֻלָּה וּמְרוֹמָם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה. אַתָּה גִּבּוֹר וּלְךָ הַגְּבוּרָה הַגְּמוּרָה, אֲשֶׁר אֵין לָהּ שִׁנּוּי וּתְמוּרָה.— — — אַתָּה גִּבּוֹר וְרַחֲמֶיךָ גָּבְרוּ עַל כָּל בְּרוּאֶיךָ כֻּלָּם — הֵמָּה הַגִּבּוֹרִים אֲשֶׁר מֵעוֹלָם.

אַתָּה אוֹר עֶלְיוֹן, וְעֵינֵי כָּל נֶפֶשׁ זַכָּה יַרְאוּךָ, וַעֲנָנֵי עוֹנִים מַעֲיָנֶיהָ יַעֲלִימוּךָ. אַתָּה אוֹר נֶעְלָם בָּעוֹלָם הַזֶּה וְנִגְלֶה בָּעוֹלָם הַנֶּאֱה, בְּהַר ה׳ יֵרָאֶה! אַתָּה עֵין עוֹלָם, וְעֵין הַשֵּׂכֶל לְךָ תִּכְסֹף וְתִשְׁתָּאֶה ח) — אֶפֶס קָצֵהוּ תִּרְאֶה וְכֻלּוֹ לֹא תִרְאֶה!

אַתָּה אֱלוֹהַּ וְכָל הַבְּרוּאִים עֲדָיִךְ, וּבִכְבוֹד זֶה הַשֵּׁם נִתְחַיֵּב כָּל נִבְרָא לְעָבְדֶךָ, אַתָּה אֱלוֹהַּ וְכָל הַיְצוּרִים עֲבָדֶיךָ וְעוֹבְדֶיךָ, וְלֹא יֶחְסַר כְּבוֹדְךָ בִּגְלַל עוֹבְדֵי בִלְעָדֶיךָ, כִּי כְּנֵנַת כֻּלָּם לְהַגִּיעַ עָדֶיךָ, ט) אֲבָל הֵם כְּעִוְרִים וּמְגַמַּת פְּנֵיהֶם דֶּרֶךְ הַמֶּלֶךְ, וְלֹא רָאוּ וְתָעוּ מִן הַדֶּרֶךְ. זֶה טָבַע בְּבוֹר שַׁחַת, וְזֶה נָפַל אֶל פַּחַת, וְכֻלָּם חָשְׁבוּ, כִּי לְחֶפְצָם נָגְעוּ, וְהֵם לָרִיק יָגְעוּ! אַךְ עֲבָדֶיךָ הֵם כִּפְקֵחִים הַהוֹלְכִים דֶּרֶךְ נְכוֹחָה, וְלֹא סָרוּ יָמִין וּשְׂמֹאל מִן הַדֶּרֶךְ, עַד בּוֹאָם לַחֲצַר בֵּית־הַמֶּלֶךְ. אַתָּה אֱלוֹהַּ וְאֵין הֶפְרֵשׁ בֵּין אֱלֹהוּתְךָ וְאַחְדוּתְךָ וְקִדְמוּתְךָ וּמְצִיאוּתֶךָ, כִּי הַכֹּל סוֹד אֶחָד, וְאִם יִשְׁתַּנֶּה שֵׁם כָּל אֶחָד — הַכֹּל הוֹלֵךְ אֶל מָקוֹם אֶחָד י).

אַתָּה חָכָם וְהַחָכְמָה מְקוֹר חַיִּים מִמְּךָ נוֹבַעַת, וְחָכְמָתְךָ נִבְצַר כָּל אִישׁ מִדַּעַת. אַתָּה חָכָם וְקַדְמוֹן לְכָל קַדְמוֹן, וְהַחָכְמָה הָיְתָה אֻצְלְךָ אָמוֹן יא). אַתָּה חָכָם וּמֵחָכְמָתְךָ אָצַלְתָּ חֵפֶץ מִזְּמָן, שַׁמְתּוֹ כְּפוֹעֵל וְאָמָן, לִמְשֹׁךְ מִשְׁךָ הַיֵּשׁ מִן הָאַיִן, כְּהִמָּשֵׁךְ הָאוֹר הַיּוֹצֵא מִן הָעַיִן, וְשׁוֹאֵב מִמְּקוֹר הָאוֹר בְּלִי דָלִי, וּפוֹעֵל הַכֹּל בְּלִי כְלִי. וְחָצַב וְתָקַק, וְטָהַר וְזִקַּק. וְקָרָא אֶל הָאַיִן — וְנִבְקַע, וְאֶל הַיֵּשׁ — וְנִתְקַע, וְאֶל הָעוֹלָם—וְנִרְקַע, וְתִכֵּן שְׁחָקִים בַּזֶּרֶת, וְיָדוֹ אֹהֶל הַגַּלְגַּלִּים מְחַבֶּרֶת, וּבְלִלְאוֹת הַיְכֹלֶת יְרִיעוֹת הַבְּרִיאָה קוֹשֶׁרֶת, בְּכֹחָהּ נוֹגַעַת עַד שְׁפַת הַבְּרִיאָה הַשְּׁפָלָה הַחִיצוֹנָה — הַיְרִיעָה הַקִּיצוֹנָה בַּמַּהֲבֶרֶת. יב) — — —

כּה עוֹבֵר רשב״ג אֶל תֹּאוֹר עוֹלָם הַנִּבְרָאִים עַל דַּרְגּוֹתָיו אוֹ גַּלְגַּלָּיו. מִסְפַּר

הַגַּלְגַּלִּים עֶשְׂרֵה — מְתֹאָם לְעֶשֶׂר הַסְּפִירוֹת, הַמְּנוּיוֹת בְּ„סֵפֶר הַיְצִירָה״. הַצִּיּוּרִים הַקּוֹסְמִיִּים שֶׁל רשב״ג עֲרוּכִים לְפִי הַיְדִיעוֹת הַמַּדְעִיּוֹת בִּזְמַנּוֹ וּלְפִי הָאֲמוּנוֹת הָאַסְטְרוֹלוֹגִיּוֹת, שֶׁשָּׁלְטוּ בִּימָיו, וְשֶׁאֲפִילוּ הַכֹּם גָּדוֹל כְּהַראב״ע הָיָה כָּרוּךְ אַחֲרֵיהֶן, כְּמוֹ שֶׁנִּרְאֶה לְהַלָּן. הַגַּלְגַּל הַיּוֹתֵר שָׁפֵל הוּא „הַגַּלְגַּל הַתַּחְתּוֹן״ — הָאָרֶץ וְאַרְבַּעַת הַיְסוֹדוֹת. וְעִמָּהּ גַּלְגַּל הָרָקִיעַ (הַיָּרֵחַ). הַגַּלְגַּל הַשֵּׁנִי הוּא גַּלְגַּל כּוֹכָב (מֵרְקוּר), הוּא „כּוֹכַב הַשֵּׂכֶל וְהַחָכְמָה״. הַגַּלְגַּל הַשְּׁלִישִׁי הוּא גַּלְגַּל נֹגַהּ (וֶנוּס) — „וְהִיא מְחַדֶּשֶׁת בָּעוֹלָם בְּרָצוֹן בּוֹרֵאָהּ שִׁירוֹת וְרִגְנִים, וּמִצְהֲלוֹת חֲפוּת חֲתָנִים״. הַגַּלְגַּל הָרְבִיעִי הוּא גַּלְגַּל חַמָּה — תִּפְקִידוֹ „לְהַעֲנִיק אוֹר לְכוֹכְבֵי מַעְלָה וּמַטָּה, גַּם לַלְּבָנָה״. הַגַّלְגַּל הַחֲמִישִׁי הוּא גַּלְגַּל מַאְדִים (מַאְרֶס) — „מְעוֹרֵר מִלְחֲמוֹת וְהֶרֶג וְאֲבַדּוֹן״. הַגַּלְגַּל הַשִּׁשִּׁי הוּא גַּלְגַּל צֶדֶק (יוֹפִיטֶר) — „מְעוֹרֵר יִרְאַת הַשֵּׁם וְיוֹשֶׁר וּתְשׁוּבָה״. הַגַּלְגַּל הַשְּׁבִיעִי הוּא גַּלְגַּל שַׁבְּתַּי (סַאטוּרְן) — „מְעוֹרֵר מִלְחֲמוֹת וּבִזָּה וְשִׁבְיוֹ וְרֶעֶב״. הַגַּלְגַּל הַשְּׁמִינִי הוּא גַּלְגַּל י״ב מַזָּלוֹת — „מֵכִין הַמַּזָּלוֹת הַהֵם, נֹאצַל כֹּחַ כָּל בְּרוּאֵי מַטָּה לְמִינֵיהֶם״. הַגַּלְגַּל הַתְּשִׁיעִי הוּא הַמְּנִיעַ אֶת כָּל הַגַּלְגַּלִּים — „וְכָל בְּרוּאֵי עוֹלָם בְּתוֹכוֹ״. וְאוּלָם לְמַעְלָה מִכֻּלָּם הוּא הַגַּלְגַּל הָעֲשִׂירִי גַּלְגַּל הַשֵּׂכֶל, הוּא „הַהֵיכָל הַפְּנִימִי״, „אֲשֶׁר לֹא יַשִּׂיגֶהוּ רָעְיוֹן״:

מִכֶּסֶף הָאֱמֶת יָצַקְתָּ אוֹתוֹ, וּמִזָּהָב הַשֵּׂכֶל עָשִׂיתָ רְפִידָתוֹ, וְעַל עַמּוּדֵי צֶדֶק שַׁמְתָּ מִסְבָּתוֹ, וּמִכֹּחֲךָ מְצִיאוּתוֹ, וּמִמְּךָ וְעָדֶיךָ מְגַמָּתוֹ—וְאֵלֶיךָ תְּשׁוּקָתוֹ.

מִי יַעֲמִיק לְמַחְשְׁבוֹתֶיךָ, בַּעֲשׂוֹתְךָ מִזִּיו גַּלְגַּל הַשֵּׂכֶל זֹהַר הַנְּשָׁמוֹת וְהַנְּפָשׁוֹת הָרָמוֹת, הֵם מַלְאֲכֵי רְצוֹנְךָ, מְשָׁרְתֵי פָנֶיךָ, מִמְּקוֹם קָדוֹשׁ יְהַלְּכוּ, וּמִמְּקוֹר הָאוֹר יִמְשְׁכוּ, יג) וְכֻלָּם בַּחֲרָדָה וּרְעָדָה, כּוֹרְעִים וּמִשְׁתַּחֲוִים לָךְ... מִי יָבוֹא עַד תְּכוּנָתְךָ, בְּהַגְבִּיהֲךָ לְמַעְלָה מִגַּלְגַּל הַשֵּׂכֶל כִּסֵּא הַכָּבוֹד, אֲשֶׁר שָׁם נְוֵה הַחֶבְיוֹן וְהַהוֹד, וְשָׁם הַסּוֹד וְהַיְסוֹד, וְעָדָיו יַגִּיעַ הַשֵּׂכֶל וְשָׁם יַעֲמֹד, וּמִלְּמַעְלָה נָאִיתָ וְעָלִיתָ עַל כֵּס תַּעֲצוּמָךְ, וְאִישׁ לֹא יַעֲלֶה עִמָּךְ.

מִי יַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֶׂיךָ, בַּעֲשׂוֹתְךָ תַּחַת כִּסֵּא כְּבוֹדְךָ מַעְמָד לַנְּפָשׁוֹת חֲסִידֶיךָ, וְשָׁם גְּוִיָּה הַנְּשָׁמוֹת הַטְּהוֹרוֹת, אֲשֶׁר בִּצְרוֹר הַחַיִּים צְרוּרוֹת, וַאֲשֶׁר יִגְעוּ וְיִיעָפוּ, שָׁם כֹּחַ יַחֲלִיפוּ, וּבוֹ נֹעַם בְּלִי תַכְלִית וְקִצְבָּה, וְהוּא הָעוֹלָם הַבָּא. וְשָׁם מַעֲדוֹת וּמַרְאוֹת, לַנְּפָשׁוֹת הָעוֹמְדוֹת בַּמַּרְאוֹת הַצּוֹבְאוֹת, אֶת פְּנֵי הָאָדוֹן לִרְאוֹת וּלְהֵרָאוֹת, מִתְעַדְּנוֹת בְּמֶתֶק פְּרִי הַשֵּׂכֶל. זֹאת הַמְּנוּחָה וְהַנַּחֲלָה, אֲשֶׁר אֵין תַּכְלִית לְטוּבָהּ וְיָפְיָהּ.

מִי יָכִיל עָצְמָתֶךָ בְּבָרְאֲךָ מִזִּיו כְּבוֹדְךָ יִפְעַת טְהוֹרָה, מִצּוּר הַצּוּר נִגְזְרָה,

וּמִמַּקֶּבֶת בּוֹר נָקְרָה. וְאֲצַלֶּת עָלֶיהָ רוּחַ חָכְמָה, וְקָרָאתָ שְׁמָהּ נְשָׁמָה. עֲשִׂיתָהּ מְלַהֲבוֹת אֵשׁ הַשֹּׁכֶל חִצּוּבָה, וְנִשְׁמָתוֹ כְּאֵשׁ בּוֹעֲרָה בָּהּ יד); שְׁלַחְתָּהּ אֶל הַגּוּף לְעָבְדֵהוּ וּלְשָׁמְרֵהוּ, וְהִיא כָּאֵשׁ בְּתוֹכוֹ וְלֹא תִשְׂרְפֶהוּ. כִּי מֵאֵשׁ הַנְּשָׁמָה נִבְרָא הַגּוּף וְיָצָא מֵאֵין לְיֵשׁ – מִפְּנֵי אֲשֶׁר יָרַד עָלָיו ה׳ בָּאֵשׁ!

מִי יַגִּיעַ לְהָכִמְתְּךָ בְּתֹתְךָ לַנֶּפֶשׁ כֹּחַ הַדַּעַת, אֲשֶׁר בָּהּ תְּקוּעָה. וַיְהִי הַמַּדָּע מְקוֹר כְּבוֹדָהּ, וְעַל כֵּן לֹא יִשְׁלֹט עָלֶיהָ כִּלָּיוֹן, וְתִתְקַיֵּם כְּפִי קִיּוּם יְסוֹדָהּ. וְזֶה עִנְיָנָהּ וְסוֹדָהּ. טו) – – – מִי יִגְמֹל עַל טוֹבוֹתֶיךָ בְּתִתְךָ הַנְּשָׁמָה לַגּוּף לְהַחֲיוֹתוֹ, וְאֹרַח חַיִּים לְהוֹרוֹתוֹ וּלְהַרְאוֹתוֹ, לְהַצִּיל לוֹ מֵרָעָתוֹ. קְרַצְתּוֹ מֵאֲדָמָה, וְנָפַחְתָּ כוֹ נְשָׁמָה, וְאֲצַלְתָּ עָלָיו רוּחַ חָכְמָה, אֲשֶׁר בָּהּ יִבְדַּל מִבְּהֵמָה, וַיַּעֲלֶה אֶל מַעֲלָה רָמָה. – – –
יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ, ה׳ אֱלֹהַי, לְכֹף אֶת יִצְרִי הָאַכְזָרִי, וְהַסְתֵּר פָּנֶיךָ מֵחֲטָאַי וַאֲשָׁמַי, וְאַל תַּצִּלֵּנִי בַּחֲצִי יָמַי. עַד אָכִין צְרָכַי לְדַרְכִּי וְצִידָתִי לְיוֹם נְסִיעָתִי, כִּי אִם אֵצֵא מֵעוֹלָמְךָ כַּאֲשֶׁר בָּאתִי, וָאָשוּב עָרֹם לְמִקּוֹמִי כַּאֲשֶׁר יָצָאתִי – לָמָּה נִבְרָאתִי, וְלָרְאוֹת עָמָל נִקְרָאתִי? – – אָנָּא הָאֱלֹהִים! בְּמִדַּת רַחֲמֶיךָ שְׁפָטֵנִי, אַל בְּאַפְּךָ פֶּן תַּמְעִיטֵנִי! כִּי מָה הָאָדָם כִּי תִדְּעֵנוּ? וְהֶבֶל נִדָּף אֵיךְ בְּמִשְׁקָל תְּבִיאֵהוּ? – – –
מִיּוֹם הֱיוֹתוֹ הוּא נִגְשׁ וְנַעֲנָה, נָגוּעַ, מֻכֶּה אֱלֹהִים וּמְעֻנֶּה; רֹאשִׁיתוֹ מוֹץ נָהְדָּף, וְאַחֲרִיתוֹ קַשׁ נִדָּף, וּבְחַיָּיו כְּעֵשֶׂב נִשְׁדָּף – וְהָאֱלֹהִים יְבַקֵּשׁ אֶת נִרְדָּף! מִיּוֹם צֵאתוֹ מֵרֶחֶם אִמּוֹ, יָגוֹן לֵילוֹ וַאֲנָחָה יוֹמוֹ; אִם הַיּוֹם יָרוּם – מָחָר תּוֹלָעִים יָרֻם, הַמּוֹץ יִדְּפֶנּוּ, וְהַקּוֹץ יִגְּפֶנּוּ; אִם יִשְׂבַּע–יִרְעַב, וְאִם יִרְעַב – עַל פַּת לֶחֶם יִפְשָׁע. לְרִדְּף הָעֹשֶׁר קַלּוּ אֲשׁוּרָיו, וְיִשְׁכַּח הַמָּוֶת, וְהוּא אַחֲרָיו. בְּעֵת הַמֵּצַר יֶרֶב לָאֵל אֲמָרָיו, וַיַּחְלִיק דְּבָרָיו, וַיַּרְבֶּה נְדָרָיו, וּבְצֵאתוֹ לַמֶּרְחָב יַחֵל דְּבָרָיו, וְיִשְׁכַּח נְדָרָיו, וְיִחֲזַק בְּרִיחֵי שְׁעָרָיו – וְהַמָּוֶת בַּחֲדָרָיו. וְיַרְבֶּה שׁוֹמְרִים מִכָּל עֵבֶר, וְהָאוֹרֵב יוֹשֵׁב לוֹ בַּחֶדֶר. – – – יִגְאֶה וְלֹא יֵדַע לָמָּה, יִשְׂמַח וְלֹא יֵדַע בַּמָּה, וְיִחְיֶה וְלֹא יֵדַע כַּמָּה. בְּיַלְדוּתוֹ הוֹלֵךְ בִּשְׁרִירוּתוֹ, וְכַאֲשֶׁר תָּחֵל רוּחַ הַתַּאֲוָה לְפַעֲמוֹ, יִתְעוֹרֵר לֶאֱסֹף חַיִל וְהוֹן וְיִסַּע מִמְּקוֹמוֹ, לִרְכֹּב אֲנִיּוֹת, וְלִרְדֹּף בַּצִּיּוֹת, וּלְהָבִיא נַפְשׁוֹ בִּמְעוֹנוֹת אֲרָיוֹת – וְהִיא מִתְהַלֶּכֶת בֵּין הַחַיּוֹת. וּבְחָשְׁבוֹ כִּי רַב הוֹדוֹ, וְכִי כַּבִּיר מְצָאָה יָדוֹ, בְּשָׁלוֹם שׁוֹדֵד יְבוֹאֶנּוּ, וְעֵינָיו פָּקַח – וְאֵינֶנּוּ! וּבְכָל עֵת הוּא מְזֻמָּן לַתְּלָאוֹת, הוֹלְכוֹת וּבָאוֹת, וּבְכָל שָׁעָה לַמְּאֹרָעוֹת, וּבְכָל הָרְגָעִים לְפָגָעִים, וּבְכָל הַיָּמִים עָלָיו

אֵימִים; אִם רֶגַע יַעֲמֹד בְּשַׁלְוָה, פֶּתַע תְּבוֹאֵהוּ הוֹוָה, אוֹ בַּמִּלְחָמָה יֵרֵד וְחֶרֶב תִּגְּפֵהוּ, אוֹ קֶשֶׁת נְחוּשָׁה תַּחְלְפֵהוּ, אוֹ יַקִּיפוּהוּ יְגוֹנִים, אוֹ יִשְׁטְפוּהוּ הַמַּיִם הַזֵּידוֹנִים, אוֹ יִמְצָאוּהוּ חֳלָיִים רָעִים וְנֶאֱמָנִים, עַד יִהְיֶה לְמַשָּׂא עַל נַפְשׁוֹ, וְיִמְצָא מְרוֹרוֹת פְּתָנִים בְּדִבְשׁוֹ; וּבְעֵת כְּאֵבוֹ יִגְדַּל, כְּבוֹדוֹ יִדַּל, וּנְעָרִים יִתְקַלְּסוּ בוֹ, וַיְהִיֶה לְטֹרַח עַל יוֹצְאֵי מֵעָיו, וַיִּתְנַכְּרוּ לוֹ כָּל רֵעָיו, וּבָבֹא עִתּוֹ יֵצֵא מֵחֲצָרָיו לַחֲצַר־מָוֶת, וּמִצֵּל חֲדָרָיו לְצַלְמָוֶת, וְיִפְשֹׁט רִקְמָה וְתוֹלָע, וְיִלְבַּשׁ רִמָּה וְתוֹלָע, וְלֶעָפָר יִשְׁכַּב, וְיָשׁוּב אֶל יְסוֹדוֹ אֲשֶׁר מִמֶּנּוּ הֻצַּב. וְאִישׁ אֲשֶׁר אֵלֶּה לוֹ כָּתֵי יִמְצָא עֵת תְּשׁוּבָה. לְרִחוּץ חֶלְאַת הַמְּשׁוּבָה? וְהַיּוֹם קָצָר וְהַמְּלָאכָה רָבָּה, וְהַנּוֹגְשִׁים אָצִים, חָשִׁים וְרָצִים, וְהַזְּמָן שׁוֹחֵק – וּבַעַל הַבַּיִת דּוֹחֵק! לָכֵן אֱלֹהַי, זָכֹר נָא אֵלֶּה הַתְּלָאוֹת, אֲשֶׁר עַל אָדָם בָּאוֹת, וְאִם אֲנִי הֲרֵעוֹתִי, אַתָּה תֵּטִיב וְלֹא תִגְמֹל מִדָּה בְּמִדָּה לָאִישׁ אֲשֶׁר עֲוֹנוֹתָיו בְּלִי מִדָּה – וּבְמוֹתוֹ יֵלֵךְ בְּלִי חֶמְדָּה! – – – אֱלֹהַי, אִם עֲוֹנִי מִנְּשׂוֹא גָדוֹל, מַה־תַּעֲשֶׂה לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל? וְאִם לֹא אוֹחִיל לְרַחֲמֶיךָ, מִי יָחוּס עָלַי חוּץ מִמְּךָ? לָכֵן אִם תִּקְטְלֵנִי לְךָ אֲיַחֵל טז), וְאִם תְּבַקֵּשׁ לַעֲוֹנִי, אֶבְרַח מִמְּךָ אֵלֶיךָ, וְאֶתְכַּסֶּה מֵחֲמָתְךָ בְּצִלְּךָ, וּבְשׁוּלֵי רַחֲמֶיךָ אַחֲזִיק עַד אִם רִחַמְתָּנִי, וְלֹא אֲשַׁלֵּחֲךָ כִּי אִם בֵּרַכְתָּנִי! – – –

באורים. א) רשב״ג קורא לפואימה זו בשם „ראש מהללו״, מפני שהיא מבילה את מיטב הגיונו ותמצית השקפותיו על הבורא והעולם ונפש האדם לפי שיטתו, שהרצה אותה בספרו „מקור חיים״, ומפני שהיא פסגת־יצירתו ושירת־הברבור של חייו המעטים והרעים. ב) הכטוי „כתר מלכות״ נמצא במקרא (אסתר ב׳, י״ז, שם ז׳, ח׳) ובמשנה (אבות, פ״ד, מי״ג), אבל לפי דעתו של הפרופ. קלוזנר בא לרשב״ג השם הזה מ„פרקי ר׳ אליעזר״, שהרבו להשפיע עליו, שם כתוב: „ויכתרו לך הצדיקים בכתר־מלכות״ (פרק כ״ג), ואולי רמז רשב״ג לספירות, שהחלתן „כתר״ וסופן „מלכות״. ג) בשמות „הסוד והיסוד״ משתמש רשב״ג להוראת החומר והצורה, היסוד הוא החומר הכללי, ובשמו המיוחד יבדילנו מהחומר הפרטי. ד) בפסוקים המובאים בראש השיר הזה נזכרות הספירות: גדולה, גבורה (אצל רוב המקובלים „בינה״), תפארת, נצח, הוד, יסוד, חכמה וחסד, וביחד עם „כתר״ ו„מלכות״ הרי ״ ספירות. ה) המציאות היא אצילות, שנאצלה מ„מאורו״, מ„כח רצונו״. ו) למצוי הראשון יש מציאות, אבל לא מדות, כמות, איכות ולמות, כמו שמבואר ב„מקור חיים״. ז) האושר היותר גדול של האדם הוא השגת־האלהות, המביאה לידי הדבקות בעולם העליון, בחיי־הנצח. ח) לפי רשב״ג העצמים,

הנמצאים בדרגות הנמוכות, משתוקקים ונכספים אל הדרגות העליונות והשכל נמשך ל„אור העולם". ט) בדברים אלה אנו מוצאים הבנה מרובה ביחס לבני־דתות אחרות: „כבודך לא יתמעט על־ידי זה, שיש בני־אדם, העובדים לאלהים אחרים, כי כונת כל הבריות להגיע עדיך וכו'", הדת בשבילו היא תופעה אוניברסלית, ועל־כן „לא ייחד את האומה" גם ב„מקור־חיים". י) „אחדות, קדמות ומציאות" אינן תארים או מושגים נפרדים, שאנו מיחסים לאלהות, כי המצוי הראשון בכלל אינו נגדר בשפת־האדם, ואף־על־פי ש„השמות" שונים הם, הנה משמעותם אחת היא. יא) החכמה האלהית קדמה לבריאה: עולם האיריאות קדם לעולם המוחשים לפי אפלטון, ואולי הכונה לידיעה, שבה כלולה כל ההתדרגות של ההויה, שהרי ידיעת המצוי הראשון מצרכת את הרצון היוצר. יב) כאן הוא מדבר על הרצון, שהוא מרכז שיטתו הפילוסופית: „הפץ מוזמן" הוא הרצון הקבוע ומוגבל מראש "Determinierter wille", שאך הוא פועל „כפועל ואומן" – בעצם נפרד מן האלהות, ופעולתו היא כעין הקרנה: כאור העין היוצא מן האופל שבעין. באמצעות „הרצון המוזמן" עובר כח האלהות בכל ההויה, מחבר את כל חלקי־הבריאה „ונוגע עד הבריאה השפלה" – עד עולם החומר השפל. יג) „הנפשות הרמות" – המלאכים הנמצאים בעולם האמצעי והאצולים מזיו השכל הקוסמי. יד) ממקור העולם האמצעי היא גם נפש האדם, הנפש הפרטית, „ונשמתו (של השכל) בוערת בה". טו) את הנשמה חנן היוצר ב„כח הדעת", והידיעה עיקר תפקידה, כי על „יָדֶיהָ תתקרב אל מקורה הראשון ותדבק בשכל־העולם. טז) המוטיב הזה לקוח מאיוב (י"ג, ט ו), ובו השתמש אחר־כך גם עמנואל הרומי ואמר: „אם תקטלני, אֵל, לך אוחילה, אנוס לעזרה ממך אליך. אתכם בכנפות חסדך יום צר, מחמתך אברח עדי צֵלך", וזו היתה הפרגדיה הגדולה של היהודי בגלות, שהאמין בחסדי־אלהים ויחד עם זה היה מוכרח להתרעם ולקבול כלפי שמיא.

הערכה.

פואימה דתית־פילוסופית זו היא אחת היצירות המשובחות של שירת־ישראל בימי־הבינים, ה„ברכי־נפשי" של אחד מטובי־בניה של האומה בגולה. הפואימה הזאת כוללת: הרצאת שיטה פילוסופית במאמרים פיוטיים, קצרים ושנונים, בציורים בולטים ובהירים; סקירה מקפת על הקוסמוס ויוצרו, החל מהמצוי הראשון ועבור אל עולם הגלגלים וגמור בעולם השפל; תאור אפסות־האדם בעולם הזה, ולבסוף ודוי ותחינה בבחינת „תפלה לעני כי יעטף". בחלקה הראשון לפנינו המנון דתי, פיוטי־פילוסופי, ובחלקה השני – „תפלה זכה" לאדם המתרפק על אלהים בתשובה ובלב נשבר ובדמעות־שליש, בנוסח מזמורי־תהלים. באישיותו של רשב"ג התאחדו הפילוסוף הגאוני עם המשורר בחסד עליון, ותולדת אחדות זו היא היצירה הסינטטית שלו, הפואימה „כתר־מלכות", שבה היסודות הפילוסופיים,

המושגים המפשטים על המצוי הראשון ורצונו הנעלה, על „מקור־החיים" השופע דרך כל צנורות־ההויה – לבשו מחלצות פיוטיות ונתמזגו עם התלהבות כבירה של נפש פיוטית־דתית עמוקה, הרוטטת בחויותיה וכסופיה למעלה... בידי המשורר עלה לחבר באמנות רבה את שני החלקים הנפרדים שבפואימה: את דברי־השבח לבורא ואת דברי־ההתרפסות לפניו, את הפתוס ואת הקול הנחנק מדמעות, את ההתפעלות המרומנת ואת התפלה החרישית, האמורה בלב נדכא, בחרטה על העוונות והפשעים, בבקשת סליחה ומחילה, בדחילו ורחימו, בידים פרושות לעזרה, בתרעומות על גורל־האדם, על חולשתו ומלחמתו עם יצרו וכו'. פואימה זו כוללת את עיקרי עבודת־האלהים הישראלית, שהם הלל ושבח ליוצר וגם דמעות ותחינה, בקשת עזרה וכדומה; פואימה זו היא תוצרת המעוף החפשי והגאה של המחשבה החוקרת והמפענחת תעלומות וגם של חזון הלב, המלא הכנעה וצניעות מלפני אדון העולם...

הסגנון ב„כתר־מלכות" הוא נפלא, ולמרות החרוזים התכופים הוא קל ויפה, עשיר ומגוון ומעתיר ציורים. כמעט כל בטוי הוא פסוק או מנוסח על־פי איזה פסוק, ובכל־זאת אין אנו מרגישים מלאכותיות, אין הפסוקים „יוצאים דופן", אלא משתלבים ומתמזגים יחד. אכן, היה רשב"ג אמן־השפה וידע לשלוט בכל מכמני־התנ"ך ולצרף אליהם במקצת גם את הסגנון התודני ולעשות מאלה חטיבה לשונית אחת, חיה ומקסימה.

את ספרו הפילוסופי „מקור־חיים" דחו חכמי־ישראל מפני הרבה טעמים: מפני שהוא אנושי־כללי יותר מדאי, ומועטים בו היסודות הישראליים־הספיציפיים („ולא ייחד בו את האומה" – הראב"ד ב„אמונה רמה"), מפני שהוא נוטה בעיקר לאפלטון ולא לאריסטו ועוד; ספרו הפילוסופי נשתכח ברבות הימים, ורק הנוצרים גאלוהו וינקו ממקורותיו (גם בעלי־המסתורין בישראל הָשפעו ממנו בדרך־עקיפין), אולם הפואימה הפילוסופית־הפיוטית של רשב"ג „כתר־מלכות" נתקבלה גם לתוך ה„מחזור" של הספרדים וגם של האשכנזים, ובליל יום־הכפורים תֵאָמר בכל תפוצות ישראל בכל בתי־התפלה ביראת־קודש ובהתלהבות רבה.

IX

שנות־חייו האחרונות ומותו.

לפי השערת החוקרים, חִבֵּר רשב"ג אחרי צאתו מעיר סרגוסה, בשנות־חייו האחרונות את יצירותיו היותר נשגבות: את הספר הפילוסופי „מקור־חיים", שנכתב בשפה הערבית, את השירה הנפלאה „כתר־מלכות" והרבה מפיוטיו הדתיים, המשובחים ביותר. אולם השנים הללו היו היותר קשות בחייו: שנות נדודים ועניות, שנות בדידות וכרישות (רשב"ג לא נשא אשה ונשאר רֵוָק כל ימיו), מחלתו הלכה וגברה,

והמשורר צפה, כי יום המות מתקרב ובא, והוא התפלל אל האלהים בשיריו, שיאריך את ימי־חֻלדו, התחנן ב„כתר־מלכות": „וְאַל תעלני בחצי ימי, עד אכין צֵידה לדרכי וצֵידתי ליום נסיעתי", ובשיר „אלהים, שא עונותַי" אמר: „ואם יצאה גזרה להמיתי, אלהי, בַּטֶלֶה־נָא וְהָפֵר, וּשִׂימֶה־נָא פדותי – מחלתי, ותוגתי — מקום מותי וכִפֻּר... אני אחיה ואגיד את שבחך לעין עמך". אבל מצב־בריאותו של המשורר לא הוטב, ובדמי ימיו קדם אותו המות בעיר וֶלֶנסיה, ולפי עדות הרמב"ע היה במותו „קצת למעלה משלשים שנה", ולפי רבי יהודה אלחריזי „היה בן תשע ועשרים", ולפי חשבונותיו של הד"ר שמחוני „שנת פטירתו היתה שנת ד"א תתי"ב או ד"א תתי"ג, וימי חייו היו בערך שלשים ושתים שנה".

רבי גדליה בן יחיא מחבר ספר „שלשלת הקבלה" השאיר לנו לזכרון אגדה נאה על דבר מות רשב"ג: משורר ערבי אחד („תוגר") נתקנא במשורר העברי על רוב חכמתו ושירתו הנפלאה, ומתוך קנאתו הקשה הרג את רשב"ג, ואת גופו טמן באדמה תחת תאנה אחת בגנו. ומאז „התאנה הזאת חנטה פגיה קודם זמנה, ועשתה תאנים גדולות ויפות מאד", וכל יושבי העיר השתוממו לדבר במאד. השמועה הגיעה לאזני הכליף, אשר התאוה לדעת את סוד התאנים המפליאות האלה, המתבשלות קודם זמנן, והוא קרא ל„תוגר" וחקר ודרש את סבת־הדבר, בתחלה לא רצה הרוצח לגלות את סודו, אבל הכליף צוה לענותו, ומתוך ענויים הודה על מעשהו, ואז תלוהו בפקודת־הכליף על אותה התאנה. ואכן המשל הנפלא ל„תאנה שחנטה את פגיה קודם זמנה" הולם מאד את המשורר, אשר כשרונו הגאוגי נתבגר בשחרית חייו ועשה פרי־תנובה לדורות...

עזבונו הספרותי.

מעשרים הספרים שחבר רשב"ג, רָבָּם בערבית, לא הגיעו לידינו אלא תרגום ספריו: „מבחר־הפנינים", „תקון מדות הנפש", „מקור־חיים" וקטעים מספר „ענק". „מבחר־הפנינים" זהו קובץ של דברי־חכמים, מאמרי־מוסר ופתגמי־הַשֵּׂכֶל, השאובים ביחוד ממקורות ערביים. יש בספר פתגמים האופיניים מאד בשביל משוררנו, כמו: „האדם חכם, בעודנו מבקש החכמה, וכאשר יחשוב, שהגיע אל תכליתה, הוא סכל" וכאלה. הספר „תקון מדות הנפש" כולל כללים ואזהרות לאדם, שישתדל לשלוט ברוחו, לכבוש את יִצרו ולהשתחרר מהתאוות הבהמיות, כדי שיוכל בדעה צלולה ובכל נפשו להתמכר לחקירת־האלהות, המרוממת את שוחריה למדרגה גבוהה במאד. גולת־הכותרת של יצירתו המדעית הוא הספר „מקור־חיים", שבו הרצה את עיקרי שטתו הפילוסופית ושהקנה לו שם גדול בפילוסופיה האסכולסטית הנוצרית של ימי־הבינים. הספר נשתמר בתרגום רומי („Fons vitae") ונתרגם בזמן האחרון לעברית על־ידי הד"ר בלובשטין והופיע בארץ ישראל. את הספר „הענק" חבר בהיותו בן תשע עשרה שנה, ובו נִסה לתת לבני־זמנו את כללי הדקדוק העברי בהרצאה שירית. הספר

כָּלל ארבע מאות חרוזים, אולם מהם נודעו לנו כמאה הרוזים, המובאים ב„מחברת הערוך" של המלומד העברי שלמה פרחון, שחי במאה הי"ב, החרוזים הללו מעידים, שמילדותו שגה בן־גבירול באהבת הלשון העברית. בהם הוא מספר, שהתבונן אל בני־דורו וראה, כי „נשמדה מהם שפת־קודש, וכמעט היתה נעדרת", „חֲצָיָם מדבר באדומית, וחצים בשפת קדר הקודרת", והדבר הזה הוסיף „כאב על כאבו ויהי עצור בכליותיו כאש בוערת". כפי הנראה, מלבד הסיעה הקטנה של המשכילים העברים בספרד, נמצא המון גדול של אנשים, אשר ידיעותיהם בשפה העברית היו מצומצמות מאד, „פיות נסכרו כאלמים", „פתאים הומים כדָבִים, אשר לא ידעו חָזון וספר ולא יכלו לקרוא אגרת", ובן־גבירול הצעיר התעורר לַלֶּמד אותם את כללי הלשון העברית הקדושה וחבר את השיר הדקדוקי הזה. הוא פרט בו את שלשלת היוחסין של השפה העברית, אשר „דָרֵי שחקים יתנו בה יום ביום אֶדֶר לעֹטֶה אור, כמו אדרת", זו שהיתה „שפת כל היקום" — קודם דור ההפלגה, ובה דברו האבות ולא עזבוה גם ב„ארץ הלועזים" (במצרים). „ריב יש לי בכם, שארית יעקב, אם תשכחו שפה מאד נבחרת". המשורר ראה את עצמו כיורשו של „נחמיה בן חֲכַלְיָה" — הלוחם הראשון, שקם להגן על הלשון העברית, כאשר „נהפכה אחרת"...

בנוגע לשיריו – הנה שיריו הדתיים התפשטו בישראל ונשתמרו ב„סדורים" וב„מחזורים" של היהדות האשכנזית והספרדית, אולם שירי־החול שלו לא זכו לפרסום רב, ועד היום לא נמצא כתב־יד שלם של דיואן בן־גבירול („דִיוָן" בערבית קובץ שירים). משוררי־ספרד הגדולים כמעט כולם קמו להם אחרי מותם מעריצים־משכילים, אשר אספו וסדרו את שיריהם הפזורים: כך עשה רבי יהוסף הנגיד לשירת אביו רבי שמואל, כך לקט וסדר רבי חייא אלדַאודי את שירי ר' יהודה הלוי וערך את הדיואן של הראב"ע, אולם משירי־החול של רשב"ג היו עד המאה הי"ט ידועים רק כעשרות שירים, שנמצאו בכתבי־יד עתיקים ומשובשים, ורק חודות לעבודתם המאומצת ולתגליותיהם של החכמים דוקס („שירי שלמה", הנובר, תרי"ח), הרכבי, דוידסון, בראדי ואחרים נתגלתה ירושתו הפיוטית של רשב"ג ונִתנה לנו על־ידי ח. נ. ביאליק ורבניצקי בהוצאת „דביר" — בשלשה כרכים גדולים.

בסעיף האחרון של הרצאתנו על רשב"ג נתעכב עוד על החרוז,

החרוז, המשקל והסגנון.

המשקל והסגנון בשיריו. רשב"ג מפליאנו בכח שלטונו בחרוזים המצלצלים והמחזקים את הרושם האמנותי:

לָמָה וְלָמָה נֶפֶשׁ נִדְהָמָה, תִּלְבְּשִׁי שְׁמָמָה עֲלֵי תֵבֵל־אֲדֻמָּה,
בְּצֵאת הַנִּשְׁמָה גְּוִיָּה נֶאֱלֶמָה?

רשב"ג חורז לא רק את הבתים והטורים, אלא גם את המלים הבודדות. כמל־

הצלצול (האליטרציה) היא סגולה מיוחדת לשירתו, ובהרבה מקומות אנו מוצאים אותה: „מחוצים לחוצים", „בזוזים גזוזים", „שכולה אכולה", „שדודים נדודים", „שבועה קבועה", „שזופה נזופה" ועוד.

ובנוגע למשקל, הרי הקים בן־גבירול בנין שירי גדול ומגוון על היסודות, שהונחו על־ידי דונש בן לברט, ובצדק הוציא משפטו הרמב"ע, שהוא היה הראשון, אשר פתח למשוררי־ישראל את שערי השירה הערבית השקולה, והראב"ע כִּנָּה אותו בשם „אבי החרוזים השקולים" (ב„ספר צחות"). אמנם בשיריו הדתיים נהג מנהג־חרות והסתפק לפרקים, ביחוד ב„רשויות" שלו, במשקל חפשי של שווי מספר ההברות, בלי הקפדה ביתדות ובתנועות, אולם בשירי־חול שמר על המשקל הערבי שמירה מעולה. בשיריו מצויים המשקלים הללו: יתד ושתי תנועות כפלים ויתד ותנועה, בערבית „הזג'", ובעברית קרא לו רבי סעדיה אבן דַנון ב„פרק בחרוז": „נהר המגיל"; שתי תנועות ויתד שלש פעמים, והיתד האחרונה מתקצרת לפרקים לתנועה, ביחוד בסוף החרוז, בערבית „רגז", בעברית „נהר החרת" לפי אבן דַנון; שתי תנועות ויתד ושתי תנועות, בערבית „טַויל", בעברית לפי אבן דַנון „נהר הארך", ועוד משקלים שונים.

השמוש במשקל הערבי גרם, כמובן, לידי סרוסים לשוניים שונים: לבטול החטפים, הנעת השוא הנח והנחת השוא הנע, לערבוב צורות זכר ונקבה, לבנין צורת יחיד מהמלים, הנמצאות במקרא רק ברבים, ולבנין צורת רבים מהמלים, המשמשות לפי חוקי השפה רק ביחיד וכאלה. דוגמאות לנִקוד בלתי נכון: וְאָזַי, כַּעֲלוֹת, אַהֲבָתוֹ, שַׁעֲרָה ועוד; דוגמאות לשנויי המשקל הדקדוקי: אַהֵב יחיד מן אֲהֵבים, רָצָף מן רצפים, שָׁלֵם מן שלמים; במקום בינה — בין; שמוש זר ברבים: גאונים, יגונים, אסונים, ששונים וכו'. הסרוסים הללו לא היו חדשים בפיוט העברי, וכבר היו מותרים ועומדים מימות הקליר או מימות הנגיד, ובכל־זאת נדרשו לגנאי בפי שונאיו ומקנאיו בחיים וגם בפי המדקדקים, שהשיגו עליו אחרי מותו. אולם למרות הסרוסים האלה, היה רשב"ג אמן־השפה מהמדרגה הראשונה ושלט באופן נפלא בכל אופני הצורות השיריות. בשיריו אנו מוצאים, מלבד הצורות השולטות במליצת כל העמים, כמו השואות, השאלות, הגשמות וכו', גם את הגונים המיוחדים של המליצה העברית העתיקה ושל השירה הערבית כפי התפתחותה בזמנו, ולא לחנם מצא בהם הרמב"ע דוגמאות מוצלחות לכל עשרים השערים של הקשוטים השיריים (עיין לעיל במבוא). ככל המשוררים הספרדים, השתדל רשב"ג לשים את שירתו במסגרת הנחלה הלשונית הקלאסית התנ"כית, אולם מכיון שזו לא הספיקה לו להבעה שלמה, היה מוכרח להכניס אל לשונו מלים ומבטאים מאוחרים: מהתלמוד ומאוצר הפיטנים הקודמים וגם לחדש מלים כמו „מְשוֹהֶמֶת", „מְיוּשָׁפָה" וכדומה. בכלל, נפתל משוררנו נפתולי־בטוי קשים, אלא שבכח כשרונו הלשוני האדיר

עלה לו להתגבר על כל המכשולים ולהתיות את המליצה העברית העתיקה, הקצרה ורבת־התוכן, לשמור על טהרתה וביחד עם זה ליפותה ולגַוְנָה בגוני השירה הערבית, עד כמה הללו אינם פוגמים ברוחה ובטעמה המקוריים, אמנם, „איש לא הבין בדורו לחצוב פנינים מהרי המליצה העברית כמוהו". רשב"ג היה משלב בראשי פיוטיו הדתיים את החתימה „שלמה הקטן", אולם צדק אלחריזי בהדגישו, ש„לפניו כל גדול יִקָּטֵן, כי האל משחו למלך על שירי־עמו, שיר השירים אשר לשלמה".

ר' יצחק בן יהודה אבן גיאת (1089 — 1030).

הרמב"ע מספר („שירת ישראל", עמוד ע"ב), שבדורו של רשב"ג קמה קבוצה של משוררים, שהלכו בדרכם של אלו שקדמו וחקו את מעשיהם. הזקן שבחבורה והמעולה שבהם היה ר' יצחק אבן גיאת ז"ל מאליסנה, עיר־השירה, שהיה שם המוציא והמביא. הוא היה מעין המליצה ומקור הצחות, מושל במכמני השפה העברית... הוא כתב מאמרי־מליצה וחבר שירים, הלל את חכמי־זמנו והספיד את מנהיגי בני דורו, יש לו הרבה חבורים בהלכה ובלשון. הוא הרבה לחבר יותר מאלה שקדמוהו דברי־מוסר ותפלות, שירי־תהלה וקינות, אבל לא כתב הרבה שירים שקולים, משום שידיעותיו בחכמת בני־ערב היו מועטות. שיריו נקראים ונמסרים מאיש לאיש. הוא מת בקורטובה שנת תתמ"ט למספרנו, ונקבר באליסנה".

ר' יצחק גיאת היה אחד מגדולי חכמי־התורה בימיו, היה גם פילוסוף ומשורר. משירי־החול לא נשארו בידינו רק מעט מזער, והם כתובים בשפה מליצית קשה ובלתי מובנה, אבל משירי־הקודש שלו נמצאים בידינו כמאה ושמונה עשר פיוטים המפוזרים ב„מחזורים" שונים (עיין „עמודי העבודה" של לאנדסהוטה, 111 — 116), והללו כתובים בשפה צחה וברורה ומלאים ציורים ותמונות יפים מאד. נביא לדוגמא את פיוטו ליום־הכפורים, המתחיל במלים „בעלת אוב וקסם".

„בעלת אוב וקסם".

בַּעֲלַת אוֹב וְקֶסֶם, מַהֲרִי קָסְמִי־לִי,
וְעֵדֶן אִישׁ חֲמוּדוֹת מִשְׁאוֹל הַעֲלִי־לִי! א)
יַ עֲמֹד לִי כְּרַגַּע, אֶפְגְּעָה־נָא בְּמַרְאָיו,
אֶשְׁאָלָה לוֹ; „הֲתַמּוּ מוֹעֲדֵי קֵץ פְּלָאָיו?
כָּלָתָה עֵין־מְיַחֵל לוֹ, וְחָלְפוּ צְבָאָיו!" ב)
יַעֲנוּנִי מְזִמּוֹת מוֹעֲצָתִי בְּהַפְלִיא:
„נִשְׁגְּבָה שְׁאֵלָתְךָ!" עַל דְּבַר קֵץ בְּשְׁאֵלִי.
צָ ר מְנַקֵּשׁ לְנַפְשִׁי אַל יְסִיתֵךְ בְּהֶבְלוֹ, ג)
עוֹרְרִי שִׁיר וְחִלִּי אֵל וּבְטְחִי בְּחֵילוֹ
וַהֲלֹא הוּא אֲדֹנַיִךְ וְהִשְׁתַּחֲוִי לוֹ,
שָׁם לְנֶגֶד אֲדֹנָךְ, שָׁם נְדֹדֵךְ תְּגַלִּי,
וּתְפַתִּיו בְּחִנָּךְ — כִּי תְפַתִּי וְתוּכְלִי! —
הָ דְלוּ כָל קְרוֹבַי, אַף מְשִׂנְאַי קְרוֹבִים,
לְהֶטֵי אֵשׁ גְּדוּדִים בַּעֲצָמַי מְרִיבִים, ד)
כּוֹנְנוּ חֵץ תְּלָאוֹת אֶל לְבָבִי כְּרוֹבִים,
מוֹתְחַנִי בְּחִצָּיו צָר וְאוֹיֵב פְּלִילִי,

עוֹלְלוּ זֹאת לְנַפְשִׁי חֵטְא וְעָוֹן פְּלִילִי! ה) | אַךְ בְּעֵת יֵאָרֵב־לִי תִּצְפְּנֵנִי בְסֻכָּה;
קַן צְרָה יַד גְּאוֹנִי, אַךְ יְמִין צָר אֶרְכָּה, | עֵת דְּרוֹךְ קַשְׁתּוֹתָיו – אַתָּ מְנוּסִי וְחֶבְלִי,
לִי יְדַבֵּר בְּקָשׁוֹת, וַאֲנִי לוֹ – בְּרָכָה, | וּבְהָרֵק חֲנִיכָיו – אַתָּ מְנוּחִי וְחֵילִי!

שִׁבַּרְתָּנִי בְיֵינָהּ אַהֲבָתְךָ, יְדִידִי, ו)

בַּהֲשִׁיבְךָ כְּבוֹדְךָ לִי וְיָגֵל כְּבוֹדִי! – – –

באורים. א) המשורר קורא לבעלת אוב וקסם, שתעלה לו את דניאל איש חמודות מקברו, כי רצונו הוא לשאלהו, לאימתי קבע את „קץ הפלאות". ב) חלפו צבאיו – חלפו כל הזמנים, שהיו מיועדים בשביל הגאולה; צבא – זמן קבוע, מלשון „הלא צבא לאנוש", איוב ז', א'. ג) אל יסיחך היצר הרע להיות מחשבי־הקצים, וגם אל תבוא לידי יאוש, יש רק עצה אחת, והיא „לעורר שיר ולחלות את פני אל" וכו'. ד) השעור: „גדודים לורטי אש". ה) „פליל" הוא מלשון „ואויבינו פלילים" – שופט ומעניש, ו„פלילי" הוא גם מלשון „עון פלילי", עון ראוי לעונש. ו) ידידי – הקב"ה.

תלמידו של רבי יצחק אבן גיאת היה ר' משה בן יעקב אבן עזרא, שעלה על רבו בכשרונו הפיוטי והיה המשורר הגדול השני, שהקימה היהדות הספרדית בתור־הזהב.

תוכן הענינים

א

מבוא לשירת־ישראל בימי־הבינים.

קודש וחול. מקור שירת־הקודש בימי־הבינים. הפיוט הדתי והאגדה. הפיוט הדתי והלכה. הסתעפות המוטיבי סוגי־הפיוטים: „יוצרות", „קרובות", שאר הפיוטים. הקשוטים השיריים: אקרוסטיכון, החרוז, המשקלים. קשוטי־הסגנון או התמונות: עשרים השערים לפי הרמב"ע. סגנון הפיטנים: חדושי־שמוש בלשון, הערכה כללית. התכונות הכלליות: הליריות, הקומפוזיציה הרופפת, נוסח הכלל.

עמוד 3—18

ב

מהפיטָנים הקדמונים האלמוניים עד רב האי גאון.

הפיוטים האלמוניים. דוגמאות: „אל אדון", „אשמנו מכל עם", „אגרש מה יזכה", באורים. יוסי בן־יוסי, פיוטיו, „סדר־העבודה ליום"כ" שלו. רבי ינאי: „אז רוב נסים". רבי אלעזר הקליר ואישיותו, חידת־חייו, האסכולה ה„קלירית"; „מתן־תוריה", „גבורות־המים", „ובכן גדולים מעשה אלהינו", „בליל זה יבפיון", „אז במלאת שפק". הגאונים וספרות־התפלה. יחס הגאונים אל הפיוטים. רס"ג בתור פיטן, קטעים מ„התוכחת" שלו. רב האי גאון, „מוסר־השכל", באורים.

עמוד 19—40

ג

ראשית השירה העברית בספרד.

שקיעת־היהדות במזרח. המרכז התרבותי החדש בספרד. התרבות הערבית והשפעתה על יהודי־ספרד. חקי' של התחדות. התחדשות היצירה העברית החולונית. אבות התרבות העברית בספרד. ר' חסדאי אבן שפרוט. מנחם בן סרוק: „המחברת" שלו. אגרתו אל יוסף מלך הכוזרים. דונש בן לברט—אבי המשקל הערבי בשירה העברית, משירי־התהלה שלו לכבוד ר' חסדאי. גורל מנחם בן סרוק, מאגרתו אל ר' חסדאי, הפקיד המליצה בימים ההם. הפולמוס בין תלמידי מנחם ודונש, יהודה בן דוד חיוג'. ר' יונה אבן ג'נאח, ר' יצחק בן כלפון, ר' יוסף אבן אביתור.

עמוד 41—57

ד

רבי שמואל הנגיד.

ר' שמואל הנגיד: אישיותו, „איש האשכולות"; „מבוא התלמוד" „והלכתא גברוותא", „ספר העושר". ר' שמואל הנגיד המשורר: שירי־יין: „הנה ימי־הקור", „מת אב". שירי המלחמה והנצחון: „שירה", „שלח יונה מבשרת", „תהלה", באורים והערכה. קינותיו על מות אחיו יצחק: „כבר שלמו ימי אבלי", „הים ביני ובינך", באורים. שירי־ידידות: „הנה יחידתי", „נשמה מאשר תתאו", באורים. שיר־אהבים: „תרוכה בפניה". „בן־משלי ו„בן־קהלת", דוגמאות ובאורים. רעת הבקורת על שירת־הנגיד. „אלוי חשוף היום". רבי יוסף אבן חסדאי: „הלצבי חן", באורים.

עמוד 58—83

ה

רבי שלמה אבן־גבירול.

תור־הזהב לשירת־ישראל בספרד. רשב"ג: תולדות חייו, חנוכו והשכלתו. התנגשותו הראשונה עם בני סביבתו. „איך אעזב חכמה", „בחר מהחלי שביסר", באורים.

מקורות ראשונים
בעניין מלחמת איטליה
ד"ר אליעזר פרידמן

מלחמת איטליה

בעניין מלחמת איטליה

ד"ר אליעזר פרידמן

1930–תרל"א

א.

ר׳ משה בן יעקב אבן עזרא.

(1139—1070)

איש־האשכולות. — רמב״ע בימי־עלומיו. — „כתנות־פסים״; „תרשיש״ או „הענק״. — דוגמ.ות: „איך אהיה״, „יפת־תאר״, „השכם לגן״, „הנה האב״, „חושו, תנו כל חון״, „בפרוד אם אחי״, באורים. — שירי ענבים: „בנפשי יעלות״, „עלי־מה זה, צביה״, „תרקד הצביה״, „כסעיף הדס״, „ראה מה נעמה״, „ביד עפרת־ערב״, „בנפשי ליל ידידות״, „יגיל בחור באילת אהבים״, באורים. — אהבה נכזבה, תקופת הנדודים; „פתאם יצורי אוהבים״, „ברשפי־תכלי״, „הניאני זמן״; ידידותו עם רבי־יהודה הלוי: „ילדי ימים״, „עיני־טלעים״, באורים. — תנחומים בחכמה, „הקיצותי תנומת רעיוני״, „כתאב אלמחאצרה ואלמדכרה״, קטעים מפרק ה׳. — „ערוגת־הבושם״. — מות אהובתו: „עמדה עלי משבר״; „הציקוני שעפי״; אכזבה ותשובה; ר׳ משה הסלח: „זמן הבלי״, „נפשי אויתיך״, „בני עולם״, „תבל כאשת פתיות״, „יזכר גבר״, „אשר בנה״, „חגם אדמה״, „איה קברות״, „קברים מן זמן״, באורים. — „אדון היושב״, מוטיבים לאומיים: „נלאה להיליל״, „מפאת אפלתה״, „שמש צדקה״, באורים. — דעת הבקורת על הרמב״ע, גורל עובונו הספרותי. — המשורר האסטטיקון.

I

„אִישׁ הָאַשְׁכּוֹלוֹת״. ר׳ משה בן יעקב אבן עזרא — נולד בשנת ד׳ תת״ל — 1070 — בגרנדה על ברכי משפחה עשירה, מיוחסה ומפורסמה, שממנה יצאו הרבה חכמים וסופרים ואנשי־מעלה בספרד. רמב״ע למד תורה וחכמה מפי אחיו הבכור יצחק ומפי המשורר החכם ר׳ יצחק בן יהודה אבן גיאת, אשר שמש במשרת ראש הישיבה בלוסינה אחרי מות ר׳ יוסף בנו של

A. ORYNOWSKI.
Poezja Hebrajska
Wieków Średnich:
Historja, Antologją i Komentarz.
TOM II.

Drukarnia M. Prużańskiego Białystok, Lipowa 16 Tel. 5-21

ר׳ שמואל הנגיד (1056). רמב״ע סִגל לעצמו את ההשכלה העברית הערבית בכל היקפה, שלט בשפה הערבית וכתב בה צחות, ידע את השפות העתיקות: יונית ורומית, היה בקי בפילוסופיה היונית ובשאר ענפי־המדע בני זמנו, בקצור, היה „איש־האשכולות״ טפוסי בדורו.

רמב״ע בימי עלומיו.

רמב״ע התחיל לכתוב שירים בשחרית עלומיו. הוא חי אז חיי עשירות ורחבות ושתה מכוס התענוגים לרויה. הוא אהב את הטבע אהבה עזה ונאמנה, ונשי־הדרום הקסימו אותו ביפין, ובהתלהבות מרובה שָר על יפי־הגנים והכרמים בספרד ועל הספרדיות המקסימות ומפות גלים בלב. בתקופה זו היתה שירתו כולה מאירה ומקרינה, כולה צוהלת בשמחת החיים, כולה אנקריאונית, מעין שירת־הנהנין על חמודות העולם.

„נתכות פסים״.

הנה דוגמא משירי־הטבע שלו:

כְּתֻנוֹת פַּסִּים לָבַשׁ הַגַּן, וּכְסוּת רִקָּמָה מַדֵּי דְשָׁאוֹ, א)
וּמְצִיל תַּשְׁבֵּץ עָטָה כָּל עֵץ, וּלְכָל עַיִן הֵרָאָה פְּלָאוֹ ב).
כָּל צִיץ חָדַשׁ לִזְמַן חָדָשׁ, יָצָא שׂוֹחֵק לִקְרַאת בּוֹאוֹ, ג)
אַךְ לְפָנֶיהָם שׁוֹשָׁן עוֹבֵר, מֶלֶךְ עַל כֹּל הוֹרַם כְּסָאוֹ, ד)
יָצָא מִבֵּין מִשְׁמַר עָלָיו וַיַּשַּׁנֵּהוּ אֶת בִּגְדֵי כְלָאוֹ — ה)
מִי לֹא יִשְׁתֶּה יֵינוֹ עָלָיו, הָאִישׁ הַהוּא יִשָּׂא חֶטְאוֹ! ו)

באורים.

א) הגן התעטף בכתנות משי, ודשאיו התקשטו בכסות־רקמה. ז. א. בחליפות גונים שונים. ב) כל עץ לבש את מעיל החג שלו ומשתדל להרהיב כל עין ביפיו. ג) כל ציץ שמח על הויתו החדשה, שמח על בוא האביב ויוצא לקראתו, כשהוא שוחק ועליז. ד) בראש כל הציצים הולך השושן, העולה על כולם ביפיו. ה) השושן זה עתה פתח את גביעו והציץ מבית כלאו. ו) רשע הוא האיש, שלא ישא את כוסו עליו.

„תרשיש״ או „הצנק״.

מחרוזות שירים קטנים נאים ורקומים מזיוי־טבע ונימי אהבה ותאוה וצלילי מנגינות־היין אנו מוצאים בקובץ־שיריו, המתיחס לתקופת עלומיו והנקרא בשם „תרשיש״ או „הענק״, ביחוד בשער השלישי שבו. בקובץ זה מכונָסים אלף ומאתים ועשרה בתים כמנין „תרשיש״, שחרוזיהם הם הומוֹנִימים, כלומר, מלים שצורתן אחת, אלא שכונותיהן שונות. שירים כאלה הם על־פי כללי הבקורת של הערבים מצוינים ביותר ונקראים בשם תג׳נִיס, בעברית „שירי צמדים״. הספר מחולק לעשרה שערים, וכל שער מסתיים באחד מהשמות של האבנים היקרות כגון לֶשֶׁם, יָשְׁפֵּה וכדומה, ומספר חרוזיו עולה כגימַטְרִיָא של שם האבן ה„מקשטת״ אותו... השירים הם קטנים, רובם בעלי שנים, שלשה בתים, ונושאיהם מגוונים ושונים מאד: תאורי־טבע, שירי יין

ואהבה, וגם רעיוני־התבוננות על חיי־האדם ודרכי־העולם. הַבְּנִיָה המלאכותית הזאת רִסְנָה וכפתה בלי ספק את בת־שירתו והכריחה אותו לוַתֵּר על הרבה מן היופי הפנימי, על הרבה מחזיונותיו והגיונותיו, אולם מה שאנו חושבים למגרעת, נחשב ליתרון בעיני המשורר, ובהכרה עשה מה שעשה... בלבו פעמה הערצה כבירה אל הלשון הערבית ויפיה המזהיר, ואת היצירה האמנותית היה מעריך על־פי קנה־המדה של הכללים, שקבעו המבקרים הערבים, ועל־כן שאף לעלות למדרגה היותר גבוהה בשלמות הקשוטים הפיוטים של יצירותיו על־פי טעמם של בני דורו; ב„שירי הצמדים״ שלו השקיע משוררנו הרבה כשרון, עמל וטורח, וכשיצאו מתחת ידו מתוקנים ושלמים בתכלית השלמות, כטופס הערבי ממש, התפאר בהם:

וְשִׁירוֹתַי חֲלִי כֶתֶם...

וְלֹא יִשְׁכְּחוּ מִפִּי יְצוּרִים — עַד יִבָּחֲשוּ יָמִים וְלֵילוֹת
כְּאֵלּוּ מִלְּשׁוֹן חוֹזִים הֵם לְקוּחוֹת — וּמִרּוּחַ קָדוֹשִׁים הֵם אֲצוּלוֹת.
וְהָאֹפֶל דָּיוֹ לָהֶם, וְהָעֵט יָמִין שֶׁמֶשׁ, וְהַיַּמִּים מְגִלּוֹת.

דוגמאות: „איך אהיה״.

ואמנם למרות הצורה המלאכותית, עושים הרבה מ„שירי הצמדים״ שלו גם היום רושם כביר, בגוללם לפנינו את נשמת המשורר הצעיר הספרדי על חדות החיים שבה, על תאוותיה וכסופיה, החורגים ותוססים בעסיסי־עלומים חריפים:

אֵיךְ אֶהְיֶה דוֹאֵג וְאֶשְׁמַע קוֹל מַיִם וְקוֹל עָגוּר, וְתוֹר אָשׁוּר,
וּבְצֵל הָדַס אֵשֵׁב, וְנִצְנֵי גַּן לִי כִּיצוּעַ וְכַר אָשׁוּר.

פרוש הדברים: איך אפשר לי לדאוג ולהתעצב, כשאני שומע המית הנחלים וצפצוף הצפרים, ורואה אני להקות יונים עפות באויר, איך אדאג, כשהריני יושב לי בצל הדסים, ונצני־הגן המה לי יצוע וכר, עליהם אשתטח או אצעד כמו על מרבדים. „אָשוּר״ בדלת הוראתה אראה, עדה״כ „תשורי מראש אמנה״, שיה״ש ד׳, ח׳; „אשור״ בסוגר — אצעד עדה״כ „על דרך אָשוּר״ הושע י״ג, ד׳.

„יפת־תאר״.

יָפַת־תֹּאַר וְכוֹס יַיִן וְגַנָּה וְזֶמֶר עוֹף וְקוֹל מֵימֵי תְּעָלָה:
צָרֵי־חוֹשֵׁק וְגִיל־דוֹאֵג וְשִׁיר־נָד וְעֹשֶׁר־רֹשׁ וְלַהוֹלֵה תְּעָלָה.

ז. א. אשה נאה וכוס יין וגן וזמרת צפרים והמית תעלת המים הרי הם צרי ללב נגוע מאהבה, שמחה למי ששרוי בדאגה, ושיר לנודד, ועושר לדל, ותרופה לחולה.

„השכם לגן בשם״.

הַשְׁכֵּם לַגַּן בְּשֵׁם, אֲשֶׁר צִיצֵי שִׂיחָיו רְסִיס הַלַּיְלָה בָּלַל,
נִשְׁתֶּה עֲלֵי קוֹל עוֹף לְמִינוֹ, כִּי הָאֵל שִׁפְּחָיו כְּאֱנוֹשׁ בָּלַל — — —

יוֹדוּ אוֹרוֹת מֵאֵין לָשׁוֹן חֶסֶד גָּמַל אוֹתָם גֶּשֶׁם,
כִּי הוֹצִיאָם מַעְפְּרוֹתָם וּלְאַט גִּדֵּל לָהֶם גֶּשֶׁם.

כלומר: בבוקר השכם קום ובוא לגן המבושם ריחות, אשר שיחי ציציו טבלו בלילה בטל הכרענן, ושם לקול צפרים שָׁרות נשתה את כוסנו; הרי דומות הצפרים לבני אדם: גם את שפתן בלל ד׳, ולכל צפור לשון אחרת... אולם לא רק הצפרים, כי־אם גם העשבים אומרים שירה ומודים על החסד, שגמל אתם הגשם, שהוציאם מעפר, ו„גדל להם גשם״ — חזק את גופם. אורות — עשבים.

„הנה העב״. הִנֵּה הָעָב הֵנִיק הַגָּן, וּתְלָמָיו שָׁת כַּאֲבַק שַׂחַק,
עַד כִּי שָׂחֲקוּ פִּיוֹת צִיָּיו הָעֵת בָּכוּ עֵינֵי שַׂחַק

פרוש הדברים: המשורר מכריז בשמחה, כי הנה העב השקה את הפרחים בגן ורכך את התלמים הקשים והיבשים ושם אותם כאבק שחוק ורך, הנה בוכים השחקים ברדת הגשמים, והציצים פוערים את פיותיהם ושוחקים בקול... „שחק״ בדלת מלשון ו„כשחק מאזנים״.

„חושו, חנו כל הון״. חוּשׁוּ חָנוּ כָּל הוֹן, וְאִם יָקָר, בְּבַת־כֶּרֶם, וְעוֹד תִּהְיוּ לְסוֹבְאִים מוֹנִים; א)
וּשְׁתוּ יְמֵי וֶרֶד עֲלֵי הוֹדוֹ, וְאַל תִּשְׁעוּ לְתוֹכְחוֹת וְרִיבֵי מוֹנִים; ב)—
יָמִים סְפוּרִים הֵם יְמֵי וֶרֶד, לְזֹאת אוֹתָם עֲלֵי יַיִן הֱיוּ נָא מוֹנִים!

באורים. א) גם אם תחזו הון יקר ביין (בת כרם) עוד תזנו את הסובאים, ר״ל את מוכרי היין; מונים — השורש „ינה״. ב) ושתו כל ימי האביב, ימי השושנים, ואל תפנו לתוכחות בעלי המוסר, המונים ומציקים לכם בריבות שפתיהם; מונים מלשון „והאכלתי מוניך את בשרם״.

„בפרוד אם אהי״. בְּפָרוּד אִם אֶהְיֶה גַלְבַּד, וְאִם יֹאחֲזוּ עֲקֵבֵי נוֹד,
תְּרוּפָתִי בְּפִי הַבַּד, וְכָל־צָרַיי בְּבֶטֶן נֹאד — — —
יַשְׁלֵג בְּיַיִן־רֵקַח יְמֵי־הַחוֹם גּוּפִי, וְיַחַם בּוֹ יְמֵי־צִנָּה,
מָגֵן אֲשֶׁר זֶה מִפְּנֵי קֹרַח, גַּם מֵחֲמַת חוֹם זֶה יְהִי צִנָּה.

ז. א. אם בגורלי יעלו ימי געגועים ופרידה מאהובים, או ימי נדודים קשים יתקפוני, אז תרופתי היחידה תהיה רק בבד, רק בנאד היין. ליין נִתְּנָה הסגולה לצנן את הגוף בימי־חום וגם לחממהו בימי קרה וצנה; הוא מָגִנִּי מפני הקרח הנורא, הוא צנה ושריון לי מקרני שמש לוהטות, הוא תרופתי לכל צרה ואסון. צִנָּה תרתי משמע: קור ומגן.

II

שירי עגבים. ביחוד מצוינים שירי־העגבים, אשר בשער הרביעי ב„תרשיש״. מיום שנדמו קולות האהבה ה„עזה כמות״ ש„בשיר השירים״, לא נשמעו יותר בשירה העברית שירי תאוה, שירי אהבה על יסוריה ותענוגותיה. גם הפואימה „שיר השירים״ נתפשטה אחר־כך מגשמיותה והתעלתה למעלה רוחנית מופשטת והיתה למסתורין דתי־אלהי... שיחות־הדודים של הרועָה היפה שולמית עם אהובה „הרועה בשושנים״ היו לשיחות בין כנסת־ישראל והקב״ה. והנה תחת אפריון השמים התכולים של ספרד הערבית, בארץ שהעם הנודד מצא משען והתערה בקרקע וינק מלשד האדמה — בספרד הרבו היהודים להתעסק בעבודת אדמה — התעוררה ונתחדשה שירת האהבה הארצית, ושוב הריעה בצהלת החיים, ושוב בקעו ועלו משפת־הקודש צלצלי הנשיקות הלוהטות ומנגינות הדם הרותח והלב ההומה ומשתוקק. רמב״ע היה אחד המשוררים הספרדיים הראשונים, שהכניס אל ספרות ישראל יחד עם ריחות השדות והגנים הפורחים גם את שלהבת האהבה, קסמי־ה„יעלה״ ותאות־הבשרים.

„בנפשי יעלות״. בְּנַפְשִׁי יְעָלוֹת, בְּיוֹפִי כְּלוּלוֹת, בְּשֵׁעֶר כְּלִילוֹת וּבְפָנַי לְבָנוֹת,
יְמוֹתַי בְּלֶבֶדֵי עָפְרִי כְּשַׁעֲרוֹ, וְלֵילוֹת חֶלְפוּ עִמּוֹ כְּפָנָיו...

פרוש הדברים: נפשי נלכדה ברשת היעלה היפהפיה, אשר שערותיה שחורות כליל, ופניה לבנים ואצילים כקרני כסף של הלבנה; הימים, שאני מבלה בלי אהובתי־עפרי, שחורים וקודרים כקווצות שערותיה, והלילות, שאני נמצא בחברתה, יפים ומאירים כפניה הלבנים. „עָפָר״ הוא כנוי ליפת־תאר, והוא תרגום המלה הערבית גַזאל.

„עלי מה זה צביה״. עֲלֵי־מַה־זֶּה, צְבִיָּה, שָׁב בְּכָל לֵב תִּשְׁנְאִי, עַל־מָה?
הֶשִׁיבַתְנִי: וְאֵיךְ מִכֹּל זְקֵנוֹת תֶּאֱהַב עַלְמָה?

אהובתו היא בת־דרום טפוסית: קלת־דעת, שובבה וגרציוזית, וכולה היא רעננות ושמחה, והצחוק וההתול הם כמדותיה האופיניות, והנה הַחֲרוּזוֹן הזה מתאר את אחד מרגעי ההתבדחות, בשעת ההתעלסות באהבים. הוא שואל, מדוע היא פונה בשאט־נפש לכל גבר מודקן, ותשובתה היא: מדוע הוא חוזר רק אחרי עלמות צעירות, ולא אחרי זקנות בלות...

„תרקד הצביה״. תְּרַקֵּד הַצְּבִיָּה בַּמִּסְבָּה, וְצַל לְבָהּ כְּרִמּוֹנֵי שְׁלָחִים,
וְתָקֵל אֶת פִּצְמֶיהָ, כְּאִלּוּ תְּהַלֵּךְ בָּם עֲלֵי צוּרֵי שְׁלָחִים.

המשורר מתאר בחרוזון הזה את צביתו, כשהיא יוצאת במחולות: הנה היא

רוקדת, מרחפת בַּמְסִבָּה, מחולה מתלהב, שדיה מזדקרים כרמונים על השלחים (על הענפים), כה קלה ואורירית היא, כה קלו פעמיה, הנוגעים ואינם נוגעים באדמה, כאלו מתהלכת היא על חודֵי־חרבות; שלחים בסוגר חרבות.

„כסעיף הדס". כַּסְעִיף הַדֹּס תַּשֶּׂה צְבִיָּה עֵת — תִּרְקוֹד, וּפֶרַע שַׁעֲרָהּ תִּפְרַע,
תָּמִית בְּחִצָּיָהּ, וּמִדְּמִי — אוֹתָם מְשַׁכֶּרֶת וְלֹא תִּפְרַע.

יפתי דומה להדס־עבות, המטה ופורש את ענפיו לצדדין, עת שהיא רוקדת ומפזרת את קווצות שערותיה הפרועות בלהט המחול. הנה בחציה, הטבולים כבר בדמי לבבי, תמית אנשים, אולם כולם שותקים, ואיש לא יפרע ממנה...

„ראה, מה נעמה". רְאֵה, מַה־נָּעֲמָה עָפְרָה תְשׁוֹרֵר — עֲלֵי כִנּוֹר וְתוֹפֶפוֹת עֲלָמוֹת!
יְסַפְּרוּ נְעִים יָפְיָהּ בְּשִׁירִים, — וְהִיא לָהֶם תְּשׁוֹרֵר שִׁיר עֲלָמוֹת...

ראה, כמה נעימה יפתי, כשתשורר ותעבור בסך לקול כנור ועלמות מתופפות. הנה משוררים ישירו ויתַנו את יפיה הרענן בשיריהם, כי היא כולה בגופה ונשמתה מסמלת את שירת־העלומים...

„ביד עפרת ערב". בְּיַד עָפְרַת עֶרֶב נַפְשִׁי חֲבוּלָה — וְלִבָּתִי בְּעֵינֶיהָ קְרוּעָה,
בְּשָׂפָה מִדְּמִי לִבִּי צְבוּעָה — וּבַת עַיִן בְּבַת עֵינִי קְרוּעָה...
„חִשְׁקִי וּשְׁקִי, עָפְרָה, אֶת פִּי — בִּשְׂפַת שָׁנִי וּבְלִבְנַת שֵׁן,
וּבְגוּף נְקִי אוֹתִי חִבְּקִי, — כִּי אֵין חִשְׁקִי רַק עֶשֶׁת שֵׁן!"

משוררנו נלכד בקסמי ערביה יפה, והוא מספר: נפשי חבולה ונתונה במשכון בידי „עפרת ערב", מבט עיניה קרע ופלח את לבי, מדמי לבי שפתה תאדים, ובבת־עינה תבער באש עיני... „אהביני ושקי בשפתיך האדומות, נשכי אותי בשניך הלבנות, חבקיני בגופך הערום", כי אין חשקי רק „עשת השן", עדה"כ „מעיו עשת שן", שיה"ש ה', י"ד.

„בנפשי ליל ידידות". בְּנַפְשִׁי לֵיל יְדִידוּת, זָרְחָה בוֹ — עֲלֵי אַף הַזְּמָן — שֶׁמֶשׁ מְשׂוֹשִׂי,
בְּלֵיל הָיָה דְּבַר עָפְרִי כְּמִגְדִּי, — וּפִיו כּוֹסִי וְיַיִן רָקוֹ עֲסִיסִי,
וְהוֹד פָּנָיו כְּשׁוֹשַׁנִּי, וְטוּרֵי — לְחָיָיו נָחְשְׁבוּ עַנְפֵי הַדַּסִּי;
וְכָעֵת יִשְׁכּוּ עֵינָיו לְבָבִי — מְהֵרָה אֶל־צָרֵי חִבּוֹ מְגוּסִי!

ליל־האהבים שמור עדיין בנפשי, על אפו וחמתו של הזמן, המסתולל בי, עלתה וזרחה בלילה זה שמש אשרי ומשושי; כל הלילה היו דברי אהובתי מתוקים כמגד שמים, ורבו נשיקותי, „שתיתי ומציתי את שפתיה", ופיה היה לכוסי, ו„רוקה לעסיס ייני המשכר"... כל הלילה התענגתי על פניה הורודים כשושנים

ועל לחייה הרכים כהדסים, וגם כעת עדיין מבטיה נושכים ופוצעים את לבבי, ואין צרי למחלת־האהבה מבלעדי הנשיקות.

„וגיל בחור באילת אהבים". וְגִיל בָּחוּר בְּאַיֶּלֶת אֲהָבִים, — וְהַרְנִינוּ שְׁנֵיכֶם נֶעֱלָסִים, א)
וְהִתַּעֲדֵן בְּקוֹמַת חֵן כְּתֹמֶר, — אֲבָל תָּנַע כְּבַדֵּי הַהֲדַסִּים. ב)
וְאַל תִּפְחַד לְקוֹל חֵלְיָהּ בְּצוּאָר — לְעֵת נֶשֶׁף וְרִגְשַׁת הַשְּׁבִיסִים; ג)
וְאַל תִּרְהָה לְעֵינַיִם כְּיוֹנִים, — אֲשֶׁר שִׁכְרוּ, אֲבָל מִיַּיִן חֲמָסִים. ד)
וַיַּעֲמֹד לְבָבְךָ בַּחֲבוֹק זְרוֹעוֹת — בְּאֶצְעָדוֹת וְתִפְאֶרֶת עֲכָסִים, ה)
וְאַל תִּבְרַח לְצִפְעֹנֵי קְוָצוֹת — עֲלֵי פָנִים בְּמֵי בֹשֶׁת כְּבוּסִים. ו)
הָכִי לְקַרְאָתְךָ יָצְאוּ לְשָׁלוֹם, — וְאֵם סוֹתְרִים הֲדַר פָּנִים וְכוֹסִים. ז)
וְרִמּוֹנִים בְּגַן שׁוֹשָׁן, וְאָכֵן — בְּרָאשֵׁי מַשְׁמְרוֹת בֹּשֶׂם תְּפוּשִׂים ח) ——

באורים. א) קטע זה לקוח משיר־חתונה שכתב לכבוד חתונתו של אחד מידידיו. השיר מתחיל במלים „הריח מור מאחז". ב) הכלה דומה בקומתה לתמר, אבל בדקות מתניה וגמישות גויתה דומה היא לבדי ההדסים, המתנועעים לכל רוח. ג) דרך הכלה בליל דודים להתקשט בחליים ושביסים של כסף וזהב, והם מצלצלים ומשמיעים קול, והמשורר אומר לחתן, שלא יפחד בשמעו קול הצלצול, לפי שאין זה קול צלצול חרבות וכלי־זין. ד) ואל תרהה – אל תפחד (ישעיה מ"ד, ח'), כלומר אל תפחד, בראותך את עיניה היפות השכורות לא מיין סתם, אלא מיין החמס, שאתה חומס מפנה את דודיה. ה) יהא לבך נכון ואמיץ, בשעה שאתה חובק זרועות מקושטות באצעדות ותפארת עכסים, עדה"כ (ישעיה ג', י"ח). ו) אל תברח מן הקווצות השחורות של הכלה, הדומות לצפעונים, המתפתלים על פניה המתאדמים מחמת צניעות ונראים כרחוצים במי־ורד של הבושת... ז) הצפעונים הללו, ז. א. קווצות השער, יצאו לקראתך לשלום, אף־על־פי שהם מסתירים ומכסים את הדר פניה. סותרים־מסתירים; כוסים – מכסים. ח) ורמונים וגו' – פנוי לשדים, שנראים בתפושים ומצומדים אל הגוף בראשי משמרות בושם.

III

אהבה נכזבה, תקופת הנדודים. כשחלפו ימי עלומיו, התחיל משוררנו לטעום מתהפוכות הזמן... בתחלתו היה איש מוצלח, מבורך בהון ובעושר, אולם במהרה אבד הונו בענין רע, וקרוביו לא חשו לעזרתו, אלא לעגו לאידו וגם „סבבוהו בכחש ובמרמה", אפילו ידידיו שהיו מסורים לו קודם, פנו לו עורף בימי־מצוקה. מעשי רעיו המדומים הרגיזוהו מאד, וגם לעת

וקנתו לא שכח את ה„זדים הדוברים שלום ונושכים בשניהם" („נפשי אויתיך בלילה"). ובינתים קפץ עליו רוגזה של אהבה נכזבה; אהבתו לא היתה הפעם מסוג העגבנות הפוחזת וההתעלסות באהבים מגרים, אלא אהבה עמוקה ועזה מאד. נפשו חשקה בבת אחיו הבכור יצחק, וגם הנערה השיבה אהבה אל היקו, אבל אביה ואחיו סרבו לתת אותה לו לאשה, מפני שמשוררנו, כפי הנראה, לא היה איש מעשי, סוחר פקח וחרוץ, והָרְאִיָה, שרכושו ירד לטמיון... רמב"ע התרגז במאד, עזב את עיר־מולדתו והלך לקשטיליה הנוצרית, וחי מאז בגלות חיי־נדודים וצער עד יום מותו. אהובתו היתה לאשה לאוויו הצעיר, ורמב"ע לא לקח אשה, ושמר את אהבתו בלבבו, ובנכר הביע בהרבה משיריו את תמרורי־יגונו, את תלונותיו וקובלנותיו.

„פתאם יצורי אוהבים".

פִּתְאֹם יְצוּרֵי אֹהֲבִים עָזַבְתִּי, הֹעִים בְּאִישׁוֹן לַיְלָה פָּגַעְתִּי,
חִבְּלֵי שְׁעֵפִי נִפְרְשׁוּ לָהֶם, וּפַח שֵׁנָה עָלַי עָרַשׁ דְּנִי הִצַּעְתִּי; א)

אֵיךְ שׁוֹטְטוּ מִדְּבָר וְאֵיךְ הִתְחַפְּשׁוּ בְּאֹפֶר כְּסוּת לַיִל — וְלֹא יָדַעְתִּי? ב)
חָלוּ פְּנֵי עֵרְשִׁי, וְלֵיל כִּלּוּ, עֲדֵי נָשַׁף נִדְּדִים מֵחֲלֵי שָׁבַעְתִּי, ג)
לָנוּ בְּבֵין שָׁדַי, עֲדֵי אֹרוּ פְּנֵי מִזְרָח, וּפְרַע מַאֲפֵל פָּרָעְתִּי, ד)
לֹא נֶאֱחַז לִי מִפְּנֵיהֶם בְּלֵעֲדֵי רֵיחַ צְרוֹר הַמּוֹר אֲשֶׁר קָבָעְתִּי, ה)
לוּ אֲדָעָה, כִּי הַחֲלוֹם יַרְאֶה פְּנֵי דוֹדִי — לְרַגְלֵי הַחֲלוֹם כָּרָעְתִּי!
אַךְ מָעֲדוּ רַגְלֵי מִשּׁוֹשִׁי, בַּהֲדוֹף אוֹתָם יְדֵי שַׁחַר וְהִתְרוֹעָעְתִּי, ו)
וַיִּטְפּוּ גִשְׁמֵי דְמֵי עֵינַי, הֲכִי אֶת צוּר כְּבֵדִי בַּבְּכִי בָּקָעְתִּי, ז)
לוּלֵא יְגוֹנִים סָגְרוּ אָז בַּעֲדִי — שַׁחְתִּי: „בְּצוּלַת הַבְּכִי טָבַעְתִּי!". ח)
מִמַּעֲמַקֵּי הַמְּצוּקִים אֶצְעָקָה חָמָס, וּמִבֶּטֶן נְדֹד שִׁוַּעְתִּי,
לֹא עָרְבָה שֵׁנָה לִרְאוֹתַי, לְמִן הַיּוֹם, אֲשֶׁר מִמַּעֲרָב נָסָעְתִּי; ט)
קַצְתִּי בְחַיַּי מִסָּבִיב תֵּבֵל וְגַם לָמוֹד מִמַּדַּיָּהּ, וְלֹא־בִצַּעְתִּי — — — י)
מַסַּע אֲהַלֶּךְ אַחֲרֵי מַסַּע, וְלֹא תַּרְתִּי מְנוּחָה לִי וְלֹא הִרְגַּעְתִּי.
יוֹמָם שִׁזְפָנִי מְאוֹר שֶׁמֶשׁ, וְלַיִל עֵינַי בְּזוּף הַמַּאֲפֵל קָרָעְתִּי,
וּבְכָל חֲלִיפוֹת הַזְּמָן פָּנַי בְּלִי מַסָּה לְנֶגֶד קֹר וְחֹם הוֹקָעְתִּי,
עַד־כִּי־לְמַשְׁחִית נֶהֱפַךְ הוֹדִי, וְגַם הִתְנַכְּרוּ פָנַי וְלֹא גוֹדָעְתִּי. יא)
עָבַר זְמַן קָצִיר, וְכָלוּ כָל יְמֵי קַיִץ, וְתַם חֹרֶף — וְלֹא נוֹשָׁעְתִּי.
כָּמוֹ חֲדָשִׁים, חָלְפוּ שָׁנִים — וְלֹא בָּאתִי מִחוּז חֶפְצִי וְלֹא הִגָּעְתִּי!

אָשָׁא בְשִׂנַּי אֶת בְּשָׂרִי, אֹמְרָה; „הֲאָח!", וּבִפְעָמִי בְּעֹז רָקָעְתִּי, יב)
לֹא חָמְלָה נַפְשִׁי עָלַי נַפְשִׁי, וְלֹא חַסְתִּי עֲלֵי הוֹדִי, וְלֹא פָרָעְתִּי. יג)
עַל־מִי אֲהִי מַלִּין? וְנַפְשִׁי עוֹלְלָה צוּקִי, וּבִימִינִי אֲנִי פָּצָעְתִּי, יד)
כִּי לֹא־נִבְנוֹתִי, וּמוּסַר יוֹדְעֵי מַצַּת בְּנֵי הָאָב מְאֹד פָּרָעְתִּי: טו)
כַּמָּה יַעֲצוּנִי לְבַל אֶבְטַח עָלַי בֹּגֵד בְּנֵאֲמָנָיו — וְלֹא שָׁמָעְתִּי! טז)
מִי־זֶה יִשְׁיַחֵם, כִּי לְתֹהוּ תֵּם הַמּוֹן כֹּחִי, וְכָל־יָמַי לְרִיק יָגָעְתִּי? יז)
אַנְשֵׁי שְׁלוֹמִי שִׁלְּמוּ רָעָה מְקוֹם טוֹבָה, וְשָׂמְחוּ לִי בְּיוֹם צָלָעְתִּי.
אֵיךְ נֶהְפְּכוּ־לִי אֶל־זְמוֹרֵי זָר בְּנֵי שֹׁרֶק וְזֶרַע הָאֱמֶת נָטַעְתִּי? יח)
אֵיךְ הֵעֲלוּ קְצִים שְׁרֵי־חֶמֶד, מְקוֹם חֶשְׁבֵּי יְדִידוּתִי אֲשֶׁר זָרַעְתִּי?
הֲאָח! עָלַי אַתִּים אֲשֶׁר בָּגְדוּ כְּמוֹ נַחַל, וּפָשְׁעוּ בִּי וְלֹא פָשָׁעְתִּי! — — — יט)
יוֹנִים תְּעוּפִינָה כְּעָב אֶל מַעֲרָב! אֶחְכֶּן בְּחֵי הָאַהֲבָה הִשְׁבַּעְתִּי. כ)
לָשֵׁאת שְׁלוֹמִי אֶל יְדִידִים רָחֲקוּ, אַךְ בֵּין צְלָעַי אָהֳלָם תָּקָעְתִּי,
וּתְסַפְּרִי לָהֶם, הֲכִי לִבִּי עָלַי נוּדָם כְּשֵׂעַר הַגְּדִי שָׁסָעְתִּי, כא)
וּדְרוֹר אֲשֶׁר קֵן לָהּ בְּצַלְעוֹתַי, וּבָהּ שָׂמַח כְּבוֹד נַפְשִׁי וְהִשְׁתַּעְשָׁעְתִּי, כב)
לוּלֵא חֲיוֹתָהּ, אֶת־חַיּוֹתִי לֹא אֶהִי שֹׁאֵל, וּבַמָּוֶת לְבַד הִפְגָּעְתִּי. כג)
הִנֵּה לְרַגְלָהּ נִלְכְּדָה רַגְלִי בְּפַח גְּרוּת כְּתוֹא מִכְמָר וְהִתְגַּלָּעְתִּי,
וּלְמַעְנָהּ בָּאתִי בְּכוּר עֹנִי, וְאֶת־נַפְשִׁי בְּקֶלַע הַגְּדוֹד קָלָעְתִּי!
אָחִי, בְּכֵה עִמָּהּ, וְהוֹי אָחוֹת וְאָח! כִּי עִם אֱדוֹם גַּרְתִּי וְנִתְבַּלָּעְתִּי, כד)
כֹּה יַעֲשֶׂה לִי אֵל, וְיוֹסִיף מֵחָרוֹן אַפּוֹ עָלַי נִגְעֵי זְמָן נָגַעְתִּי, כה)
אִם נִשְׁכְּחוּ מִפִּי חֲסָדֶיךָ, וְאִם מִבֵּית לְבָבִי אַהֲבָה הִקְצָעְתִּי! — — —
אוֹתִיל, וְאוּלַי אֵל יְהִי מוֹחֶה בְּמֵי דִמְעֵי מְצוּקִי וַאֲשֶׁר הִרְשָׁעְתִּי.
יָחֹן, וְרוּחַ חֵן יְהִי מֵעִיר עָלַי נַפְשִׁי, וְאָחֵיהָ אַחֲרֵי גָּעָתִּי! כו)

באורים.

א) ענין השיר — דברי געגועים ואהבה לאחיו הבכור יצחק ולבת אחיו האהובה עליו. התחלת השיר היא בנוסח הערבים; הערבים, הנורדים במדבר, היו מתארים את אהוביהם, הנראים להם בחלומות לילה, כאלו התגנבו לצאת בחשכת־הלילה מאהליהם, ובעברם לאור הכוכבים את מרחבי־המדבר, באו עליהם לפקדם על משכבם, והחולם לאחר שהקיץ מחלומו הנעים נגלתה לו טעותו, ובנפשו הריקה לא נשאר בלתי־אם „ריח" טוב, כלומר געגועים וזכרון נעים בלבד. פתאם יצורי אוהבים וגו' —

פתאם פגשתי וגתקלתי בפני אוהבי, שעזבתים במולדת, בשהם תועים באישון לילה, ואני בשבבי על ערש דוי מרוב געגועים ואהבה, פרשתי להם את חבלי רעיוני, כדי ללכדם בפח שנה, כלומר ברשת החלום ולעכבם אצלי. ב) איך זה עכרו בשעה קלה את המרבר, בשהם מתחפשים ומתכסים בטסוה אפלת־הלילה, וגגלו לי פתאם, ואני לא פללתי. ג) הם באו לשחר את פני ערשי ובלו אתי כל הלילה, ואני שבעתי נדודי־שנה עד השחר מרוב חלי־האהבה. „עדי נשף" – עד השחר. ד) אהובי לָנו בחיקי, עד שהאיר המזרח, ואני אז „פרעתי", כלומר קרעתי וגליתי את „פרע האופל" – את הקווצות השחורות של הלילה. ה) ובהקיצי לאור הבוקר, הבחתי, שאין זה אלא חלום, ולא נאחז בידי מתואר פניהם. בלתי־אם הרית הגעים, בדית צרור־המור, שקבעתי וגזלתי מהם. ו) ובהדוף אור השחר את פני דודי ובהרחיקם מעלי, נשבתה שמחתי ו„התרועעתי" – נשברתי וקדרתי ממפת־נפש. ז) ודמעותי שטפו בגשמים, כאלו בקעתי את סלע כבדי והוצאתי את מימיו, כי הדמעות לדעת הקדמונים מקורן בכבד. ח) לולא סגרו היגונים בעדי והעתיקו מפי מלין, כי עתה אמרתי: „במצולת הבבי מבעתי!". ט) לראותי – לעיני, קהלת י"ב ג'. י) לא בצעתי – לא גמרתי למד אותה, כי אין קץ לנדודי. יא) התנכרו פני – נעשו נכרים, ואין להכירני. יב) כאן „ואח" לשון קריאה לצער ויגון; רקעתי – ברגלי מכעס. יג) לא פרעתי – לא שבתי מהשבתי. יד) אהי מלין – אתלונן; צוקי – מצוקתי. טו) פרעתי ועזבתי מוסרם ותוכחתם של אנשים היודעים, כמה קשה מריבת אחים וקרובים, וכמה גדולה שנאתם אלי; רמז כנראה על אחיו ובניהם, שרדפוהו על אהבתו לבת אחיו. טז) בוגד בנאמניו – בוגד בידידיו הנאמנים. יז) מי זה ישיתם וגו' עד „ביום צלעתי" – מי יספר להם, ליועצי הטובים, שאכן נאמנו דבריהם, וכל ימי הרביתי חסדים לאנשי שלומי, אבל כחי תם לריק, לפי ששלמו לי רעה תחת טובה ושמחו ביום צלעי ואידי. יח) בני־השורק נהפכו והיו לזמורות זר. יט) האח וגו' – אוי על אחים וכו'. כ) אחרי תלונותיו פונה המשורר אל היונים, המעופפות לצד מערב, בבקשה לשאת את שלומו לבת אחיו, שאהב אותה, ובגלל ריב משפחה נמנעה ממנו. כא) כי קרעתי את לבי עלי נודי מהם. כב) הכונה אל אהובתו, בת אחיו, אשר שם לה קן בצלעותיו, כלומר בלבבו. כג) לולא היתה בחיים, כי אז קצתי בחיי ושאלתי את נפשי למות. כד) עם אדום – כלומר בספרד הנוצרית, במדינת קשטיליא; נתבלעתי – אבדתי. כה) כה יעשה – יוסיף אלהים על פגעי הזמן ועל תלאותי. אם עקרתי מלבי את אהבתי אליך, הקצעתי – סתותי, גזרתי. כו) ובכל־זאת לא אבדה עוד תקותי, כי יסורי יהיו בפרה על כל עוונותי ויטוב אלהים לחונן אותי ולהחיותני אחרי אשר נחשבתי כמת.

„ברשפי הבכי". בְּרִשְׁפֵי הַבֶּכִי נַפְשִׁי שְׁרוּפָה וּבְבָכִי הַיְקוֹד לֶחְיֵי שְׁטוּפָה, א)
וְצִפָּרְנֵי נֹדֶד תָּפְשׁוּ לְבָבִי, וְהוּא בְּמִתְלָעוֹת זֹקֶן טְרֻפָּה, ב)

וְלֵיל נוֹדִי בְּלִי שַׁחַר וְלִשְׁנַת פְּרִידָתִי בָּעוֹלָם אֵין תִּקְוָה, ג)
וְהִרְחִיק הַזְּמָן מִנִּי קְרוֹבַי, וּבָנָיו אִסְּפוּ עָדַי אֲסֻפָה. ד)
וְלָמָּה שָׁלְפוּ עָלַי חֲרָבוֹת? וּבִימִינוֹ אֲנִי חֶרֶב שְׁלוּפָה! ה)
וּבִי יִצְנַף לִי תִּפְאֶר, וְכַדּוּר צְנָפַנִי לְקַצְוֵי בוֹר צְנֻפָה! ו)
נְתָנַנִי כְּצִיץ נוֹבֵל בְּיַעַר וּבֵין חוֹחִים כְּשׁוֹשַׁנָּה קְטוּפָה — — —
וְהִמְצָנִי בְּיַד אֹפֶל וְכוֹכְבֵי שְׁחָקִים זֹרְחִים הֵמָּה בְּעֵיפָה. ז)
זְמָם שֵׁטִים לְבַד הֵפִיק, וְתַאֲוַת לְבָבִי שָׂם בְּיַד אֵיבָה הֲדוּפָה, ח)
וְיוֹם טַרְפִּי יְהִי מֵכִין וְטַרְפָּם, לְצָוֵל יֵאָחוּ אֵיפָה וְאֵיפָה. ט)
לְחָרְפָּה הָיְתָה דַעְתִּי בָאָרֶץ תְּבוּסָתִי, וְחָכְמָתִי גְדוּפָה. י)
וְלָגְגַע מְאֹד נַפְשִׁי תְמָאֵן, וְתִיקַר מִהְיוֹת נֶגְדִּי נְגוּפָה.
וְתִגְעַר לְמִלְחֶמֶת יְלָדָיו בְּחֹזֶק יָד וְאֶזְרוֹעַ חֲשׂוּפָה — — יא)

באורים. א) נפשי שרופה ב„אהבות־הבכי", ולחיי שטופה בבכי־היקוד, והיא מליצת שני הפכים בנושא אחד להפלגת הענין, המצויה אצל משוררי ספרד, והכונה היא: יקוד־הגעגועים מכלה את נשמתי וצורב את פני בדמעות קודחות־שוטפות. ב) לבי הוא טרף לנדוד ולזקנה, ושניהם כאחד מכלים את כחי. ג) אין תקופה – אין קץ. ד) ובניו וג' – כלומר פגעי הזמן נאספו עלי. ה) אני חרב גאוה בידי הזמן, והוא מהפך בי, כדי להראות את כחו וגבורתו. ו) אני משמש בצניף וגזר על ראשו להתהדר ולהתגאות, אבל גלגלני בבדור אל קצוי־בור. ז) והמצני – והמציאני; בעיפה – בחשכה. ח) הזמן הפיק והגשים בפועל רק את מזמות השטים והרשעים, אבל תאות לבבי נהדפה על ידו ביד איבה. ט) וכשהוא מכין את מזונותי ומזונותיהם של הרשעים, הוא אותו בעול, במדת איפה ואיפה. י) בארץ, ששם הייתי למרמה, היתה דעתי לחרפה, וחכמתי לגדופים. יא) אבל נפשי תמאן להיות נגועה, ויקרה היא יותר מדי מהיות נגופה, ולבן היא מתגברת להלחם בפגעי־הזמן.

„תניאני זמן". הֲנִיאַנִי זְמָן סוֹפוֹ כְּרֹאשׁוֹ, וְהֶלְאַנִי אֶכֶל צוּפוֹ כְּרוֹשׁוֹ, א)
וְנִסִּיתִי יְמֵי הֶבְלִי פְּעָלָיו, וְכָל צִדְקוֹ מְצָאתִיהוּ בְּכַחֲשׁוֹ, ב)
וְכָל יוֹם יַהֲלֹךְ אֶבְכֶּה תְּמוֹלוֹ, וְלַיְל יַעֲבֹר אָנוּד לְאֶמְשׁוֹ, ג)
וְאִם חָדָשׁ יְהַרְאוּנִי יְלָדָיו לְיָרְאֵנִי — כְּבָר הָיָה חָדָשׁוֹ! ד)
וּבוֹ לֹא אַאֲמִין, כִּי שָׁוָא יְדַבֵּר, וְרוֹשׁ פֶּתֶן יְהִי צוֹפֵן בְּדִבְשׁוֹ,
וּמֵאָז יַחֲלִיף נוּחוֹ בְּנוּעוֹ, וְאֶת עֶשְׂרוֹ יְהִי מֵאִיר בְּרִישׁוֹ, ה)

וְיָכִין פַּעֲמֵי סָכָל, וְרִשְׁתּוֹ לְיַד מַשְׂכִּיל יְהִי פּוֹרֵשׁ וּמוֹקְשׁוֹ, ו)
וַיַּשְׁוֶה אֶת כְּפִירָיו לַעֲיָרָיו, וְיַעֲרֹךְ אֶלְגְּבִישׁוֹ אֶל גְּבִישׁוֹ — — — ז)

באורים. א) הזמן ישים תגואות לי כל הימים מראשו ועד סופו, וכבר הלאני גם בטובותיו המרומות וגם בטרורותיו. ב) בימי חיי הבלי בחנתי והברתי את פעליו ומצאתי, כי גם צִדְקוֹ כַּחַשׁ הוא. ג) בכל יום ההולך מבכה אני את יום האתמול שעבר, ובכל לילה מתאבל אני על האמש. ז. א. על הלילה הקורם, מפני שכל יום רעתו מרובה משל חברו הקודם לו. ד) ואם ילדי הזמן, בחפצם ליראני ולהפליאני, יראוני דבר חדש, אין הוא מתמיהני בכך, לפי שכבר היה חדש זה וכבר ראיתיו. ה) כי זה דרכו מאז: חליפות ותמורות עמו. ו) את פעמי איש הסכלות הוא מכונן ותומך, וליד משכיל הוא פורש את רשתו ומוקשו. ז) והוא משוה את הכפירים לעירים, ואת אבני־האלגביש הנסות והזולות אל אבני־הגביש היקרות, כלומר אינו מבחין בין רב־הערך לפחות־הערך.

ידידותו עם ר' יהודה הלוי.

בהרבה משיריו מתאונן רמב"ע ומתרעם על הסביבה של אנשים בוערים, בעלי מדות נשחתות, שאינו יכול לסובלם: „באמת חי אני בדור, ששער החכמה אינו גבוה בו, והבריות אינם מתנהגים כהוגן עם החכמים והסופרים" („שירת ישראל"). החיים בחברת אנשים כאלה היו לו למעמסה, ולפיכך לא יִפָּלֵא, אם שמח על ידידותו עם ר' יהודה הלוי, שהיה צעיר ממנו לימים. רמב"ע הכיר בעינו החדה, שברכה מרובה צפונה במשורר הצעיר, אבל לא התקנא בו והעריץ אותו כפי ערכו וחבבו מעומק לבו. ר' יהודה הלוי היה ממעריצי הרמב"ע היותר נלהבים ושר עליו הרבה שירי תהלה, אולם גם הרמב"ע כתב עליו הרבה בתים מצוינים.

משיריו אל ריה"ל: „ילדי ימים".

יַלְדֵי יָמִים חָשׁוּ לִצְבֹא עַל לֵב הִכְחִיד יָגוֹן רִבּוֹ,
כִּמְעָט מִזְעָר מֶנָּהוּ נִשְׁאַר, שָׁלַף עָלָיו פֵּרוּד חַרְבּוֹ. — — — א)
וּכְתָב דּוֹדוֹ תָּמֵךְ יָדוֹ, הָעֵת פִּידוֹ הֵעִיר עָצְבּוֹ. ב)
מִכְתָּב דָּמָה לִפְנֵי שַׁחַר פָּרַשׂ עָלָיו טוּרֵי עֶרְבּוֹ, ג)
טוּרֵי שִׁירִים יָקָרוּ מִפָּז, אֶחָד מֵהֶם יִרְדֹּף רִבּוֹא; ד)
מֶשִׁי חֻבַּר מֵהַדֶּבֶר, הַבֵּין שִׁתְּוֹ, הַתֹּם עֶרְבּוֹ; ה)
הִנֵּה כָּל שִׁיר יָקָר כַּגּוּף נָגְדוֹ, אַךְ הוּא רוּחַ קִרְבּוֹ, — — — ו)
אֵיךְ בֵּן נָעִים וְצָעִיר שָׁנִים יַעֲמֹס הֲרֵי בִּין עַל גַּבּוֹ? ז)
אוֹ צוּל יָמִים יְהַדֵּף רָמִים, וּבְעוֹד נַעַר הוּא וּבְאָבוֹ? ח)
הֵן מִשֶּׁעִיר זָרַח לָאִיר אֹרֶךְ עוֹלָם וּמְכוֹן רָחְבּוֹ. ט)

באורים. א) ענין השיר: תשובה לר' יהודה הלוי על אגרת־שיר, שקבל ממנו במקום גדודיו, וריה"ל היה עדיין צעיר בעת ההיא. ילדי־ימים וגומ' — תלאות הזמן מהרו להתגודד ולערוך קרב על לבי, שכבר אכל היגון את רִבּוֹ, והמעט, שנשאר ממנו, גם עליו שלף הפרוד את חרבו, כלומר הפרידה מריה"ל כלתה את שארית לבבו. ב) ובעת אשר „הפיד", השבר, העיר והגביר את עצבו של הלב, אז האגרת של ידידו היא לברה היתה למסעד ולמשען לו ולנחמה מיגונו. ג) דמה לפני שחר — כלובן הניר; „טורי־ערבו" הם השורות הכתובות בדיו שחורה כלילה. ד) חרוז אחד שלו שקול כנגד רבוא של אחרים. ה) השיר נאדג מניבים רבים במשי, והשתי והערב שלו הם הבינה והתום. ו) כל שאר השירים נחשבו נגדו, כגוף לגבי רוח. ז) איך צעיר לימים הספיק כבר להעמיס על גבו הררי תבונה? ח) איך „יהדף רמים" — יתגבר על זקנים ממנו וינצחם. ט) משעיר — מספרד הנוצרית.

„עיני סלעים".

עֵינֵי סְלָעִים דָּמְעוּ דַּמְעַ עָלַי, וְכִמְעַט נִקְרְעוּ קָרַע!
וַיַּאַמְּצוּ לְבָם בְּנֵי אִמִּי, בְּיוֹם לְבוֹת מְשַׂנְאַי נִבְקְעוּ בָּקַע,
וַיִּנָּצְלוּ בִּידֵי פְּתִיּוּתָם צְבִי עֲדָיָם, וְהֵם לֹא יָדְעוּ יָדַע! — — — א)
אֵיךְ יַעֲמֹד לְבִּי, וְיֶלֶד הַזְּמָן אוֹתוֹ בְּשֵׁבֶט הַנֶּדֶד יָרַע? ב)
בֹּקֶר אֲכֹל רֹתֶם וְלָעֶרֶב שְׁחוֹת מִי רוֹשׁ, לְרַוּוֹת זֶה וְזֶה לִשְׂבֹּעַ. ג)
אֶל מַצַּמְּקֵי הַיְגוֹנִים יוֹם לְיוֹם יָרֹד, וְאֶל הָרֵי תְלָאוֹת שׁוֹעַ. ד)
חָלַק לְעֵינַי הַנֶּדֶד בֶּכֶה, וְאֶל קִרְבִּי הֲמוֹת יַמִּים, וְלַלֵּב נוֹעַ
בֵּינוֹת זְאֵבִים שָׁכְנוּ עֶרֶב, עֲדֵי שֵׁם הָאֱנוֹשׁ לֹא שָׁמְעוּ שָׁמֹעַ. ה)
פְּגוֹשׁ בְּדֹב שַׁכּוּל וְחָבְרָה עִם אֲרִי, טוֹב מִפְּגֹשׁ אוֹתָם וּבָם לִפְגֹּעַ:
שָׁמַיִם לְחַשֵּׁךְ אוֹר, וְכֵילַי אֵיךְ יִהְיוּ נִכָּר בְּעֵינֵיהֶם לְנֶגֶד שׁוֹעַ? — — — ו)
עוֹלָם מְאֹד צַר בִּי, עֲדֵי כִּי נֶחְשְׁבָה תֵּבֵל כְּצָמִיד, וַאֲנִי אֶזְרוֹעַ... ז)

באורים. א) ענין השיר הוא תשובה על שיר געגועים, שכתב לו ר"י הלוי. עיני סלעים וגומר עד „לא ידעו ידע" — פירש שד"ל: „גם הסלעים וגם לבות אויבי נמסו על צרותי, אבל בני אמי (אחיו אשר רדפוהו על אהבתו לבת אחיו והבריחוהו לצאת מארצו) קשים מהם ומחזקים את לבם לבלתי רחם עלי, והם בסבלותם הסירו את צבי עדים, בהרחיקם אותי מביתי מבלתי הכירם את מעלתי". ב) איך ישקט לבי, כאשר המגעים משברים אותו, בהצליפם עליו בשבט הנדודים; יָדַע — שבר. ג) רתם — תרשיר־רתמים; „לרוות זה" — מוסב על רוש, „וזה לשבע" — מוסב על רותם. ד) שוע — פְּנֹה. ה) חָלַק לעיני וכו' — הנדוד נתן לכל אחר מאברי את חלקו: לעיני את

הבכי, לקרבי – הטיה רבה, וללבי נוע וחיל, בהיותי טובח לגוד בין זאבים שוכני ערב, כלומר בין עדת פריצים, אשר מרוב בערותם, כאלו לא שמעו מעולם שם אנוש, ולא ידעו לכבד את איש־המעלה. ו) טוב לפגש בדב שכול ולהתחבר עם ארי מאשר עם אלה, שאינם מבדילים בין אור לחושך, ואינם מבחינים בין נקלה לנכבד, וגם את מעלתי במובן לא יכירו. ז) העולם בפגעיו הרבים נדמה לי, שהוא צר בשבילי, הריהו מעיק ולוחץ את לבבי, כאלו היה צמיד, הנתון ברוחק על זרועי, וכן אמר רשב"ג: „תצר האדמה, כטבעת עלי אצבע".

IV

תנחומים בחכמה.

בימי נדודיו פרש המשורר מן העולם, בחל בשאון החיים ובהבלי הזמן והתמכר לעבודה מדעית. הוא התיחד בד' אמותיו וקרא ספרים ומגלות וחקר ודרש ומצא תנחומים בחכמה: „ואני הנני עני ועשיר, אביון שיש לו רב, שהרי אין לך עניות גדולה מבערות, ואין לך אדם גלמוד ממי שאוהב רק את עצמו..." והנה את מהלך־מחשבותיו בימים ההם מוצאים אנו בשירו הנאה: „הקיצותי תנומת רעיוני":

„הקיצותי תנומת רעיוני".

הֲקִיצוֹתִי תְּנוּמַת רַעְיוֹנָי לְיַשֵּׁן תַּאֲוַת נַפְשִׁי וְעֵינָי, א)
וְחוֹלְפוֹת הַזְּמָן תַּרְתִּי בְלִבִּי, לְהַשְׁמִיעַ עֲתִידוֹתָיו לְאָזְנָי, ב)
וּפִי דֵעִי יְחַוֵּנִי גְדוֹלוֹת, וְיַצִּיב מִפְלָאוֹת צוּרִי לְפָנָי,
וְיַגֵּד־לִי צְפוּנֵי תַעֲלוּמוֹת, עָדֵי אֶחְשֹׁב בְּנֵי עֶלְיוֹן שְׁכֵנָי,
וְאַחֲזוּ מַחֲזֵה שַׁדַּי בְּשִׂכְלִי, וְאָבִין כִּי בְקִרְבִּי יֵשׁ אֱדֹנָי,
אֲשֶׁר נִסְתָּר יְקַר־עֻדְיוֹ, וְנִגְלָה בְּמִפְעָלָיו לְעֵינֵי רַעְיוֹנָי,
בְּפִגְרֵי הֶעֱלָה נֵר, וּכְבוֹדִי יְשִׁיחֵנִי שְׁבִילֵי תַחְכְּמוֹנָי. ג)
יְהוּא הָאוֹר, אֲשֶׁר יֵלֶךְ וְיָאוֹר יְמֵי נֹעַר וְיוֹסִיף עַד זְקוּנָי, — — — ד)
אֲחַפֵּשׂ בּוֹ הֲדַר חָכְמָה, וְאַעַל בְּלִי סֹלֶם אֶלֵּי גִנַּת עֶדְנָי.
הֲכִי חֶלְדִּי כְּאֵין שָׁם, וְאֵלֶךְ בְּדַרְכָּךְ כֹּל אֲשֶׁר הָלְכוּ לְפָנָי, ה)
וְאֶסַּע כַּאֲשֶׁר נָסְעוּ אֲבוֹתָי, וְאַחַן כַּאֲשֶׁר חָנוּ זְקֵנָי,
וְעַל כֹּל אֵל יְבִיאֵנִי בְמִשְׁפָּט, וּמַעֲשֵׂי יִהְיוּ עֲדֵי וְדָנָי!
לְזֹאת אֶמְאַס שְׂכֹן תֵּבֵל, לְבִלְתִּי תְּסִיתֵנִי וְתַשִּׁיא בִּי זְדוֹנָי.
נָטַשְׁתִּיהָ בְּטֶרֶם תִּטְשֵׁנִי וְתַחֲלֹל נַעֲלִי לָרֹק בְּפָנָי, — — —

אֲבָל חֶפְצִי נָתָן סִפִּי לְסִפִּי מִתֵּי מוּסָר וּבֵינֵימוֹ מְלוֹנָי. — — — ו)
תְּעוּדַת חוֹלְפִים שַׁמְתִּי מְנָתִי, וְסִפְרֵיהֶם צְרִי צֵירֵי יְגוֹנָי, ז)
וְעִמָּהֶם אֲנִי מַמְתִּיק לְסוֹדִי, בְּיַעַן הֵם סְגֻלַּת נֶאֱמָנָי; ח)
וְאִם אֶשְׂחָה בָּיָם שֹׁכְלָם, אֲלַקֵּט — לְהַעֲדוֹת גַּרְגְּרוֹתַי — אֶת פְּנִינָי,
וּבָם יְשַׁעְשְׁעוּ עֵינַי וְלִבִּי, וְלָהֶם יַעֲנוּ שִׂפְתֵי רִנָּנִי,
מְאוֹר עֵינַי וְשִׁיר אָזְנַי וְצוּף פִּי, וְאֶל אַפִּי כְּרֵיחַ קְנָמוֹנָי,
וּבָם אֶתְעַל וְאֶתְהַלֵּל וְאֶהְגֶּה יְמֵי חַיַּי וּבָם כָּל מַעֲיָנָי! ט)

באורים.

א) עוררתי את רעיוני הנרדמים, כדי להשקיט בעוררתם את טערת התאוות של העין הרואה והלב החומד; ויש מפרשים: הקיצותי מתנומת מחשבותי, כדי ליישן וכו'. ב) ואז התבוננתי בתהפוכות־הזמן, למען אדע את העתידות, שהזמן מכין לאדם. ג) ופי דעי וגומר – כשהתעוררתי לחכמה, או שכלי גלה לפני גדולות ונצורות, הציב והכהיר לפני את נפלאות הבורא; גלה לפני תעלומות נסתרות, ונדמה היה לי, כי משכני בין בני עליון; וכשחזיתי מחזות שדי בשכלי, הבינותי, שבקרבי שוכן ה' בכבודו ובעצמו, אותו ה' הנסתר מעיני בשר, אבל המתגלה בפעלו לעיני רוחי, הוא אשר העלה נר בגופי ונתן את הכח לנשמתי להראות לי את שבילי החכמה. ד) חכמת האדם אינה מזדקנת, אלא להפך: אורה הולך ומתוסף מימות הנוער עד ימי זקנה. ה) הרי ה' מנה לי חיים קצרים, וסופי ללכת בדרך כל בני־האדם... ו) אבל תשוקתי היא להסתופף בחברת אנשי חכמה ומוסר ולנור עמם. ז) רוורת החכמים הקדמונים שמתי מנת חלקי, וספריהם הם צרי לטכאובי יגוני. ח) סגולת נאמני – ידידי הנאמנים לי ביותר. ט) להעדות – לקשט; אתעל במקום אתעלה, אתרומם.

„כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה".

בתקופה זו, כפי הנראה, כתב הרמב"ע את ספרו החשוב „כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה" על השירה והמליצה העברית, ובו הראה את כשרונו הגדול במקצוע הבקורת הספרותית, את בקיאותו הנפלאה בספרות הערבית ואת הבנתו העמוקה בכתבי־הקודש. אמנם ידע, „שאי־אפשר ללמוד את מלאכת השיר על־ידי ראיה ושמיעה, ורוח השירה לא תנוח על האדם אלא אם כן היא טבועה בנפשו", ובכל־זאת העריך את חשיבותה של „חכמת השיר" הקובעת צורות מסוימות, חוקים וכללים, שכל משורר זקוק להם. חכמת השיר היא חכמת הערבים, והיהודים הולכים בנתיבותיהם, ועל־כן התנגד לאלה הסוברים, „שאין צורך גדול לחקות את מעשי הערבים, ביחוד כשהכללים הללו אינם נמצאים במקרא ואינם לפי רוח השפה העברית. שהרי הערבים הטיבו להשתמש בכללים ההם ושמו אותם ככלי־אומנותם בחבור שיריהם ומאמריהם. ואף־על־פי שחכמה זו אינה מופתית, אלא שמושית, בכל־זאת טוב לנו להסכים עמהם ולעשות כמעשיהם כפי יכלתנו ואפשרותנו, משום

שאין נאה לנו לחקות אותם בחלק אחד ולא בשני". הספר ערוך בצורת תשובות על שאלות שהציע לפניו אחד מידידיו ומעריציו הצעירים בנוגע לשירה העברית, והמחבר מוצא שעת־הכושר לברר את דרכי השירה העברית והערבית ומשקליהם השונים (בספר שבידינו חסר הפרק על המשקלים) ומקדיש לכל שאלה ותשובה פרק מיוחד. הספר כולל שמונה פרקים. המחבר יודע, שבנוגע לשירה הערבית כבר נתחברו הרבה ספרים, אולם הוא מקנא לשירה העברית, שעדיין לא נמצאו לה גואלים. החכמים שקדמוהו חברו ספרי דקדוק ומלונים (חיוג', ג'נאח ועוד), שמפיהם יכול הסופר לרכוש לו את ידיעת הלשון העברית על כל חקיה ומשפטיה, אולם אף אחד מהם לא קבע את כללי השיר והמליצה שלנו, ועל כן „העמיס על שכמו" תעודה חשובה זו. חוץ מכללי השיר והמליצה הכניס המחבר אל ספרו הרבה פתגמים ומאמרי חכמה, ולקורא המודרני נדמה, שהללו באו שלא לצורך, והם מַלְאִים ומיגעים אותו לפעמים. אולם עלינו לשוות לנגד עינינו את החכמים שבשבילם נכתב החבור הזה: הם התענגו על המשלים הרבים, שבהם תבל המחבר את דבריו... בכלל ידיעותיו של הרמב"ע מרובות מאד והן מציקות עליו, ואפשר שלא בכונה הוא מוסר אותן לקוראיו. כל ענין, שהוא דן עליו, מזכיר אותו את פתגמיהם החריפים של החכמים והמשוררים, שקרא ושנה בספריהם. פתגם גורר פתגם, וכולם נאמרים בעתם ובמקומם הראוי. על־ידי זה נוטה הוא הצדה, עד שהוא נזכר, שצריך „לחזור אל הענין". בנדון זה המחבר הוא בן זמנו וסביבתו. הערבים לא ילאו משמוע פתגמים ובדיחות, אף־על־פי שאין להם שום יחס וקשור זה לזה, המונוטוניה, השנואה על בן־המערב חסר־הסבלנות ונרגז־העצבים, חביבה מאד על המזרחיים... לערבים יש מקצוע ספרותי, שהם קוראים אותו „אָדָבּ", והוא כולל פתגמים ומשלים, דברי חכמה ומוסר ודרך ארץ, והנה לסוג ספרותי זה שייך הספר „כתב אלמחאצרה ואלמדאכרה".

שבעת הפרקים הראשונים הם כעין מבוא לפרק האחרון השמיני, הדן בעצם הענין והמפרש את קשוטי־השיר לסוגיהם בעשרים שערים, שהבאנום לעיל (עיין במבוא, פרק א'). המחבר מביא דוגמאות רבות מהספרות השירית, ומשיריו — בעלום שמו, אולם ביחוד מכתבי־הקודש. הרמב"ע אינו מחדש פרושים חדשים בכתבי־הקודש, אולם הוא מראה את מקוריותו ביחוסו האסטטי לספרי הנבואה ולכתובים ובהשתדלותו להוכיח, שלספרים הללו יש כללי־מליצה קבועים. בגאון מיוחד ובחדות יתירה מדגיש הוא, שהרבה מקשוטי השיר, שבהם מתפארים הערבים על יתר האומות, כבר נמצאו בתנ"ך, ושאפילו במקצוע המליצה קדמו העברים לערבים. בהנחתו זו לָמד זכות על המשוררים הספרדיים, שחקו במתכוין את כללי השירה הערבית: הם רק המשיכו להשתמש בקשוטים, הנמצאים בכתבי־הקודש, אלא שמהותם נתבררה להם על־ידי ההגיָה בספרות הערבית.

חשוב בספרו זה הפרק החמישי, המבאר את הסבה: „מדוע הצליחו בני הגולה שבספרד בחבור שירים יותר מבני־ישראל שבארצות אחרות". הפרק הזה מספיק חומר חשוב לתולדות התפתחות הספרות העברית בתקופה, שקדמה לזמנו של המחבר. הרמב"ע אינו מוסר לנו עובדות יבשות, אלא נותן הערכה בקרתית על כל ו שורר ומשורר, ומופיע לפנינו בתור מבקר ספרותי חרוץ. „במקצוע הזה — אומר הד"ר הַלֵּפֶר — הוא מולך בכפה, ואין דומה לו בספרותנו בימי־הבינים. כל המעלות שנמנו במבקר נתאגדו בו. הוא בחן בעין בוחנת חדה, ובישרת לבבו דן על כל דבר בלי משוא־פנים. הוא מיטיב להבחין בין יופי לכעור, בין טוב לרע, בין מועיל למזיק וכיוצא בזה. ולא עוד אלא שהוא יודע להבדיל בין הצללים והגונים השונים שבטוב... הוא מביא בפרק החמישי של הספר הזה רק את המשוררים העברים, שמצאו חן בעיניו, שהרי אין צורך להזכיר את הגרועים שבהם, כדי שלא להשאיר את שמם: ימותו להם מיתה טבעית מאליהם. הערצתנו אליו תגדל, כשנקרא את השקפתו על כל אחד ואחד מבחירי המשוררים. הוא מעריך אותם על־פי כללי־הבקורת שלו, שלפי דעתו קבועים הם כמסמרות, ומציין את סגולותיהם בדיוק נורא. אין הוא מגבב מליצות ריקות לתפארת הלשון, אלא מתאר לנו במלים מועטות את נשמתו של כל משורר, יתרונותיו ומגרעותיו. דברי משורר פלוני רכים ונעימים, ולפלוני — דמיונות חזקים. אלחריזי ב„תחכמוני" השתדל לחקות אותו ושאב ממנו הרבה מידיעותיו, אך לא הצליח באותה המדה, משום שמליצותיו כלליות יותר מדאי".

בספר הזה השתמשו לצרכי חקירותיהם הרבה חכמים ומלומדים: מונק, שטינשניידר, דרנבורג, בָּאכר ואחרים, אולם נתרגם הוא לעברית רק זה לא כבר על־ידי הד"ר בן־ציון הַלֵּפֶר ז"ל בשם „ספר שירת ישראל" ונדפס בהוצאת שטיבל (תרפ"ד).

קטעים מהפרק החמישי.

לדוגמא נביא לפי „ספר שירת ישראל" קטעים מהפרק החמישי הכוללים הערכות על הנגיד ורשב"ג:

„בסוף המאה השביעית לאלף החמישי לבריאת העולם היתה בספרד המלחמה הנוראה, אשר לא נודע משלה, והיא נקראת „מלחמת הברברים". אז רבו כל מיני פורעניות וגדלו הצרות בעולם, ועיר הבירה קורטובה כמעט שנחרבה. אז רפו כל החכמות, מפני שאפסו החכמים והאנשים היו טרודים בפורעניות של הימים. וכאשר עבר צוק העתים, והאנשים שאפו לרוחה, הופיע הנגיד ר' שמואל, שמוצאו ממארדה, מקום חנוכו בקורטובה, ושררתו בגרנדה. שיריו הם כמעין הנובע, מיוסדים במלים נעימות, מרובי גונים, חזקים בתכנם, יפים בבניתם, מקורים ברעיונותיהם, ובהירים במליצותיהם. כל זה ברור מהבוריו הפיוטיים: „בן תהלים", „בן משלי", „בן קהלת". את הספרים האלו חבר אחרי שעברו עליו יותר מחצי שנותיו. ספרו „בן תהלים" כולל תפלות ובקשות עם נגונים ומשקלים מיוחדים, שלא השתמש בהם משורר אחר לא לפניו ולא

לאחריו. הוא התמכר לעבודה זו באופן נפלא, ועמל הרבה לקשט את דבריו. הוא הכניס לתוך הספר הזה הרבה ממשלי ערב ופרס וחכמת הפילוסופיה והפיוטים של האומות שחלפו והפתגמים של חסידינו הקדמונים. את כל הדברים האלה הלביש מליצות יפות וניבים ברורים. והמשוררים של דורו, שנסו לחקות את דבריו וללכת בשבילו, לא הגיעו עדיו... ומה שנוגע לחבוריו ומאמריו ואגרותיו, הרי נודעו בכל ירכתי מזרח ומערב ומלאו את קצוי הים והיבשה, והגיעו אל ראשי־בבל וחכמי־סוריא ומלומדי־מצרים ונגידי־אפריקא ונדיבי־המערב ואצילי־ספרד. ובכל החבורים שכתב הצליח בסגנונו הבהיר וברעיונותיו המלוטשים והנכונים. הוא כסה את המלים והכונות בהוד מלכות והלבישן הדר האצילות ושת עליהן מעיל החכמה והעדה אותן ביפי המליצה. אלהים חנן אותו בשכל, שקלע אל הגלגלים העליונים והגיע עד הכוכבים, משום שאהב את החכמה ואמוניה, וכבד את הדת ונושאיה... הוא היה מפורסם בכל הארצות, וכל לשון תביע תהלותיו, עד שאי־אפשר למנות את מספר מעריציו... הוא, ירצהו אלהים, נקרא לישיבה של מעלה ונפטר כשהוא בן ס״ג שנה במאה השמינית למספרנו. והיו לו הרבה מקנאים ומחפשי מומים, שבאו אחריו והתנפלו עליו ומצאו פגמים אחדים בשיריו, מפני שלא נזהר לפעמים בנטיות של הדקדוק העברי ובאמונות הקשור ומשום שנטה את השמות השמעיים על־פי ההיקש. משנאיו התנפלו עליו, כאשר תתנפלנה החיות הטורפות על הכבשים, והנץ על העופות, הם התנקמו ממנו כשהוא בקבר וקרעו את בשרו אחרי מותו. מעשי האנשים האלה הם נגד הדת והנימוס והיושר, ואינם דורשים אומץ־לב... ומה שנוגע לפתגמיו של ר׳ שמואל הנגיד ומשליו המחוכמים המפוזרים בחבוריו המרובים, אין אף איש אחד שיטיל בהם ספק, הם מפורסמים וגלויים יותר מן הנס על הגבעה ומזהירים יותר מן השמש בעצם השמים. ומי שהביא את פתגמיו ולא הזכיר את שמו עליהם, דומה לזבוב הזוחל במים מכה טריה ועוזב את המקום הבריא. יסלח ה׳ לנו ולהם וימחל עוונותינו ועונותיהם. — — —

בימים האלה חי אַבּוּ אַיוּב שלמה בן יהודה בן־גבירול הקורטובי, שנולד במאלקה וגדל בסרקסטה, הוא תקן את מדות נפשו וחנך את טבעו והניס את התאוות הארציות, והכין את נפשו לדברים העליונים, אחרי שנקה אותה מחלאת התשוקות וקבלה, כפי כשרונותיה, את מבחר החכמות הפילוסופיות ולמודי־הטבע וחכמת־התכונה. הפילוסוף אומר: „החכמה היא צבע הנפש, ואי־אפשר להכיר צבע שום דבר, עד שינקו אותו מחלאתו״. אפלטון אומר: „מי שמדות נפשו אינן טובות, לא יוכל לגשת ללמוד שום דבר״. ואבוקראט יאמר בנוגע לטבע הגופים שאינם נקיים: „אם פרנסתָ אותם, הוספת עליהם רעה״. בן־גבירול, ירחמהו האלהים, היה הצעיר בשנים שבקבוצת המשוררים שבדורו, אבל עלה עליהם במליצותיו. הוא היה אמן נפלא ומליץ נשגב. הוא הגדיל לעשות ברוחו הפיוטי וקלע אל המטרה היותר גבוהה, והשיג את המחשבה

היותר עליונה. דרכו בשיר עדינה, ודומה הוא למשוררים האחרונים של המסלמים. הוא נקרא פרש המליצה ואמן השיר. יש עדינות ורוך לדבריו ונעימות לכונותיהם. יעלי המדע נטו אליו וגם מקנאיו הללוהו... הוא שם בשיריו את הרעיונות הכיוסדים על־פי חקי התורה והמתאימים אל הקבלה, כמו שאמר הפילוסוף אפלטון: „החקים מצוים אותנו לעסוק במעשים טובים, והפילוסופיה מבארת לנו את טעמיהם״. סוקראטס אומר: „החקים מכריחים אותנו להתרחק מן החטא, והפילוסופיה מלמדת אותנו את טעם הדבר״. ההבדל בין החקים ובין הפילוסופיה הוא השלטון. המעשים שאדם עושה על־פי הפילוסופיה הם לקויים וחסרים ותלויים בחקים, אולם המעשה שאדם עושה על־פי החוקים הם תמימים ושלמים, ואינם תלויים בשלטון המדינה. נחזור לענינו. הצעיר הזה ז״ל כתב שירי־תהלה וקינות, והשיג את תכלית השלמות ברעיונותיו. הוא חבר גם שירי התפארות ואהבים נעימים ושירי מוסר שהצטיין בהם. גם כתב שירי־התנצלות עדינים ושירי מהתלות שונים. אף־על־פי שהוא נמנה בין הפילוסופים בטבעו ובהשכלתו, בכל־זאת שלטה נפשו הרגזנית על שכלו. לא יכול היה לכבוש את כעסו ולהתגבר על השטן שבו. נקל היה בעיניו להתקלס באנשים גדולים ולכתוב עליהם דברי לעג ובוז. אפלטון אומר: „מי שכעסו גובר עליו, והתענוגים מושכים אותו לדבר, שהשכל החליט שהוא רע לו, סימן הוא, שנפשו חלשה מאד, אין לה כח וגבורה״. הפילוסופיה האמתית היא להכניע את החלק הנמוך מפני העליון, כלומר השכל צריך למשול על הנכיות הטבעיות. אולם השלמות היא רק לאלהים לבדו, יתעלה ויתקדש. הצעיר הזה ז״ל נפטר בראשית המאה השמינית (התשיעית ז״ל) בולנסיה, ושם קברו, אחרי שהגיע לשנתו השלשים. המבקרים בחנו את דבריו ומצאו בהם שגיאות. אולם המבין ימצא לו התנצלות בצעירותו ובעורון נערותו. — — —

„ערוגת הבושם״.

רמב״ע חבר גם ספר בפילוסופיה בשפה הערבית בשם „ערוגת הבושם״; תוכן הספר הוא „חלוקים שונים ומטרות נעלות, באור הסוד הרוחני ואודות ההרכבה הגשמית וכל ההנמ; העברית וכו׳, והוא כגן השדה המכיל ריחות שונים ופרחים מצבעים מתחלפים״. מגוף הספר נמצאים בידינו רק שרידים, ובהם הרצאה מקוצרת על החקירות הפילוסופיות של היונים והערבים והיהודים בדבר הרחקת רעיון הגשמות ממושג האלהות.

V

מות אהובתו.

עבודתו המדעית של רמב״ע נפסקה פתאם על־ידי שמועה מבהילה, שהגיעתו על־דבר מות אהובתו בקורדובה, בהקשותה בלדתה בן (1114). ספרו לו, שבקשתה האחרונה היתה, שיחדל לנוע בנכר ושישוב לעיר מולדתו:

עָמְדָה עָלַי מִשְׁבֵּר וְהַמְלִיטָה, אֲבָל זָכָר אֲשֶׁר לֹא תִהְיֶה חֹבֶקֶת,
חֲבָלַי שְׁאוֹל סַבּוּ פְּעָמֶיהָ, וְהִיא נוֹטָה עָלַי דוֹדָהּ וּמִתְרַפֶּקֶת; — — —
תִּכְתֹּב אֲלֵי דוֹדִי: הֲכִי אֵשׁ הַנְּדוֹד הָיְתָה בְּנַפְשׁוֹ בַּעֲדִי נִשֶּׁקֶת,
הַגֵּר אֲשֶׁר נִסְגַּר בְּבוֹר גֵּרוּת, וְכַף מָצוֹק עָלַי יָרֵךְ נְדוֹד סֹפֶקֶת,
יִתְאַב שְׁתוֹת כּוֹסוֹת עֲרֵבוֹת לוֹ, וְכוֹס אָסוֹן לְכָמוֹהָ תִּהְי נִמְתֶּקֶת.

פרוש הדברים: בחבלי לידה קשים ילדה בן, אשר לא תחבקהו לעולם; כשהרגישה בכנפי־המות הנטויות עליה, התרפקה על בעלה והתחננה: נא לכתוב אל דודי (משוררנו היה לה גם דוד וגם אהוב), אשר באשמתי נדלקה אש בנפשו ותקפה אותו התאוה לנדודים, אשר סגר את עצמו „בבור הגרות", ו„כף־התלאות" סופקת על ירכו בלי־הרף... נא לכתוב לו, שאם בכדי „תאב לשתות כוסות ערבות" של תנחומין בנדודים, הרי עתה תמתק לו „כוס האסון" שלו, כלומר, אם הנדודים לא השקיטו את יסורי אהבתו וקנאתו, הרי מותי יפדהו בלי־ספק ממועקת הקנאה וישים קץ לנדודיו...

אולם המשורר לא מלא את בקשת אהובתו, ולא שב אל עיר־מולדתו. כל חייו נדד בנכר, כשהוא רחוק מקרוביו ושקוע ביגונו. לעת זקנתו גברו געגועיו לבקר את קברות אבותיו:

הֶצִיקוּנִי שִׂפְתֵי לַעֲכוֹר עַל מְלוֹן הוֹרַי וְכָל אַנְשֵׁי שְׁלוֹמִי;
שְׁאֵלָתִימוֹ — וְאֵין מַקְשִׁיב וּמֵשִׁיב! הֲבָגְדוּ בִי עַדֵי אָבִי וְאִמִּי?
בְּלִי לָשׁוֹן קְרָאוּנִי אֲלֵיהֶם, וְהֶרְאוּנִי לְצִדֵּיהֶם מְקוֹמִי...

פרוש הדברים: שעפי וחזיונותי נשאוני מהנכר והביאוני אל בית־הקברות שבעיר מולדתי, וגם „הציקוני" — הכריחוני לבקר את מעון המנוחה של הורי וידידי. אני דרשתי בשלום כולם, אולם תשובה לא שמעתי מהם... ונדמה לי כרגע, שהבגידה בי הקיפה את כולם „עדי אבי ואמי", אבל במהרה באה תשובה ברורה: בלי אומר ובלי דברים רמזו לי, שעל ידם עלי למצוא קבר. נשתנו פני הדברים: במקום שיבה לחיים — רמז למות המתקרב.

אכזבה ותשובה.

מות אהובתו דכא את המשורר והשליט בנפשו רוח היאוש והאכזבה: הוא הדל להאמין בחכמה והחקירה, ומחשבת־האדם נראתה לו כה זעירה ודלה, וכל השיטות הפילוסופיות כה עלובות לעומת הסוד הנעלם של שדי המסתתר בחביון שחקים: „שוא יבקר החוקר סוד מהאנוש נעלם, איך יצפה (יקוה להבין את הסוד של זה, אשר) ברוח פה ברא את העולם, ואיך תכל בידיו סובל, ואת כל היקום בולם. במופלא, אנוש, אל תדרוש, פן תשוב דך ונכלם..."

רוח אחרת נשבה בלבו לעת זקנתו, רוח של יראת־שמים ויראת־חטא — הוא עשה את חשבון חייו, וימי עלומיו בכל תאוותיהם ותענוגותיהם הופיעו

לפניו כנכתָמים בכתמי־החטא. פתאם תפס את סוד אסונו, את סבת כל ההרפתקאות שעברו עליו: הוא חטא בנעוריו בקלות־דעת ו„ביצר הרע", והוא סובל ונמק ברטאות־נעורים, והמשורר שבשחרית חייו היה כמעין השמחה והאֶפּיקוּריות, נעשה עתה לפני השקיעה בעל־תשובה כפוף ונענה לפני אלהים, בוכה, מתודה ופורש את כפיו ומבקש סליחה וכפרה על כל עוונותיו.

ר' משה ה„סלח".

מאז הקדיש את עטו רק לשירי־קודש ועזב את שירת־החול כמו „שהצבי עזוב את צלו", אולם הכשרון היצירתי לא עזבו אף כשהתהלך נשבר וקודר בלחץ החיים ובלחץ רגשות־החרטה, שהעיקו כמשא כבד על לבו הנדכה. פוריותו גברה בימים ההם, ומספר פיוטיו מגיע ליותר ממאתים וחמשים, ובהם מעמד שלם ליום הכפורים עם סדר־עבודה מיוחד במינו ומצוין בסגנונו. אבל ביחוד הרבה לחבר סליחות, ועל־כן נקרא הסלח או הסלחן. בסליחותיו אנו מוצאים יחד עם ודויי־נפשו ודברי תוכחה ומוסר — הרהורים נוגים על הזמן ותהפוכותיו, והמסקנה היא, שהכל חולף ועובר, הכל הבל, ואין טוב לאדם, כי־אם לעבוד ליוצרו ולשוב אליו בתשובה שלמה.

„זמן הבלי".

זְמַן הֶבְלִי, יְמֵי סִכְלִי יְפֵה לְלִבִּי שִׁקְרִיו,
וְכוֹס פְּעָלַי בְּיַד אֵלַי הִשְׁקָה אוֹתִי שִׁמְרִיו, א)
וּפִי יִצְרִי בְּחָק־יוֹצְרִי הֶסִיתָהוּ מִבְּחוּרָיו,
כִּי יֵצֶר לֵב הָאָדָם רַע מִנְּעוּרָיו! ב)

מֵאֲשָׁמִים נַעֲלָמִים וַעֲוֹנוֹת חוֹלָלְתִּי,
וְצַל חֲטָאִים נִפְלָאִים מִנְּעוּרֵי גוֹדָלְתִּי, ג)
וְיַלְדוּתִי וְשַׁחֲרוּתִי אַחֲרֵיהֶם הָבָלְתִּי,
וְיוֹם אוֹרִי עָלַי שָׁעָרִי חָזִיתִי — נִבְהָלְתִּי,
וְאָז לִבִּי עָלַי חוֹבִי קָרַעְתִּי וְאָבָלְתִּי,
וְאֵשׁ יָגוֹן בֵּין בִּתָּרָיו עָבַר וְשָׁרַף גְּזָרָיו! ד)
שָׂכַחְתִּי יְמֵי נַחְתִּי בַּעֲלוּמֵי יְמֵי רָעָה,
וְקָוִיתִי וְחָסִיתִי בְּעֶדְנָתִי — וְהִיא תוֹעָה,
וְאָשַׁמְתִּי וְאָטַמְתִּי אָזְנִי לְמוֹרֵה דֵעָה,
וְקוֹל חֶרְדָּה — וְאֵין צִידָה —: „לֹא זֹאת הַמַּרְגֵּעָה!
לְגֵי מָוֶת וְצַלְמָוֶת — יִקְרָא — קָרְבָה נִסְיָעָה!"
וְלִבִּי חָל בְּמִגּוּרָיו בְּמָה שֶׁיִּהְיֶה אַחֲרָיו! ה)
הָאֵל, אָן אֵלֶךְ, וְאָן אֶבְרַח מִפָּנֶיךָ?

וְהֵן חֶדְלֵי — כְּמַר מִדְּלִי — וּכְיָין בְּעֵינֶיךָ,
וּבַאֲפָסִים — בְּלִי מֵשִׁים — תֹּאחֲזֵנִי יְמִינֶךָ! ו)
הֱיֵה זוֹבֵד — נָא עַבְדְּ — חָרֵד מִדִּינֶךָ,
וְקָחֵהוּ — וּנְחֵהוּ — עָלַי נַחַל עֶדְנֶיךָ,
וְהַשְּׁקֵהוּ — מִמְּקוֹרָיו — וְרַוֵּהוּ מֵנְהוּ עֲפָרָיו! ז)

באורים. א) זמן דבלי וגומר – זמן חיי הבלי בימי סכלותי, כלומר בימי עלומי, יפה והנעים את מרוח־שקריו, כדי לצוד את לבי, ועתה השקה אותי אלהים בגלל מעשי הרעים את כוס שטריו. ז. א. המשורר חושב, שכל התלאות וההרפתקאות, שעברו עליו, הן ענש ה׳ על חטאות־נעורים. ב) אולם האשם אינו בי: הרי אלהים נטע בקרבי את היצר הרע, ועל פי חוק יוצרי, הסית את לבי בימי־בחרותי, כמו שכתוב „כי יצר לב האדם רע מנעוריו״. ג) כחוטא נולדתי בעולם, ועל חטאים מנעורי גודלתי, כלומר הסביבה פעלה עלי לרעה. ד) בימי ילדותי ושחרותי „אחריהם הבלתי״, כלומר נסבלתי והלכתי אחרי החטאים, „ויום אורי וכו׳ – וביום שראיתי שיבה בשערותי נבהלתי, ומאז רגשות חרטה וינון תקפו את לבי. אורי – כנוי לשערות שיבה, עלי חובי – על עוני. ה) „שכחתי ימי נחתי״ וגומר עד ש„יהיה אחריו״ – בימי עלומי, כשהייתי שרוי בשלוה, שכחתי את ימי־הרעה, וקויתי וחסיתי בתור־העדנה, שהיה מלא הענוגים, ואשמתי ולא רציתי לשמוע מוסר, והנה פתאם שמעתי קול חרדה, כי נגמר זמן משכני בעולם הזה, וכי קרבה הנסיעה לגי־צלמות, ואז הבינותי את רוע דרכי עד כה, כי נשארתי בלי צידה לדרך רחוקה זו, כ״ומר אין בידי מצוות ומעשים טובים, ולבי רָעד באימה. ודאגת העתיד הנעלם תקפתני; „מנוריו״ מלשון „מנור״ ופחד. ו) חדלי – חלדי, ימי חיי; כמר מדלי – כטפה מן הדלי; ובאפסים – ובאפסי העולם. ז) היה זובר נא עבד וכו׳ – הלוה. הטפל נא אל עבדך וכו׳; ממקוריו – ממקור נחל עדניך; ורוה וכו׳ – והרוה מנחל זה את עבדך, שעפר ואפר הוא.

נפשי אויתיך בלילה! נַפְשִׁי אִוִּיתִיךָ בַּלַּיְלָה!

אוּתָה נַפְשִׁי אֶל־מְקוֹם נַפְשָׁהּ, א) — הִתְבּוֹנְנִי כִּי־הָעוֹלָם מַעֲבָרֶת;
וְכָלְתָה אֶל־מְקוֹר שָׁרְשָׁהּ, — עוּרִי עוּרִי לְרֹאשׁ אַשְׁמוֹרֶת,
וְנִכְסְתָה לְגוּהַּ קָדְשָׁהּ, — קוּמִי רֹנִי בַּלַּיְלָה! ב)
לָלֶכֶת יוֹמָם וָלַיְלָה! — — — — רוּצִי, זַכָּה, יֵצֶר תַּאֲוָה לְשָׁבֹר,
בָּרָה, בְּכָלוּא הַגּוּף נֶעֱצָרֶת, — וְדֶרֶךְ יְשָׁרָה כָּל יְמוֹתַיִךְ לָבוֹר;

הֲכִי חֶלְדֵךְ כְּיוֹם אֶתְמוֹל כִּי יַעֲבֹר ג) — וְקַלּוּ מִנְּשָׁרִים שְׁנוֹתַי,
וְאַשְׁמוּרָה בַּלַּיְלָה! — — — — וְלֹא־אֶזְכֹּר מִזְּמָן שִׁמְחוֹתַי —
הִסְכַּלְתִּי וְאֶשְׁגֶּה כָּל־יְמֵי שַׁחֲרוּתִי, — לֹא־יוֹם וְלֹא־לַיְלָה!
וְנִכְלַמְתִּי כִּי־הָבַלְתִּי זְמָן יַלְדוּתִי, ד) — זֵדִים הֶצִיקוּנִי וְהִגְדִּילוּ עָלַי בְּפִיהֶם,
לְוֹאת הָיְתָה־לִּי דִמְעָתִי — דְּבָרִים שָׁלוֹם וְנִשְׁכִּים בְּשִׂנֵּיהֶם — ה)
לָחֵם יוֹמָם וָלַיְלָה! — נָא יִזְכֹּר רַע מַעַלְלֵיהֶם
חָלְפוּ כְּצֵל יָמֵי עֲלוּמוֹתַי, — לָסָנֵיף הַיּוֹם — יוֹמָם וָלַיְלָה!

באורים. א) אל מקום נפשה – לשמים. ב) את, הנשמה הברה והזכה העצורה במאסר־הגוף. התבוננו וזכרי תמיד, כי העולם הזה משמש רק מעבר, גשר אל העולם הבא, ועל־כן עורי וגומר. ג) הרי חלדך יעבור חיש ביום אתמול. ד) הָבַלתי – עשיתי מעשי־הבל. ה) המשורר מדבר על־דבר ידידיו המדומים שבגדו בו, כשנהפך עליו הגלגל.

פיוטים קצרים על־הבלי העולם.

חוץ מסליחות, כתב משוררנו תוכחות מרובות; המשובחות ביניהן הן התוכחות הקצרות, המדגישות את אפסות החיים ומרמתם וזדונם מתוך התבוננות סטואית, בטון שָׁלֵו ומיואש, בציורים שנונים, דוקרים וחודרים ללב. התוכחות הללו לפי תכנן הן הרהורים נוגים על תמורות־הזמן והבלי־תבל, אולם לפי כוָנתן הן הַתְרָאוֹת לבני־אדם לבל ילכו בדרך המשורר האומלל, שהתמסר בימי־עלומיו אל מגעמי־החיים, כי דרך זו מוליכה אל השאול...

א.

בְּנֵי־עוֹלָם, אֲשֶׁר עוֹלָם בְּלִבָּם — נִתְּנוּ אֶל לְחֹק בְּיוֹם בְּרָאָם,
וְהוּא נַחַל אֲשֶׁר יִגַּר, וְיִשְׁתּוּ — וְלֹא־יִרְוּ, וְלוּ הַיָּם נְשִׂיאָם,
כְּאִלּוּ נִתְּנוּ מִימָיו לְמֶלַח, — וְלֵב צָמָא שְׁתוֹת אֹתָם קָרָאָם,
עָלֵי פִיהֶם הַמּוֹנֵיהֶם יְגִיחוּן, — וְאַךְ לֹא־יִשְׁבְּרוּ לָעַד צְמָאָם!

פרוש הדברים: אלהים נטע בלב האדם את התשוקה לשמוח ולהתענג, ה׳ „נתן את העולם בלב בני־עולם״, ולפיכך לא יפלא הדבר, שבני־אדם רודפים אחרי חמודות־העולם. אולם אף־על־פי שהעולם דומה לנחל הנגר, כלומר, הוא מעתיר ושופע תענוגות ושמחות, ובכל־זאת ישתו בני־אדם ולא ירוו, ולעולם לא יבואו לידי ספוק תאוותיהם, לו היה אפילו „הים נשיאם״, ז. א. העב המיניק אותם... כאלו מלוחים הם המים ב„נחל־העולם״, והמונים כורעים ומגיחים ופוערים את פיהם לשתות, אבל לעד לא ישברו את צמאם. כי קללת אלהים רובצת על

האדם: לחפש את העושר, לרדוף אחרי מלוא התאוות, ולעולם לא להגיע לידי השביעה, הספוק והאושר!

ב.

תֵּבֵל כְּאִשֶּׁת פְּתָיוּת, הֵבֶל הֲדָרָהּ וְהוֹדָהּ,
תַּמְתִּיק אֲמָרִים, וְאָכֵן תַּחַת לְשוֹנָהּ מְצוּדָה;
סַבֵּל עֲצָזָה, אֲחִי בִּין, תָּמִיר בְּקָלוֹן כְּבוֹדָהּ,
חוּשָׁה וְתֵן לַצְּמִיתוּת סֵפֶר כְּרִיתוּת בְּיָדָהּ!

ג.

יִזְכֹּר גֶּבֶר בִּימֵי חַיָּיו, כִּי לַמָּוֶת הוּא לָקוּחַ,
וְלָאַט יִסַּע כָּל־יוֹם מִסָּע, אָכֵן יַחֲשֹׁב כִּי יָנוּחַ,
דּוֹמֶה אֶל־אִישׁ שֹׁקֵט צַל־צִי, אַךְ יֵדָא צַל־כַּנְפֵי־רוּחַ!

ד.

אֲשֶׁר בָּנָה צַלֵּי־אֶרֶץ מְעוֹנִים וּבְתֵי־שֵׁן, וְהֵכִין בָּם עֲלִיּוֹת,
וְצַמּוּדִים עֲלֵי בָתִּים רְצוּפִים מְרֻוָּחִים, וּמַחֲמַדֵּי־שְׁכִיּוֹת —
לְפִי רֶגַע רְאִיתִימוֹ כְּגַלִּים בְּלִי יוֹשֵׁב, וַאַרְמְנוֹתָיו שְׁאִיּוֹת; א)
אֱמוֹר: אַיֵּה אֲשֶׁר בָּנוּ וְשָׁכְנוּ וְנַפְשׁוֹתָם, ב) וְאַיֵּה הַגְּוִיּוֹת?
וּמַה־תִּקְוָה לְאִישׁ, מָוֶת יְחַלֶּל, וְעֵינָיו אֶל־שְׁאוֹל כָּל־יוֹם תְּלוּיוֹת?
כְּאִלּוּ הַזְּמַן נֹקֵד ג), וּמָוֶת כְּמַאֲכֶלֶת, וְכָל־הַיְקוּם כְּשִׁיּוֹת!

באורים. א) „לפי רגע" — בעבור זמן מועט, ראיתי את הבתים האלה. והנה הם ריקים כגלי־תרבות, וארמנותיהם שוממים. ב) ונפשותם — בעוד נפשם בם, בעודם בחיים. ג) נוקד — מגדל בבשים.

ה.

חֵנָם אֲדָמָה תַּעֲדֶה עֲדָיָהּ, אוּלַי פְּתָיִים יַחְמְדוּ יָפְיָהּ,
הַבַּעֲרִים תַּשִּׁיא בְּמַשְׁכִּיּוֹת חֵילָהּ, וְתַסִּיתֵם בְּטוּב מֶשְׁיָהּ,
וַתַּעֲצִיב אֹתָם בְּרֹב צִירֵי יָגוֹן וְכִמְעַט קָט יְהִי צָרְיָהּ,
תַּאֲכִיל פִּתְיֵיהֶם מְעַט מִצּוּף חֵילָהּ — וְנַפְשׁוֹתָם תְּשַׁו שְׁבִיָּהּ ——

פרוש הדברים: לשוא תתקשט „האדמה" בקשוטיה, כאשה זונה, המתכוננת

לעורר ביפיה את תאות־הבשרים בלב הפתאים, קלי־הדעת, המשורר יודע את ערמתה ומזמותיה! „במשכיות־חֵילה ובטוב משיה", כלומר, בכל חמודותיה וביפיה החיצוני תצליח להסית ולהדיח רק את „הבוערים", חסרי ההבנה האמתית: הם נלכדים ברשתה, ואז תעציב את רוחם „ברוב צירי־יגון" — במכאובים ותלאות, כי הרי „כמעט קט יהי צריה" — הרפואה, האושר, הטוב שבעולם הזה קיים רק זמן מועט. כך נוהגת „האדמה" עם „הבוערים", נעדרי־התבונה: היא מאכילה ומטעימה אותם מצוף דבשה, ובמחיר תענוגים מדומים ורגעיים לוקחת היא את הנשמה האלהית בשבי...

ו.

אַיֵּה קְבָרוֹת אֲנָשִׁים מֵתוּ צַל־הָאָרֶץ מִימֵי קֶדֶם?
קֶבֶר נֶחְצַב צַל־גַּב קֶבֶר, רוֹדֵם הֶשְׁכַּב צַל־גַּב רוֹדֵם, א)
חוֹרֵי עָפָר יַחַד שָׁכְנוּ — אַבְנֵי גִיר עִם אַבְנֵי אָדָם! ב)

באורים. א) רודם — גרדם, ישן. ב) בחורי עפר ישכנו יחד אבנים גסות עם אבנים טובות, כלומר: נקלים ונכבדים.

ז.

קְבָרִים מִן זְמַן קֶדֶם יְשָׁנִים וּבָם עָם שְׁנַת־עוֹלָם יְשֵׁנִים,
וְאֵין שִׂנְאָה וְלֹא קִנְאָה בְּתוֹכָם, וְלֹא אַהֲבַת וְלֹא אֵיבַת שְׁכֵנִים,
וְלֹא יָכְלוּ שְׁעַפֵּי בַּחֲזוֹתָם לְהַפְרִיד בֵּין עֲבָדִים לַאֲדוֹנִים! א)

באורים. א) ולא יכלו וכו' — ובראותי אותם, לא יכלו מחשבותי להפריד, מי היו עבדים ומי אדונים, כי בקבר נשתוו יחד.

„אדון היושב (לנעילה). ביראה ופחד כתב ר' משה הסלח את תפלותיו, ביראה מפני רוממות הדר גאונו של היושב בשמים:

אָדוֹן הַיּוֹשֵׁב צַל חוּג הָאָרֶץ, נֶאְדָּר בְּכֹחַ וְיוֹשְׁבֶיהָ כַּחֲגָבִים:
יַעֲרֹב זְמִירֵי מִזְמֹרַת הָאָרֶץ, מִדִּבְרֵי שִׁיר אֲשֶׁר הֵמָּה מַקְרִיבִים,
שׁוֹפְכִים דֶּמַע הַרְוֵה אֶת הָאָרֶץ הַחֲטָאִים לִמְחוֹת וְהֵמָּה בַּכְּתוּבִים, א)
עוֹמְדִים הַיּוֹם צַל אֲדוֹן כָּל הָאָרֶץ מַעֲלוֹת הַשַּׁחַר צַד צֵאת הַכּוֹכָבִים.

באורים. א) הם מרבים לשפוך דמעות, שיש בהן כדי להשקות את הארץ, והם רוצים בדמעותיהם למחות את חטאיהם, הכתובים בספרך שבשמים.

מוטיבים לאומיים בשירת רמב"ע. אף־על־פי, שרמב"ע היה משורר אינדיבידואלי טפוסי, ושיריו רקומים מזעזועי־לבבו וטבועים בחותם המיוחד של מאורעות־חייו והלך־נפשו, בכל־זאת לא יכול היה גם הוא להסיח את

דעתו מגורל האומה, ובליריקה הדתית שלו מצויים מוטיבים לאומיים, ביחוד קינות על שבר־העם. רמב״ע מַכִּיר בגודל האסון הלאומי שלנו, ומלבו מתפרצת קריאה איומה:

נִלְאֶה לְהֵילִיל עַל שִׁבְרֵנוּ — וְאִלּוּ יְלָלָה מָלֵא פִינוּ,
אִלּוּ לִדְיוֹ יִהְיוּ יַמִּים, וְנִמְתְּחוּ גְוִילִים כִּשְׁמֵי־מְרוֹמִים,
וְקָנֵי־סוֹפֵר כָּל עֲצֵי רְתָמִים — אֵין דַּי לִכְתּוֹב קֵצַת צָרוֹתֵינוּ.

„מפאת אפלתה". חרוזים מזעזעים עד היסוד, חרוזים ספוגים יאוש קודר, שהם „נהי בכי תמרורים" על חשכת־הגלות, אנו מוצאים בשיר זה:

מִפְּאַת אֲפֵלָתָהּ — לֹא גִבְקַע שָׁחַר, שָׁקְרוּ כָל זְמָנָיו — וְטָעוּ כָל סְפָרָיו,
וּלְיוֹם גָּלוּתָהּ — לֹא הָיָה מָחָר, וְנִזְעֲכוּ יָמָיו — וְנִדְעֲכוּ מְאוֹרָיו.
וְכוֹכַב אוֹר פְּדוּתָהּ — עֲדֵי אֶרֶץ סָחַר, וְנִסְתַּם סוֹד חֲלוֹמָיו — וְאֵין שֹׁבֵר שְׁבָרָיו,
וּמֵאָז לֹא עָלָה — כִּי יָרַד שְׁאוֹלָה... וְאֵין גּוֹאֵל לַגּוֹלָה — לְהָשִׁיב הַגְּזוּלָה...

פרוש הדברים: ליל־הגלות נמשך בלי־קץ, ומסבת אפלתו העצומה לא יבקעו לעולם על שמינו הקודרים עפעפי־שחר; יום־הגלות אינו מודה ב„מחר", אינו יודע משגויים ותמורות לטובה, אֵין בו אף נצנוץ של תקוה לעתיד וגאולה... כוכב־הגאולה „סָחַר", הסתובב ונדד עם האומה עד שנעלם באפסי־ארץ, ומאז לא עלה על אופק חייגו במשך הגלות הארוכה, כי, אהה, שקע בשאול־תחתיה. „שקרו כל זממיו" — נכזבו כל „מזמות" העם, כל חלומותיו, וטעו ורמו כל ספריו, כל מחשבי־הקץ, כל היעודים המשיחיים, והאכזבה האפילה עוד יותר את הגלות וכבתה את כל המאורות, כי נסתם סוד הגאולה, ובינתים אין אפילו מי שינחם את העם וישתתף בצערו, אין מי שיגן על העם הנודד, אין מי שיתבע את דינו וישיב את גזלתו.

„שמש צדקה". אולם גם צלילי־נחמה, אמנם בודדים ומרוסקים, משמיעה שירת הרמב״ע; לדוגמא נביא את הקטע האחרון מ„המאורה" „אין בפי מלה":

שֶׁמֶשׁ צְדָקָה תְּזָרֵחַ וּמַרְפֵּא הָאֵל יִרְצֶה אֶנְקַת צַעֲקִים,
וּכְאֵב מְצוּקָה יְכַלֶּה וְיִסְפֶּה, וְאוֹתָם יִפְצֶה, כִּי בוֹ חִשְׁקִים;
וְעֹל מוּעָקָה יִשְׁבֹּר וְיַרְפֶּה, בְּתוּלָה תֵּצֵא בְּמַחוֹל מְשַׂחֲקִים —
וּשְׁנַת גְּאֻלָּה יִקְרָא גַּלִּי, וְתָשִׁיר תְּהִלָּה: בָּא קֵץ אֶבְלִי,
אַרְצִי נֵצַח יִהְיֶה נַחֲלִי; וְכָבוֹד יִזְרַח — אֲדוֹנִי אוֹר לִי!

בכלל, היה הרמב״ע יהודי לאומי, אשר נשא את נפשו לעמו ולארצו והשתוקק

לתחיתם. הוא התנגד לאותם המשכילים „המתבוללים", שראו את עצמם נגאלים והיו מפרשים את יעודי־הנביאים בדרך משל. „בשירת־ישראל" (קפ״ז — ח׳) הוא אומר: „אכן הדברים הנפלאים המובאים בכתבי־הקודש בנוגע למלכותנו המקווה, יקרבה האלהים, אינם על דרך משל וחידה. כל הנסים המקווים כנים ונכוחים ונאמרו כפשוטם, שהרי מן העבר אפשר לנו להסתייע בנוגע לעתיד. ומי שיקרא את הדברים הללו בכדי לבחנם על־פי חכמת־הטבע או לבו מהסס, אינו מאמין בדת היהודים. — — — מאד חפצתי לחיות, עד שיבוא היום ההוא, אם לא כלו, לכל הפחות מקצתו. ואם אני בעצמי לא אוכל לקוות לזה, משום שכבר זקנתי ובאתי בימים ולא נשאר לי לחיות אלא זמן מועט, ברכתי, שאחי וידידי יזכו לראות את אותו היום".

VI

דעת הבקורת על הרמב״ע. משוררי־ספרד הרבו להלל ולשבח את הרמב״ע, ביחוד ידידו ר״י הלוי, שתאר בשיריו את דמות דיוקנו הרוחנית בצבעים בהירים מאד:

וְיִתְהַלֵּל בְּשִׁיבָה אִישׁ אֲשֶׁר שָׁב וְכִפָּיו מִתְּמוֹךְ נֹעַר נְעוּרוֹת,
כְּרַב מֹשֶׁה אֲשֶׁר מְשֵׁל בְּרוּחוֹ וְתַאֲוֹתָיו בְּיַד שִׂכְלוֹ מְכוּרוֹת,
וְיָדָיו מַעֲשׂוֹת תּוֹעָה אֲסוּרוֹת, וְשִׁפְתוֹתָיו לְיֵין־תַּאֲוָה נְזִירוֹת;
וּמָנַע מַחְשְׁבוֹתָיו מֵהֲלוֹךְ חוּץ, וְהֵם לְפָנַי אֲדוֹנָי נֶעֱצָרוֹת.
לְבַקֵּשׁ הָאֱמֶת מִיָּמִין וּמִשְּׂמֹאל, וְקוֹלֵעַ וְלֹא יַחְטִיא שְׁעָרוֹת.

וכאשר עזב הרמב״ע את ארץ מולדתו, קרא אליו הלוי בהתלהבות: „נר מערבי, שוב למערבך, הֱיֵה חותם עלי כל לב וכל אזרוע!", וכאשר מת הרמב״ע, קונן עליו הלוי והכתירו בקינותיו בכתר „נעים זמירות ישראל", ב„עטרת גאות ספרד" וכדומה. גם אלחריזי העריץ אותו ואמר עליו: „ור׳ משה בן עזרא מושה הפנינים ממליצות הרעיונים, ושירו אשר חבר לילות התחנונים דובב שפתי ישנים. גם הוא עשה סדר ליום הכפורים, מליו מכלי פז יקרים". („תחכמוני", שער ג׳); ובמקום אחר יאמר: „ושיר רבי משה בן עזרא ייטב בעיני המשוררים יותר מן האחרים, בעבור מליצתו ונועם מלאכתו" (שם, י״ח). כך העריכו הספרדיים את הרמב״ע והעמידוהו בשורה הראשונה של משוררי תקופת־הזהב שלנו. אולם הרבה מהחוקרים החדשים הקטינו את ערכו, וצונץ בספרו „ליטעראטור געשיכטע דער סינאגאגאלען פאעזיע" (עמוד 202) העיר, שהיה הרמב״ע „רציני יותר מדאי ולא צחק מעולם ולא שם לב לבדיחות, ולפיכך הקדיש את בת־שירתו לימים הנוראים ושבועות־האבל". גם גֶּרֶץ חרץ עליו

משפט קשה, שלא היה משורר בעל רגש, ולפיכך שיריו אינם מלבבים אותנו, כי מלאכותיים הם...

הערכותיהם של צונץ וגרץ על הרמב"ע מיוסדות על יצירות המשורר, שנתפרסמו עד ימיהם, הם דנו על־פי הסליחות והפיוטים המועטים בערך, שהגיעו לידיהם, והיות שמזלו הרע של המשורר גרם, שדוקא מבחר פרי עטו יהיה טמון בכתבי־יד באוצרות־ספרים שונים ולא יתפשט ברבים, על־כן יצא עליו משפטם המעוקל, שאינו מבוסס לגמרי.

גורל עזבונו הספרותי.

רמב"ע מת בנכר (בשנת 1139), וירושתו הספרותית הרבה והעצומה נתפזרה לכל עבר, ולא נתקיימה בשלמותה בידינו. שירי־הקודש שלו מפוזרים ומפורדים במחזורים ובקובצים עתיקים, מודפסים וכתובים, ושירי־החול שלו נשארו לפליטה בדיואן אחד חסר ומקוטע ומשובש מאד, והדיואן הזה „מתגולל" באוצר־הספרים באוקספורד. אולם מימות שד"ל לא חדלו בעלי־המקצוע לטפל ביצירות רמב"ע, וכעת יש לנו כבר: „ספר הענק או התרשיש", שנתפרסם על־ידי הבארון דוד גינצבורג ויצא בהוצאת „מקיצי נרדמים" בשנת 1886, ספר „אלמהאצ'רה ואלמצ'אכרה" בתרגומו העברי בשם „שירת־ישראל" של הד"ר בן־ציון הלפֶר ז"ל, שיצא בהוצאת שטיבל, ואחרון חביב: הכרכים „שירי משה בן יעקב אבן עזרא", המסודרים על־ידי ח. נ. ביאליק וי. ח. רבניצקי והמופיעים בהוצאת „דביר" בארץ־ישראל. כעת מתגלה לפנינו הרמב"ע בכל קומתו, מתגלה בתור משורר גדול ומבקר חרוץ.

המשורר האסטטיקן.

התכונה היסודית באישיותו היוצרת של רמב"ע היא האסטטיסמוס הקיצוני הכרוך אחרי הצורה המיופָה, אחרי הקשוטים השיריים, החרוזים המצלצלים והמשקלים המסובכים. סגנונו מלוטש ומהוקצע ומעיד, שהמשורר עמל וטרח הרבה על כל ניב ומבטא, כדי להוציא דבר מתוקן מתחת ידו. סגנונו קצר ומצומצם, ובמִעוט־מלים שקועים הרבה רעיונות, ומכאן הקושי והלחץ, שאנו מרגישים בהרבה משיריו. הרמב"ע שמר את חוקי השירה הערבית לכל פרטיה ודקדוקיה. הוא לא נטה ימין ושמאל מכל אשר הורו המשוררים הערבים גם במבנה הבתים, גם במליצות וגם בקשוטים, ולפרקים גם בשמוש הלשון. הוא שאף לעלות למדרגה היותר גבוהה בשלמות הבניה והצורה השיריות על־פי טעמם של בני־דורו, ואכן שיריו הם דוגמא מופתית לשכלול הטכניקה הפיוטית הערבית־העברית בתור־הזהב הספרדי, שיריו הם מלאכת־מחשבת דקה ומתוקנה מאין כמוה ביתר שירי המשוררים הספרדיים.

אולם האסטטיסמוס החיצוני גרם את ההתאכזרות של משוררנו על יצירתו והגיוני־לבו, את הַזִּתּוּרים על היופי הפנימי ועל ההתלהבות הפיוטית. המשורר כָּבש את יצרו, עצר בעד שטף רגשותיו, רִסֵן את בת־שירתו והכניסה תחת

העול של כל החוקים המעיקים, ששלטו במליצה העברית־הערבית בימיו. ומכאן ההערכה השונה על יצירותיו: בני־זמנו העריצו את המשורר על חריצותו האמנותית, הקובץ „תרשיש" עורר אצלם השתוממות בשפעת הדוגמים שבו, ב„צעצועיו" ושעשועיו הלשוניים, והעיקר, בשלטונו הרב של המשורר על יצירותיו, שהוא מנצלו לשם הכנסתן לתוך מסגרת המליצה התנ"כית והערבית כאחת... אולם בזמננו נשתנה הטעם, וכל מלאכותיות יתירה פסולה היא בעינינו, ואנו מחפשים את הניצוץ הפנימי, את התרגשות־הלב, את הזעזועים הנפשיים וכדומה, ואלה נמצא בשירת־רמב"ע, כאשר נתעמק בה ונגַלֶה את מניעיה המסותרים, את גרעינה „התוכי", הטמון בין שכבות החרוזים העדויים עדי־יֶקֶר והָעשויים בטעם דורו.

ב.

רבי יהודה הלוי.

תולדות חייו: חנוכו והשכלתו, ברית־ידידותו עם הרמב״ע, יחסו לחכמת הרפואה. — התקופה הראשונה ביצירתו. — שירי־אהבה: ״יפי־קול״, ״בעלת כשפים״; משיריו אל ה״צביה״ שלו: ״ליל גלתה״; שירים — שיחות קצרות בינו ובינה. — שירי־פרידה: „מה־לך, צביה?״, ״צבית־חן״, ״שלום לצביה״, באורים. — שירי־חתונה: „ראו חֻפָּה״, „בכל אף״, ״יונה על״, ״צאי יפה״, באורים. — שירי־יין: „בך אעיר״, ״בדמי גביעינו״. — שירי־ידידות: „ארץ כילדה״, „איך אחריך״, „ככה על מחרת היום״, באורים והערכה. — המשבר: ״כנדה היתה״, „ה׳ נגדך״; שירי־הנשמה: ״יחידה, שחרי״, ישנה בחיק״. — בתתום הדת: ״בכל לבי״, „עבדי זמן״, ״יקרה שכנה״, ״יה, אנה אמצאך״, היסוד הלאומי. — שירי כנסת־ישראל בגלות: „יונה נשאתה״, „יונת רחוקים״, ״ידידי, השכחת״, „יָמַי כלו״, „שמש וירח״, באורים. — האידיאולוגיה הדתית הגלותית, דרך־החיים „וחטאת ישראל״ בגלות, האידיאל „הציוני״. — שירי־ציון: „לבי במזרח״, „יפה נוף״, „ציון הלא תשאלי״, באורים והערכה. — התלטתו לעלות לארץ־ישראל, הפולמוס עם ידידים, „דבריך במור עובר״, באורים. — שירי־מסע: „הציקתני תשוקתי״, ״לך נפשי בטוחה״, באורים. — שירי־ים: „הבא מבול״, „התרדף נערות״, „ים סוער״, באורים והערכה. — ריה״ל במצרים, „הפשט הזמן״, מוסר־כליות, „היוכלו פגרים״, „לא הענגים״, באורים והערכה. — קוים כוללים: אישיות טרגית־רומנטית, הינריך היינה על הלוי; נביא־הגולה. — ריה״ל — אמן הצורה הפיוטית. — הרושם שעשה על העם, האגדה על־דבר מותו.

I

תולדות חייו: חנוכו והשכלתו.

השירה העברית הספרדית הגיעה לפסגת התפתחותה בשירי „שַׁר וַשָּׁרִים בישראל מיום שנסתם חזון״: רבי יהודה בן שמואל הלוי, המכונה בערבית אַבּוּ אַל־חַסַן, אַל־לַאוִי. תולדות חייו אינן ידועות לנו בפרוטרוט, ואפילו שנת הולדתו לא נקבעה בדיוק, והיא,

לפי השערת החוקרים, בערך בין ד׳ תת״ס — ד׳ תתס״ה (1080—1085). נולד בטוֹלֵידָה שבספרד הנוצרית (קסטיליה), והרמב״ע אמר עליו: הֵן מִשֵּׁעִיר זָרַח לְאִיר — אוֹרֶךְ עוֹלָם וּמְכוֹן רְחָבוֹ. אביו היה איש אמיד והנך אותו על ברכי התורה והמדעים. אבל ריה״ל העלם לא מצא ספוק בעיר־מולדתו והלך כדרך הצעירים בימים ההם לספרד הערבית, שהיתה אז מרכז התורה, החכמה והשירה. שם רכש את השפות הערבית והקסטילית, למד את הפילוסופיה היונית והנלאם הערבי וגם השתלם בחכמת הרפואה. ובאותו זמן התמכר אל למידי־היהדות, למד בישיבה הגדולה של ר׳ יצחק אלפסי בעיר לוסינא, וביחוד עשה חיל בידיעת השפה העברית, אשר אותה אהב אהבה עזה כל ימי־חייו.

ברית ידידותו עם הרמב״ע.

בספרד הערבית התודע הלוי אל חכמים ומשוררים שונים, אבל ביחוד התקרב אל המשורר הנודד רמב״ע, כי מצא בו ידיד נאמן וחבר לשירה... ריה״ל החל לכתוב שירים, בהיותו כבן י״ד או ט״ו שנה, והרמב״ע הרבה להלל אותם (עיין בפרק הקודם). ברית־הידידות בין המשוררים הללו נמשכה עד מות הרמב״ע, והודות לה נתעשרה שירתנו במחרוזת שירים יפים, אשר המשוררים — הידידים העניקו אחד לשני.

יחסו לחכמת הרפואה.

כששב הלוי לעיר־מולדתו טולידה, עסק ברפואה, ובמהרה יצאו לו מוניטין כרופא מומחה, והוא התפרנס ברֶוַח, ובכל־זאת אנו מוצאים באחד ממכתביו לידידיו דברי־תלונה על אומנותו: „רבים הם המזמינים לכל דבר והמבקשים ממני הכמת כלכל ודרדע, ובכן אני מתעסק אפילו בשעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה בהבלי רפואות, והוא לא יוכל לרפוא להם, והעיר גדולה, ויושביה ענקים, והם אדונים קשים, ובמה יתרצה עבד אל אדוניו, כי־אם בכלותו ימותיו בחפציהם ובכלות שנותיו ברפאות מדויהם. ובקשתי מאלהי... למהר פדות, לקרוא דרור מעבדות, ולהגלותי אל מקום מים החיים, היוצאים ממעינות החכמים, אשר כגילך, כי מן המקדש המה יוצאים״. חכמת הרפואה היתה בימים ההם מדע אסכולסטי, מדע מיוכד על כללים מסובכים, על השערות ודמיונות, על פלפול והתחכמות, וכמובן, שלא יכלה להניח דעת בעל מחשבה בהירה כריה״ל, שבקש בהכמה את האמת הצרופה ושידע להזהר מכל אונאה עצמית, ומכל רמאות ביחס לאחרים. בכלל לא רצה הלוי להשתקע בקסטיליה הבלתי „תרבותית״, ולפיכך העתיק את מושבו לספרד הערבית וישב בקורדובה ובגרנדה עד אשר שם פעמיו באחרית ימיו אל ארץ־אבות.

התקופה הראשונה ביצירתו.

כנגוהות בוקר־קיץ עלו לרבי־יהודה הלוי ימי־עלומיו הבהירים. לפניו השתרעה אדמת־הדרום, כשהיא מתמוגגת בנשיקות־שמש רותחות, לוהטות, מסביב רעשו וסאנו החיים, המה היין הַמְּתֻאָבִים, הריעה שירה עליזה, מבושמת עסיסי־יין ומלוּוה משק כנפי האירוס הפויז. ידידים ורעים מבלים את ימיהם בנעימות, בנות־דרום שזופות משכרות ומרתיחות

את הדם... והמשורר הצעיר לא הרגיש עדיין את הגלות על הכלל הגדול שלה: „אל תשמח ישראל", לא ידע את הקרעים והנגודים שבחיי האיש הישראלי, הסובל מחרפת־עם וממצוקות התשוקה לגאולה. רבי־יהודה הלוי היה בעל טמפרמנט רותח, אֶכּוּצִיוֹנַלִּי, אֶירוֹטִי־קיצוני, מוצאו השמי־המזרחי ומקום גדולו הדרומי־הספרדי העתירו לדמו חום־משנה ולנפשו רגשנות יתירה, והוא התמכר בכל יקוד־נעוריו לאהבה ותענוגיה, ושתה מכוס החיים לרויה, ובְּכוּרֵי־עטו היו: שירי־יין, שירי־ידידות, שירי אהבה וטבע, חידות ופתגמים, שירי־חתונה וכאלה. „אֶרְאֶה זְמַן רוֹקֵד נֶגְדִּי וְשָׂמֵחַ", „אֲנִי הַיָּם וְהַמּוֹן גַּלָּיו", „לְבִי יָם מְמוּלָּא עַל גְּדוֹתָיו", „בְּדָמִי גְּבִיצֵינוּ – הָבָה נִכְבֶּה אֵשׁ צְלָעֵינוּ" – טורים כאלה אופיָניים הם בשביל התקופה הראשונה ביצירתו.

שירי־אהבה: „יפי קול". משירי התקופה הראשונה ביצירתו נתעכב קודם־כל על שירי־האהבה שלו, וכעין הקדמה להם, נביא את שירו „יְפִי־קוֹל", המספר כשבחן של הספרדיות היפהפיות:

יְפִי־קוֹל, קַדְּמוּ כְּנוֹר לְיָפוֹת א) — וְשָׂרִים אַחֲרֵי נִגְּנִים חֲלִיפוֹת! ב)
עֲלָמוֹת לְעֲלָמוֹת נַעֲלָמוֹת — וְנִשְׁקָפוֹת בְּעַד אֶשְׁנָב וְצוֹפוֹת! ג)
בְּתוּלוֹת לָמְדוּ מִבֵּית בְּתוּאֵל, — קְדוֹשׁוֹת – טְהֳרַת לְבוֹת וְגוּפוֹת... ד)
אֲבָל כִּי מָשְׁכוּ קֶשֶׁת לְתָמָם, — וְהָרְגוּ אִישׁ, וְהֵן זַכּוֹת וְחָפוֹת, ה)
אֲשֶׁר לֹא שָׁאֲלוּ לַקֶּרֶב חֲרָבוֹת — וְדַיָּן בְּזִרוֹעוֹת הַחֲשׁוּפוֹת! ו)
הַאִם נָשְׂאוּ צְמִידִים אוֹ צְעָדוֹת? ז) — עֲצֻלּוֹת מִנְּשׂוֹא עַפְעַף, יְצֻפּוֹת! ח)
וְלוּ נָשְׂאוּ אֶלֶּה חֵמָה פְּנֵיהֶם, — אֲזַי עָזְבוּ פְּנֵי חֵמָה שְׁזוּפוֹת! ט)
וְתֹאמַרְנָה: יְהִי חֹשֶׁךְ, יְהִי אוֹר, — בְּאוֹר פָּנִים וּבְשַׁחוֹר מַחֲלָפוֹת... י)
וְכֻתֹּנוֹת כְּאוֹר חֶבְרָה לְבוּשׁוֹת — בְּלֵיל שֵׂעָר כְּלֵיל פְּרוּד צְנוּפוֹת. יא)
מְאוֹרוֹת נָתְנוּ לְבִי רְקִיעִים, — תְּסוֹבְבְנָה עָלַי כִּימָה תְּקוּפוֹת. יב)
וְיֵשׁ לִשְׁגוֹת בְּרַכּוֹת וַעֲנָגוֹת, — בְּפוֹרִיוֹת עֲבֹתוֹת וַעֲנָפוֹת — יג)
בְּפִיפִיוֹת יְפֵה־פִיוֹת אֲדֻמּוֹת — עָלַי טוּרֵי בְּדֹלְחִים רְצוּפוֹת. יד)
לְאַט בְּמִשְׁקָרוֹת וּמִשְׁקָרוֹת לִי, — לְאַט בָּהֶן, וְלוּ הָיוּ חֲנֻפּוֹת! טו)
מְסֻבָּלוֹת בְּתַפּוּחַ וְרִמּוֹן, — בְּשוֹשַׁנִּים, וְעָלֶיהָן תְּרוּפוֹת... טז)
וּמָה אֹמַר בְּהוֹד קוֹמָה כְּתָמָר, — וְהָרוּחַ יְנִיפֶיהָ תְּנוּפוֹת?! יז)
רְאֵה, כִּי נִטְרְפוּ לִבּוֹת לְקָחוּם, — שְׁאַל, הֲיִשַּׁלְּמוּ אֶת הַטְּרֵפוֹת?.. יח)
וְאִם לְקָחוּ נִקְם צִיצַת לְחָיֶהָן, — אֲשֶׁר הָיוּ בְּעֵינֵינוּ קְטוּפוֹת?! יט)

באורים. א) אתם המשוררים, בעלי הקולות היפים, קדמו את פני העלמות בשיר ובכנור! ב) ויבואו כל מיני משוררים ומנגנים חליפות, כלומר זה אחר זה. ג) שירו שיר־עלמות, כלומר שיר שבח לעלמות, לכבוד העלמות הצנועות, המסתתרות כנעלמות באהליהן, ובער האשנב נשקפות הן וצופות... ד) בתולות קדושות הן, כי למדו מרבקה בת בתואל את מדת הצניעות (רבקה לקחה את הצעיף ותתכס, בראשית כ"ד, ס"ה), וכמוה טהורות הן בלבן וגופן... ה) אבל אם אחת מהצנועות הללו תדרוך בחמתה, בלי כונה להזיק, את קשתה ותורה בער האשנב מבט־חץ, אז אוי ואבוי לאיש שפגע בו החץ, „והן זכות וחפות" מכל פשע ועון... ו) הצנועות הללו אינן זקוקות לחרבות, כי מנצחות הן את הגברים בזרועותיהן החשופות. ז) האם נושאות הן תכשיטים, צמידים וצעדות, כדי לצוד נפשות ביפין? ח) הן יושבות בעינים מושפלות, כאלו מתעצלות להניע עפעף, כאלו נרדמות הן מתוך עיפות. ט) ולו גלו את פניהן ונשאו אותם למרום, אזי היו פני החמה נעשות שזופות מאש מבטן! י) ותאמרנה באור־פנים – יהי אור, ובשחור־מחלפות – יהי חושך, כלומר פניהם בהירים ביום, ושערותיהן שחורות כלילה. יא) „הן לבושות כתנות יפות כאור חברת הידידים, שהיותם בחברה הוא להם אורה ושמחה, וצנופות בשער שחור, כשחור ליל פרידת החברים והאוהבים, שפרידתם שחורה ומרה להם מאד" – שד"ל. יב) העלמות היפות הן כמאורות היום והלילה, ולבי – הרקיע בשבילן, ו"א, הן קבועות בלבי, ככוכבים בשמים, והן „תסובבנה" בלבי – מקיפות הן את תקופותיהן בלב בחופש יותר רב מבוכבי אל בשמים, הכונה היא לתנודות הבבירות של הלב, ההולך אחריהן שבי. יג) כי יָלֵד הלב חליפות: פעם ברכות והענוגות, ופעם ברעננות – „הפוריות, העבותות והענפות"... יד) לבולן שפתים אדומות, המסתירות טורי שנים רצופות ולבנות כבדולח. טו) אל תקצוף, לבי, אם העלמות „משקרות", קורצות בעינים ומשקרות בלבן, אפילו אם הן חנפות ומתכוונות רק לרמות, להוליך שולל, הרי די לי, שהתענגתי על זיו עיניהן. טו) טוב לראותן ולהסתכל בחזה, „המסובל תפוח ורמון" – שדים מוזקרים ומתעגלים בתפוח או ברמון, הרי הן בשושנים, שעליהן מחליטים את האדם, כלומר, ראית פניהן גרידא מעדנת את לב המסתכל בהן. יז) טוב לראות את הוד קומתן כתמר ולעקב אחרי תנודות החזה, המתנועע כענפי־אילן מפני הרוח. יח) הן טורפות לבבות בעיניהן, ואינן משלמות כלום בער טרפן... יט) אולם שכרנו הוא, שאנו קוטפים במבט תאוָני את „ציצי־לחיהן", אנו נושקים אותן בעינינו, והן אינן לוקחות מאתנו את „נקם ציצת לחיהן", ודיינו בזה...

צריך להעיר, שהשיר הזה מחובר בטעות אל שיר מאוחר בזמן, שכתבו ריה"ל בעלותו ארצה ישראל לאחד מידידיו במצרים.

אולם משוררנו לא הסתפק בראיה גרידא, והיו לו פגישות „בעלת כשפים" ופרידות עם ה„יפהפיות", וגעגועי־פרידתו „מבעלת כשפים" אחת אנו מוצאים בחרוזים הללו:

בַּעֲלַת כְּשָׁפִים, אֲשֶׁר — אָרְכוּ נְדוּדֶיהָ — יָמִים, וְקָצְרוּ יְמֵי — חַיֵּי יְדִידֶיהָ,א)
יָפָה כְשֶׁמֶשׁ, אֲבָל — לֹא פָנְתָה לַעֲרוֹב. — לֶחְיָה עֲרוּגָה, וְלֹא — כָּלוּ נְרָדֶיהָ... ב)
רַכָּה, עֲנוּגָה, מִשֶּׁ־ — גֶּסֶת בְּמִתְנָהּ, וְאֵין — לָהּ מַחֲגוֹרֶת, לְבַד — חַד מִצְּמִידֶיהָ, ג)
עָלְתָה בְלֶחִי, אֲשֶׁר — יַקְדִּיר לְבָנָה בְּלִבְּ־ — נָתוֹ, וְצָפְתָה בְצַד — מְסַךְ רְדִידֶיהָ. ד)
פְּשֻׁטָה כְסוּתָהּ, וְלֹא — נוֹתְרָה עֲרֻמָּה, אֲבָל — הַחֵן וְהַהוֹד וְהַ־ — יּוֹפִי בְּגָדֶיהָ. ה)
שָׁלוֹם לְבַת־הַיֹּפִי — מֵאֵת מְתֵי־אַהֲבָה, — תִּשְׁא, גְּבֶרֶת, שָׁלוֹם — אַחַד עֲבָדֶיהָ! ו)
נַפְשִׁי פְּדוּת לַיִל, אֲשֶׁר — בּוֹ לַאֲסִירֵךְ פְּדוּת ז) — וְרַק הָאֲדָמָה בְּחֶ־ — בֶל מַחֲמַדֶּיהָ!! ח)
שָׁתָה וּמְצָה שְׁפַת — אָדָם, וְרִוּוֹת בְּצוּף — פִּיהָ מְגָדֵי וּפִי — הַכּוֹס מְגָדֶיהָ. ט)
פִּתְחָה לְשׁוֹרֵר שְׁפַת — שָׁנִי, וְשָׁם חִבְּקָה — כְּנוֹר, כְּמוֹ אֵם, וְהוּא — כְּצָעִיר יְלָדֶיהָ... י)
פִּתְחָה לְשׁוֹרֵר עֲלֵי — פֵרוּד, וְעַת חִנְּנָה — קוֹלָהּ, כָּקָט שֶׁפְּכוּ — בְּבָכְיֵי כְבֵדֶיהָ...יא)

באורים. א) היתה לו „בעלת כשפים" צעירה, שנדדה ועזבה אותו, ומכליון־נפש וגעגועים קצרו ימיו. ב) והוא מעלה אותה בזכרונו: תמיד היתה יפה, ומעולם לא שקעה שמשה, לחיה תמיד פרחה כערוגת־שושנים, ולעולם לא פג ריחה... ג) רכה, ענוגה היתה, גורתה מהוקצעה, ומתניה כל־כך דקות, שרק מבעת האצבע תצלח לה למחגורת. ד) בעד צעיף רדידיה היו נשקפים פניה, הלבנים מהלבנה. ה) תכשיטיה המבעיים היו החן והיופי. ו) מְתֵי – אנשים. ז) מובן המשורר לחת את נפשו כופר בעד אותו הליל, שבו תקרא לו דרור ממצוקת־געגועיו. ח) נכון הוא למות, רק ש„האדמה", כלומר קברו, יהא בחבל מחמדיה... ט) וכליל הפרידה לנצח היה רוצה „שתה ומצה" וכו' ולאחר את „פי כוס היין עם מגדיה"... י) המשורר משתקע בזכרונות: פעם שרה לו את שיריה בלוית־כנור, והיא חבקה את הכנור, כאם את צעיר־ילדיה. יא) היא שרה על פרוד אהובים, וכשחננה קולה, תקפה היגון, וכמעט שנשפך כברה מבכי, והנה שיר זה עולה ערוך באזניו מתוך עצב פרידתו ממנה... כקט – ברגע קט; שפכו־כבדיה – לפי הקרמונים הכבד הוא מקור הדמעות.

החרוזים הללו לקוחים משיר־הידידות, ששלח אותו הלוי לר' שלמה אבן פריצול קרובו, וב„קצידה" שלב שיר אהבה זה, כמנהג הערבים.

משיריו אל ח„צביה". שלו.

בבנות־הדרום היפות בחר משוררנו באחת, ב„נאוה בבנות"; בה דבקה נפשו, אתה התעלס באהבים עד שנפרד ממנה ביגון, והנה חויותיו נהפכו על־ידי מגע שירתו למנגינות מקסימות. יפיה של אהובתו, האהבה בתענוגיה וביסוריה, הפרידה מהאהובה והגעגועים — כל אלה התגלמו אצל משוררנו בדמויות פלסטיות וצבעוניות. בשירת־האהבה של רבי־יהודה הלוי פועמת הפויזות החנָנית, רוטטת האירוטיקה התמימה־החמה, ולפרקים שירתו מאדימה וחריפה כיין הדרומי, ולפרקים עטופה היא בערפלים דקים של עצב דומם...

„לֵיל גִּלְתָה לֵיל גִּלְתָה אֵלַי צְבִיָּה נִצָּרָה — הַמַּת לְחָיֶיהָ וְצַמַּת שַׁעֲרָה,
אֵלַי צְבִיָּה". צָהֹב כְּעֵין אָדָם בְּכַסּוֹתוֹ עֲלֵי — רַקַּת בְּדֹלַח; תְּמוּנַת תָּאָרָה
דָּמְתָה כְשֶׁמֶשׁ, בַּעֲלָתָה תְּאֵדִים — אֶת־עַנְנֵי נֶשֶׁף בְּלַהַב זָהֳרָה!

פרוש הדברים: עטופה בחשכת־הליל נגלתה אלי אהובתי, הנערה הצעירה... היא הבהֵיקה נגדי באש־להייה ובזהב־תלתלה הצהֻבים והמבהיקים כאדֹם (אבן יקרה) והמסתלסלים מסביב רקותיה הלבנות והשקופות כבדולח, בתמונת תארה המקסים דומָה היתה לשמש, העולה במזרח ומאדימה את ענני הלילה בלהבות־זהרה...

ההרוזים הללו כאלו מתארים את הפגישה הראשונה, את הרושם העז, שעשתה עליו הנערה הצהֻבָה, שיקדה כאש והזהיבה הכל מסביבה. לפנינו בודאי תאור הרֹטט הראשון של המשורר הצעיר, שנפשו כבר בשלה לאהבת־יקוד...

שירים – סיחות קצרות בינו ובינה.

אולם האהבה כדרכה מלאה תהפוכות, וסוגה היא בשושנים וחוחים כאחת, והנה מתאונן המשורר:

עָפְרָה תְּכַבֵּס אֶת בְּגָדֶיהָ בְּמֵי — דִמְעִי, וְתִשְׁטָחֵם לְשֶׁמֶשׁ זָהֳרָה;
לֹא שָׁאֲלָה מִי־הָעֲנָנוֹת עִם שְׁתֵּי — עֵינַי, וְלֹא שֶׁמֶשׁ לְזוֹהַר תָּאָרָה.

פרוש הדברים: בפלגי־דמעותי כובסת עפרה את בגדיה ומיבשת אותם בקרני פניה, המזהירים כשמש. אינה זקוקה למי־מעינות — הרי ברשותה שתי עיני! אין לה צורך בשמש, כי כולה שמשית היא...

ועפרה נשבעת, שהיא נאמנה ומסורה לו כעבד:

חֵי הַבְּרִית, דּוֹדִי, וְחַיֶּיךָ וְחַי — קָאֲהֲבָה שֶׁיָּרְתָה בִּי חִצִּי:
אִם־לֹא אֶהְיֶה עֶבֶד לָאֲהֻבָה רָצְעָה — אָזְנִי, וְלִבִּי בִּתְּרָה בַּחֲצִי!

ועפרה מתגעגעת ונכספת אליו:

דּוֹד מָתְקוּ מִלָּיו מְאֹד מִנֹּפֶת, — וּרְמַתְּזֵה־פָנָיו לָאִישִׁים מוֹפֵת,
כַּמָּה נִשְׁמָתִי לָךְ נִכְסֶפֶת, — וּלְנֶגְדְּךָ לִבִּי כְּמוֹקֵד תֹּפֶת!

ועפרה משתובבת ומוכיחה אותה בצחוק:

יוֹם שֶׁעֲשַׁעְתִּיהוּ עָלַי בִּרְכִּי — וַיִּרָא תְּמוּנָתוֹ בְּאִישׁוֹנָי;
נָשַׁק שְׁתֵּי עֵינַי — מִתַּעֲתֵּעַ, אֶת תָּאֳרוֹ נָשַׁק וְלֹא עֵינָי!

וכשהוא נרדם על ברכיה, מעוררת היא אותו בבדיחה שובבה ועגבנית:

עוּרָה, יְדִידִי, מִתְּנוּמָתֶךָ, אֶשְׁבַּע בְּהָקִיץ אֶת תְּמוּנָתֶךָ;
אִם תֶּחֱזֶה בַּחֲלוֹם נוֹשֵׁק שְׂפָתֶיךָ, אֶהְיֶה אֲנִי פּוֹתֵר חֲלוֹמוֹתֶיךָ...

וכשהוא נפרד ממנה לאיזה זמן, אזי משתקעת היא בהרהורים נוגים:

אֶשָּׂא שְׁלוֹמִי עַל כְּנַף־הָרוּחַ — אֶל זוֹ כְּחוֹם הַיּוֹם בְּעֵת יָפוּחַ;
לֹא אֶשְׁאֲלָה בִּלְתִּי זְכוֹר יוֹם הַנְּדוּד — בְּכִרוֹת בְּרִית אַהַב עָלַי תַּפּוּחַ.

פרוש הדברים: עם שקיעת שמש־הקיץ, על כנפי הרוחות הקלילות שולחת אני פריסת־שלום לדודי; שאלתי ובקשתי היחידה היא, שיזכר בימות הפרידה את האהבה, שכרתנו תחת צל התפוח...

II

משירי האהבה של רבי־יהודה הלוי מצטיינים ביפים „מה לך, צביה, תמנעי". שירי־הפרידה המרובים והגדולים שלו:

מַה־לָּךְ, צְבִיָּה, תִּמְנְעִי צִירַיִךְ מִדּוֹד, צְלָעָיו מָלְאוּ צִירַיִךְ? א)
לֹא תֵדְעִי, כִּי אֵין לְדוֹדֵךְ מִזְּמָן בִּלְתִּי שְׁמֹעַ קוֹל שְׁלֹמוֹתָיִךְ? ב)
אִם הַפְּרִידָה עַל שְׁגִינוּ גְּזֵרָה, עִמְדִי מְעַט עַד־אֶחֱזֶה פָנַיִךְ! ג)
לֹא־אֵדָעָה, אִם בֵּין צְלָעַי נֶעֱצַר לִבִּי, וְאִם יֵלֵךְ לְמַסָּעָיִךְ. ד)
חֵי אַהֲבָה! זִכְרִי יְמֵי־חִשְׁקֵךְ, כְּמוֹ אֶזְכֹּר אֲנִי לֵילוֹת תְּשׁוּקוֹתָיִךְ,
כַּאֲשֶׁר דְּמוּתֵךְ בַּחֲלוֹמִי יַעֲבֹר, כֵּן אֶעֱבָרֶה־נָּא בַּחֲלוֹמוֹתָיִךְ! ה)
בֵּינִי וּבֵינֵךְ יָם דְּמָעוֹת, יֶהֱמוּ גַלָּיו, וְלֹא־אוּכַל עֶבֹר אֵלָיִךְ,
אַךְ לוּ פְעָמַיִךְ לְעָבְרוֹ קָרְבוּ, אָז נִבְקְעוּ מֵימָיו לְכַף רַגְלָיִךְ.
לוּ אַחֲרֵי מוֹתִי בְּאָזְנֵי יַעֲלָה קוֹל פַּעֲמוֹן זָהָב עָלַי שִׂיחָיִךְ,
אוֹ תִּשְׁאֲלִי לְשָׁלוֹם יְדִידֵךְ — מִשְׁאוֹל אֶשָּׂאל בְּדַדַּיִךְ וּבִשְׁלֹמָיִךְ! ו)
אָכֵן, עָלַי שָׁפַכְתְּ דְּמֵי לִבִּי שְׁנֵי עֵדִים: לְחָיַיִךְ וְשִׂפְתוֹתָיִךְ —
אֵיךְ תֹּאמְרִי „לֹא־כֵן", וְהֵם עֵדֵי עָלַי דָּמִי וְעַל כִּי שָׁפְכוּ יָדָיִךְ?!
מַה־תַּחְפְּצִי מוֹתִי? ז) וְהֵן אֶחְפֹּץ אֲנִי שָׁנִים לָהּ סִיף עַל שְׁנֵי חַיָּיִךְ,

אִם תִּגְזְלִי נוּמִי בְּלֵיל חִשְׁקִי, הֲלֹא אֶתֵּן שְׁנַת עֵינַי לְעַפְעַפָּיִךְ!
מֵימֵי־דְמָעוֹת לְחָכָה אִשֵּׁךְ, וְגַם אַבְנֵי לְבָבוֹת שָׂחֲקוּ מִימָיִךְ, ח)
בָּאתִי בְּאֵשׁ חִשְׁקֵךְ וּמֵי בְכִיִּי, אֲהָהּ, לִבִּי בְּדִמְעוֹתַי וְגַחֲלָיִךְ! ט)
בֵּין מַר וּמָתוֹק יַצְמוֹד לִבִּי, וְהֵם: רוֹשׁ הַנְּדוֹד וּדְבַשׁ נְשִׁיקוֹתָיִךְ, י)
אַחֲרֵי דְבָרֵיךָ בְּפִתִּים רִקָּעוּ אוֹתוֹ, פְּתִילִים קְצָצוּ יָדָיִךְ. יא)
מַרְאֵה דְמוּת אָדָם עָלַי סִפֵּיר בְּעֵת אֶרְאֶה שְׂפָתַיִךְ עָלַי שִׁנָּיִךְ,
לִטְמֹשׁ בְּפָנַיִךְ, וְלֵיל תִּפְרְשִׁי עַל־עֲהָרוֹ — עָבֵי קְוָצוֹתָיִךְ, יב)
מְשִׁי וְרִקְמָה הֵם כְּסוּת גּוּפֵךְ, אֲבָל הַחֵן וְהַיֹּפִי כְּסוּת עֵינָיִךְ, יג)
מַשְׁכִּית עֲלָמוֹת מַצְשֵׂה יַד־אִישׁ, וְאַתְּ — הַהוֹד וְהַחֶמְדָה שְׁכִינוֹתָיִךְ; יד)
חֶרֶס וְסַהַר, עָשׁ וְכִימָה קָנָאוּ לִהְיוֹת כְּאַחַיִךְ וַאֲחִיוֹתָיִךְ,
בָּנִים וּבָנוֹת חָשְׁקוּ, אִם חָפְשׁוּ, טו) לִהְיוֹת עֲבָדַיִךְ וְשִׁפְחוֹתָיִךְ.
לֹא אֶשְׁאֲלָה מֵהוֹן זְמָן חֶלְקִי, לְבַד מִחוּט שְׂפָתַיִךְ, חֲגוֹר מָתְנָיִךְ; טו)
יַעְרִי וְדִבְשִׁי בֵּין שְׂפָתַיִךְ, כְּמוֹ נִרְדִּי וּמֹרִי בֵּין שְׁנֵי שָׁדָיִךְ.
שַׂמְתִּיךְ כְּחוֹתָם עַל יְמִינִי, לוּ אֲנִי אֶהְיֶה כְחוֹתָם עַל זְרוֹעוֹתָיִךְ;
אֶשְׁכַּח יְמִינִי מִשְּׂמֹאלִי, יַעֲלָה, אִם אֶשְׁכְּחָה אַהֲבַת כְּלוּלוֹתָיִךְ!
הֲמַר נְדוֹד לִבִּי, בְּזָכְרִי יַעֲרַת נֹפֶת שְׂפָתַי מִנְּשִׁיקוֹתָיִךְ;
רֵיחִי בְרֵיחַ מָר־דְּרוֹרֵךְ אֶמְהָרָה, אוּלַי בְּרֵיחִי אֶשָּׁקָה אַפָּיִךְ! יז)
הִנֵּה כְבוֹד נָשִׁים תְּהַלָּתָן, וְאַתְּ — בָּךְ נִכְבְּדוּ הַיּוֹם תְּהִלּוֹתָיִךְ;
בְּשֵׁדָה בְנוֹת־חֵשֶׁק אֶלְמוֹת אַהֲבָה מִשְׁתַּחֲוִין, לַאֲלֻמּוֹתָיִךְ!
מִי יִתְּנֵנִי אֶחְיֶה עַד־אֶאֱרֶה בִּשֵּׂם וּמֹר מִבֵּין הֲלִיכוֹתָיִךְ; יח)
לֹא אֶשְׁמְעָה קוֹלֵךְ, אֲבָל אֶשְׁמַע עָלַי בְּחֵרִי לְבָבִי קוֹל צְעָדוֹתָיִךְ! יט)
פִּקְדִי, בְּיוֹם פָּקְדֵךְ לְחָיוֹת חַיָּלַי חִשְׁכֵּךְ, וְיוֹם בּוֹ יִחְיוּ מֵתָיִךְ,
נַפְשִׁי לְהָשִׁיב אֶל גְּוִיָּתִי, בְּיוֹם נָסְעֵךְ בְּצֵאתֵךְ יָצְאָה אַחֲרָיִךְ. כ)
בְּשָׁלוֹם יְדִידֵךְ, יַעֲלַת־חֵן, שַׁאֲלִי אִם הַזְּמָן יִשְׁאַל שְׁאֵלוֹתָיִךְ;
שׁוּבִי, וְצוּרֵנוּ יְשִׁיבֵךְ אֶל־מִחוֹז חֶזְצֵךְ וְאֶל־אֶרֶץ מְכֹרוֹתָיִךְ!

באורים. א) ציריך — מלשון „ותשלחי ציריך עד מרחוק" (ישעיה נ"ז, מ"), והבונה על שלוחים, מלאכי־שלום, ובסוגר מלשון צירים והבלים (שם י"ג, ח')
ב) האם לא נוכחת עדיין, שאין לאהובך אושר אחר בעולם, בלתי לשטוע,

שלום לך? ג) צביה מטרות לעובדו, ועל־כן יבקשה: חבי מעט „עד אהזה פניך" – עד שאשבע לחזות את זיו פניך. ד) כפק הוא, אם לא יק־ע לבי את סגור הצלעות ולא יָלֶה אותך בכל דרכיך... ה) דמותך חקוקה בלבי ושמורה בחלומותי, ומי יתן וגם דמותי תשכון בגוף־חלומותיך. ו) וגם אחרי מותי, כשאשמע בקבר את רשרוש שמלתך וצלצול הפעמונים, המשובצים על שוליה, כשתבואי אל קברי לבקרני, אזי משאול אכריז על אהבתי: „ואשאל ברדיך ובשלומך"... ז) את תחפצי להמית אותי בנדודך, ואני מוכן להוסיף שנים על שנותיך; את תגזלי שנתי על־ידי נעגועי עליך בליל חשקי, ואני מוכן להת את שנת עיני לעפעפיך. ז) רק אש אהבתך מוכשרה ליבש את דמעותי, ורק דמעותיך תוכלנה לרכך את לבי המאובן מרוב יסורים ותלאות. ט) לבי יוקד באש אהבה אליך, ואני טובע בים דמעותי; כך, שני איתני־עולם – אש ומים – מתנצחים בי. י) זכיתי לשני דברים: לנשיקות מתוקות בדבש ולפרידה קשה ומרה כלענה. יא) דברי אהבתך „רקעו את לבי כפחים", כלומר, רככו אותו, אולם כשנתרכך הלב ונתעורר לאהבה, את קוצצת אותו בידים לפתילים, את משברת אותו בפרידתך לרסיסים. יב) דמותך רקומה מצבעים שונים: שפתיך – אודם, שניך – כפירים, פניך – שמש, שערותיך – לילה: יג) ביחוד יפות הן עיניך – סמל החן והיופי. יד) קשוטי עלמות הם תכשיטים מלאכותיים, אולם את „ההוד והחמדה" הטבעיים הם קשוטיך. טו) אם חפשו – לו היתה להם היכולת, חופש הבחירה. טז) מכל האוצרות שבעולם לא אבקש אלא את חוט שפתיך לנשיקות וחגור מתניך לחבוקים. יז) הֵמר הנדור את לבי, כי אוסיף ואוכרה את יערת הדבש, אשר מצו שפתי מנשיקותיך; אֶמְהֲרָה, מלשון מהר ימהרנה לו לאשה (שמות כ"ב, ט"ו), ר"ל אחכר ואקשר בקשר אמיץ את ריחי בריח הבשמים, המעדנים את פניך. שכן אם לא בפה, אזי בריחי אעתיר לך נשיקות. יח) מי יתנני, ואוכה שוב להריח את ריח הבשמים הנודפים מרחוק, כאשר פעמיך יתקרבו שוב אלי! יט) אהה, הצעדים! כבר נעלמה דמותך, קולך הצוהל נשתתק, אולם עלי מִתְרֵי־לבבי עדיין אשמע הלמות צעדיך, עדיין נדמה לי, שאת שבה, חוזרת אֵלַי... כ) הנני לא קרבנך היחידי, וביום שתעשי חשבון־הנפש ותחליטי להחיות את חללי אהבתך, ביום הרצון ההוא נא „להשיב נפשי אל גויתי", כי היא תזועה אחרֶיךָ...

וכשארכה הפרידה, הפש בין העלמות כדמות אהבתו, אבל לא מצא:

„יבת־חן".

צְבִיַּת־חֵן, שְׁבִיתִינִי בְּצַבְּיֵךְ, | וּפְרָךְ הֶעֱבַדְתִּנִי בְשָׁבְיֵךְ;
וּמִיּוֹם הַנְּדוֹד בָּא בֵּין שְׁנֵינוּ, | דְּמוּת לֹא אֶמְצָא נִמְשָׁלָה לְפָנֶיךָ.
וְאֶסְעָד בְּתַפּוּחַ אֲדַמְדָּם, | אֲשֶׁר רֵיחוֹ כְּמוֹר אַפֵּךְ וְדֹדֶיךָ,
וְתִבְנִיתוֹ כְּשָׁדַיִךְ, וְעֵינוֹ | כְּעֵין אָדָם, אֲשֶׁר נִרְאָה כְּלֶחְיֶיךָ.

המשורר ידע את מזמותיה הרעות, ידע, שהיא חטאה חטא־מות כנגדו, ובכל־זאת נהרו געגועיו אליה:

„שלום לצביה".

שָׁלוֹם לַצְּבִיָּה נַעֲרָה, | בְּעֵינֵךְ נַפְשִׁי לֹא יָקָרָה,
וְאָם אֵשׁ חִשְׁקָהּ בִּי בָעֲרָה: | מְעֵינֵךְ דִּמְעָה לֹא נִגְרָה!
יַעֲלָה כַּשֶּׁמֶשׁ עָלָתָהּ, | הֵן בְּלַחֲיֵיךְ עָהֲדִי
דוֹדָהּ בְּנִדְדָּהּ עִנְּתָהּ; | דָּמִי, כִּי עָלַי תִּשְׁקְדִי
אִם הָרָעָה לִי כָלְתָהּ | לְסִפּוֹתִי טֶרֶם מוֹעֲדִי.
מֵאִתָּהּ, אוֹ אִם נָדְרָה | זֹאת חֲטָאֵךְ לֹא נִסְתְּרָה,
וּלְהָרְגֵנִי אִפֵּר אָטְרָה? ! ב) | רְאִי, כִּי לֹא תוּכְלִי כַּפְּרָה! ז)
חַיִּים בְּרִצּוֹנָהּ יִשְׁכְּנוּ, | אֶזְכֹּר הַיּוֹם אֲשֶׁר יָעֲדָה
וְרָפָאִים עִמָּהּ נִחְכָּנוּ, | לְהַחְיוֹתִי בוֹ, וְלֹא בָגְדָה,
מִדְּבָרֶיהָ חֵן יִתְנוּ, | וּבִשְׂגֵי תַפּוּחִים רִפְדָה
בְּרוֹלַח מִפִּיהָ פִּזְּרָה, | נַפְשִׁי, וּלְגוּפִי חָזְרָה
מֶנָּהוּ שְׁנֵי טוּרִים חִבְּרָה. ג) | וְקִדֵּם אוֹתִי בָם דָּקְרָה.
צָהוּבַת־שֵׂעָר, תְּמִימַת־יְפִי, | כָּל הַיּוֹם צָדִי חִבְּקָה,
צְבִיָּה, וְאֵיךְ כָּאֲרִי תִּטְרְפִי? | וְעֵת בּוֹא הַשֶּׁמֶשׁ חָמְקָה
הֲטוֹב, כִּי אִישׁ־נָקִי חִגְּפִי? ד) | לָלֶכֶת לָהּ, וּמַר צָעֲקָה... ו)

באורים.

א) היי לי ברוכה, צביה, אף־על־פי שהדלקת בקרבי את אש־תאותך... ב) יעלתי נסתלקה מעל אופק חיי, כשמש שקעה, ובנדודיות למרחקים תענה את נפשי, ואיני יודע, מדוע המיטה עלי את האסון: אם רק לענות את נפשי כונתה, או נדרה נדר לרצוני נפש... ג) החיים והמות ברשותה, וראו נא בכל־זאת מדבריה נאים, דומה, שהיא מפורת בדולח מפיה, וכל מלה היא חתיכה מהבדולח, שהצטיד בפיה הנחמד שני טורי שנים לבנות. ד) צהובה – זהובה, תמימה־צביה, ואיך זה ישכון בך השטן, ואיך תטרפי בארי, ואיך נתחברו בך הנגודים הללו? האינך מרגישה מוסר־כליות, כאשר „איש נקי חגפי?!" ה) ובקנאה ובעם ידבר המשורר ואומר: נפשי לא יקרה בעיניך, וכשנפרדת ממני, אף דמעה לא נגרה מעינך לטראה יסורי ומצוקותי; הכרת פניך תענה בך, כי מגמתך היא להעבירני מן העולם... חטאת, ועֹנֶךְ לעולם לא יכופר! ו) והרי היו ימים טובים באהבתנו: אזכר את היום, אשר יעדה לי ראיון, עמדה בדבורה ולא בגדה, היא באה, התרפקה עלי, וכל היום התעלסנו באהבים, וכשנקעה השמש, ושעת הפרידה הגיעה – כמה בכתה, והנה כעת נהפך עלי הגלגל...

III

שירי חתונה.

קשורים ואחוזים בשירי־האהבה הם שירי־החתונה שלו. מספרם רב בערך, וכפי הנראה היה המשורר איש מעורב בין הבריות, ורבו מיודעיו וידידיו, ורבו ההזמנות שהיה מקבל לחתונות שונות, ומפרי שירתו היה מרבה להעניק לחתן ולכלה, כפי המקובל בימים ההם.

חן מיוחד נסוך על שירי־החתונה של הלוי: הם צוהלים בשמחת עלומים, מכריזים ומתריעים על האושר; הם קלים ופזיזים — ספוגים תאוה דרומית, צורבים ומלטפים כאחת. תמימות, צניעות ובישנות מצעיפות לפרקים על הרמזים האירוטיים שבהם ומשקיטות קצת את סערם, אולם יש ששכור־המסבה ופרוק־העול של מוסר ודרך ארץ מרים המשורר את שולי המסך ונוהג ליצנות וקלות־ראש, ואזי שיריו מבדחים ומשעשעים, משכרים ומפיגים גלים בדם.

„ראו חפה".

בשירי־החתונה של ריה"ל מרובים היסודות העממיים: פשטות וארציות, שובבות ועגבנות, חידות והלצות:

רְאוּ חֻפָּה, רְאוּ עֶרֶשׂ כְּבוּדָה — א) לְאַיֶּלֶת אֲהָבִים הִיא עֲתִידָה!
כְּבוֹד מַלְכַּת שְׁבָא שָׁלְחָה לִמְנֻחָה, ב) וְהִיא בָּאָה לְנַסּוֹתְכֶם בְּחִידָה,
וְתֹאמַר: מִי צְבִי יָגוּר בְּבֵית גּוּר וְלֹא יָגוּר, וְלֹא עָלָיו חֲרָדָה? ג)
עֲנוּ אוֹתָהּ: הֲלֹא אַתְּ הַצְּבִיָּה, אֲשֶׁר הוּבָאת לְגוּר אַרְיֵה יְהוּדָה... ד)

באורים.

א) ראו, פרושה כבר החופה, מה רעננה ומקושטה ערש הדודים!
ב) הכלה, אילת אהבים, נדיבה כמלכת שבא, מכבדת את הקרואים במתנות ומגדנות. ג) וכמלכת שבא מנסה היא קודם כל בחידות, שמעו אחת מחידותיה: „הראיתם, השמעתם את הפלא: צבי מתגורר במאורת גור־אריה ולא ידע פחד ורעדה?" יָגוּר בדלת מתגורר, יגור בסוגר מְפֻתָּח. ד) אִמְרוּ וַעֲנוּ לה: הרי את בעצמך, צבית־חן, באת לגור בבית אריה יהודה! בדיואן של הרבכי באת למעלה כתובת: „ר"י הלוי על כלה איש אשר שמו יהודה, וכמדומה הוא המשורר בעצמו".

„בכל אף יעלה".

בְּכָל אַף יַעֲלֶה רֵיחַ לְבוֹנָה בְּיוֹם הִילֵּל מְחֻבָּר אֶל־לְבָנָה,
וְעַל־כָּל־פַּאֲתֵי תֵבֵל נִהֲרָה, וְהָאוֹר צַת, וְאֵין עָלָיו עֲנָנָה,
וַיִּתְעַלֵּס לְבַב כֹּל בְּאֲהָבִים, וַיֶּעֱלַס זְמָן בִּכְנַף־רִנָּנָה;
חֲדָה וּשְׂמַח וְרַוֵּה עַם כְּבוּדָה וּבַת־מֶלֶךְ־פְּנִימָה שַׁאֲנָנָה,
הֲלֹא דוֹדִים יְרַוּךְ בְּדָדִים וּמַרְבַּדִּים וָעֶרֶשׂ רַעֲנָנָה!

„יונה על אפיקי מים".

יוֹנָה צַל אֲפִיקֵי מָיִם, שַׁדַּי־רִמּוֹן, וְיָדַי אֹסְפִים...
תַּאֲוָה הִיא לְעֵינָיִם! אִם שִׂפְתוֹתַיִךְ רְצָפִים,
הֵן יֵשׁ לַכֶּסֶף מוֹצָא, מַלְקוֹחַי — מֶלְקָחַיִם! ה)
וְכִיוֹנָתִי מִי יִמְצָא? וּשְׁתִי מַחֲלָפוֹת כְּעוֹרֵב
יָפָה רַעְיָתִי כְּתִרְצָה, מִשַּׁעֲרֵךְ זְאֵבֵי־עָרֶב,
נָאוָה כִּירוּשָׁלָיִם! אוֹר לֶחֱיֵךְ בָּם מִתְעָרֵב —
וּלְאָנָה וְאָנָה חִפְּנָה כְּאוֹר בֹּקֶר בֵּין עֲרָבִים! ו)
לִשְׁכֹּן בָּאֳהָלִים, וְהִנֵּה יַצֶּלֶת־חֵן וְכֶתֶם אוֹפִיר,
בְּלִבָבִי לִשְׁכְּנָה מַחֲנֶה בְּמֵאוֹרָה מְאוֹר יוֹם תַּחְפִּיר,
גָּדוֹל וְרַחֵב יָדַיִם! א) וּלְבָנָה כְּלִבְנַת סַפִּיר,
דַּדֶּיהָ לְבָבִי שַׂסּוּ וּכְעֶצֶם הַשָּׁמַיִם!
וַיַּעֲשׂוּ בִי וַיְנַסּוּ חֹשֶׁךְ אֵין לְנֶגֶד זֶהְרָהּ,
לַהֲטִיהֶם אֲשֶׁר לֹא יַעֲשׂוּ לֹא יִכְבֶּה בַּלַּיְלָה נֵרָהּ,
כֵּן חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם! ב) וְעַל אוֹר יוֹם נוֹסֵף אוֹרָהּ
הוֹד אֶבֶן יָקָרָה הָבֵן, וַיִּהְיֶה לְשִׁבְעָתַיִם!
אֵיךְ תֵּאָדַם וְאֵיךְ תִּתְלַבֵּן, זֶה דוֹד, וְאֵין רַעְיָה לְצִדּוֹ,
וּתְמַהּ בַּחֲזוֹת עַל אֶבֶן בֹּאִי הֲיֵי עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ,
אַחַת שִׁבְעָה עֵינָיִם! ג) כִּי לֹא־טוֹב הֱיוֹתוֹ לְבַדּוֹ,
הִפְכִּי לִי לְצוּף רֹאשׁ פֶּתֶן, וְטוֹבִים הַשְּׁנָיִם!
כִּי כָל אִישׁ בְּהוֹן יִתְחַתֵּן, קָרְבוּ לָךְ עִתּוֹת דוֹדִים,
וַאֲנִי לָךְ לְבָבִי אֶתֵּן, וּבָא מוֹעֵד לִהְיוֹת אֲחָדִים,
מָנָה אַחַת אַפַּיִם! ד) כֵּן יִקְרַב מוֹעֵד מוֹעֲדִים
לְחִי שׁוֹשָׁן, וְעֵינֵי קִטֹּפִים, לְמִחֹלַת הַמַּחֲנָיִם! ז)

באורים.

א) למה לה לנוע ולהתדפק על הלבבות, הרי בלבבי הקדשתי לה מעון גדול ורחב ידים. ב) דדיה שללו את לבי ויטמוהו (תהלים, פ"ט מ"ב) וינסו את כח להטיהם, בעשותם בי להטים, אשר לא יעשו בטוהם חרטומי־מצרים (שמות ז' י"א, כ"ב ועוד). ג) פני־הכלה מלבינים ומאדימים

לרגעים, וע"כ יאמר: „הָבֵן" – הסתכל במשחק הצבעים על פניה ותמשיל זה לאבן יקרה, שצבעיה משתנים, ותרשה בחזותך כל שבעת צבעי־הקשת „על אבן אתת"... ד) עד עתה טעמתי את מרורי האהבה, ועתה העתרי לי ותהפכי לי לצוף ראש פתנים, כי ראי־נא, הרי עזה אהבתי אליך, בעור כל איש דרכו להתחתן בהון ולשקול כסף מהר הבתולות, אני את לבבי אתן לך מנה אחת אפים" (ש"א, א', ה') – לפי ברודי. ה) לתייך מורידות כשושנים, ומבטי עיני קוטפים את עֵליהן, שדיך מתענלים כרמונים, וידי מוכנות לבצור אותם, ואם שפתותיך הארומות הן גחלי אש, הרי חִבי (מלקוחי) הוא כמלקחים להֵאָחז ולהדבק בנשיקותיך. ו) מחלפות שערותיך שחורות כעורב, וזאבי־ערב אורבים מתוכן לטרוף את כל פוגעיהם, שחור שערותיך מבהיק על לובן הפנים, כאלו נזרמנו כאן אור־בוקר עם דמדומי־ערב. ז) פתאם נזכר המשורר באהובה אחרת – בכנסת ישראל, ואנחה מתפרצת מלבבו: הה, מתי יבוא יום הגאולה והתחדשות ברית־הדודים בין הקב"ה והאומה? „מועד מוערים" – כך קורא דניאל את הקץ (דניאל י"ב–ז'); „מחולת מחנים" כנוי לכנסת ישראל לפי הפירוש האליגורי המקובל של „שיר השירים" (ז' א'). את הסיום העצוב הזה אפשר־לבאר או כראשית המשבר הגדול, שצריך היה להתחולל במהרה בלבבו ולהוציאו מרשות החדוה ותענוגי העולם הזה, או כ„זכר לחורבן", הנהוג בישראל בכל שמחת־מצוה.

לכלה ביום חופתה: „צאי יפה".

צְאִי, יָפָה, שְׁכוּנָה בַּלְّבָבוֹת,
וְשִׁלְחִי מִבְּרַק אוֹרֵךְ לְהָבוֹת,
וְהָאִירִי בְּצַד צַמָּה כְּשֶׁמֶשׁ,
אֲשֶׁר תָּאִיר, וְהִיא נִכְסִית בְּעָבוֹת!

הֲלֹא דַי לָךְ שְׁכוֹן חַדְרֵי חֲדָרִים,
צְאִי לִקְרַאת יְדִיד, עוֹרֵר אַהֲבוֹת
וַיַּחְצֹב מִשְׁפָּתַיִךְ פְּנִינִים,
כְּמוֹ חָצְבָתְּ מִלִּבּוֹ לְהָבוֹת.

שירי יין: „כך אעיר".

בימי עלומיו שר הלוי גם על היין, שר מלב רָוֶה והתריע: „שמח, בחור, בילדותך!". הנה שיר־תודה לחברו, ששלח לו למתנה כד יין:

בְּךָ אָעִיר זְמִירוֹת כָּל יְמוֹתַי,
וּבַעֲסִיסְךָ, אֲשֶׁר מְצוּ שְׂפָתַי;
וְאָחִי אֶקְרָאָה אֶל כַּד שְׁלַחְתּוֹ,
וּמִפִּיו אֶטְעָמָה טוּב מִגְּדָנוֹתַי,
עֲדֵי רֵעִים חֲשָׁבוּנִי לְסִבָּא,

וְעָקַב זֹאת שְׁאָלוּנִי: „לָמָתַי?"
עֲנִיתִים: אֵיךְ צָרַי־גִּלְעָד לְנֶגְדִּי –
וְלֹא אֶשְׁתֶּה לְרַפֵּא מַחֲלוֹתַי! –
וְאֵיכָה אֶמְאָסָה בַּכַּד עֲדָנָה,
וְעוֹד לֹא נִגְעוּ עַד כ"ד שְׁנוֹתַי?!

„כדמי גביענו".

בְּדָמֵי גְבִיעֵנוּ הָבָה נְכַבֶּה אֵשׁ צָלְעֵינוּ! א)
מֵי אַגְנוֹת שֹׁהַם מַהֲרוּ לְהַשְׁקוֹת לֵב אֲשֶׁר חָרַד! ב)
יָגוֹן אֲהָהּ נָהַם עָלַי, כְּפַרְעֹה בִּי אֱמֶת מָרַד... ג)
הָבוּ, לְבַל אֶדְהַם, אֶמְסֹר בְּאֵשׁ נִלְקַח בְּתוֹךְ בָּרַד, ד)
כִּי הוּא לְנַגְּעֵנוּ מַרְפֵּא, וּבוֹ רַק שַׁעֲשׁוּעֵינוּ...

באורים.

א) המשורר פונה אל ידידיו וחבריו לשתיה: הבה נכבה את האש העצור בצלעותינו, כלומר בלבנו, בדמי־גביעינו – ביין. ב) מהרו להשקות כל לב, אשר הרד ורער ברעד של יגון. ב„מי אגנות שהם", ר"ל ביין נתון בתוך כוסות של זכוכית זכה כשהם. ג) אהה. היגון פתאם נהם עלי, התעקש ומרד בי, כפרעה – בה'. ד) ולמען לא אהיה כאיש נרהם, תנו לי יין ואמסר אותו, את היגון, ביד האש המתלקחת בתוך הברד – ביד היין האדם שבתוך כְּלֵי־הזכוכית, הלבן כעין הברד; הבה נביא על היגון, שהתעקש כפרעה, את אחת ממכות פרעה: את האש המתלקחת בברד...

IV

שירי־ידידות.

בין שירי־החול של ריה"ל תופסים מקום גדול השירים, אשר ערך לידידיו ורעיו המרובים במשך כל ימי־חייו, וביחוד לידידו המשורר הנודד ר' משה אבן עזרא. כידוע, היו משוררינו בספרד מחקים את דרכי המשוררים הערביים ומתחילים את ה„קצידות" שלהם מענינים שונים ורחוקים: מתאורי־טבע, מדברי־אהבה לאהובה, מהתאוננויות על הזמן וכדומה, ואחר כך היו עוברים, כאלו שלא במתכוין, אל עצם הענין – אל הבעת רגשותיהם ביחס אל הידיד או הנדיב. והנה ביחוד מצוינות „הקדמות־מעבר" כאלה אצל ר"י הלוי. לעיל הבאנו שירי־אהבה משולבים ב„קצידות" כאלה: „יפי קול" ו„בעלת כשפים", כעת נביא לדוגמא את שיר־התהלה לידידו ר' יצחק אליתום, המתחיל בשיר גדול ליפי האביב הדרומי:

„ארץ כילדה".

אֶרֶץ כִּילָדָה הָיְתָה יוֹנֶקֶת גִּשְׁמֵי סְתָיו אֶתְמוֹל וְעָב מֵינָקֶת, א)
אוֹ הָיְתָה כַּלָּה כְּלוּאָה בְּסִתָיו, נַפְשָׁהּ לְעִתּוֹת אַהֲבָה שׁוֹקֶקֶת. ב)
חִשְׁקָה לְעֵת דּוֹדִים, עֲדֵי נָגַע זְמָן קֵיץ, וּבוֹ נִרְפָּא לְבַב חוֹשֶׁקֶת. ג)
בִּלְבוּשׁ עֲרוּגַת פָּז וְרִקְמַת שֵׁשׁ, כְּבַת מִתְעַנֶּגֶת בִּלְבוּשׁ וּמִתְפַּנֶּקֶת ד);
כָּל יוֹם חֲלִיפוֹת הָרְקָמוֹת תַּחֲלִיף, וּלְכָל סְבִיבֶיהָ כְּסוּת חוֹלֶקֶת; ה)
מִיּוֹם לְיוֹם עֵינֵי צְמָחִים תַּהֲפֹךְ: עַיִן דַּר לְעֵין אָדָם וְעַיִן בָּרֶקֶת;

תַּלְבִּין וְתוֹרִיק צֵת וְגַם עֵת תַּאֲדִים, תַּמְשִׁיל צְבִיָּה אוֹהֲבָה נוֹשֶׁקֶת. ו)
יָפוּ פְרָחֶיהָ מְאֹד עַד אֶחְשֹׁב, כִּי כוֹכְבֵי אֵל הֵיתָה עוֹשֶׁקֶת——ז)
בָּהּ נַהֲלֹךְ תַּחַת צְלָלִים עַל סְבִיב גַּנָּה, לְבִכְיַת הָרְבִיבִים שׂוֹחֶקֶת,
תִּשְׁמַת, וְדִמְעָתָה בְּפָנֶיהָ רְסִיס, כִּבְרוֹק בְּדֹלַח מֵצֵנֶק זוֹרֶקֶת; ח)
תָּשִׁישׁ צְלִי קוֹל סִיס כְּצֵל עָסִיס, וְקוֹל יוֹנָה מִנַּהֲמֶת וְסוֹד מַמְתֶּקֶת,
תָּרֹן בְּצַד עָלָה, כֹּרֹן עַלְמָה בְּצַד מָסָךְ, וְרוֹקֶדֶת וּמִשְׁתַּקְשֶׁקֶת. ט)
נַפְשִׁי לְרוּחַ הַשְּׁחָרִים שִׁחֲרָה, כִּי בָהּ לְרֵיחַ הַיְדִיד חוֹבֶקֶת,
רוּחַ מְשַׁחֶקֶת וְתָנִיף הַהֲדַס רֵיחוֹ לְחִשְׁקִים רָחֲקוּ מַרְחֶקֶת,
וּסְעִיף הֲדַס יִגְאֶה וְיִכָּפֵל, וְכַף תָּמֶר בְּרֹן צִפּוֹר לְכַף סוֹפֶקֶת,
מִתְנוֹפְפָה, מִשְׁתַּחֲוָה נֶגֶד פְּנֵי יִצְחָק, וְתָבֵל עִם שְׁמוֹ צֹחֶקֶת——ט)

באורים. א) עוד אתמול (לפני בוא הקיץ) היתה האדמה דומה לילדה יונקת, והיא מצתה את גשמי הסתיו הקרים, אשר היניקו אותה העבים. ב) הארץ היתה דומה לבלה, הכלואה במאסר־הסתו, ונפשה עורגת לעתות־אהבה. ג) והנה הופיע האביב ורפא את האדמה ממחלת־האהבה. ד) האדמה עדויה עתה בערוגות פז ורקמות שש, כנערה המתהדרת בשמלותיה הנאות. ה) מדי יום ביומו תחליף את בגדי רקמתה, ואת כל סביבותיה תכסה במעטה צבעוני. ו) מיום ליום משנה האדמה את צבעי הצמחים: „עין דר לעין אדם", ואחר־כך ל„עין ברקת" – כולן אבנים יקרות הן! עין – צבע; פעם תתקשט בלובן מבהיק ופעם תתעטף באדרת ירוקה או אדומה, משל למה היא דומה, לצביה הנושקת את אוהבה, אשר מרוב התרגשותה, טבושה וחרדת־לב ישתנה צבע־פניה חליפות. ז) פרחיה יפים במאד, ונדמה לי, שהארץ גזלה את יפי כוכבי־שחק וַתְּיַפֶּה בו את כוכביה. ח) אנו מטיילים סביב גן חמד, בין צללי סבכים, ובכי וצחוק יעלו באזנינו: בוכים ה„רביבים" – הטללים, ושוחקת האדמה! תשמת האדמה, והדמעות מתגלגלות על פניה כרסיסי־בדולח, הנזרקים מענק גדול ומבריקים בזהרם. ט) בשמחה תקשיב האדמה לקול הצפרים, תשיש על זמרתן כעל יין משובח, תשמע בעונג לקול היונה המנהגת וסוד אהבה ממתקת... והאדמה רָנָה כולה בעד כל עלה, בכלה שמרה בכל רמטי־גופה דרך הצעיף, בקצור, האדמה רוקדת וחוגגת את חג האביב. י) בחרוז „נפשי לרוח השערים" עובר הוא מתאר הטבע לשיר השבח לידידו, הקשר הוא מלאכותי, אבל די מהוכם: עם בוא האביב אותב המשורר לשוח לרוח השחרים, כי היא מכנסת וטקטירה לאפו יחד עם ריחות הדשאים והפרחים גם את ריח ידידו, שגלה לפרחקים, ואז גרמה לו, שענפי ההדס יגאו ויכפלו, ולזמרת הצפרים התמר

מוחא כף, וכל צאצאי הטבע מתנופפים ומשתחוים נגד פני ידידו יצחק. ושמו של ידידו עובר על כנפי הרוח בכל העולם, ותבל כולה צוחקת ותגל בשמו... גוזמא דמיונית!

„איך אחריך אמצאה מרגוע?".

ביחוד לבביים הם שירי־הידידות, שכתב לחברו הגדול ממנו בשנים, למשורר הנודד רמב"ע. את החרוזים המובאים מטה כתב לרגלי פרידתו.

אֵיךְ אַחֲרֶיךָ אֶמְצָאֶה מַרְגּוֹעַ? תָּנַע, וְהַלֵּב עִמְּךָ יִגּוֹעַ...
לוּלֵא לְבָבוֹת יִחֲלוּ יוֹם שׁוּבְךָ, אָז יוֹם פְּרִידָה תַּמְנוּ לְגוֹעַ! א)
הֵן הַרְרֵי בֶתֶר יְצִידוּן, כִּי מְטַר שַׁחַק מְאֹד כִּילַי, וְדִמְעִי שׁוֹעַ. ב)
נַר מַעֲרָבִי! ג) שׁוּב לְמַעֲרָבְךָ, הֱיֵה חוֹתֶם עֲלֵי כָל לֵב וְכָל אֶזְרוֹעַ!
שָׂפָה בְרוּרָה! מַה־לְּךָ אֶל עֶלְגִים? אוֹ מַה־לְּטַל חֶרְמוֹן אֲלֵי־גִלְבּוֹעַ? ד)

באורים. א) „הבית הזה כתוב ברבים במקום יחיד, וזה מצוי אצל משוררי ספרד" (שד"ל). ב) ה„הרים הספרדים ביני וביניך המה עדים, כי מטר השמים הוא מועט כנגד הדמעות, שעיני נוטפות ממכאוב הפרוד, וזו הפלגה ישמעאלית" (שד"ל). ג) ספרד היא במערב. ד) „אתה שפה ברורה ונעים זמירות ישראל, מה לך לגור עם אנשים לעגי שפה, ודבריך הנעימים והנחמדים, שטרוב חשיבותם ויקרם נטשלים לטל חרמון, מה להם לרדת על הרי הגלבוע הארורים" (שד"ל). רמב"ע שם אז את פעמיו אל ספרד הצפונית, אל ארץ ה„לועזים", וריה"ל שלח לו את השיר הזה לעיר אשתיליה, היא Estella (Nawarra).

„בכה על מחרת היום". שיר התנצלות, כאשר קצף עליו ידידו רמב"ע.

בְּכֶה עַל מָחֳרַת הַיּוֹם בְּלֵילוֹ וְיָעִיב דִּמְעָךְ שַׂחַק וְחֵילוֹ, א)
וְעַל שְׁמָיו פְּרוֹשׂ כַּנְפֵי יְגוֹנִים וְהוֹסֵף מַאֲפֵל עַל מַאֲפֵלוֹ, ב)
וְהַלְבִּישׁוֹ מְעִיל קַדְרוּת כְּתַחְרָא, לְבַל יִקְרַע בְּיַד בָּרָק מְעִילוֹ; ג)
וְעַל שַׁחַר פְּרוֹשׂ שַׁחְרוּת לְבָבְךָ, לְבַל יֵדַע יְמִינוֹ מִשְּׂמֹאלוֹ, ד)
וְגֹל שִׁמְלָה אֲשֶׁר פָּרַשׂ צְבָא רוּם וְהַשְּׁלֵךְ בַּעֲדָהּ נִזְמֵי שְׁלָלוֹ,
וְיִתְנַצֵּל עֲדֵי צִדְקוֹ וְנִגְהוֹ, וְיָסִיר אֶת בְּנֵי עָשׁ עִם כְּסִילוֹ; ה)
קְחָה סַהְרוֹ אֲשֶׁר הוּא שַׁהֲרוֹנוֹ, וְכַס כִּימָה אֲשֶׁר הָיְתָה עֲגִילוֹ; ו)
וְכִנּוֹרוֹ בְּיַד תַּנִּים תְּנַהוּ, וְלִבְנוֹת יַעֲנָה תֵּן אֶת חֲלִילוֹ. ז)
וְנָקֵל לַעֲשׂוֹת כָּזֹה וְכָזֶה לְפִרְוִד דּוֹד, אֲשֶׁר אֵין דּוֹד כְּגִילוֹ —
כְּלִיל חָכְמוֹת וְתִפְאֶרֶת מִזְמוֹת, קָרוּא מוֹעֵד, גְּבִיר הַדּוֹר, אֲצִילוֹ ——

וְיֵשׁ אֶחָד וְאֵין שֵׁנִי, וְגַם בֵּן — וְאָח אֵין לוֹ, וְאֵין קֵץ לַעֲמָלוֹ,
חֲנָנוֹ הַזְּמָן רַע אֲמוּנָה — בְּיוֹם אֶחָד, וּבַשֵּׁנִי גְּזָלוֹ,
כְּאֵלוּ מִלְּבָבִי צוּר חֲצָבוֹ, — וּמֵרוּחִי וְנִשְׁמָתִי אֲצָלוֹ. ח)
לְמִי יַגִּיד אֱנוֹשׁ נֶגַע לְבָבוֹ? — זְמָן חֵרֵשׁ וְלֹא יִשְׁמַע לְקוֹלוֹ!
הֲלִפְנֵי הֹרְגִי אַפִּיל תְּחִנָּה? — וְרוֹצֵחַ הֵיבְכָּה עַל חֲלָלוֹ? ——ט)
הֲקָצֶף עִם גְּדוֹד יָכִיל לְבָבִי? — וְקֶצֶף עִם גְּדוֹד הַר לֹא יְכִילוֹ! ——י)
וְלֹא אֶדְאַג בִּבְגִדוֹ בִי: בְּפִיהוּ — וּבִשְׂפָתָיו, וְלִבּוֹ יַעֲנֶה: לֹא! ———
וְאֹמְרִים, כִּי זְמָן בְּלָה אֶחָבִי: — עֲלֵי עָשׁ יֹאמְרוּ, כִּי עָשׁ אֲכָלוֹ! יא)

באורים. א) „בכה על מחרת היום, על הזמן המיוער לנסיעת ידידך, בלילו, ר״ל בליל שלפניו, כאשר הפרידה עדיין בבחינת סכנה צפויה, והרבה בבכי, עד שאדי דמעותיך יתעבו לעב ענן, המכסה את השמים וכל צבאם״ — כך המשורר מדבר לנפשו ומעורר אה עצמו לבכות ולהתאונן על פרידת ידידו. ב) ועל שמי השחק (על דרך „שמי־השמים״) פרוש כנפי יונים, והוסף על־ידי זה מאפל על מאפלו. ג) והלבש את השחק מעיל קדרות כתחרא, ר״ל כשריון לבל יקרע אפילו הברק את חשכתו. ד) וכאשר יעבור הלילה, והשחר יִתְלֶה במרומים, אז פרוש גם עליו את שחור יגונך, עד ש„השחר עצמו לא יוכל להכיר דבר מדבר, ולא יבדיל אפילו ימינו משמאלו״ (שד״ל). ה) „על שם ונגלו כספר השמים״ (ישעיה, ל״ד, ד׳) ועל שם ויפרשו את השמלה וישליכו שמה איש נזם שללו (שופטים ח׳ כ״ה), והרי השמים דומים ליריעה או לשלמה (תהלים, ק״ד ב׳), וצבא השמים הם הפורשים אותה, והמשורר אומר לעצמו: גלול את השמלה, שהיא בשחק, והשלך בה כל כוכבי השמים וכסיליהם, שהם כנזמים ועדיים לרקיע, וישאר השחק ערום מעדייו, כגון כוכב, צדק ונגה, ועש, כסיל וכימה״ (שד״ל). ו) קח גם את הסהר, אשר הוא שהרונו של השחק וכסה את הכימה, אשר היא עגילו (שהרן, ישעיה ג׳ י״ח; עגיל, במדבר ל״א נ׳), ולא ישאר לו טאומה מכל מחמדיו ותכשיטיו. ז) קח את כנור השמים ואת חלילם וחן אותם לתנים ולבנות יענה, העושים מספד ואבל (מיכה א׳, ה׳), ותהפך גם מנגינת השמים ונלגליהם לקול בוכים. ח) ואני, אשר יחיד ועני אני, וגם בן ואח אין לי, הנה חנני הזמן „רע אמונה״, כאלו חוצב מלבבי ונאצל מרוחי, ואשמח בו יום אחד, וביום השני בא הזמן ויגזל אותו ממני. ט) ועתה כשנפרד מעלי רע זה, למי אגיד את נגעי ואת צערי, ובחיק מי אשפך שיחי? הן הזמן חרש ולא ישמע לקול בכיתי, ואם אתאונן באזניו, הלא הדבר דומה, כאלו הפלתי תחנה לפני הורגי, אשר אכזרי הוא ולא ירחם, וכאלו בָקשתי מאת הרוצח, שיבכֶּה את

חללי חרבו... י) ונוסף על כאב הפרידה, עוד יכאב לבי על אשר ידידי יקציף עלי, ושנים אלה, נדוד וקצף, גם הרהרים לא יכילו אותם, ואיך יכיל אותם לבבי? יא) ויש אומרים, שאהבתי אליו החלש במשך הזמן, ובזה ינחמוני, אולם טעות היא בידם, דומה, כאלו יאמרו, כי התולעת הקטנה, הנקראת עש, אכלה את הכובע, הנקרא עיש או עָש — בפיהם דברים שאין להם שחר...

V

המשבר.

אולם המשבר לא אחר לבוא: פתאם פסקה שירת־החיים הצוהלת, המתרפקת על תענוגי האהבה ויסוריה והומה ומריעה עם כוס היין ביד לקראת כל חתונה ושמחה, לקראת פני כל ידיד, וביחוד לקראת צביה חמודה... במקומה הופיעה שירה קודרת, רצינית, ד ת י ת־ל א ו מ י ת, כאלו איזו יד נעלמה גֵרשה את רבי יהודה הלוי מגן עדנו, ממשכנות־האירוס, ממסבות הרעים ומשתאותיהם והעיבה את שמי־חזונו בעבים כבדים כעופרת.

והמשבר מוכרח היה לבוא: שירה חיונית ועסיסית, כמו שהיתה שירת־הלוי בימי־צלומיו, זיקה בשביל גדולה ושגשוגה לשרשים, היונקים את לשד־האדמה, לשמים בהירים, לענני־חסד ורוחות מלטפות — לסביבת חברה אקטיבית הפועלת לפי רגשותיה הטבעיים, אולם כל אלה חסרו אפילו למשוררים הספרדיים שלנו, שהרגישו כביכול מעין מולדתיות, מעין בסיסיות בארץ. גם בספרד ובתקופת־הזהב הדביקה הגלות את משוררינו ודכאה את חזון־לבבם והגמיכה את טיסתם... אמנם כל זמן שר״י הלוי היה חי מחוץ למציאות הגלותית, התהלך לו כאציל ספרדי שכור השמש והחיים הדרומיים ושָר לו כצפור חפשיה על מנעמי העולם, אבל מכיון שהכיר את הטרגדיה האיומה של האומה „הדחויה אלי שעיר, הדופה עדי־קדר, בהונה בכור־יָוָן, מעונה בעול מדי״, מכיון שראה את סבלות אחיו, הנתונים בין הפטיש והסדן בהתנגשות הגדולה, שהתחוללה על חצי־האי הפיֶרֶנאי בין עולם המוסלמים ובין עולם הנוצרים, נרגזה נפשו העדינה, ומאז נשבה רוח אחרת בשירתו.

המשבר בא, כפי הנראה, עם חלוף ימי־הנעורים, כשהמחשבה בגרה, וחשבון־החיים נעשה לנקודתה המרכזית, אז התפרצה מלבו הקריאה: „נעורי עד הלום עשו לנפשם, ומתי גם אני אעשה לנפשי?!״, אז פנה עורף לתענוגות־העולם והחל להסתופף בצל שדי...

„כִּנְדָה הָיְתָה חֶבֶל״.

איננו יודעים את פרטי המהפכה הרוחנית, שעברה על משוררנו, אולם הדים די־ברורים מהתנצחות תאוָתו וזיקתו לחיים הארציים על שמחותיהם ותענוגותיהם עם השתעבדותו לשמים והקדשתו העצמית לעבודת־הבורא — עולים אלינו משיריו:

כְּנִדָּה הָיְתָה תֵּבֵל לְפָנַי, בְּיַעַן יָקְרָה נַפְשִׁי בְּעֵינָי,
אֲשֶׁר חֻלְּקָה לְבִלְעָדַי כְּכוֹדָהּ, בְּעֵת רָאִתָה אֲשֶׁר חֶלְקִי אֶדֹנָי.
הֲתִבְחַר בִּי, וְאָנֹכִי מְשֻׁנָּאָה? הַאֻבְחַר בָּהּ, וְהִיא מְכֻשֹּׁל עֲוֹנִי?
אֲנִי יָבֹם וְלֹא אֶחְפֹּץ לְקַחְתָּהּ, וְהִיא חוֹלָצָה וְיוֹרֶקֶת בְּפָנַי...

בחרוזים הללו שומעים אנו את רעידות הלב, הנקלע בין בטול־החיים ואהבת־החיים. „כנדה היתה תבל לפני" — מאוסה ובזויה נעשתה תבל בעיניו מאז, שהעיקר בשבילו נעשה לא הגוף, כי־אם הנפש, לא חיי־החומר, אלא חיי־הרוח, לא חיי־השעה, אלא חיי־הנצח: „ביען יקרה נפשי בעיני!" והנה מדדה לו תבל במדתו ו„חלקה לבלעדי — לאחרים — את כבודה", והוא נשאר מעבר לחיים, נשול־המציאות, כי הרי „חלקו ה'" — השמים, ולא הארץ, ואיזו תהום רבצה בינו ובין המציאות הארצית. „לבחור בתבל שוב!" לוחשים לו קולות עמומים, הבוקעים ממעמקי הנפש, אולם הוא בכח ההכרה הדתית מדכא את הרהורי־החטא: „ואנכי משנאה, והיא מכשול עוני!". אמנם לפי כל תכונותיו ראוי הוא ומוכרח „ליבמה", כלומר להדבק בה, באותה תבל, שהופיעה לפניו בשחרית חייו, כאשה יפהפיה, המעניקה אושר ותענוג לשוחרי אהבתה, ולא כנדה מאוסה, אבל הוא באחת: „לא אחפץ לקחתה!", ועל־כן מתנקמת בו תבל ויורקת בפניו... בקצור, המשורר לא התיאש עדיין מהחיים, הרי הוא לופת את עמודי התוך, שהחיים נשענים עליהם, וקורא קריאה חטופה והיסטרית: „אני אוהב, אני שונא את החיים!".

„אדני נגדך כל תאותי".

באופן יותר בהיר מצייר לנו ר"י הלוי את מצב־נפשו בימים הקשים ההם בשיר „ה' נגדך כל תאותי":

אֲדֹנָי נֶגְדְּךָ כָּל־תַּאֲוָתִי, וְאִם לֹא אַעֲלֶנָּה עַל שְׂפָתִי:
רְצוֹנְךָ אֶשְׁאֲלָה רֶגַע — וְאֶגְוָע, וּמִי יִתֵּן וְתָבוֹא שְׁאֵלָתִי,
וַאֲפַקֵּיד אֶת־שְׁאָר רוּחִי בְּיָדֶךָ, וְיָשַׁנְתִּי וְעָרְבָה לִי שְׁנָתִי!
בְּרָחְקִי מִמְּךָ — מוֹתִי בְּחַיָּי, וְאִם אֶדְבַּק בְּךָ — חַיַּי בְּמוֹתִי —
אָבֹל לֹא אֵדָעָה, בַּמֶּה אֶקְדַּם, וּמַה־תִּהְיֶה עֲבוֹדָתִי וְדָתִי?
דְּרָכֶיךָ, אֲדֹנָי, לַמְּדֵנִי, וְשׁוּב מִמַּאֲסַר סְכָלוּת שְׁבוּתִי,
וְהוֹרֵנִי בְּעוֹד יֶשׁ־בִּי יְכֹלֶת לְהִתְעַנּוֹת, וְאַל תִּבְזֶה עֲנוּתִי...
נְעוּרַי עַד־הֵלּוֹם עָשׂוּ לְנַפְשָׁם, וּמָתַי גַּם־אֲנִי אֶעֱשֶׂה לְבֵיתִי?
וְהָעוֹלָם אֲשֶׁר נָתַן בְּלִבִּי מְנָעֵנִי לְבַקֵּשׁ אַחֲרִיתִי!
וְאֵיכָה אֶעֱבֹד יוֹצְרִי, בְּעוֹדִי אָסִיר יִצְרִי וְעֶבֶד תַּאֲוָתִי?...

וּמָה אוֹמַר, וְיִצְרִי יִרְדְּפֵנִי כְּאוֹיֵב מִנְּעוּרַי עַד־בְּלוֹתִי?
וּמַה־לִּי בַּזְּמָן, אִם לֹא רְצוֹנְךָ, וְאִם אֵינְךָ מִנָּתִי — מַה־מִּנָּתִי? —
אֲנִי מִמַּעֲשִׂים שׁוֹלֵל וְעָרוֹם, וְצִדְקָתְךָ לְבַדָּהּ הִיא כְּסוּתִי —
וְעוֹד מָה אֵאַרִיךְ לָשׁוֹן וְאֶשְׁאַל? אֲדֹנָי, נֶגְדְּךָ כָּל־תַּאֲוָתִי!

פרוש הדברים: המשורר נתון במבוכה גדולה: תקופה שלמה בחייו עברה עליו בעוונות ופשעים, ועתה רוצה הוא לתקן את המעוות, לחזור למוטב, ואיננו יודע כיצד... הוא פונה אל ה' בתפלה: „ה' נגדך כל תאותי" וכו' — אתה יודע את כל מאויי־לבי, אפילו אם לא אביעם בלשוני! בקשתי היא קצרה: „רצונך אשאלה רגע" — אני זקוק לרגע של רצון אלהים, כדי להתחדש בעזרתו, להטהר ולכפר על חטאות נעורי, ואחר־כך לא אכפת לי, אם אגוע ואמות, ואת רוחי אפקיד בידך. המשורר לא השתחרר עדיין שחרור גמור מכבלי היצר הרע, ובלבו מתנצחים השמים והארץ: כשהוא מתרחק מן ה' ומתמכר שוב לעניני־העולם ולחמודותיו, אזי מרגיש הוא, שבמעשיו ממית ומכלה הוא את נפשו ואת חלקה בחיי־הנצח („ברחקי ממך — מותי בחיי!"), ואם מִדַּבֵּק הוא בה', רנזירות וסגופים, אזי הרי „חייו במותו!"... ר"י הלוי הכיר אמנם גם בימי־משבר, כי היהדות מתנגדת לפרישות בנוסח הנזירים הנוצרים, המתבודדים במקומות רחוקים מהישוב ומבלים את חייהם בסגופים ותפלות, אבל עדיין לא היו לו ברורות ומחוורות די־צרכן אותן הדעות, שהרצה אחר כך בנידון זה בספרו „הכוזרי", ומכאן ספקותיו: „אבל לא אדעה, במה אקדם, ומה תהיה עבודתי ודתי, דרכיך, ה', למדני!". המשורר מתודה, שעד עכשיו היד שטון בתאוות הנעורים ובתענוגות־העולם, אבל לא באשמתו: „העולם, אשר נתן ה' בלבי, מנעני לבקש אחריתי!", וגם עתה עדיין הוא „אסיר יצרו ועבד תאותו", היצר הרע לא ירפנו אף רגע: „ויצרי ירדפני כאויב מנעורי עד בלותי (עד שאזדקן)!". קשה היה למשורר להנזר מהחיים הארציים, אף־על־פי שידע, שאין לאדם בעולם תעודה אחרת, כי־אם לעבוד את ה': „ואם אינך מִנָּתִי — מה מנתי?", ובכל־זאת נשאר „ממעשים (טובים) שולל וערום"...

שירי הנשמה: „יחידה, שחרי".

וכדי לבלום את „רגשות־החיים", את התאוות התוססות במעמקי־הלב ומושכות אל החטא, הרבה ר"י הלוי לכתוב „שירי־נשמה", כלומר, שירים המזרזים את הנשמה להתעורר ולפרוק את עול הארץ, כדי שתתרומם ותתגבר בעבודת ה' ותזכה „לחזות בנועם ה' ולשרת פניו עולמית". „שירי־הנשמה" שלו הם שירי־תוכחה לנפשו, ומהם נתחברו אחדים בתור רשויות ל„נשמת", והללו מסתיימים בחרוז המשמש מעבר לתפלת „נשמת":

יְחִידָה, שַׁחֲרִי הָאֵל וְסִפְיוֹ, וְכִקְטֹרֶת תְּנִי שִׁירֵךְ בְּאַפָּיו! — — —
הָיִי לְתָנִי אֱלֹהַיִךְ וּמַלְכֵּךְ, אֲשֶׁר כָּאת לַחֲסוֹת תַּחַת־כְּנָפָיו,

שְׁמוֹ יִגְדַּל וְיִתְקַדֵּשׁ בְּפִי כֹּל אֲשֶׁר נִשְׁמַת אֱלוֹהַּ חַי בְּאַפָּיו!

«ישנה בחיק ילדות»

יְשָׁנָה בְּחֵיק יַלְדוּת, לָמָּה תִּשְׁכְּבִי? (א) דְּעִי כִּי נַעֲוָרִים כִּנְעָרֹת נִנְעָרוּ!

הֲלָעַד יָמֵי הַשַּׁחֲרוּת? קוּמִי צְאִי, רְאִי מַלְאֲכֵי שִׁיבָה בְּמוּסָר שִׁחֲרוּ, (ב)

וְהִתְנַעֲרִי מִן־הַזְּמָן, כַּצִּפֳּרִים אֲשֶׁר מֵרְסִיסֵי לַיְלָה יִתְנַעֲרוּ; (ג)

רְאִי כַדְּרוֹר לְמִצּוֹא דְרוֹר מִמַּעֲלָךְ, וּמִתּוֹלְדוֹת יָמִים כְּיָמִים יִסָּעֲרוּ, (ד)

הֲיֵי אַחֲרֵי מַלְכֵּךְ מְרַדֵּפֶת, בְּסוֹד נִשְׁמוֹת, אֲשֶׁר אֶל טוּב אֲדֹנָי נֶהֱרוּ! (ה)

באורים.

א) למתי – עד מתי. ב) ראי מלאכי שיבה וכו' – הנה שליחי הזקנה השערות הלבנות והתחלואים, ככר משחרים אותך במוסר. ג) התנער ממדוחי־הזמן, כצפרים המנערות מעליהן את רסיסי טל הלילה. ד) ראי ברור וכו' – עופי כצפור הדרור הרחק מהחיים, כדי שתמצאי דרור ותופש מחמאיך ומהמעשים והמקרים, תולדות הימים, הסוערים ונועשים כגלי־הים, אבל אין בהם ממש. ה) בסוד נשמות – בקהל נפשות.

בתחום־הדת.

ר' יהודה הלוי לא היה מטבעו מסוגל להתרוצצות פנימית, לקרעים וספקות, ובכל תקופות־חייו חתר אל השלמות, אל העקביות הקיצונית, ומכיון שנעקר מעולם התענוגים והתאוות הארציות, הרי התמסר כלו לחויותיו הדתיות, ובאותה הרגשנות העצומה, באותה הרתיחה האירוטית, באותם יקוד־האהבה ושכרון־הכסופים שר מעתה שירים לאלהיו. אותו אידיאל־היופי, שפעם בלבבו מנעוריו, נתפשט עתה מקלפותיו הגשמיות, נתעלה ונעשה רוחני־דתי, אותו שיר האהבה הארצית היה מעתה ל„שיר־השירים" חדש, למסתורין ספוג התהלהבות אלהית. האלהים לא היה בשביל ר"י הלוי מושג מפשט, תולדת העיון הפילוסופי גרידא: המשורר חש אותו בכל נימי נפשו, בכל רגשותיו ותחושותיו, הוא תפס אותו בכל תוקף השגתו הדמיונית־הפיוטית, הוא ערג וכָמַה אליו...

«בכל לבי אמת».

בְּכָל־לִבִּי, אֱמֶת, וּבְכָל־מְאֹדִי אֲהַבְתִּיךָ, וּבְגִלּוּיַי וְסוֹדִי;

שְׁמֶךָ נַגְּדִי, וְאַיֵּךְ אֵלֶךְ לְבַדִּי? וְהוּא דוֹדִי, וְאֵיךְ אֵשֵׁב יְחִידִי?

וְהוּא נֵרִי, וְאֵיךְ יְדֶצֶךָ מְאוֹרִי? וְאֵיךְ אֶצְצָן, וְהוּא מִשְׁכָּן בְּיָדִי!

הֲקֵלּוּנִי מְתִים, לֹא יָדְעוּ כִּי קְלוֹנִי עַל־כְּבוֹד שִׁמְךָ כְּבוֹדִי —

מְקוֹר חַיַּי אֲבָרֶכְךָ בְחַיָּי, וְזִמְרָתִי אֲזַמֶּרְךָ בְעוֹדִי!

«עבדי זמן».

רבי יהודה הלוי ראה מעתה את תעודת האדם בעבודת ה', וביחס של בוז התיחס אל השוגים בהבלי־העולם: „אני מבקש החירות מעבדות־הרבים... ואבקש עבדות אחרת יושג רצונו בטורח מעט, והוא מועיל

בעולם הזה ובבא, והוא רצון האלהים, ועבודתו היא החרות האמתית וההשפלה לו — ההכבד על האמת" („הכוזרי", שער ה', סעיף כ"ה), ואותו הרעיון אנו מוצאים בחרוזים אלה:

עַבְדֵי זְמָן עַבְדֵי עֲבָדִים הֵם, עֶבֶד אֲדוֹנִי הוּא לְבַד חָפְשִׁי,

עַל־כֵּן בְּבַקֵּשׁ כָּל־אֱנוֹשׁ חֶלְקוֹ, חֶלְקִי אֲדוֹנִי אָמְרָה נַפְשִׁי!

שתי רשויות הן: של האלהים הגדול והמוחלט ושל ה„זמן", שהוא בדרך ההפשטה והשיר כולל בשירה הספרדית־העברית את כל הכחות הפועלים בארץ. העולם הזה על כל עניניו וקניניו הוא מלכות הזמן, ואין בו כלום מן הנצח, מהחרות העליונה, וכל תאוותיו שולטות באדם לרע לו, ועל־כן בחר המשורר בחרות האמתית והסתופף ברשות האלהים...

„יקרת שכנה".

בתקופה זו בחל רבי יהודה הלוי בחיים, ונפשו השתוקקה להשתחרר מהגוף השפל והאפל ולשוב אל צור מחצבתה:

יְקָרָה שָׁכְנָה גְוִיָּה, כְּאוֹר יִשְׁכֹּן בְּמַאֲפֵלְיָה,

הֲלֹא תַחְמֹד פְּרֻדַת גֵּו וְלָשׁוּב אֶל גְּאוֹן עֲדָיָה,

וַעֲל..ת לְיִסּוֹדָהּ תְּאַוָּה וְלִגְדוֹדָהּ כָּל הַיּוֹם תְּקוָה...

„יה אנה אמצאך".

רבי יהודה הלוי היה אחד המאמינים היותר גדולים שקמו לישראל בגלות, הוא לא פסק אף לרגע מלהרגיש את אלהיו, וכמו הנביאים העתיקים, היו כל מעיניו באלהים:

יָהּ, אָנָה אֶמְצָאֲךָ? מְקוֹמְךָ נַעֲלָה וְנֶעְלָם!

וְאָנָה לֹא אֶמְצָאֲךָ? כְּבוֹדְךָ מָלֵא עוֹלָם! — — —

דָּרַשְׁתִּי קִרְבָתְךָ, בְּכָל־לִבִּי קְרָאתִיךָ,

וּבְצֵאתִי לִקְרָאתְךָ — לִקְרָאתִי מְצָאתִיךָ,

וּבְפִלְאֵי גְבוּרָתְךָ בַּקֶּרֶשׁ חֲזִיתִיךָ;

מִי יֹאמַר לֹא־רָאָךְ? הֵן שָׁמַיִם וְחֵילָם

יַגִּידוּ מוֹרָאֲךָ בְּלִי נִשְׁמַע קוֹלָם!

«יסוד הלאומי».

„שירת־האלהים" של ר' יהודה הלוי היא אינטימית, לירית, ובכל־זאת אינה מיוחדת ומסוגרת בגבולות ה„אני" הפרטי, אינה אינדיבידואליסטית, אלא משמשת צנור־הבעה לאומה כולה. גם בשיריו אלה היה ר"י הלוי המשורר היותר קרוב ללב הכלל והפרט מישראל, המשורר שהשפיע על אחיו הסובלים באמונתו הרמה והטהורה וביסוריו,

בגעגועיו הנוהרים אל עָל ובפַּתוֹס הדתי שלו. המלחמות הפנימיות של המשורר התחוללו בזעיר־אנפין אולי בלב הרבה מישראל, ובכל אופן היו התלבטויותיו בין הרשויות מובנות לבני־הגולה, שסבלו כל־כך הרבה על דתם ואמונתם, ובשעת הגזרות והרדיפות היה כל איש מישראל מתרומם עד גובה ההשקפה של המשורר, וכמה קדושי־ישראל הרגישו בשעת מיתתם; „ברחקי ממך — מותי בחיי, ואם אדבק בך — חיי במותי". ואין פלא, אם „שירי־הנשמה" של הלוי היו לשירים לאומיים, והודוי הגדול שלו „ה' נגדך כל תאותי" היה לפיוט קלַסי, לדוגמא מופתית לחקוי בשביל הרבה משוררים.

VI

שירי כנסת ישראל בגלות.

מיום שהשתקע ר"י הלוי בתחום האמונה הישראלית, גבר בשירתו היסוד הלאומי. המשורר הסיח את דעתו מחייו הפרטיים ונבלע ממש באומה הסובלת ומיחלת, הזבה דם ורוקמת לה חלומות־גאולה, באומה הנקלעת בין עברה הגדול וחזיונות עתידה בלי הוה, בלי בסיס מתחת לרגליה. רבי יהודה הלוי, האינדיבידואליסטון הקיצוני, נעשה במהרה המשורר המובהק של כנסת ישראל בגלות והביע בפיוטיו הדתיים־הלאומיים המרובים (יותר משלש מאות תפלות של הלוי הגיעו אלינו) בלבביות מזעזעת ובבהירות יתירה את כל רחשי נשמתה, את יגונה על שברה הגדול כים, את כסופיה ושאיפותיה לגאולה: „לבכות ענותך אני תנים, ועת אחלם שיבת שבותך — אני כנור לשיריך". בשירתו הלאומית מופיע לפנינו המשורר לא כ„אציל ספרדי", חפשי וגאה, אלא כבן האומה המדוכאה והרצוצה, שאינה שוכחת את חרפת־גלותה אפילו בימים ה„מאושרים" שלה, ואם כי „רגלי המשורר עמדו על מצע שושנים בספרד הנאורה, הנה באותה עת עצמה היו עניני ערפל כהים חבושים לראשו, ומשירתו הנוגה זלגו פלגי דמעות רותחות על מצב האומה כולה הנסחה ומנושלת מקן מולדתה ומתקימת קיום אי־טבעי" (הרכבי). כל המוטיבים של הפיוט העברי בגלות קפלה וכנסה בת שירתו של הלוי: היא תארה בצבעים קודרים את צרת האומה, הנרדפת בלי חשך, וְצַפָּה והתמרמרה נגד המציאות הגלותית, נגד בכורי־השטן, המחריבים את גופו ונשמתו של העם ומערערים את שתות אמונתו באלהיו; היא הטיחה דברים בוטים כמדקרות חרב כלפי מעלה, ומאידך גיסא היתה סנגורו של האלהים לפני האומה והשתדלה להצדיק את דין הגלות, את עוות הצדק. היא נחמה ועודדה את העם המעונה, חשלה את רצונו והכשירתו להתמיד בקשיותו, ולא להרתע אחור, היא קשרה כתרים לעם הנבחר והסובל וגם להקב"ה, שדרכיו סתומים ובלתי מובנים לבני־תמותה. אמנם את המוטיבים האלה מצא משוררנו בשירי המשוררים והפיטנים שקדמו לו, ביחוד בשירי בן־גבירול, שהשפיע עליו בכלל

השפעה עצומה, אלא שהוא נתן להם בטוי אמנותי חדש, מקורי־לבבי, ונפח בהם את הרתמוס של רוח האומה וסערות נשמתה... „בשיריו — אומר הרכבי — תשמע האנחה המרה והארוכה של כל האומה הישראלית, וכל איש מישראל ישמע בוהם גם הד קול מרת לבו הפצוע והמית בכי נפשו המשתוחחת ביגונה, ובדמעותיו יראה את דמעות כל אחיו הצורבות, ובקינותיו יאזין את קינתם של כל האובדים והאומללים מראשית גלות החֵל ועד הימים האחרונים".

„יונה נשאתה". יוֹנָה נְשָׂאתָהּ עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים, וְקִנְּנָה בְּחֵיקֶךָ תּוֹךְ חַדְרֵי חֲדָרִים, א)
לָמָּה נְטַשְׁתָּהּ נוֹדֶדָה בַיְּעָרִים? וּמִכָּל עָבָרִים פּוֹרְשֵׁי מִכְמוֹרִים: ב)
יְסִיתוּהָ זָרִים בֵּאלֹהִים אֲחֵרִים, וְהִיא בְּמִסְתָּרִים תֵּבֶךְ לְבַעַל נְעוּרִים.
וּבֶן דִּישָׁן וְדִישוֹן יַחֲלִיק לָהּ לָשׁוֹן, וְהִיא תִשָּׁא אִישוֹן לְאִישָׁהּ הָרִאשׁוֹן: ג)
„לָמָּה תַעֲזֹב אֶת נַפְשִׁי לִשְׁאֹל? וְאַדְעָה כִּי אֵין זוּלָתְךָ לְגָאֹל!"
הֲלֹ צַח תַּמָּה תְּהִי גְלוּיַת צַמָּה? בְּזָה וְשַׁמָּה לְמִזָּה וְשַׁמָּה? ד)
וּבֶן הָאָמָה הֶעֱצַנִי אֵימָה, כִּי בְיָד רָמָה קֶשֶׁת רָמָה; ה)
וְאָהֳלֵי בָמָה לְאָהֳלִיבָמָה, וְאָהֳלִיבָה מַה־תְּיַחֵל עוֹד וְכַמָּה? ו)
וְאֵין מוֹפֵת וְאֵין אוֹת וְאֵין חָזוֹן וּמַרְאוֹת; וְאִם אֶשְׁאַל לִרְאוֹת: מְתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת?
יַעֲנוּ הַנְּבוּאוֹת: „הִקְשִׁיתָ לִשְׁאֹל!" . . . . . .
וּבְנוֹת עֲדִינוֹת הָגְלוּ מִמְּדִינוֹת, מִמִּטּוֹת רַעֲנַנּוֹת וּמִנּוּחוֹת שַׁאֲנַנּוֹת,
וְנִפְזְרוּ בֵינוֹת עַם לֹא בִינוֹת, בְּלַעֲגֵי שָׂפָה וּבִלְשׁוֹנוֹת שׁוֹנוֹת:
אַךְ שָׁמְרוּ אֲמוּנוֹת, בֶּן הָיוּ אֲמוּנוֹת, וְלָאֱלִילֵי תְמוּנוֹת מֵאֲנוּ לֵעָנוֹת — ז)
וְלָמָּה בַּמֶּרְחָק עָמַד דָּר שַׁחַק? וְדוֹדֵי רָחַק, וְרוֹדֵי דָחַק, ח)
וּלְקֵץ יָמִים נִשְׁאַל נִשְׁאַל... . . . . .
דֶּגֶל אַחֲוָה מֵעָלַי הוּסָר, וְרֶגֶל גַּאֲוָה עָלַי עֹל וּמוֹסָר, ט)
וַאֲנִי מְיֻסָּר בְּאַכְזָרִיּוּת מוּסָר, גּוֹלֶה וְנֶאֱסָר, וְזָעֵף וָסָר,
בְּאֵין מִנְזָר וְטִפְסָר וְאֵין מֶלֶךְ וְאֵין שָׂר; וְצָר אֵלַי סָר, וְצוּר מֶגֵּי סָר,
וְהֶחֱרִיב בְּקִצְפּוֹ מְקוֹם מִדְרָךְ כַּפּוֹ, וְהִצִּית בְּזַעְפּוֹ מְזוּזָתוֹ וְסִפּוֹ,
וְאֵשׁ קִדְחָה בְּאַפּוֹ וַתִּיקַד עַד שְׁאוֹל. . . . . .
הֲלְעוֹלָמִים יִזְנַח אֲדֹנָי? וְהַאֵין קֵצֶה לְמוֹצְדֵי חֶזְיוֹנַי? י)
קוּמָה אֲדֹנָי וְיָפוּצוּ שׂוֹנְאַי,— — — וְהָשֵׁב לִשְׁכֶנֶיךָ גְּמוּל עַל יְגוֹנַי,

וּבְטַל־יֶשַׁע רֵד עַל יָרֵא וְחָרֵד, וּמִכְּסָאוֹ הוֹרֵד בֶּן הָאָמָה מוֹרֵד, יא)
מְהֵרָה, פֶּן אֵרֵד בְּיָגוֹן אֶל שְׁאוֹל! . . . . . .

באורים. א) היונה מסמלת את כנסת־ישראל; תוך חדרי־חדרים – עמוק בלב, או תחת הסותך על דרך הכתוב „לך עמי בא בחדריך וכו׳ חבי כמעט רגע עד יעבור זעם", ישעיה כ"ו, ב׳; תוך במקום בתוך. ב) ומבל הצדדים פורשים לה רשתות. ג) דישן ודישון בני שעיר החורי (בראשית ל"ו, כ"א) יחליקו לה לשון ויסיתוה לקבל אמונתם, אבל היא תשא את עיניה אל בעלה הראשון, תתפלל ותאמר: „למה תעזוב את נפשי לשאול וכו׳". ד) הלנצח: תהיה האומה העברית, היונה החמה, לחרפה ובוז, בשפחה שבויה, שצמתה חשופה וגלויה ושערותיה פרועות? „תמה" ערה"ב „יונתי תמתי" (שיה"ש ו׳, ט׳), „גלויה צמה" ערה"ב „גלי צמתך" (ישעיה מ"ז, י"א; הלנצח תהיה לבזה ולשממה בידי בני אדום מזה ושמה (בראשית ל"ו, י"ג)? ה) וגם ישמעאל בן האמה העמה עלי אימה ופחד, וביר רמה, בגאוה ובחוצפה, רָמָה, זרק, את קשתו בי. ו) אהלי, כלומר בית מקדשי, נעשה במה, מקום עבודה, לאהליבמה ממשפחת בני אדום (בראשית, ל"ו, כ"ה), ושר"ל העיר, שלשם תפארת השיר לא דק המשורר, כי הרי „הבמה הבנויה בהר־הבית היא לישמעאלים", אולם הרבכי סתר את השגתו זו בהוכיחו, שבעת ההיא היתה ירושלים בידי גוסעי־הצלב, והמשורר אמר: „ציון בחבל אדום"; אהליבה כינוי לירושלים, יחזקאל כ"ג, ד׳; „דרך צחות נִתַּח המשורר מלת אהליבמה לנתחים: אהלי – במה, אהליבה – מה". (שר"ל). ז) שמרו את המסורות ועיקרי אמונתם, שבהם נתחנכו ונתגדלו, ולא רצו להכָּנע לאויבים ולהשתחוות לאליליהם ופסיליהם; לָעָנות – להכנע, שמות י׳, ג׳. ח) דודי ה׳ נתרחק ממני, והאויב, הרודה בי בפרך, דחק אותי. ט) נשאל נשאול – במקום שָׁאוּל נשאל; מוסר – חבל המוטה ששמים על צואר השור, ובישעיה נ"ב, ב׳ כתוב: „התפתחי מוסרי צוארך". י) למועדי־חזיוני – למועד הקץ אשר נבאו החוזים הנביאים. יא) בן־האמה – הישמעאלים.

„יונת רחוקים".

יוֹנַת רְחוֹקִים נָדְדָה יַעֲרָה, דּוֹדָהּ אֲשֶׁר עִנָּהּ בְּאָרֶץ נְדוֹד
כְּשֶׁלָּה וְלֹא יָכְלָה לְהִתְנַעֲרָה, א) שָׁנִים, וְנַפְשָׁהּ אֶל שְׁאוֹל הֶעֱרָה, ד)
הִתְעוֹפְפָה, הִתְנוֹפְפָה, חוֹפְפָה, הֵן אָמְרָה לֹא אֶזְכְּרָה עוֹד שְׁמוֹ –
סָבִיב לְדוֹדָהּ סוֹחֲרָה־סוֹעֲרָה; ב) וַיְהִי בְתוֹךְ לִבָּהּ כְּאֵשׁ בּוֹעֲרָה – ה)
וַתַּחֲשֹׁב אֶלֶף לֶקֶץ מוֹעֲדָהּ, לָמָּה כְאוֹיֵב תִּהְיֶה לָהּ? וְהִיא ו)
אַךְ חָפְרָה מִכֹּל אֲשֶׁר שָׁעֲרָה. ג) פִּיהָ לְמַלְקוֹשׁ יָשְׁעָךְ פָּעֲרָה,

וַתַּאֲמֵן נַפְשָׁהּ וְלֹא נוֹאֲשָׁה, יָבֹא אֱלֹהֵינוּ וְאַל יֶחֱרַשׁ,
אִם כְּבָדָהּ בִּשְׁמוֹ וְאִם צָעֲרָה, עַל כָּל סְבִיבָיו אֵשׁ מְאֹד נִשְׁעָרָה! ז)

באורים. א) מקן־מולדתה שבמרחקים נהדפה היונה, והאומללה נדדה ובאה אל סבכי יערים זרים, אולם לא מצאה מנוח לכף רגלה, היא כשלה ונחלשה ולא יכלה להתנער משפלותה ולשוב לקנה. ב) יחד אתה נדד התור־דודה, והיונה, העניה הסוערה, הסתובבה סביבו, לא עזבתו אף לרגע, ובכחותיה הדלים התעופפה והתנופפה סביבו, הופפה וחסתה בצל כנפיו, והיא קוותה לישועה ולעזרה ממנו. ג) ובצפיתה לישועה קבעה אפילו את מועד הגאולה, אבל, אהה, נכזבו כל תקוותיה והשערותיה: גאולתה לא באה... ד) והרי אשם באסונה לא זה, כי־אם דודה, אהובה, הוא אשר ענה אותה בנדודים ותלאות, אף־על־פי שהיא לא בגדה בו, אלא חרפה את נפשה לא פעם למות, ובלבד להשאר נאמנה לו. ה) ויש שתקפו אותה רגשות זעם נגד דודה המענה אותה, ואז אמרה: לא אזכרה עוד את שמו, אבל אהבתה הכבירה אליו דכאה כל הרהור של בגיד ה. ו) המשורר משחר למוסר את הדוד, למה באמת היה לה באויב? הרי הי׳ נשארה באמונתה הן בגדולתה והן בשפלותה. ז) בבית האחרון מתבהר הנמשל: היונה היא כנסת־ישראל, הדוד הוא הקב"ה, והמשורר מסיים בקריאה: יבוא אלהינו ואל יחרש וכו׳.

„מי ידי השכחת".

מִי יָדִי, הֲשִׁכַּחְתִּי בְּבֵין שָׁדַי? וְלָמָּה מְכַרְתַּנִי צְמִיתוּת לְמַעֲבָדַי?
וְלֹא אָז בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה רְדַפְתִּיךָ, וְשֵׂעִיר וְהַר־פָּארָן וְסִינַי וְסִין עֲדָי,
וְהָיוּ לְךָ דוֹדַי, וְהָיָה רְצוֹנְךָ בִּי, וְאֵיךְ תַּחֲלֹק עַתָּה כְּבוֹדִי לְבִלְעָדָי?
דְּחוּיָה אֲלֵי שַׁעִיר, הֲדוּפָה עֲדֵי קֵדָר, בְּחוּנָה בְּכוּר יָוָן, מְעֻנָּה בְּעֹל מָדַי —
הֵיכָן בִּלְתְּךָ גֹאֵל, וּבִלְתִּי אַסִּיר תִּקְוָה? תֵּנָה עָזְךָ לִי, כִּי לְךָ אֶתְּנָה דוֹדַי!

„ימי כלו".

יָמַי כָּלוּ, וְעֵינַי כָּלוּ, בְּבוֹר־צַר כָּלוּא אֵשֵׁב נִבְדָּל... א)
וְשַׁח הַר־נוֹפֵל, וְהִנֵּה נוֹפֵל, וַאֲנִי בְּאֹפֶל שׁוֹכֵן, עַם דָּל. ב)
אַיֵּה צוּרִי, סַלְעִי וְצוּרִי? יָקוּם לְעֶזְרִי, אַל־נָא יֶחְדָּל! — — —
הָהּ, כִּי שָׁרַף ג) לִבִּי שָׁרָף, וְאוֹתִי צָרַף בְּמַצְרֵף יְגוֹנִים.
וְכַמָּה, אֶהְיֶה, לְשַׁמָּה אֶהְיֶה, חוֹלָה וְנִהְיֶה וְסוֹבֵל אוֹנִים? — — — ד)

באורים. א) השיר הזה הוא חג׳ים; ימי חולפים ועוברים, ועיני כלו כבר מיחל לישועה, ובבור צר כלוא אשב וכו׳. ב) גם הרים נפילים, הרים גבוהים הסעיקו במשך גלותי להתמוטט, וכמה שנויים כבר התחוללו בעולם, ורק במצבי אין שנוי. ג) שרף – נחש. ד) „אהיה" – שמו של הקב"ה:

„אהיה אשר אהיה", שמות ג', י"ד; נהיה – שקוע בבכי, מלשון „נהי"; אונים – עמל ומצוק מלשון „בן־אוני", בראשית ל"ה, י"ח.

„שמש וירח".

אולם גם המשורר־המקונן האמין אמונה שלמה בנצחיות האומה, בכחותיה החיוניים, שלעולם לא ידוכאו, ואמונה לאומית זו היתה נחמתו ביגונו:

שֶׁמֶשׁ וְיָרֵחַ לְעוֹלָם שֶׁרְתוּ, חֻקּוֹת בְּיוֹם וְלַיְלָה לֹא נִצְּמָתוּ —
הֵן נִתְּנוּ אוֹתוֹת לְזֶרַע יַעֲקֹב, לִהְיוֹת לְעוֹלָם גּוֹי וְלֹא יִכָּרְתוּ;
אִם בַּשְּׁמֹאל דּוֹחֲם – בִּימִין קֵרְבָם: אַל יֹאמְרוּ נוֹאָשׁ בְּעֵת יִתְצַוָּתוּ,
אַךְ יַאֲמִינוּ, כִּי לְעוֹלָם הֵם, וְכִי לֹא יִשְׁבְּתוּ צַד יוֹם וָלַיְלָה יִשְׁבָּתוּ!

VII

האידיאולוגיה הדתית־הגלותית.

„שירי־הנשמה" ו„שירי כנסת־ישראל בגלות" של רבי יהודה הלוי מצטיינים אמנם במעלותיהם האמנותיות: בבטוים הבהיר והעז, באכסטזה הדתית־הלאומית, השקועה בהם, בשפעת ציוריהם וכדומה, אבל ב מ ו ב ן ה תְּ כ נ י־ ה פ נ י מ י אין בהם משום חדוש, אלא מ נ ס ו ח־ ה י ש ן, רציתי לומר, שהשירים הללו מיוסדים על ה ש ק פ ת־ ה ע ו ל ם ה ד ת י ת־ ה ג ל ו ת י ת, העוברת כחוט־השני בכל שירת־ישראל בימי־הבינים. השקפת־עולם זו, כידוע, שוללת את המציאות הגלותית הפגומה והעכורה, שוללת את ערכם של חיי־האדם בעולם הזה בכלל, ומבטלת את הגוף על תביעותיו, תאוותיו ותענוגותיו, מבטלת את „המעשה הנעשה תחת השמש", ובמקום אלה מרוממת היא את הנשמה האצולה מזיוי עליון, את חיי העולם הבא, את החתירה התמידית אל האלהים... ולפיכך לא יפָּלֵא, אם שירת־הגלות לא כִּוְּנָה את פניה כלפי העולם הגדול, אלא פ נ ת ה מ ן ה ע ו ל ם א ל ה א ל ה י ם, ואם במקרה נגעצה במציאות, וקולות החיים בקעו ופרצו הימנה, הרי במהרה נעתקה וקפצה מ„זוהמת החטא" כנשוכת־נחש, והמריאה למרום. דוגמאות: הרמב"ע, ר"י הלוי ואחרים.

אבל באידולוגיה הגלותית גופה רבו הפרצים והבקיעים, וטובי־האומה התחבטו בה כבמעגל־קסמים, שאין לצאת ממנו. קשה היה להם למצוא את ההתאמה בין האמונה באל שלם וטוב ובין הרע השולט בכל העולם, וביחוד במציאות הלאומית האיומה; קשה היה להם להשלים עם הרעיון, שה' עזב את עמו הנבחר לאנחות, מסר אותו בידי „עשו וישמעאל", בידי כל מיני פראים אכזרים, הלועגים ומחרפים את שמו הגדול. היהדות הגלותית דָגלה ברעיונות הנביאים בדבר „חטא ועונש, תשובה וגאולה" וגם נסתה לברוא לה רעיונות מקוריים, כדי להשיב על שאלותיה, אולם בכל אלה לא עלה בידה לסתום את

התהום, שנפערה בגלות בין האלהים ובין המציאות. אי־אפשר היה לזקוף את כל בלהות־הגלות על „חטאת־ישראל" גרידא... „חטאת ישראל" באה להצדיק את דין היסורים על אומה שלמה, שבמשך מאות שנות נדודים וענויי־מות נשארה נאמנה לה ולאלהיה, והרי המעשים בכל יום טָפְחוּ על פני „אמת" זו, ועל־כן התמרמרו משוררים וחכמים נגדה, סרבו לקבלה, ושירתנו בימי־הבינים העתירה טענות וקובלנות — דברי־מחאה נגד שופט העולם. תשובה יותר חשובה נִתְּנָה לעם הסובל על־ידי האמונה בגאולה העתידה לבוא, אולם מכיון ש„גאולה" זו יסודה היה בנסים ונפלאות, ולא היה בה כלום מההתפתחות הטבעית של ההסטוריה, מהתחדשות העם על־ידי כחות גובעים מבפנים ומפעלים עצמאיים, הרי גם היא, הגאולה המשיחית, היתה „עלובה־גלותית", ולא יכלה לפזר את ההרהורים הספקניים בדבר מצותיו של הקב"ה ובדבר גורל האומה בעתיד... המשיחיות הנבואית היתה גורם חיוני־מעודד, כי האמינה באקטיביות העם, בהתעוררותו לחיים מוסריים־נעלים על מנת למלא את תפקידו ההיסטורי־העולמי: להיות המשיח, המביא גאולה לו ולכל העולם, אולם בגלות, כשחדל הוא לקחת חבל פעיל במאורעות ההיסטוריה והיה לכח מושפָּע, פַּסִיבִי, התרכזה ד משיחיות הישראלית רק בשטח מטפיסי־דתי — הגאולה תבוא מבחוץ, על־ידי מלך המשיח, והיא דרושה לא רק לעם, אלא גם לאלהים, בשביל גלוי שכינתו והוכחת צדקתו והתפשטות שלטונו בכל הארץ, הגאולה היא הכרח דתי, אבל לא מציאותי... וכשארכו הימים, לקתה משיחיות זו בספקות, וגעגועים לגאולה התנצחו בלבבות עם הסוסי־יאוש, ומכאן היסודות הטרגיים בשירתנו בימי־הבינים. גם רבי יהודה הלוי נצרף בכור האידיאולוגיה הגלותית הזאת, גם הוא השלים אתה וקִבֵּל נגדה בשיריו, אולם לעת זקנתו „נשמט" ממנה וְהתוה דרך חדשה לגולים, ואז שָׁר את „שירת־הברבור" החפשית שלו.

דרך החיים „חטאת ישראל" בגלות.

לעת זקנתו בא שוב שנוי יסודי בהשקפת־עולמו של רבי יהודה הלוי. בימי־עלומיו דבק המשורר בחיים הארציים ובכל חמודותיהם ותענוגותיהם, אחר־כך נתחדר באידיאולוגיה הדתית־הגלותית ונלחם בכל קיצוניותו נגדם, נלחם בשניות הגדולה שקרעה את נשמתו לגזרים, ובכל מאמצי־כחו השתדל להמית את תאוותיו, „להפטר מן הגוף" ולהדבק באלהות. אולם בשנים האחרונות בחייו נתחורה לו דרך האדם בעולם, הריהי ד ר ך ה ס י נ ט י ז ה ש ל ה כ ח ו ת ה ג ו פ נ י י ם ו ה נ פ ש י י ם, דרך ההרמוניה השלמה בין השמים והארץ, הוא שב אל השקפת־העולם של היהדות העתיקה: האופטימית־המוסרית, התנ"כית־הארץ־ישראלית: „מנהג העובד [אלהים] אצלנו: איננו נגזר מן העולם (אינו מתרחק מן העולם ומתענוגים גשמיים), אינו ממאס את החיים, שהם מטובות הבורא——וכל אשר יוסיף טובה [בעולם הזה], יעלה מדרגה לעולם הבא... מי שהכניס עצמו להנזר בפרישות, כבר הכניס נפשו ביסורין וחולי נפשי וגשמי, ותֵרָאֶה

עליו דלות החיים, וישוב נאסר (הוא נעשה כמו נאסר בזיקים) והחיים למשא עליו... החסיד הוא, מי שהוא מושל בחושיו, בכחותיו הנפשיים והגופניים, ומנהיגם הנהגה גופיית...״ („הכוזרי״, מאמר ג׳, סעיפים א׳—ו׳).

וכשרכש המשורר את אידיאל־החיים החדש, נשתנתה גם השקפתו על ההוה, על הגלות. „המשורר הרופא – אומר הד״ר שמחוני–נעשה אז לפתולוג־הגלות היותר נפלא בימי־הבינים. הוא היה הראשון, שהכיר את „חטאת ישראל״ בגלות באופיה האמתי, והראה את הדרך, איך להלחם נגדה. החטאה הזאת היא רוח הגלות, היאוש בגאולה, המבקש לו מוצא באידיאליזציה של ההוה, הבורא לו איזו שכינה מצומצמת וקצוצת־כנפים בגלות, היא רוח הפשרה, המסרבת במציאות לכתחילה ומקבלת אותה כמו שהיא בדיעבד. הרע היותר גדול בגלות הוא השפעתה על עם ישראל, אותה רוח הפסיביות, שהיא נוסכת עליו, אותו סלוק־הדעת ומורך־הלב, אותה יראת־הגאולה של עם החרד לקול עלה נדף; רוח הגלות גורמת לזה, שהאומה יכולה רק לחלום על־דבר משיח, אבל אינה מוכנה וראויה לשמוע קול שופרו״. ואת הרעיונות הללו אנו מוצאים ב„הכוזרי״: „העון הזה ושאין אנו שמים את ציון ואת ארץ־ישראל מגמתנו ובית־חיינו תמיד! הוא אשר מנענו מהשלמת מה שיעדנו בו האלהים בבית־שני, כמו שאמר: „רני ושמחי בת־ציון״, כי כבר היה הענין האלהי מזומן לחול כאשר בתחלה, אלו היו מסכימים כולם בנפש חפצה, אבל שבו מקצתם ונשארו רובם וגדוליהם בבבל, רוצים בגלות ובעבודה שלא יפרדו ממשכנותיהם וענייניהם... וקצתם הודו לשוב הודאה בלתי גמורה, ואמרו: „כשל כח הסבל״, ונתן להם כמצפון לבבם ובאו הענינים מקוצרים מפני קצורם, כי הענין האלהי אינו חל על האיש אלא כפי הזדמנותו לו, אם מעט מעט, ואם הרבה – הרבה... ואין דבורנו „והשתחוו להר קדשו, והשתחוו להדם רגליו, והמחזיר שכינתו לציון״ וזולת זה אלא כצפצוף הזרזיר והדומה לו, שאין אנחנו חושבים על מה שנאמר בזה ובזולתו״ („הכוזרי״, מאמר ב׳, סעיף כ״ד), ושם במאמר ה׳, סעיף כ״ז נאמר: „ירושלים תִּבָּנֶה, כשיכספו לה בני־ישראל תכלית־הכוסף, עד שיחוננו אבנה ועפרה״.

האידיאל ה„ציוני״.

בתקופה זו תקף את הלוי אידיאל גדול וחדש ושִׁנָּה את מהלך מחשבותיו ורגשותיו, את דרך חייו ותוכן שיריו. המשורר הזקן — הוא היה כבר סמוך לששים — חִדש את נעוריו, התנער מאבק הגלות, הזדקף והרים את נס הגאולה האקטיבית, המחדשת את הכלל ואת הפרט מישראל ומכוונת את מגמת פניהם ומעשיהם ציונה. הסיסמא שלו היתה: אל לשבת בחבוק־ידים ולחלום איזה חלום אוריריי־מיסטי על־דבר „עני רוכב על חמור״, האמונה בגאולה צריכה להיות קודם־כל רצון־עז, המביא לידי הפעולה המאומצה והכבירה. „המעשים צריכים לשלמות, כדי שיהיה האדם ראוי לגמול״, „ואם

תהיה כונה בלי מעשה, תאבד התוחלת״, כך כתב רבי־יהודה הלוי בסוף ספרו „הכוזרי״. ה„ציוניות״ של רבי יהודה הלוי קפלה בתוכה פרוגרמה גדולה ומקפת, מִזגה את האנדיבידואליות והלאומיות כאחת והראתה את הדרך לתקון חייו הכרטיים וחיי־הלאום. ה„ציוניות״ שלו משמעותה, קודם־כל, שחרור גמור מהאידיאולוגיה הגלותית המנמיכה כל קומה וְהַמַּמְעֶטֶת כל דמות והמשפינה את רוח ההכנעה והשפלות והיאוש בעם... ה„ציוניות״ שלו דורשת את הגאולה העצמית על־ידי הצעידה לקראת הגאולה הכללית־הישראלית, את השיבה לחיים מלאים, חיי גוף ונפש כאחת; ארץ־ישראל היא ארץ־הקודש גם בהוה, ורק בה יכולה ועתידה הגאולה להתגשם, ורק בה עלול היהודי להגיע לידי השלמות המוסרית האפשרית, בהרגישו קרבת־אלהים, את קדושת־השכינה, ההופפת על סלעיה ועפרות שממותיה, ורק בה ימצא את הסולם, המעלה מהארץ עד האלהים, ותפלותיו תעלינה השמימה. יש קובלים על רבי יהודה הלוי, כי בא לידי הרעיון ה„ציוני״ מנקודת ראות הדת והמסורת גרידא (ש״י איש הורויץ), אבל הוא השקיע בדת המסורה תוכן כביר: את כל השקפותיו ורגשותיו, את מיטב אידיאליו וחלומותיו, הוא חִדֵּש והחיָה את ערכיה הלאומיים, וקדושת הארץ, שניזתכחה בגולה והיתה למצות־אנשים מלומדה, נהפכה על ידיו לגורם תחיתי, לאידיאל הגאולה, וכמובן, שהצורה נשארה דתית...

שירי־ציון: „לבי במזרח״.

האידיאל ה„ציוני״ הסעיר את לב המשורר והוליד בקרבו המון הרגשות חדשות–געגועים אל ארץ־אבות; האידיאל ה„ציוני״ יצא אצלו מתחומי המחשבה, המחשֶבת את דרך־הגאולה בשביל הגולים, ונעשה להרגשה אורגנית, איתנית, למרכז החויות והשאיפות... בלבו התעוררה זהבה גדולה ועזה אל המולדת השוממה, ו„ציון״ היתה מעתה ל„צביה״ שלו, ולה הקדיש את בת־שירתו, את כל מנגינות כנורו:

לִבִּי בְּמִזְרָח, וְאָנֹכִי בְּסוֹף מַעֲרָב, — אֵיךְ אֶטְעָמָה אֶת אֲשֶׁר־אֹכַל וְאֵיךְ יֶעֱרָב?
אֵיכָה אֲשַׁלֵּם נְדָרַי וַאֲסָרַי, בְּעוֹד — צִיּוֹן בְּחֶבֶל אֱדוֹם, וַאֲנִי בְּכֶבֶל עֲרָב? א)
יֵקַל ב) בְּעֵינַי עֲזוֹב כָּל טוּב סְפָרַד, כְּמוֹ — יָקָר בְּעֵינַי רְאוֹת עַפְרוֹת דְּבִיר נֶחֱרָב!

באורים.

א) „נראה – אומר רחכם ח. בראדי – שרחכונה כאן על רגדר, שנדר רי״ה לעלות ציונה, ועתה יתרד לבו בקרבו, בשומו לנגד עיניו את כל הטעמורים ואת המכשולים אשר על דרכו, ובכל־זאת איננו נסוג אחור ממחשבתו, כי עזה מאד תשוקתו, וא״כ „יקל בעיני״ וכו׳. ב) יקל – לשון קלון, כמו „ותקל גברתה בעיניה״, בראשית, ט״ז, ד׳.

יָפֶה נוֹף, מְשׂוֹשׂ תֵּבֵל, קִרְיָה לְמֶלֶךְ רָב, — כְּבוֹדֵךְ אֲשֶׁר גָּלָה וְנוּךְ אֲשֶׁר חָרָב.
לְךָ נִכְסְפָה נַפְשִׁי מִפַּאֲתֵי מַעֲרָב! א) — וּמִי יִתְּנֵנִי עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים, עַד
הָמוֹן רַחֲמֶי נִכְמָר, כִּי אֶזְכְּרָה קֶדֶם, ב) — אֲרַוֶּה בְדִמְעָתִי עֲפָרֵךְ וְיִתְעָרֵב!

דְּרַשְׁתִּיךָ, וְאִם מַלְכֵּךְ אֵין בָּךְ, וְאִם בַּמָּקוֹם ב) | הֲלֹא אֶת אֲבָנַיִךְ אֲחוֹנֵן וְאֶשְׁקֹם,
גָּרֵי גְּלָעֲדֵךְ נִחָשׁ, שָׂרַף וְגַם עַקְרָב — | וְטַעַם רְגָבַיִךְ לְפִי מִדְבַּשׁ יַעֲרָב!

באורים. א) מפארתי־מערב, — מספרד, שהיא בקצה המערב באירופה. ב) קדם — ימים מקדם. ג) ויתערב — עד שיתערב העפר בדמעתי. ד) ואם — אף־על־פי.

„ציון הלא תשאלי".

ציון, הֲלֹא תִשְׁאֲלִי לְשָׁלוֹם אֲסִירָיִךְ | דּוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמֵךְ, וְהֵם יֶתֶר עֲדָרָיִךְ? א)
מִיָּם וּמִזֶּרַח וּמִצָּפוֹן וְתֵימָן שָׁלוֹם | רָחוֹק וְקָרוֹב שְׁאִי מִכֹּל עֲבָרָיִךְ. ב)
וּשְׁלוֹם אֲסִיר תִּקְוָה, נוֹתֵן דִּמְעָיו כְּטַל־ | חֶרְמוֹן וְנִכְסֹף לְרִדְתָּם עַל הָרָרָיִךְ! ג)
לְבִכּוֹת עֲנוּתֵךְ אֲנִי תַּנִּים, וְעַת אֶחֱלֹם | שִׁיבַת שְׁבוּתֵךְ אֲנִי כִּנּוֹר לְשִׁירָיִךְ! ד)
לִבִּי לְבֵית־אֵל וְלִפְנִיאֵל מְאֹד יֶהֱמָה | וּלְמַחֲנַיִם וְכֹל פִּגְעֵי טְהוֹרָיִךְ. ה)
שָׁם הַשְּׁכִינָה שָׁכְנָה לָךְ, וְהַיּוֹצְרֵךְ | פָּתַח לְמוּל שַׁעֲרֵי שַׁחַק שְׁעָרָיִךְ,
וּכְבוֹד אֲדוֹנָי לְבַד הָיָה מְאוֹרֵךְ, וְאֵין | שֶׁמֶשׁ וְסַהַר וְכוֹכָבִים מְאִירָיִךְ.
אָבְחַר לְנַפְשִׁי לְהִשְׁתַּפֵּךְ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר | רוּחַ אֱלֹהִים שָׁפוּכָה עַל בְּחִירָיִךְ.
אַתְּ בֵּית מְלוּכָה וְאַתְּ כִּסֵּא אֲדֹנָי, וְאֵיךְ | יָשְׁבוּ עֲבָדִים עֲלֵי כִסְאוֹת גְּבִירָיִךְ? ו)
מִי יִתְּנֵנִי מְשׁוֹטֵט בַּמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר | נִגְלוּ אֱלֹהִים לְחֹזַיִךְ וְצִירָיִךְ!
מִי יַעֲשֶׂה־לִּי כְנָפַיִם וְאַרְחִיק נְדוֹד, | אָנִיד לְבִתְרֵי לְבָבִי בֵּין בִּתְרָיִךְ! ז)
אֶפֹּל לְאַפִּי עֲלֵי אַרְצֵךְ, וְאַרְצָה אָב־ | נַיִךְ מְאֹד וַאֲחוֹנֵן אֶת עֲפָרָיִךְ,
אַף כִּי בְעָמְדִי עֲלֵי קִבְרוֹת אֲבוֹתַי וְאֶשְׁ־ | תּוֹמֵם בְּחֶבְרוֹן עֲלֵי מִבְחַר קְבָרָיִךְ! ח)
אֶעֱבֹר בְּיַעְרֵךְ וְכַרְמֶלֵךְ וְאֶעְמֹד בְּגֹל־ | עָדֵךְ וְאֶשְׁתּוֹמֵמָה אֶל הַר עֲבָרָיִךְ,
הַר הָעֲבָרִים וְהֹר־הָהָר, אֲשֶׁר שָׁם שְׁנֵי | אוֹרִים גְּדוֹלִים מְאִירֵיךְ וּמוֹרָיִךְ.
חַיֵּי נְשָׁמוֹת אֲוִיר אַרְצֵךְ וּמִמֹּר־דְּרוֹר | אַבְקַת עֲפָרֵךְ וְנֹפֶת צוּף נְהָרָיִךְ.
יִנְעַם לְנַפְשִׁי הֵלוֹךְ עֹרֶם וְיָחֵף עֲלֵי | חָרְבוֹת שְׁמָמָה אֲשֶׁר הָיוּ דְּבִירָיִךְ,
בְּמָקוֹם אֲרוֹנֵךְ אֲשֶׁר נִגְנַז וּבְמָקוֹם כְּרוּ־ | בֵיךְ אֲשֶׁר שָׁכְנוּ חַדְרֵי חֲדָרָיִךְ!
אִגֹּז וַאֲשַׁלֵּיךְ פְּאֵר נִזְרִי וְאֶקֹּב זְמָן | חֵלֶל בְּאֶרֶץ טְמֵאָה אֶת נִזְרָיִךְ — ט)
אֵיךְ יֶעֱרַב לִי אֶכֹל וּשְׁתוֹת בְּעֵת אֶחֱזָה | כִּי יִסְחֲבוּ הַכְּלָבִים אֶת כְּפִירָיִךְ?
אוֹ אֵיךְ מְאוֹר יוֹם יְהִי מְתוֹק לְעֵינַי, בְּעוֹד | אֶרְאֶה בְּפִי עוֹרְבִים פִּגְרֵי נְשָׁרָיִךְ?
כּוֹס הַיָּגוֹנִים, לָאַט! הַרְפִּי מְעַט! כִּי כְבָר | מָלְאוּ כְסָלַי וְנַפְשִׁי מַמְרוֹרָיִךְ!

עַת אֶזְכְּרָה אֲהֹלָה, אִשְׁתָּה חֲמֻתֵךְ, וְאֵז־ | כֹּר אֲהֹלִיבָה וְאֶמְצָה אֶת שְׁמָרָיִךְ! י)
צִיּוֹן כְּלִילַת יָפִי, אַהֲבָה וְחֵן תִּקְשְׁרִי | מֵאָז, וּבְךָ נִקְשְׁרוּ נַפְשׁוֹת חֲבֵרָיִךְ, יא)
הֵם הַשְּׂמֵחִים לְשַׁלְוָתֵךְ וְהַכֹּאֲבִים | עַל שִׁמְמוּתֵךְ וּבוֹכִים עַל שְׁבָרָיִךְ;
מְבוֹר שְׁבִי שׁוֹאֲפִים נֶגְדֵּךְ וּמִשְׁתַּחֲוִים | אִישׁ מִמְּקוֹמוֹ אֲלֵי נֹכַח שַׁעֲרָיִךְ.
עֲדָרֵי הָמוֹנֵךְ, אֲשֶׁר גָּלוּ וְהִתְפַּזְּרוּ | מֵהַר לְגִבְעָה, וְלֹא שָׁכְחוּ גְּדֵרָיִךְ,
הַמַּחֲזִיקִים בְּשׁוּלַיִךְ וּמִתְאַמְּצִים | לַעֲלוֹת וְלֶאֱחֹז בְּסַנְסִנֵּי תְמָרָיִךְ. יב)
שִׁנְעָר וּפַתְרוֹס הֲיַעַרְכוּךְ בְּגִדְלָם? וְאִם | הִבְלָם יְדַמּוּ לְתָמֵיךְ וְאוּרָיִךְ? יג)
אֶל מִי יְדַמּוּ מְשִׁיחַיִךְ, וְאֶל מִי נְבִי־ | אַיִךְ וְאֶל מִי לְוִיֵּיךְ וְשָׁרָיִךְ? יד)
יִשְׁנָה וַיַּחֲלֹף כְּלִיל כָּל מַמְלְכוֹת הָאֵלִיל, | חַסְנֵךְ לְעוֹלָם, לְדוֹר וָדוֹר נְזָרָיִךְ! טו)
אוּךְ לְמוֹשָׁב אֱלֹהַיִךְ, וַאֲשְׁרֵי אֱנוֹשׁ | יִבְחַר, יִקְרַב וְיִשְׁכֹּן בַּחֲצֵרָיִךְ!
אַשְׁרֵי מְחַכֶּה וְגַיֵּעַ וְיִרְאֶה עֲלוֹת | אוֹרֵךְ וְיִבָּקְעוּ עָלָיו שְׁחָרָיִךְ,
לִרְאוֹת בְּטוֹבַת בְּחִירָיִךְ וְלַעֲלוֹז בְּשִׂמְ־ | חָתֵךְ בְּשׁוּבֵךְ אֲלֵי קַדְמַת נְעוּרָיִךְ!

באורי. א) ציון, הרי בודאי את נכספת לדעת את שלום בניך, האסורים בגלות והדורשים את שלומך וטובתך ממרחקים, הרי הם „יתר עדריך" — שארית הפליטה שנשארה מהמון בניך בימי־קדם. ב) אם־כן קבלי על־ידי דרישת־שלום מאת בניך הרחוקים — הקרובים: אני שליחם, ובלבי הריני נושא את כל ברכותיהם לך. ג) שאי ברכת־שלום גם ממני, המתאוה לראותך והמוריד דמעות בשפע בטל־חרמון, וצר לו, שאינן בטל חרמון, היורד על „הררי־ציון (תהלים קל"ג, ג), אלא טרוות הן הרים זרים, הה, מי יתן ואוכל להורידן על הרריך. ד) אני המשורר מחבר קינות על שפלותך ועניותך ונותן את קולי בבכי וילולה, כאלו אני תנים, המילל בלילות על חורבותיך, וכשאני מעלה בדמיוני את גאולתך העתידה, אזי הריני שר שירי ישועה ונחמה ונעשה כנור לשיריך (לפי שד"ל). ה) לבי הומה לבית־אל, לפניאל, למחנים ולכל המקומות, ששם פגעו קדושיך במלאכי אלהים. ו) ואיך ישבו עבדים — בני ישמעאל בן הגר השפחה — על כסאות גבירך: על כסא בית דוד. ז) אניד לבתרי לבבי וכו' — אביא את גזרי לבבי השבור אל בין הרי הבֶּתֶר שבארץ ישראל; אניד — הפעיל; „לבתרי־לבבי" במקום את בתרי לבבי, כמו „הרגו לאבנר", ש"ב, ג, ל'; בארמית מסמנת ה„ל" גם את יחס הפעול. ח) קברות אבותי — מערת המכפלה. ט) את שערותי הריני מורט וזורקן ארצה מרוב צער ויסורים, ובקללה נמרצה הריני מקלל את „הזמן", את הכחות השטניים, שחללו את קדושת העם הנבחר והגלוהו לארץ טמאה. י) כסלי־כליותי, אהלה — שמרון, אהליבה — ירושלים (יחזקאל כ"ג, ד'). יא) ציון, לך נתנה הסגולה מאז ומעולם להקסים לבבות ולקשור אותם אליך בחבלי אהבה וחן, ועל כן אין

פלא, אם „כך נקטרו נפשות וכו׳. יב) סנסני חמריך – כפות חמריך. יג) שנער ופחרוס (בבל ומצרים) התוכלנה להשתחות אליך, אף־על־פי שהן עולות עליך בגדלן? ואם חרטמיהן ואשפיהן יתדמו בקסמי הבליהם ל„אוריך ותומיך"? יד) אין דומה לך, אַתּ ארץ הנביאים והחוזים, ארץ הלוים והמשוררים, אַתּ ארץ הצבי! טו) ישנה וכו׳ – ישתנה ויחלוף כליל התפארת אשר למלכות האליל, אבל תקפך יעמד לעד. נזריך – עטרותיך.

הערכה.

את השיר הזה חושבים בטעות ל„שיר האחרון של הלוי", וכנראה נכתב בספרד, לפני יציאתו לארץ ישראל (בשיר כתוב: „מי יעשה לי כנפים וארחיק נדוד"). השיר הזה הוא מזמור וקינה כאחת; הוא המנון נשגב לציון, אשר „כבוד אל לבדו היה מאירה, ואין סהר ושחק וכוכבים מאוריה", והוא קינה מרה על המצב הירוד של האומה, אשר „כלבים יסחבו את כפיריה, ובפי העורבים השחורים פגרי נשריה". האידיאל הגדול של האומה וסוד נצחיותה, עברה המזהיר, היגון המפעפע והתוסס בהוָה שלה ואמונתה השלמה בעתיד התחברו יחדיו עם אהבת המשורר למולדת וחזון „ציוניותו" האורגנית ורקמו את השיר הנפלא הזה. ציון — זהו החיק, שאליו נוהרים כל הגעגועים והכסופים של העם ומשוררו, היא מסמלת את שכינת־האומה ומאצילה נגוהות עילָאיים על ההיסטוריה שלנו, היא היסוד האלהי המוחלט שבנו. השיר הזה הוא אפותיאוזה ליהדות ונושאיה, ורוח עלומים חדשים, רוח של אינדיבידואליות ולאומיות בריאה פועם בכל חרוזיו, ובתוך הכרת המציאות היותר נוראה שוררת בו איזו אופטימיות עליונה ומבליטה את הנגוד הגדול שבין הגלות ובין האידיאה הנצחית ומבשרת את הגאולה. בבתים האחרונים מעורר המשורר את העם לשיבת ציון: „ואשרי אנוש יבחר, יקרב וישכון בחצריך", כי מרגיש הוא בנפשו את פעמי־המשיח...

השיר הזה עשה רושם גדול על העם ונתקבל בכל תפוצות־ישראל ונקבע בסדר הקינות לתשעה־באב; הרבה משוררים חקו אותו ויצרו סוג של שירים, הנקראים „ציונים" (על שם המלה הראשונה שבהם „ציון"), לדוגמא נזכיר: „ציון הלא תשאלי לשלום עלוביך" של אלעזר בעל „הרוקח", „ציון הלא תשאלי לשלום ידידיך" של יהודה בן שניאור וכאלה.

החלטתו לעלות לא״י.

צריך לשער, שהמשורר הטיף ברבים לשיבת־ציון: „קומו, לא פה מנוחתכם, וגֹות־ביתכם משולחה!" („יונות הושתו") אלא שקולו היה כקול הקורא במדבר... הנסיעה למזרח לפי מצב חבור־הדרכים בעת ההיא היתה מסוכנה מאד, השעה היתה שעת־חירום, וארץ־ישראל היתה אז בידי נוסעי־הצלב, ואי־אפשר היה אפילו לחלום על־דבר קיום ישוב עברי איזה שהוא בארץ. אולם רבי יהודה הלוי ה„ציוני" האידיאליסטון לא התחשב עם קושי־התנאים, ובכעס וצער אמר בספרו „הכוזרי": יהודים „נכנסים במלחמות הרשות" ומסכנים עצמם – בשביל מה ועל מה? לו היה

המרץ הזה מתבזבז בבנין הארץ, אשר „שמה תעלוזנה הגויות ותשובנה נפשות למנוחים", כי אז היתה הגאולה באה. המשורר החליט לעלות ארצה ולשמש דוגמא ומופת לעם. הוא היה מוכרח לעשות כן, מפני שחבת ציון שעבדה את כל ישותו, ובכלל לא היה רגיל להפריד בין השאיפות והמעשים...

הפולמוס עם ידידים.

בינתים קפץ עליו רוגזם של ידידים ומעריצים: הללו היו ממחיבי הגלות, מבעלי הַדּוֹגְמָה „צדקה עשה הקב"ה לישראל, שפזרם בין האומות", והם השתדלו להוכיח למשורר, כי הגאולה אפשרית גם בארצות־הגולה, וכי ציון אינה טבורו של העולם, וכי יש „ספר יוחסין" גדול למצרים (עיין השיר „למצרים עלי כל עיר תהלה") ולספרד ולכל הפזור העברי. ביניהם היו ממנהיגי־הדור, וגם הם לעגו באופן מגונה לאידיאל ה„ציוני" שלו, ואפילו מצאו פסול גדול בציון, שהיתה לפנים „מלאה עורים ופסחים" (ש"ב, ה׳, ו׳), ביניהם היו גם דורשי־טובתו, שרצו למנוע אותו מנסיעה מסוכנה זו. אולם המשורר הזקן נלחם בהתלהבות־עלומים על רעיונו הקדוש, ובשיר המתחיל במלים „דבריך במר עובר" אנו מוצאים את תשובתו לאחד מהאידיאולוגים המחייבים את הגלות.

„דבריך במור ע בר".

דְּבָרֶיךָ בְּמוֹר עוֹבֵר רְקוּחִים, וּמִצּוּר הַרְרֵי הַמּוֹר לְקוּחִים,
וְלָךְ וּלְבֵית אֲבוֹתֶיךָ חֲמוּדוֹת אֲשֶׁר יִלְאוּ לְהַשִּׂיגָם שְׁבָחִים. א)
פְּגַשְׁתַּנִי בְּמִדְבָּרִים עֲרָבִים, בְּתוֹכָם אוֹרְבִים נוֹשְׁאֵי שְׁלָחִים;
דְּבָרִים אָרְבוּ תוֹכָם דְּבוֹרִים, וְתוֹךְ יַעֲרַת דְּבַשׁ קוֹצִים כְּסוּחִים. ב)
וְאִם כִּי לֹא שָׁלוֹם שָׁלַם יְבַקֵּשׁ בְּעוֹדָהּ מְלֵאָה עִוְרִים וּפִסְחִים,
לְמַצַּן בֵּית אֱלֹהֵינוּ נְבַקֵּשׁ שְׁלוֹמָהּ, אוֹ בְּעַד רֵעִים וְאַחִים! ג)
וְאִם כֵּן־הוּא כְּדִבְרֵיכֶם, רָאוּ חֵטְא עֲלֵי כָל כּוֹרְעִים נֶגְדָּהּ וְשָׁחִים, ד)
וְחֵטְא הוֹרִים שְׁכָנוּהָ כְּגֵרִים וְקָנוּ שָׁם לְמִתֵּיהֶם צְרִיחִים,
וְתוֹהוּ מַעֲשֵׂה אָבוֹת חֲנוּטִים וּפִגְרֵיהֶם אֲלֵי אַרְצָהּ שְׁלוּחִים,
וְהָיוּ בַּעֲבוּרָהּ נֶאֱנָחִים, וְהָאָרֶץ מְלֵאָה נֶאֱלָחִים; ה)
וְלָרִיק מִזְּבֻחוֹת אָבוֹת בָּנוּם, וְלַשָּׁוְא קָרְבוּ שָׁם הַזְּבָחִים! ו)
הֲטוֹב שֶׁיִּהְיוּ מֵתִים זְכוּרִים, וְהָאָרוֹן וְהַלּוּחוֹת שְׁכוּחִים?
נְשַׁחֵר אֶת מְקוֹם שַׁחַת וְרִמָּה, וְנַטּוֹשׁ אֶת מְקוֹר חַיֵּי נְצָחִים? ז)
הֲלָנוּ נַחֲלָה רַק מִקְדְּשֵׁי־אֵל? וְאֵיךְ נִהְיֶה לְהַר קָדְשׁוֹ שְׁכֵחִים? ח)
הֲיֵשׁ לָנוּ בְּמִזְרָח אוֹ בְּמַעֲרָב מְקוֹם תִּקְוָה, נְהִי עָלָיו בְּטוּחִים?——ט)
וְאֶרֶץ גַּם לְבָנֵינוּ יַעֲדָה, וְאִם צִיּוּם שְׁכָנוּהָ וְאוֹחִים,

הֲלֹא כֵן נִתְּנָה קֶדֶם לָאָבוֹת, וְכֻלָּה נַחֲלַת קוֹצִים וְחוֹחִים! — — —
וּבָהּ הִתְהַלְּכוּ לִפְנֵי יְיָ, וְלִמְדוּ הַשְּׁבִילִים הַנְּכוֹחִים — — — י)
וְאַל תַּשִּׁיאֵךְ חָכְמָה יְוָנִית, אֲשֶׁר אֵין לָהּ פְּרִי כִּי אִם פְּרָחִים; — יא)
שְׁמַע דִּבְרֵי נְבוּאָיָה נְבוּכִים, בְּנוּיִם עַל יְסוֹד תֹּהוּ וְטִיחִים; יב)
וְתָשׁוּב לָךְ בְּלֵב רֵיקָם וְנָעוּר וּפֶה מְלֵא בְּרֹב שִׂיגִים וְשִׂיחִים. יג)
וְלָמָּה־זֶּה אֲבַקֵּשׁ לִי אֲרֻחוֹת עֲקַלְקַלּוֹת, וְאֶעֱזֹב אֶם אֲרֻחִים? יד)

נאורים. א) הכתובת טמעל לשיר הזה היא: „תשובת המשורר לאדם, שכתב לו תוכחה על תשוקתו וחפצו ללכת לא״י״. המשורר מהלל תחילה את אגרתו של האיש הטוכית אותו ואומר, שדבריה נאים „רֵיחָנִיים״, כאלו הם רקוחים בשמן המור, ועוד יותר: כאלו הם חצובים מהרי הסור, שדבריה הם תפארת לכותבם ולבית אבותיו, ואין דו״שכח להביע את מהללם. ב) אבל בדבריך הנעימים טמונים אנשי־מלחמה אחוזי־חרב ודבורים עוקצות, ובתוך הדבש שמתָ קוצים כסוחים; שלחים־חרבות, בסוחים – גזורים. ג) גנית כדבריך, שאין לירושלים שום חשיבות מיוחדת בפני עצמה, ולפנים היתה גם מיושבת על־ידי „עורים ופסחים״ (ש״ב, ה׳, ו׳, ח׳), אולם הרי נתקדשה על־ידי בית־המקדש, שהתנוסס בה, הרי יקרה היא ל„רעים ואחים״– כלומר לאומה כולה, הרי קדושה דתית ולאומית חופפת עליה מקדמת־דנא. ד) הרי גם עתה, בשירושלים תפוסה בידי זרים, אנו פונים אליה ובורעים ומשתחוים כנגדה בכל תפלותינו, והקשר בינה ובין העם לא נפסק במשך הגלות, ואם נכון הוא, שאין עכשיו קדושה לירושלים, הרי כל בורע נגדה אינו אלא חוטא. ה) „ולדבריך גם האבות חטאו, בהיותם משתדלים לגור בארץ ההיא וקנו בה אחוזת קבר, והארץ היתה אז בידי עובדי אלילים, וכן לפי דבריך, לתהו והבל היה מה שצוו יעקב ויוסף, שיחנטו את פגריהם ויקברום בארץ ישראל, ואבותינו היו נכספים ונאנחים בעבורה, אף־על־פי שהיתה אז מלאה נאלחים ונתעבים העושים כל תועבת ה״ (שד״ל). צריחים – מערות בסלעים (עיין ש״א י״ג, ו׳). ו) מדוע רק בארץ זו בנו אבותינו מזבחות והקריבו קרבנות, ולא בארץ אחרת? הרי זה מעיד על איזו סגולה מיוחדת שנתנה לא״י מטרומים; הענין הזה מבואר בהרחבה ב„הכוזרי״, מאמר א׳). ז) אתה טוען, שהיהודי קשור אל מקום שבתו בגולה, מפני שבו נמצאים קברות אבותיו, אולם א״י היא ערש התרבות העברית, מקור נצחיותנו בעולם, ואם־כן הרי מגוחך הוא, שנשביל המתים נוֹתר על מקור חיינו, על ארץ קנינינו הרוחניים, על העתיד והגאולה? ושד״ל מפרש אחרת: „המשורר מביא ראיה מן המנהג לבקר את קברות המתים ואומר שכש״כ ראוי לנו לבקר את המקומות הקדושים, שהם מקור החיים הנצחיים״. ח) האם רק ביהמ״ק היה אחוזת נחלתנו בארץ זו? הלא הר הקודש כשהוא לעצמו יקר

לנו, ואין אנו רשאים לשכחו. ט) היש לנו בעולם, במזרח או במערב, „מקום תקוה״, שישמש לנו מקלט נאמן ובטוח? צפה המשורר, שעתידה גם ספרד לגרש את היהודים... י) וארץ גם לבנינו יעדה וכו׳ — ואף־על־פי שא״י היא עכשיו מדבר שממה, משכן הציים והאותים, הרי לנו היא מיועדת תמים קדומים, הרי ארצנו היא, ועלינו לאהוב אותה, הרי גם בימי־קדם בהתנחל אבותינו בארץ היתה נחלת קוצים וברקנים, ובכל־זאת התהלכו בה באהבה וגם הצליחו בעבודת ה׳ והחזו את „השבילים הנכוחים״ – את דרכי תרבותם הנשגבה. יא) כפי הנראה, היה האיש, שגנה את מפעלו הציוני של רבי יהודה הלוי, משכיל וכרוך אחרי הפילוסופיה היונית, וברות הסופיסטים היה מבטל את קדשי־המסורת, ועל־כן מזהירהו המשורר, שלא יקשך אחרי חכמת־יון המבהיקה בשלל פרחיה, המתפארת בפלפוליה העיוניים, כי אין לה פירות, כלומר כלום לא תתן לאדם בחיים... יב) גם הפילוסופים בעצמם נבוכים, וכל דבריהם בנוים על תוהו וטוחים טיח טפל. יג) הפילוסופיה לא תקנה לך אידיאלים נעלים, להפך, לבך יתרוקן ויתנער מכל עיקרי־הדת, ואת האמת לא תמצא בתורותיה הסותרות זו את זו, רק תתלטר להיות „ממלל דברבן״, ורק בדיאליקטיקה שדופה יתמלא פיך; „שיגים ושיחים״ – רבינ מ„שיח ושיג״: שקלא וטריא. יד) לא, לא אעזוב את אם הארחים, את דרך האמונה והמסורת, את דרך התורה והאומה, ולא אלך לתעות ולכתת את רגלי על־פני הארחות העקלקלות של הזרים. צריך להעיר, שאת יתרון האמונה הישראלית על הפילוסופיה היונית הוכית רבי יהודה הלוי בספרו „הכוזרי״.

VIII

שירי מסע: „הציקתני תשוקתי״.

המשורר לא שעה לדברי ידידים ורעים, ובמהרה עזב את כל היקר והקרוב ללבו: את קנו השאנן והנעים בספרד, את בתו יחידתו ואת נכדו האהוב, את רעיו ותלמידיו הרבים, „ולא דאג עלי קנין ובנין ולא על הון ולא על כל אבדה״ ויצא למסעו ארצה־ישראל (בערך בשנת 1140 לסה״נ). את מצב רוחו בשעת יציאתו לדרך, אנו מוצאים בשיר הפרידה שלו „הציקתני תשוקתי״.

הֲצִיקַתְנִי תְשׁוּקָתִי לְאֵל חָי, לְשַׁחֵר אֶת־מְקוֹם כִּסְאוֹת מְשִׁיחַ־
עָדֵי כִּי לֹא נִטְשַׁתְנִי לְנַשֵּׁק בָּנַי בֵּיתִי וְאֶת רֵעַי וְאֶחָי. א)
וְלֹא אֶבְכֶּה עָלַי פְּרֻדַּס נִטַּעְתִּיו וְהִשְׁקִיתִיו וְהִצְלִיחוּ צֶמְחָי; ב)
וְלֹא אֶזְכֹּר יְהוּדָה וַעֲזַרְאֵל, שְׁנֵי פִּרְחֵי־יְקָר, מִבְּחַר פִּרְחָי,
וְאֶת יִצְחָק אֲשֶׁר כַּבֵּן חָשַׁבְתִּיו, יְבוֹל שִׁמְשִׁי וְטוּב גֶּרֶשׁ יָרְחִי; ג)

וְכִמְעַט אֶשְׁכְּחָה בֵּית־הַתְּפִלָּה, אֲשֶׁר הָיוּ בְּמִדְרָשָׁיו מְנוּחָי,
וְאֶשְׁכַּח תַּעֲנוּגֵי־שַׁבְּתוֹתַי וְהַדְרַת מוֹעֲדַי וּכְבוֹד פִּסְחָי ---
הֲמִירוֹתִי בְּצַל שִׂיחִים חֶדְרִי, וּבְמִשּׁוּכַת סְבָךְ הֹסֶן בְּרִיחִי,
וַנַּפְשִׁי שָׁבְעָה רָאשֵׁי בְשָׂמִים, וְרִיחַ נַעֲצוּץ שַׁמְתִּי רָקָחִי, ד)
וְחָדַלְתִּי הֵלֹךְ עַל־כַּף וְעַל־אָף, וְנָתַתִּי בְּלֵב יַמִּים אֶרְחִי, ה)
עֲדֵי אֶמְצָא הֲדוֹם רַגְלֵי אֱלֹהַי, וְשָׁמָּה אֶשְׁפְּכָה נַפְשִׁי וְשִׂיחִי, ---
אֲדֹנָי לִי, וְאֵיךְ אִירָא וְאֶפְחָד? וּמַלְאַךְ רַחֲמָיו נוֹשֵׂא שְׁלָחִי! ו) ---

באורים. א) המשורר מוסר לעצמו דין וחשבון מטעלו: קשה היה לו לבטוח את געגועיו, תשוקה עזה הציקתהו לעלות ארצה, ובטהירות יתירה נפרד ממולדתו, ולא הספיק אפילו לנשק בראיו את בני ביתו ואת רעיו ואחיו. ב) נראה, שהכונה על בית המדרש, שהיה מלמד בו תורה לבחורים" (שד"ל). ג) יהודה, עוראל ויצחק היו כנראה מהמעולים שבתלמידיו; גרש ירחים – בכורי פרי חדש בחדשו. ד) לשעבר היו „ראשי־בשמים" מפיצים לי את ריחותיהם הנעימים, ועתה בספינה ריח הנעצוץ, ריח גרוע, נודף אל אפי. ה) על כף ועל אף – כמו על כפים ועל אפים, בטוי ערבי, והוראתו: ההליכה רגלי בבטחה גמורה, בכפים מוצנות על הארץ ובפנים טורמים לטעלה; והחוקרים מרבים להתחבט בפירוש המליצה הזאת. ו) שְׁלָחַי – ענפי, מלשון „שלחיך פרדס רמונים".

כשישב המשורר בספינה, נתקל במהרה בסכנות הצפויות לו נפשי בטוחה". לנוסעים והכיר, כי עליתו לארץ־ישראל היא מעשה־גבורה ומסירות־נפש על קדוש האידיאל שלו, ומתוך התרוממות־הרוח לא שם לב לתלאות־הדרך, ובכל תנודת־האניה עָלַז ושמח, כי הרי יתקרב בה אל „אהובתו": אל ציון...

לְךָ נַפְשִׁי, בְּטוּחָה אוֹ חֶרְדָּת, לְךָ מִשְׁתַּחֲוָה תָּמִיד וּמוֹדָה! א)
בְּךָ אֶשְׂמַח בְּעֵת אֹנֶג וְאָנוּד, וְלָךְ אוֹדֶה בְּכָל נִיעָה וְנִידָה.
וּבְפָרֹשׂ הַסְּפִינָה לַעֲבֹר, בִּי כְּנַפַּיִם כְּכַנְפֵי־הַחֲסִידָה; ב)
וְצֵת תֵּהוֹם תְּהוֹם תַּחְתַּי וְתִנְהֹם — כְּאִלּוּ מִקְרָבִי הִיא לְמֵדָה; ג)
וְתַרְתִּיחַ כְּסִיר אֶת הַמְּצוּלָה, וְיָם תָּשִׁים כְּמֶרְקַחָה יְקוּדָה, ---
וְהַחַיּוֹת בְּהִדָּפֵן לְאֳנִיּוֹת, וְתַגִּינִים מְצַפִּים לְסְעֻדָּה! --- ד)
וְאִלּוּ אֶחֱסַר מַאֲכָל וּמִשְׁתֶּה, נְעִים שִׁמְךָ בְּפִי אֶשִּׂים לְצֵידָה.
וְלֹא אֶדְאַג עָלַי קֶנֶן וּבְנָיִן, וְלֹא עַל הוֹן וְלֹא עַל כָּל אֲבֵדָה,

עֲדֵי כִי אֶטְשָׁה יוֹצֵאת חֶלְצִי, אַחוֹת נַפְשִׁי, וְהִיא לִי רַק יְחִידָה,
וְאֶשְׁכַּח אֶת־בְּנָהּ, פֶּלַח כְּבֵדִי, וְאֵין לִי בִּלְעֲדֵי זִכְרוֹ לְחִידָה, ה) ---
וְנָקֵל זֹאת לְנֶגֶד אַהֲבָתְךָ, עֲדֵי אָבוֹא שְׁעָרֶיךָ בְּתוֹדָה,
וְאָגוּר שָׁם וְאֶחְשֹׁב אֶת לְבָבִי עֲלֵי מִזְבַּחֲךָ עוֹלָה עֲקוּדָה, ו)
וְאֶתֵּן אֶת קְבוּרָתִי בְּאַרְצֶךָ, לְמַעַן תִּהְיֶה לִי שָׁם לְעֵדָה!

באוריר. א) לך אלהים מודה ומשתחוה נפשי גם בשעה, שהיא בטוחה מפחד, וגם בשעה שהיא חרדה. ב) וכשהספינה פורשת את מפרשיה לשוט בים, אזי צומחות בי כנפים ככנפי החסידה. ג) כאלו מקרבי וכו' – כאלו למדה להיות מוערת והומה מנפשי אני. ד) מצפים לסעודה – לבלוע את המובעים בים. ה) בת יחידה היתה לרבי יהודה הלוי, ולה בן; „לחידה" – כלומר, לשעשועים, כי החידות היו מענגות ומשעשעות את בני־ספרד. ו) שם בארץ אקריב את לבבי על מזבחך, כעולה עקודה.

אולם רבי יהודה הלוי לא היה רק חלוץ „ציוני", השמח במפעלו שירי־ים. ונבלע בו בגופו ובנפשו, כי־אם גם משורר בחסד־עליון, ודוקא בימי ההתגשמות הה"רוֹאִית של האידיאל שלו נזדעזעו כל כחותיו הפיוטיים, נתמתחו כל מיתרי־כנורו, ושיריו גאו וסחפו אותו, את ה„עולה" הזקן, בכל דרך מסעו. בכלל, השירים, שכתב המשורר בתקופה ה„ציונית" שלו, הם מחרוזת מרגליות פיוטיות נפלאות, הם מיטב הירושה, שהשאירה לדורות ו. שירה העברית בימי־הבינים. השירים הללו מסתייגים לסוגים אל': א) שירי־ציון; ב) שירי־יָם; ג) שירי־ידידות משולבים תאורי־טבע. השירים מהסוג הראשון הם פרי ההתעוררות ה„ציונית" שלו, ורובם נתחברו סמוך ליציאתו לדרך, ומעוטם על הספינה בים או בארצות השונות, שהתעכב בהן לזמן, והמניע היסודי שבהם הוא אידיאל־הגאולה: ציון היא אלון־הבכות וגם כוס־הישועה של המשורר. אולם בהתפתחות אישיותו היוצרת היו שירי־ציון שלו דרגא או מעורר לכבושים אמנותיים חדשים: על־ידי האידיאל הציוני נתעלה ר"י הלוי המשורר, וכשפרק מעליו את עול הגלות, נפתח לבו לקראת הרשמים והקסמים של העולם הגדול, ומכיון שנתגלה לפניו הים על חסנו והדרו, בא לידי התרגשות עצומה, ומזועזע עד היסוד, צרף לשירת־ציון את שירי־הים שלו, שהם נקודת־הגובה ביצירתו החלונית. בספינה, צפוי לידי סכנת־מות מכל עברים, מתוך תלאות־הדרך, כתב הלוי את שירי־הים הנפלאים שלו, שאין למצוא דוגמתם בספרות העולמית בימי־הבינים. דומה, שבים מצא משוררנו את עצמו, השיג את יסוד מהותה של נפשו הסוערת והאיתנית והערה את כל כחותיה הכבירים...

„הבא מבול". הֲבָא מַבּוּל וְשָׁם תֵּבֵל חָרֵבָה? וְאֵין לִרְאוֹת פְּנֵי אֶרֶץ חֲרֵבָה, א)
וְאֵין אָדָם וְאֵין חַיָּה וְאֵין עוֹף — הֲסֵף הַכֹּל וְשָׁכְנוּ מַעֲצֵבָה? ב)
וּבְרֹאוֹת הַר וְשׁוּחָה — לִי מְנוּחָה, וְאֶרֶץ הְעֲרֵבָה לִי עֲרֵבָה. ג)
וְאַשְׁגִּיחַ לְכָל־עֵבֶר — וְאֵין כֹּל, אַבָּל מַיִם וְשָׁמַיִם וְתֵבָה!
וְלוּיָתָן בְּהַרְתִּיחוֹ מְצוּלָה, וְאֶחְשַׁב, כִּי תְהוֹם יַחְשֹׁב לְשִׁיבָה. ד)
וְלֵב הַיָּם יְכַחֵשׁ בְּאָנִיָּה, כְּאִלּוּ הִיא בְּיַד הַיָּם גְּנֵבָה. ה)
וְיָם יִזְצַף — וְנַפְשִׁי תַּצָּלוּ, כִּי אֶלֵּי מִקְדַּשׁ אֱלֹהִיָּה קְרֵבָה!

באורים. א) המשורר כאלו שכח פתאם, מה היה לו, ובראותו את הים המשתרע לאין־קץ, הוא נדהם ושואל: הבא מבול וכו'; חֲרֵבָה — יחידה „מְחֻרָבוֹת", כלומר מדבר שממה; חֲרֵבָה — יְבֵשָׁה, ואולי הנכון לנקד גם בדלת חֲרֵבָה, שהוא מלשון הז"ל „חרב בית המקדש" (בראדי). ב) הֲסֵף — האסף ותם הכל, מלשון „ספו תמו". ג) ולו ראיתי הר או אפילו שוחה או מדבר, כי אז היה נעים לי, אבל אני מביט לכל עבר, ואין כל. ד) הליתן מרתיח את הים, עד שהוא נהפך כולו לקצף לבן, ונדמה לי, שהתהום הוא כאיש שיבה, שבקצפו ינער את שערותיו הלבנות... ה) „האניה מכוסה במים, ולב הים מסתיר אותה מן העין, כגנב המעלים את הגנבה וכחש בה" (שד"ל).

מהשיר „התרדף נערות". ציורי־ים נאים אנו מוצאים גם בשיר המתחיל בתוכחה: „התרדוף נערות אחר חמשים?".

... וְאַל יִמּוֹט בְּלֵב יַמִּים לְבָבְךָ, וְהָרִים תֶּחֱזֶה מָטִים וּמָשִׁים,
וּמַלָּחִים יְדֵיהֶם כִּמְלָחִים, וְחַכְמֵי הַחֲרָשִׁים מַחֲרִישִׁים, — — —
וְאָקִינוֹס לְפָנֶיךָ לְמָנוֹס, וְאֵין מִבְרָח לָךְ, כִּי־אִם יָקוּשִׁים. א)
וְיָמוּטוּ וְיָנוּטוּ קְלָעִים, וְיָנוּעוּ וְיָזוּעוּ קְרָשִׁים; ב)
וְיַד־רוּחַ מְצַחֶקֶת בְּמַיִם כְּנוֹשְׁאֵי הָעָמָרִים בַּדָּשִׁים:
וּפַעַם תַּעֲשֶׂה מֵהֶם גְּרָנוֹת, וּפַעַם תַּעֲשֶׂה מֵהֶם גְּדִישִׁים. ג)
בְּעֵת הִתְגַּבְּרָם דְּמוּ אֲרָיוֹת, וְעֵת הֶחֱלְשָׁם דָּמוּ נְחָשִׁים. ד)
וְרֹאשׁוֹנִים דְּלָקוּם אַחֲרוֹנִים, כְּצִפְעוֹנִים וְאֵין לָהֶם לְחָשִׁים. ה)
וְצִי אַדִּיר כְּקָט יִפּוֹל בְּאַדִּיר, וְהַתֹּרֶן וְהַגֵּס נֶחֱלָשִׁים. ו)
וְהַתֵּבָה וְקִנֶּיהָ נִבְכִּים, כָּתֵחִתִּים, שְׁנִים כִּשְׁלִישִׁים. ז)
וּמוֹשְׁכֵי הַחֲבָלִים בַּחֲבָלִים, וְנָשִׁים וַאֲנָשִׁים נָאֲנָשִׁים; ח)

וְרוּחַ חֲבָלָה מֵחוֹבְלֵיהֶם, וְקָצוּ הַגְּוִיּוֹת בַּנְּפָשִׁים.
וְאֵין יִתְרוֹן לְחֹזֶק הַתָּרָנִים, וְאֵין חֲמִדָּה לְתַחְבּוּלַת יְשִׁישִׁים;
וְנִחְשְׁבוּ לְקֶשׁ תָּרְנֵי אֲרָזִים, וְנֶהֱפְכוּ לְקָנִים הַבְּרוֹשִׁים.
וְנִטַּל חוֹל בְּגֵב הַיָּם כְּתֶבֶן, וּבַרְזְלֵי אֲדָנִים כַּחֲשָׁשִׁים. ט)
וְעָם יִתְפַּלְّלוּ כָּל אִישׁ לְקָדְשׁוֹ, וְאַתְּ פּוֹנֶה לְקֹדֶשׁ הַקְּדָשִׁים — —
וְרַגַּע יִשְׁתְּקוּ גַּלִּים, וְיִדְמוּ עֲדָרִים עַל־פְּנֵי אֶרֶץ נְטוּשִׁים,
וְהַלַּיִל, כְּבֹא שֶׁמֶשׁ, בְּמַעֲלוֹת צְבָא מָרוֹם, וְעָלָיו שַׂר חֲמִשִּׁים, י)
כְּבוּשִׁית מִשְׁבְּצוֹת זָהָב לְבוּשָׁה, וּבְתִכֶלֶת בְּמִלּוּאַת גְּבִישִׁים; יא)
וְכוֹכָבִים בְּלֵב הַיָּם נִבְּכִים, כְּגֵרִים מִמְּעוֹנֵיהֶם גְּרוּשִׁים,
וְכִדְמוּתָם בְּצַלְמָם יַעֲלוּ אוֹר בְּלֵב הַיָּם כְּלֵהָבוֹת וְאֵשִׁים; יב)
פְּנֵי מַיִם וְשָׁמַיִם עָדֵי יָם, עָדֵי לַיִל מְטַהֲרִים לְטוּשִׁים. יג)
וְיָם דּוֹמֶה לָרָקִיעַ בְּעֵינוֹ, שְׁנֵיהֶם אָז שְׁנֵי יַמִּים חֲבוּשִׁים,
וּבֵינוֹתָם לְבָבִי יָם שְׁלִישִׁי, בְּשׁוֹא גַּלֵּי שְׁבָחֵי הַחֲדָשִׁים. יד)

באורים. א) „ואל ימוט וכו'" עד „כי־אם יקושים" — אל ימוט לבבך, בראותך הרריים מטים ומשים, עולים ויורדים, והמערה משתוללת, וידי המלחים רפות וחלשות „כַּמְלָחִים" — כבלוי־סחבות נרקבים (ירמיה ל"ח, י"ב). „וחכמי־החרשים", הגדולים שבעושי מלאכה בים, כלומר, מנהיגי האניה, אף הם מ.רישים ושותקים מתוך מבוכה ומהומה, ואין מנוס ומפלט לפניך, כי־אם אל זרועות האוקינוס, ואין מברח לך, כי מסביב מוקשים פרושים לרגליך. ב) קלעים — מפרשי הספינה, קרשים — דפנות הספינה. ג) הרוח מצחקת במים, משתעשעת בגלים ומתנהגת אתם, כנושאי־העמרים בשעת הדישה: פעם תעשה מהם גרנות, כלומר, גלים גדולים כערמות שבגורן, ופעם גדישים — גלים קטנים כגדישים; ויש מפרשים: „כגרנות" — מקום חלק ומישור, „גדישים" — גלים נמושים ומפוזרים כגדישים על־פני השדה. ד) כשהגלים מתגברים ומתקיפים את האניה, דומים הם לאריות השואגים לטרף, וכשהם נחלשים ויורדים, יִשָּׁמַע כעין לחש זדון של נחשים ארסיים. ה) וגל ירדף גל, ומתפתלים הם בצפעונים מסוכנים, שאין תרופות ולחשים נגדם. ו) וצי אדיר וחזק כרגע קט, במהירות רבה, יפל בידי הרוח האדיר, ויש אומרים: „וצי אדיר מטולטל אנו, ואנה כדבר מועט בידי הרוח האדיר". ז) בכל יציעי האניה מבוכה ומהומה. ח) בַּחֲבָלִים — במבאובים; נאנשים — חולים וחלשים. ט) ונטל חול־נטל המעמסה, שמטים באניה כדי להחזיקה בשווי משקל, „וברזלי אדנים" — ואדני־הברזל אשר לאניה — הרי אלה כתבן וחשש לגבי סערת הים. י) ורגע ישתקו

גומר – שתקו הגלים, התפשטו כעדרים על־פני השדה, העדב בא, השמש שקעה, צבא מרום נראו ברקיע, והמפקד עליהם הוא „שר החמשים": הזרח. יא) הלילה עם כוכבי נגהו דומה לכושית שחורה, ששמלתה משובצת משבצות־זהב, ועל ראשה מטפחת תכלת גדולה ממולאה אבני נגישים, כלומר, למטה על־פני הים מרחפת חשכת הלילה, ומתוכה מבהיקים ניצוצות־זהב, ולמעלה רקיע־תכלת זרוע כוכבים נוצצים. יב) הכוכבים תועים בלב הים, כגרים שגורשו ממעונותיהם, הם מנצנצים ומשתקפים מתוך התהום, כשהם רועדים ורוטטים במבוכה ומדליקים אורות – ניצוצות „בדמותם ובצלמם"... יג) פני מים ושמים התלכדו יחדיו על מלוא רוחב הים, ואין להבחין ביניהם, לפנות ערב נטהרו שניהם, נלטשו ונדבקו בזכוכיות מלוטשות... יד) שני ימים קשורים ודבוקים כשני אחים ונרדמים יחד בחיק הלילה, ורק הים השלישי שביניהם, הוא לבבי, אינו נָח, כי בו מתרוממים גלי־שירה חרשים והומים כעוז... ; בעינו – במראהו.

מצבו של ר"י הלוי בספינה היה רע מאד: „קבור בחייו בארון־עץ, לא קרקע, ולא ארבע (אמות), אבל פחות; יושב ואין לעמוד על רגליו, שוכב ואין רגליו משולחות (פשוטות), חולה וירא מפני גויים, גם מפני לסטים ומרוחות; חובל ומלח, כל בני פרחת, הם הסגנים (השרים) שם והפחות..." („קראו עלי בנות"), אולם המשורר לא התעצב בכל אלה, כי־אם, להפך, שמח לקראת הפגעים („אך יעלוז הלב והטוחות!", שם), כי חָש בהם מטעמם של „חבלי־משיח"... והנה פתאם התחוללה סערה גדולה, והאניה חִשבה להשבר, אימת־מות אחזה את כל הנוסעים, ורק המשורר נשאר שָׁלֵו ושקט:

„ים סוער".

אַל יַחֲרִידֵךָ יָם בְּשׁוֹא גַּלָּיו, כִּי עִמְּךָ הַשֵּׁם גְּבוּל לַיָּם!

בשעת הסערה הסיח את דעתו מגורלו הפרטי והתמכר אל קסמי המחזה הנהדר והנשגב, שהתגלה לפניו; משחק האיתנים, זעף התהום החורג ומתפרץ מתחתיות המצולה המימית, המשברים האדירים התומכים שחקים, צבא המראות והמון הקולות, שפרצו ועלו מסביב – כל אלה הרעידו בתנודה כבירה את מיתרי־כנורו, שהשמיעו את הסמפוניה הַיַּמִּית שלו: „ים סוער". בשעת הסערה על הים, כשכל הנוסעים רעדו וחרדו לחייהם, נתרקמה בלב המשורר הזקן יצירה משובחה זו, המצטיינת בשפעת ציוריה, בבטויה הנמרץ והפטֵטי, והעיקר, ברתמוס המוסיקאלי שבה: הרי חרוזיה הקצובים מתנגנים מאליהם והומים ממש כהמית הים הסוער...

הָמוּ גַלִּים בְּרוּץ גַּלְגַּלִּים, | וְעָלוּ תְהוֹמָיו וְנִשְׂאוּ דְכָיִם. ב)
וְעָבִים וְקַלִּים עַל פְּנֵי הַיָּם. א) | וְסִיר יַרְתִּיחַ וְקוֹל יַצְרִיחַ,
קָדְרוּ שָׁמָיו וְיָחְמְרוּ מֵימָיו, | וְאֵין מַשְׁבִּיחַ לַהֲמוֹן קְשָׁיִם. ג)

וְרָפוּ חֲזָקִים וְנֶחְלְקוּ אֲפִיקִים, | יִרְתַּח בְּלִי־אֵשׁ וְלֵב מִתְיָאֵשׁ,
חֲצִים עֲמֻקִים וְהָרִים חֲצִים. ד) | בְּעֵת הִתְבָּאֵשׁ בְּמָשׁוֹט מְנִיפָיו.
וְהָאֳנִי חוֹלָה, יוֹרְדָה וְעוֹלָה, | דַּלִּים מוֹשְׁלָיו, וְנִרְפִּים סוֹבְלָיו,
וְעַיִן תּוֹלָה לְחוֹבְלִים: אַיָּם? ה) | וּבוֹצְרִים חוֹבְלָיו, וְעוֹרְרִים צוֹפָיו; ו)
וְלִבִּי מַחְשֶׁה אֲקַוֶּה לַמַּמְשָׁה, | וְהָאֳנִי כְשִׁבּוֹר יִתְעַתֵּעַ וַיַּהֲכֹר,
כְּעַל יַד מַשָּׁה, אַהֲרֹן וּמִרְיָם.ז)—— | בְּלִי הוֹן יִמְכֹּר שׁוֹכְנֵי כְתֶפָיו. ח)
וְיָם מִתְרוֹצֵץ, וְקָדִים יִפּוֹץ | וְזֶה לְוַיְתָן בְּעֵד יָם אֵיתָן
אֲרָזִים, וְיַפֵּץ רוּחַ קֶצֶפָיו. ט) | יַקְדִּישׁ כְּחָתָן לְמִשְׁתֶּה אֲסוּפָיו. יא)
שְׁחֵה קַרְנָם, וְנִבְהַל סַרְנָם, ח) | וְיַד אֶקְיָנוֹס תֶּאֱהַב לְכָנוֹס, יב)
וְנִלְאָה חֶרְנָם לִפְרֹשׂ כְּנָפָיו. | וְאָבַד מָנוֹס, וְאָפֵס מִבְרָח!

באורים. א) הגלים הומים וסוערים, מהם עבים – גלים אדירים, מהם קלים, ויחד מסתובבים הם ורצים כגלגלים. ב) השמים התקדרו בעננים שחורים, חשכה סביב, רק מי־הים יחמרו וילבינו בקצפם; והנה מתרוממים התהומות לעומת עננת־העופרת, שנתלתה בין השמים והארץ, וזורקים למעלה את דכים – את גליהם הסואנים. ג) הים דומה לסיר רותח, שהמים עולים בו ויורדים וחוזרים תחילה, והרעש הוא גדול, ואין מי שישבית וישקיט את המיתם הקשה והאיומה. ד) נתרופפו הקשרים החזקים בין ערמות המים, ונתפרקו אפיקים: נתפרקו התהומות, פה נפערים עמקים עמוקים, ופה מתנשאים הרים. ה) והאניה חנה ונעה כחולה, יורדת ועולה, וכאלו תשא עין אל החובלים והמלחים, שיושיעוה. ו) רק בלבי שקט ובטחון, כי תקותי שמתי ב„מַמְשָׁה" – במוציא את בני־ישראל ממצרים ומעבירם דרך ים־סוף בחרבה: על־ידי משה, אהרן ומרים. ז) ורוח קדים יפוצץ וישבר את ההרים הגבוהים והחזקים כארזים, הוא יפיץ ויתיז קצפי גליהם. ח) קרנם – גאות המלחים, סרנם – רב החובל, שר האניה. ט) ירתח בלי־אש וגומר – ובינתים רותחת המצולה בלי־אש, ויאוש תוקף את לב הנוסעים, כי המשוט אינו נשמע למניפים, באלו נבאשו, נמאסו בעיניו, כאלו דלים ונרפים, שוטים ועורים הם; סובליו – נושאי־הסבל, עושי מלאכה במים רבים, תהלים ק"ז, כ"ג. י) ועם כל נפנוף של המלחים במשוטים, התנועע האניה כשכור, ונדמה, שבכונה תשתגע ותלעג לאדוניהנוסעים, ובלי מחיר תמכור לגליהם את יושביה; יהבר – ילעג, איוב י"ט, ג'. יא) והלויתן השוכן תהומות שולח הזמנות על־ידי הגלים לחיות לבוא במהרה לסעודה שמנה; אסופיו – קרואיו. יב) ויד הים נטויה לכנוס ולבלוע את הנוסעים.

IX

ריה"ל במצרים.

רבי יהודה הלוי התעכב בדרך־נסיעתו בארצות שונות, ובכל מקום בואו נתקבל בכבוד גדול, וראשי־הקהלות וחכמיהן הגישו לו תשורות ושרו לכבודו שירי־תהלה. וגם דמשורר השיב שירי־ידידות למכבדיו ופור חרוזי־זהב, שירי־תודה וברכות־פרידה לכל אוהביו. „שפעת שירי־הידידות, שנתחברו על ידיו בימי־נסיעתו, רקמה על שפת דרך מסעו זר זהב, כאלו נדדה בת־שירתו ותפזר ביד נדיבה את מתקה ואת דבשה מן המערב עד המזרח" (הרכבי). בדרכו שהה המשורר באלכסנדריה כשלשה חדשים, ומשם נסע לקהירה והתארח בביתו של רבי שמואל בן חנניה אבי־מִנצור, נגיד כל קהלות היהודים במצרים. מקהירה שם פניו אל עיר דמיאטה, היא עיר־החוף, למען הפליג בספינה לארץ־ישראל.

„הפשט הזמן".

משירי־הידידות המרובים, שכתב במצרים, נביא לדוגמא שיר, שבפתיחתו מתאר הוא את הדר האביב במצרים.

הַפְשֵׁט הַזְּמָן בִּגְדֵי חֲרֻדוֹת וְלָבַשׁ אֶת בִּגְדֵי הַחֲמוּדוֹת? א)
וְלָבְשָׁה הָאֲדָמָה שֵׁשׁ וְרִקְמָה וְעָשְׂתָה מִשְׁבְּצוֹת זָהָב רְפִידוֹת; ב)
וְכֹל מִזְרָע יָאוֹר תַּשְׁבֵּץ, כְּאִלּוּ נָאוֹת גּוֹשֶׁן כְּחֹשֶׁן הֵם אֲפוּדוֹת,
וּמַרְבַּדֵּי נָאוֹת מִדְבָּר חֲטוּבוֹת, וְרַצְפָּסֵס וּפִתּוּם פָּז רְבוּדוֹת. ג)
וְשִׂדָּה עַל שְׂפַת הַיְאוֹר וְשִׂדוֹת צְבָאוֹת הֵן, אֲבָל שֶׁהֵן כְּבֵדוֹת:
יָדֵיהֶן כָּבְדוּ מִן הַצְּמִידִים, וְצָרוּ צַעֲדֵיהֶן בַּצְּעָדוֹת. ד)
וְלֵב יִפְתֶּה וַיִּשְׁכַּח אֶת זְקוּנָיו, וַיִּזְכֹּר עוֹד יְלָדִים אוֹ יְלָדוֹת; ה)
בְּגַן עֵדֶן בְּמִצְרַיִם בְּפִישׁוֹן, בְּגַנּוֹת עַל שְׂפַת נָהָר וְשָׂדוֹת,
וְהַקְּמוֹת יְרַקְרַקּוֹת אֲדֻמּוֹת וְלִרְקָמוֹת מְלֻבָּשׁוֹת בְּגָדוֹת,
וְרוּחַ יָם הִנִּיפָמוֹ, וְנִרְאוּ כְּמוֹ מִשְׁתַּחֲוֹת אֶל אֵל וּמוֹדוֹת,
כְּהִשְׁתַּחֲוֹת אֲחֵי־מוֹסֶר לְיַד־שָׂר, אֲשֶׁר כָּל דַּבְּרוֹת פִּיהוּ נְגִידוֹת ——ו)

באורים.

א) השיר הזה נכתב בדמיאטה בתור „תשובה על אגרת של ר' נתן בר' שמואל החבר, סופר הישיבה בעיר מצרים"; האם הזמן הרע, אשר דרכו תמיד להזיק ולהכאיב את הלבבות, פשט הפעם את צורתו הקודרת ולבש צורה נאה? ב) האדמה התקשטה לקראת האביב בשש, ורקמה, כלומר, בשלל פרחים צבעוניים, ועשתה רפידות – שטחה שטיחים רקומים מזהב על כר ואחו, כאלו רפדה את ערש המלכה... ג) וכל מזרע

וגומר – השדות הזרועים על גדות הנילוס נראים כחשבץ: ברקמה מגוונת (כך מפרש רבי יונה אבן ג'נאח בשרשיו את המלה תשבץ), וכל נאות גושן (כלומר מצרים) כאלו אפודות הן כאבנים יקרות בחושן של הכהן הגדול, כאלו חטובות הן במרבדי נאות־המדבר הפוריות, וכאלו היו פתום ורעמסס (מצר ם) רבודות ורצופות ומצופות בפז. ד) ולא רק הטבע במצרים יפה היא, כי־אם גם בנותיה נאות הן „כשדות", הן מטיילות להן על שפת היאור (נילוס) ונראות מרחוק כצבאות ואילות השדה, אלא שאינן קלות כצבאות, כי כבדות ועמוסות הן תכשיטים: על ידיהן צמידים גדולים, ועל רגליהן הקטנות – צעדות. ה) למראה העלמות המצריות היפה־פיות מתפתה אפילו הלב הזקן, וגם המשורר התעורר ושכח את זקנתו ותולשתו והשתקע בזכרונות על חברים צעירים ועלמות צעירות, וחלם והתגעגע על ימים שעברו; כפי הנראה, שלא במתכוון התפרצה פתאם אנחת המשורר הזקן על ימי־עלומיו שחלפו, ושוב הרעידה תאות־החיים את הלב... ו) בגן עדן במצרים בפישון וגומר – בגן עדן המצרי, על שפת נהר פישון (נילוס) משתרעים שדות וגנים, ומזהיבות השבלים, אשר סביבן רקמות פרחים, והנה רוח מערבי מניע את השבלים, ונדמה, שהן משתחוות לה' ומודות על חסדיו, כמו שמשתחוה כל בעל מוסר לשר ר' נתן, אשר כל דבריו „נגידים" ומרוממים, וכאן מתחיל המשורר לספר בשבחו של ידידו ר' נתן, וכל הקטע המובא כאן הוא רק הקדמה ב„קצידה".

יסר־כליות.

גם בשירי־הידידות, שכתב המשורר במצרים, שומעים אנו את הד געגועיו וכסופיו לארץ־אבות, את צערו הגדול על שהתמהמה בדרך: „לִבִּי מְעִירִי – לַעֲלוֹת לְבֵית־קָדְשִׁי וְעִירִי", „הַמִּצְרַיִם תְּכִילֵנִי? וְנַפְשִׁי וְזִנּוֹתַי לְהַר צִיּוֹן צְנוּפוֹת" וכאלה, ואל מכתבו ששלח מדַמְיָאטָה לאחד מידידיו צרף חרוזים אלה:

אִם רְצוֹן נַפְשְׁכֶם לְמַלֹּאוֹת רְצוֹנִי, שַׁלְּחוּנִי וְאֵלְכָה לַאֲדוֹנִי,
כִּי מְנוּחָה לֹא אֶמְצָאָה עוֹד לְרַגְלִי, עַד אָכוֹנֵן בְּבֵית מְעוֹנוֹ – מְעוֹנִי.
אַל פְּעָמַי הְאַחֲרוּ כִּנְסוֹעַ כִּי אֶפַּהֵד, פֶּן יִקְרֵנִי אֲסוֹנִי! ———

במצרים הסיח ר"י הלוי לפרקים את דעתו ממשאת־נפשו, ממטרת־נסיעתו, ובהשפעת הסביבה התמכר לענינים צדדיים, והנה כדאי להביא כאן את ההערה של שד"ל לחרוז „כי אֶפַּהֵד, פן יקרני אסוני": „נִבָּא ולא ידע! ומי יתן ולא ירד למצרים, אלא עלה מיד לארץ הקודש, כאשר היתה תחלת מחשבתו! כי אז אולי היה מאריך ימים על האדמה. ודרך שיר יתכן לומר, כי חרה אף אדמת הקודש בו ולא קבלתו, בעוון אשר פקד תחלה ארץ אחרת ושהה בה ימים רבים, ונפתה לבו אחר הכבוד המדומה שכבדוהו אוהביו, וקבל מתנתו

וגם עסק בסחורה, ולא החיש פעמיו לשלם נדריו". ר"י הלוי הכיר, שחטא בשהיתו הארוכה במצרים, סבל ממוסר־כליות, ואת חשבון־הנפש שלו עשה בשירו „היוכלו פגרים".

„היוכלו פגרים".

¹ יוכלו פגרים	הֲיוֹתָם חֲדָרִים
לְלֵבוֹת קְשׁוּרִים	בְּכַנְפֵי נְשָׁרִים? א)
לְאִישׁ קֵץ בְּחַיָּיו	וְכָל מַאוַיָּיו
לְגוֹלֵל לְחָיָיו	בְּמִבְחַר עָפָרִים; ב)
וּפָחַד וְחָרַד,	וְדִמְעוֹ בְמוֹרָד,
לְהַשְׁלִיךְ סְפָרַד	וְלָתוּר עִבְרִים,
וְלִרְכֹּב אֲנִיּוֹת	וְלָדֶרֶךְ בְּצִיּוֹת,
מְעוֹנוֹת אֲרִיּוֹת	וְהַרְרֵי נְמֵרִים.
וְנָצַר בְּדוֹדִים	וּבְחַר נְדוֹדִים,
וְנָטַשׁ חֲדָרִים	וְשָׁכַן חֲרָרִים ——— ג)
וְשָׁם שַׁעֲשׁוּעָיו	בְּמוֹקְדֵי צְלָעָיו,
וּפַלְגֵי דְמָעָיו	כְּפַלְגֵי יְאוֹרִים. ד)
וְיַצַּל גְּבָעוֹת	וְיָרַד בְּקָעוֹת,
לְהָקִים שְׁבוּעוֹת	וְשַׁלֵּם נְדָרִים.
וְיִסַּע וְיִצָּצֵן	וְיַעְבֹּר בְּצֹצֵן ה)
לְאֶרֶץ כְּנַעַן	לְמִבְחַר הֲרָרִים.
וְתוֹכְחוֹת מְרִיבָיו	חֲלִיפוֹת סְבִיבָיו —
וְיִשְׁמַע וְיַחֲרִישׁ	כְּלֹא אִישׁ דְּבָרִים;
וְכַמָּה יְרִיבֵם?	וְכַמָּה יְשִׁיבֵם?
וּמַה־יַּעֲצִיבֵם?	וְהֵמָּה שְׁכוּרִים! ו)

וְאֵיךְ אִשְׁרוּהוּ	בְּעַבְדוּת מְלָכִים,
אֲשֶׁר הִיא בְעֵינָיו,	עֲבוֹדַת אֲשֵׁרִים? — ז)
וְכָל רַעֲיוֹנַי	חֲרֵדִים לְסִינַי,
וְלִבִּי וְעֵינַי	לְהַר הָעֲבָרִים ———
מְקוֹם הַפְּלָאוֹת	וְצִין הַנְּבוּאוֹת, ח)
וּבִכְבוֹד צְבָאוֹת	רְגָבִים מְאִירִים ———
עָלַי, הַסְּפִינָה!	וְדִרְשִׁי מְדִינָה, ט)
אֲשֶׁר לַשְּׁכִינָה	בְּתוֹכָהּ חֲדָרִים,
וְחוּשִׁי בְעוּפֵךְ,	וְיַד־אֵל תְּנִיפֵךְ,
וְקִשְׁרִי כְּנָפֵךְ	בְּכַנְפֵי שְׁחָרִים,
לְנָעִים וְנָדִים	בְּרוּחַ קָלָעִים
וְלִבּוֹת קְרוּעִים	לְאֶלֶף גְּזָרִים! י)
וְיָרֵא אֲנִי מֵ־	עֲוֹנוֹת נְעוּרִים,
אֲשֶׁר הֵם בְּסִפְרֵי	אֱלֹהֵי סְפוּרִים,
וְאַף כִּי עֲוֹנוֹת	יְמֵי הַזְּקֵנוֹת
חֲלִיפוֹת וּמִתְחַדְּשׁוֹת	לַבְּקָרִים,
וְאֵין לִי תְשׁוּבָה	בְּעַד הַמְּשׁוּבָה,
וְאָנָה אֲנִי־בָא	בְּבֵין הַמְּצָרִים? יא)
אֲבָל יֵשׁ בְּטֹחַ	בְּמַרְבֶּה סְלֹחַ,
וְחִיל וְכֹחַ	לְמוֹצִיא אֲסוּרִים! — יב)

נאורים. א) הבית הראשון משמש פתיחה וכולל את תמצית־השיר: כל ימי־חייו נלחם משוררנו בתאוות־הגוף ובענינים הפעוטים של החיים היום־יומיים לשם אידיאה נעלה – קודם דתית־נזירית, ואחר־כך דתית־ציונית, והנה גם על סף ההתגשמות של אידיאלו הציוני התלבט בין־הרשויות, ושוב התנצחו בו הגוף והלב... הלב קשור אל כנפי־נשרים ושואף למרומים, והגוף, הפגר

הכבד, יורידנו ארצה וכולא את שאיפותיו בחדרי־כלא; מי מהם ינצח? היחלץ הלב מהגוף למען יוכל לעוף אל מקום שאיפתו? היפרוק מעליו את עול הגוף ויגשם את מאויו? והנה מתמיהת המשורר על התנצחות זו, נראה, כי רוחו הולך ומתגבר, וסוף־סוף: „יעל גבעות, וירד בקעות, להקים שבועות ושלם נדרים!". ב) מאין באה שוב התנצחות זו? הרי זה כבר קצתי בחיי־חול, הסתלקתי מעניני־העולם, וכל שאיפתי היא לבוא לארץ־אבות ולהשתחוות שם אפים ארצה ולגולל את לחיי „במבחר עפרים" – בעפר אדמת הקודש. ג) ולא פעם גערתי בידידי, אשר דברו על לבי להשאר בספרד ובחרתי חיי־נדוד ועזבתי חדרים מרווחים, כדי לשכון במרבד־חררים, ומדוע פתאם נכנעתי לדברי ידידים במצרים? חררים – מקומות שוממים נחרים מחרבוני שמם. ד) „את כל מחמדי השלכתי אחרי גוי ובחרתי לי לשעשועים רק את מוקדי לבבי ואת דמעותי היורדות כפלגי יאורים — את אהבתי ואת געגועי לאה"ק" (בראדי). ה) צצן – מצרים. ו) לסה אתוכח עמם, והם להוטים אחרי הבלי־העולם כשכורים. ז) איך יכלו לחשוב, שאהיה מאושר, בשרתי לפני שרים ומלכים (אולי בחור רופא חפצו ידידיו „לסדרהו" במצרים?), ועבודה זו הרי נחשבה בעיני לעבודת אלילים. ח) עין־הנבואות – מַעין הנבואה. ט) המשורר מדבר אל הספינה ואומר אליה: „עלי ודרשי וכו'"; אשר לשכינה בתוכה חדרים – אשר השכינה דרה בה. י) לנעים ונדים וכו' – למען הנוסעים הנדדים ונעים ביד הרוח הנושב במפרשים. „בקלעי־האניה". יא) החרוזים האחרונים הם ודוי על חטאות־נעורים ועוונות־וקנה, ביחוד „ירא הוא מעוונות ימי הזקנה, מבין שאין לו פתחון פה להצטדק, כי נערות היתה בו, ועל כן נכשל בחטאים" (הרכבי). יב) אבל יש למשורר בטחון במרבה לסלוח, ואת בחו לספעלו הוא מוצא במוציא אסורים ונומר.

ספק גדול הוא, אם הגיע רבי יהודה הלוי אל ארץישראל, „לא הענגים הם". אולם ידוע, שהגיע לצור, ומשם עולה אלינו קולו בשיר־יאוש מר:

לֹא הָעֲנָגִים הֵם אֲשֶׁר נִבְקָעוּ,	כִּי אִם שָׁתֵי עֵינַי אֲשֶׁר דָּמָעוּ! א)
אַט, שׁוֹחֲרִי, פֶּן אֵשׁ אֲנָחָה תִּשְׂרְפֵם,	וּמִנַּחֲמֵי – פֶּן בַּבְּכִי יִטְבָּעוּ! ב)
כִּי יֶחֱזוּ מוֹקְדֵי קָרְבִי יֹאמְרוּ:	אֵיכָה נְחָלִים מִיקוֹד נָבָעוּ!
לוּ יָדְעוּ מִקְצָת לְבָבִי, תָּמְהוּ, —	אַל אַל יְנַסֵּם בָּם וְאַל יֵדְעוּ! — ג)
אֶבְכֶּה זְמַנִּי אוֹ נְעוּרַי אוֹ נְדוֹד?	קִירוֹת לְבָבִי עַל שְׁלָשְׁתָּם זָעוּ! ד)
יָמִים חֲשַׁבְנוּם כִּי תְמִידִים הֵם – וְהֵם	מִתְנַהֲלִים בַּלָּט וְלֹא יִפְסָעוּ,
נַחֲלָף וְלֹא נָבִין, כְּרוֹכְבֵי יָם, אֲשֶׁר	יַחְשְׁבוּ חוֹנִים, וְהֵם יִסָּעוּ. — — — ה)
שׁוֹאֵל: „הָנָס לַחִיץ"–לָאַט, אַל תִּזְכְּרָה!	הֵם הַתְּמוּנוֹת שֶׁכְּבָר גָּוְעוּ...

לוּ תֶחֱזֶה הַפָּנִים צְבוּעֵי־הוֹד וָחֵן, | אֵיכָה בְּקַדְרוּת הַזְּמָן נִצְבָּעוּ!
פָּנִים, אֲשֶׁר אֶתְמוֹל בְּפוּךְ חֵן קֹרְעוּ, | הַיּוֹם בְּפוּךְ לֵיל נָדוֹד קֹרְעוּ——(ה)
שָׁלוֹם עָלֵי צוּר וַחֲכָמֶיהָ, אֲשֶׁר | בַּלֵּב כְּחוֹתָם אֶת שְׁמָם קָבְעוּ!——

באורים. א) בראותכם, ידידי, זרם מים רבים, דעו לכם, כי לא עננים נבקעו, וגשם שוטף נתך ארצה, אלא שתי עיני הן המורידות שטף דמעות... ב) יִשָּׁמְרוּ נא שוֹתְרֵי־מִנְחַתִּי, יִשָּׁמְרוּ מִפְּנֵי אֵשׁ־אַנְחָתִי וְיַם־דִּמְעוֹתַי. ג) כִּי יַחֲזוּ וכו' — עַתָּה יִרְאוּ אֲנָשִׁים אֶת מוֹקְדֵי לִבִּי וְאֶת שִׁפְעַת דִּמְעוֹתַי, הֵם תְּמֵהִים וְשוֹאֲלִים: כִּיצַד זֶה נְחָלִים נוֹבְעִים מִיקוֹד אֵשׁ? ! אוּלַם לוּ יָדְעוּ מִקְצַת מַכְאוֹב לִבִּי, לֹא הָיוּ מִתְפַּלְּאִים יוֹתֵר, אֲבָל אַל נָא יָבִיא אוֹתָם ה' לִידֵי נִסָּיוֹן וְאַל נָא יִדְעוּ וִירְגִּישׁוּ כְּאֵב כָּזֶה! ד) אֲהָהּ, עַל מָה אֶבְכֶּה תְּחִלָּה! אִם עַל זְמָנִי וְגוֹרְלִי הָרַע, אִם עַל נְעוּרַי שֶׁחָלְפוּ וְאֵינָם, וְאִם עַל הַנְּדוּדִים אֲשֶׁר לֹא יִבִּיאוּנִי לְמָחוֹז חֶפְצִי, וְהָרֵי קִירוֹת לִבִּי עַל שְׁלֹשְׁתָּם יִרְגְּזוּ וְיִחְרְדוּ! ה) אֲנַחְנוּ חָשַׁבְנוּ, כִּי יָמֵינוּ תְּמִידִיִּים הֵם, וְכִי מִתְנַהֲלִים הֵם לְאַט לְאַט וְאֵינָם פּוֹסְעִים פְּסִיעוֹת גְּסוֹת, וְהִנֵּה נִחְלַף וְלֹא נָכִין, וּבְטֶרֶם נָשִׂים לֵב, יַעַבְרוּ יָמֵינוּ וְאֵינָם, וְהִנֵּנוּ דּוֹמִים לְנוֹסְעִים בְּסְפִינָה, אֲשֶׁר נִדְמֶה לָהֶם, שֶׁהֵם חוֹנִים, וּבְאֶמֶת נוֹסְעִים הֵם בְּלִי כֹּל עִכּוּב. ו) שׁוֹאֵל הִנֵּם לְחִי וכו' — אֶתְמָהּ שׁוֹאֵל, אִם תָּשׁ כֹּחִי מִפְּאֵת הִזְקְנָה, נָא לְבַל תִּשְׁאָלֵנִי בְּזֹאת וְלְבַל תְּעוֹרֵר אֶת הַמְּרוּאוֹת וְהַתְּמוּנוֹת תְּמִים עֵבְרוּ... לוּ רָאִית אֶת פְּנֵי, שֶׁבִּימֵי־עֶלְוָמִי הִבְהִיקוּ בְּחֵן וְהוֹד, אֵיךְ נִצְבְּעוּ בְּעַת וְהוּשְׁחְרוּ בְּקַדְרוּת הַזְּמָן, מִי יִתֵּן וְרָאִית אֶת הַפָּנִים, אֲשֶׁר בִּימֵים עֶבְרוּ נִכְחֲלוּ בְּפוּךְ הַחֵן, אֵיךְ חָשְׁכוּ בְּעַת „בְּפוּךְ לֵיל נָדוֹד" — בְּקַדְרוּת הַנְּדוּדִים הָאֲפֵלִים כְּלֵילָה; קֹרְעוּ — מִלְּשׁוֹן „כִּי תִקְרְעִי בַּפּוּךְ עֵינַיִךְ" (יִרְמְיָה ד', ל').

X

קוים כוללים: אישיות טרגית־רומנטית.

יצירותיו של ר"י הלוי מפיצות אור בהיר על אישיותו הכבירה והנעלה. שיריו הלבביים ופרקי „הכוזרי" הפיוטיים מספרים בשפה ברורה את הביאוגרפיה של נפשו, מספרים על הַמַּשְׁבְּרִים הרוחניים, שעברו עליו, על התקופות השונות שהסתמנו בהלך־רוחו ובתולדות יצירותיו. אישיותו היתה טרגית, עקבית־קיצונית, ומעולם לא השלימה עם המציאות הגלותית, לא ידעה פשרות ותחורים, אלא חתרה בכל עוזו־רגשותיה ולהט־דמיונותיה לקראת הגאולה והשלמות... ואם בקורות חייו עלי אדמות אין אנו מוצאים סכסוכים גדולים, מלחמות סואנות ברעש, וחוץ מעליתו לארץ־אבות, אין גם מאורעות יוצאים מגדר הרגיל, הרי חייו הנפשיים עשירים היו במלחמות ובהתאבקויות, בכשלונות ונצחונות. יצירותיו מגלות לפנינו טרגדיה עמוקה של נפש מקולעת בין צירים שונים, של נפש מתנגשת

עם הטבע ועם החיים, של נפש, שפתחה בשירי־ששון ואהבה וסיימה במסתרי אמונה, של אדם, שיד חזקה ונעלמה גֵרשתו מדֶ' האמות של יחודו ברשות־היחיד שלו ודחפתו לתוך רשות הרבים והכריחתו לְהַעֲלוֹת כליל על מזבח האומה... וטרגדיה זו אפופה רומנטיקה עילָאית, שאינה תוחמת תחומין בין החזיונות והמעשים, בין קודש וחול, בין המשורר והאדם, שאינה מכירה במכשולים ומעצורים ואינה מבחינה בין היכולת והרצון, אלא משעבדת ומעוררת תסיסות ומרידות ומביאה לידי שאיפות ומעשים.

ר"י הלוי היה מחונן בנפש סוערת, עורגת ומשתוקקת, והיא הרעידה את מיתרי כנורו, והיא גם התותה את דרכו בחיים, ועליה שר הנריך היינה:

עַת יְצָרָהּ אֱלֹהֵי הָרוּחוֹת וַיִּרְאֶהָ, | וְצִלְצַל מַשַּׁק זֹאת הַנִּשִּׁיקָה הַנְּעִימָה,
שָׁמַח בִּיצוּר כַּפָּיו וַיָּשֶׁשׂ עָלֶיהָ, | בְּכָל שִׁירוֹת הַמְּשׁוֹרֵר לָעַד נַקְשִׁיבָה —
וַיִּשַּׁק לְמוֹ פִּיו אֶת הַנֶּפֶשׁ הַתְּמִימָה, | כִּי קָדְשׁוּ בְּנִשִּׁיקַת יָהּ הַנְּדִיבָה.

(תרגם ר"ש מנדלקורן)

נביא־הגולה.

ריה"ל היה בלי־ספק משורר גדול, משורר בחסד עליון, ושירי־האהבה שלו הלוהטים באש־התאוה וביקוד־נעורים, ושירי־הים שלו, שהם סימפוניה של משברים וגלים סוערים ופלסטיקה אדירה נשגבה כאחת — אלה יכולים להתחרות עם מיטב היצירה של הליריקנים המשובחים שבכל הדורות. אולם שיא ערכו הפיוטי מתגלה באיליגיות הלאומיות שלו. בהן הגיע ה"יוי למעלת „לב האומה" והבליט בגאוניות מפליאה את הדרמה הגדולה של האומה העברית, את צערה ויגונה על אבדן גדולתה מימי־קדם, את התמרמרותה על הגלות המרה והארוכה, את כליון־נפשה לאלהים ואת מחאותיה נגד גזר־דינו הקשה, את געגועיה וחבתה לציון, את עוז אמונתה בגאולה וכו', בהן התמזג עם האומה והיה למשוררה המובהק, למקוננה ומוכיחה, למנחמה וקדושה, לְגַבִּיאָה בְּגוֹלָה:

וְשִׁירֵי יְהוּדָה, כְּפִיר הַתְּעוּדָה, | הַיּוֹכְלוּן סְפָרָיו לְהָכִיל דְּבָרָיו,
חֲרוּזִים אֲחוּזִים בְּכַנְפֵי כְרוּבִים. | וְאֵינָם בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים כְּתוּבִים?

(דיואן בראדי, ח"א, סי' מ"ה)

ריה"ל — אמן הצורה הפיוטית.

בשירת הלוי הגיע הפיוט העברי בימי־הבינים לפסגת התפתחותו. משוררנו היה אמן הצורה השירית המשובחה, ואפילו כבלי המשקל הערבי, היתדות והתנועות, לא החניקו את קול צלילו הנעימים, לא דכאו את הרתמוס הפנימי של נגינותיו, לא הכבידו את קלות חרוזיו, לא הקשו את רַכּוּת בטויו ולטיפות ניביו ומבטאיו. כמה חִנָּנִי, פזיז, קלילי, שובבי־נגינתי שיר קטן זה:

יוֹם נָד זֶהֲבִי צְבִי, אֶרַח פְּרַח, וּבִי | וְאֹמְרָה: מַה־בְּרִי, מַה יֵּשׁ בְּיָדִי מֶרִי,
מָאַס וְאָמַר: אֲנִי סָר מֵעַל רֹאשֶׁךָ, | כִּי תֶאֱנַף בִּי? וְעָנָה: מְרִיךְ רֹאשֶׁךָ.

החריזה בשיריו היא טבעית, בת ההברקה הרגעית, היא מעידה על אמתות דבריו: בָּאוּ חֲרוּזִים לֹא קְרָאָם רַעְיוֹן... לפרקים משתמש הוא בצורה הערבית „מוּשַׁח", בעברית — „אֲזוֹר", ואזי החריזה הולכת וחוזרת אחרי הפסקות קבועות; אורך ההפסקות הללו, בנינם הרתמי וחריזתם המחזורית משתנים בכל פעם ומפתיעים את הקורא בחדושי צרופיהם. כן, למשל, בשיר „שלומותי שאי" אנו מוצאים, חוץ מהחריזה הכללית הסיומית המאחדת את כל הדלתות והסוגרים יחד, גם חריזה כפולה לכל שני טורים:

שְׁלוֹמוֹתַי שְׁאִי יוֹנַת רְחוֹקִים — | לְעוֹפֶר מִדְּבָרֵי עֲדָיוֹ —
רְבִיבִים,
לְגוֹנֵב לֵב בְּמִלָּיו הַחֲלָקִים — | בְּשֶׁמֶן מֹר וְלֹא בְדָיוֹ —
כְּתוּבִים.

ריה"ל הוא גם אמן התג'ניס, בעברית שירי־צמד, לדוגמא נביא קטע מאחד משיריו, שבו הוא מתאר בשובבות רבה את בגידת „המלאך היפה" שלו:

לָחִי כְּרַצֶּפֶת אֵשׁ בְּרַצֶּפֶת שֵׁשׁ, | יוֹסֵף בְּלִבִּי אֵשׁ בְּקָרְבוֹ לִי,
נִרְקַם סְבִיבָיו מֹר כְּרַקְמַת שֵׁשׁ; | יַחְמוֹל פַּעַם וְיִבְגּוֹד שֵׁשׁ.

התג'ניס הוא: שש — אבן שיש, שש — בד, שש — מספר.

ריה"ל הוא אמן „הפתיחה היפה" (בערבית „בַּרְעַת־אַלאִסתִהְלָל"). הערבים קבעו את התנאים הללו של ה„פתיחה היפה": א) המלים צריכות להיות קלות־ההבנה ונעימות־הסגנון; ב) שלא תמצאנה מלים נוספות לצורך המשקל או החרוז; ג) שיהיה הבית כולל רעיון שלם, ולא יהיה קשור אל הבית שלאחריו; ד) שיהיה בין הדלת והסוגר איזה יחס הגיוני, המאחד אותם לשלמות רעיונית. ה) שבבית הראשון נמצא רמז לענין השיר כלו. והנה את כל התנאים הללו מלא ר"י הלוי בפתיחותיו היפות באופן נפלא. דוגמאות:

א) הֵיוּכְלוּ פְּגָרִים הֱיוֹתָם חֲדָרִים | לְלִבּוֹת קְשׁוּרִים בְּכַנְפֵי נְשָׁרִים?
ב) לֹא הָעֲנָנִים הֵם אֲשֶׁר נִבְקָעוּ, | כִּי אִם — שְׁתֵּי עֵינַי אֲשֶׁר דָּמְעוּ!

להשלמת דברינו נזכיר עוד את ה„קצידות" הנפלאות של הלוי, שבהן, כאמור לעיל, השכיל למלאות את דרישת הסטיליסטיקה הערבית בדבר „חֻסְן־אַלמַחְלָץ" — „יפי המעבר", ושלב בהקדמותיו שירי טבע, אהבה והגיון מצוינים. הלוי היה גם אמן „הקצידה" העברית הספרדית.

הרושם, שעשה ריה"ל.

קשה לתאר את הרושם הכביר, שעשה גאון שירת־ישראל בימי־הבינים על בני דורו ועל הדורות הבאים, קשה להרצות את כל השבחים והקלוסים, שהעתירו ל„נעים זמירות ישראל, תפארת עמנו, חמדת ישרון וכו'" המשוררים והמבקרים בכל הזמנים: רמב"ע, יוסף אבן צדיק, ר' יהודה אלחריזי, ר' אברהם בֶּדַרְשִׁי, היינה, מיכ"ל ועוד. נביא כאן רק מדברי אלחריזי:

„ושירי הלוי רבי יהודה, לוית חן לראש התעודה (החכמה), ועל צוארה טור אדם פִּטֵּדָה. הוא לבית השיר העמוד הימיני, יושב בשבת תחכמוני (עיין שמואל ב', כ"ג, ח') — — — וכמעט לפניו סף (תם) אסף ואולת יד ידותון, ויהי שיר בני קרח לטורת. הוא בא באוצר השיר ושלל בית נכתה (בית גנזיו), ולקח כלי חמדתו, ויצא וסגר השער אחרי צאתו, וכל היוצאים בעקבותיו, ללמד מלאכת שירותיו, לא השיגו אבק מרכבותיו, וכל המשוררים ישאו מדברותיו——
כי במלאכת הפיוט, לשונו ברור ושָׁחוּט (חד), ובשירי תפלותיו ימשך לב ויכבשנו, ובשירי חשק ניבו כשכבת הטל, וגחלים בערו ממנו, ובקינותיו יזיל ענן הבכי ויבקענו — — —".

האגדה על דבר מותו.

ידיעותינו על חיי ר"י הלוי מגיעות עד יציאתו מאלכסנדריה של מצרים וישיבתו באניה לבוא ירושלימה, ומאז ועד מותו נעלמו עקבותיו מעינינו. האגדה העממית האצילה עליו מהוד מעלת הקדושים, שנפלו חלל בעד המולדת, היא מספרת, כי ריה"ל הגיע עד שערי־ירושלים, ובנפלו ארצה לחונן את עפרה ולנשק את אבניה, שָׁר את שירו הנשגב „ציון הלא תשאלי", ואז עבר עליו פרש ערבי וירמסהו בפרסות סוסיו... הוא מת, ושיר־ציון על שפתיו.

* *
*

חוץ משירים, כתב ריה"ל גם את הספר הפילוסופי „הכוזרי", שהזכרנו אותו כמה פעמים בהרצאתנו, ובספר הזה ברר את מהות היהדות ובססה על יסודות לאומיים־הסטוריים־דתיים. הספר „הכוזרי" מלא הערצה לאומה העברית, לקניניה הרוחניים ולערכה בעולם ומשמש השלמה נאה לכל מה שהביע בשיריו הלאומיים והדתיים.

ג.

רבי אברהם בן מאיר אבן עזרא.

(1167—1092)

תולדות חייו: נדודיו וטלטוליו. — הראב"ע בתור מפיץ ההשכלה העברית־הספרדית. — הראב"ע בתור מדקדק. — הראב"ע בתור מבאר כת"ק. — עבודתו המדעית. — קרים כלליים. — הראב"ע המשורר. — שירי־הגיון: „אמונתו תַּראה", „איך תחשה", „אבטחה על פועלי", „בן־אדמה". — „אל בית־המלך" — תוכחה. — מוטיבים לאומיים: „איה נבואות", „אהה יָרֵד". — „נדוד הסיר אוני"; מקינותיו על מות בנו. — „אבי־הבן". — הומוריסקות: „אשכים לבית השר", „גלגל ומזלות", „מעיל יש לי", „על הזבובים". — טטירות, דברי־פולמוס ומכתמים: „כבודי במקומי", „על הדגה", „מלובש, משובש". — „על העיר מורה", „על איש כילי", „אל לפי אידי", „יש עם", „שירי עם ועם", „מילדי יום". שירי־הוכחות; ריב האברים. — „לכבוד רש"י", יחסו אל רבנו תם. — חידות ושירי־שחוק. — זקנתו ומותו.

I

תולדות חייו: נדודיו וטלטוליו.

בן־דורו ובן־עירו של רבי יהודה הלוי היה החכם והמשורר ר' אברהם בן מאיר אבן עזרא, המכונה ראב"ע, ובספרות הנוצרית בימי־הבינים — אברהם יודיאוס או אַבֵּינַרֶה. נולד בטולידה בשנת ד' תתנ"ב ומת בַּלַּהוֹרָה שבספרד בשנת תתקכ"ז, וחכמי־הדור נתנו סימן לדבר: „ואברהם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרון אף העולם". בתולדות חייו מבחינים שתי תקופות: ימי־שבתו בספרד עד 1147 לסה"נ ותקופת נדודיו הרבים על פני ארצות שונות, שנמשכה כשבע עשרה שנה, עד ששב לארץ מולדתו ומת בה זקן ושבע־רוגז. בדבר התקופה הראשונה בחייו ידיעותינו מועטות במאד, משערים, שישב ביחוד בקורדובה, הגה בתורה ובמדעים וכתב ספרי־מחקר ושירים:

לְפָנִים בִּנְעוּרִים, הֲכִינוֹתִי שִׁירִים, בְּצוּאַר הָעִבְרִים נְתָתִים בֶּעָנָקִים;
בְּכָל מָקוֹם גַּרְתִּי, סְפָרִים חִבַּרְתִּי, וְסוֹדוֹת בֵּאַרְתִּי וְכִרְאִי מִיצָקִים.

(„נדוד הסיר אוני")

הסבה, שהמריצה אותו לעזוב את ספרד, איננה ידועה לנו בברור. בסוף פירושו למגלת איכה מתאונן הראב"ע ואומר: „ואני אברהם ב"ר מאיר מארץ מרחקים, הוציאתני מארץ ספרד חמת המציקים", וגם בהקדמתו לפירושו למגלת קהלת יספר, ש„מארצו נפרד, אשר היא בספרד, בנפש נבהֶלֶת", ולפי השערת החוקרים, היה הראב"ע „מבאר סודות" בדרך החקירה החפשית ומשמיע ברבים את דעותיו, שהתנגדו למסורת, ועל כן רבו שונאיו ורודפיו, עד שהוכרח לברוח מעיר־מולדתו. הראב"ע שם את פניו לארצות־המזרח, בקר את קירואן שבאפריקה הצפונית, את מצרים, ואולי גם את ארץ־ישראל ובבל, אחר־כך שב לאירופה, הרבָּה לנדוד בערי־איטליא (רומא, מנטובה, סלורינה, לוקה ועוד), התעכב זמן ידוע בצרפת ובמדינות־יון, ולעת זקנתו בא לאנגליה וישב בלונדון שנים אחדות. בימי־נדודיו סבל עוני ודחקות, כי לא נמצא עשיר־נדיב, אשר יתמוך בידו ויכלכלהו ברוחה, כדי שלא „יסיר נדוד את אוֹנוֹ" ולא יהא שרוי „בדלות וקלות עם סכלות, גלות תוך גלות"... האוכלוסיה הישראלית בארצות־הנוצרים הצטיינה באדיקותה הדתית הנפרזת, היתה שקועה רק בלמוד התלמוד והתרחקה מהחכמות החיצוניות, ולפיכך לא ידעה להעריך את החכם הספרדי הנודד והתיחסה אליו בחשדנות ובאי־חבה, ובאיזו עיר באיטליא שמוהו אפילו למין וכופר בדת, והראב"ע אומר:

וּבְאֱדוֹם אֵין הָדָר, לְכָל חָכָם הוּא דָר בְּאַדְמַת בֶּן קֶדֶר, וְעָלֵינוּ שׁוֹרְקִים.

הראב"ע בתור מפיץ ההשכלה העברית־הספרדית.

אולם נדודיו וטלטוליו, עניותו ודחקותו לא דכאו את רוחו ולא הרפו את התאמצויותיו ללמוד וללמד, הוא חבר ספרים לעשרות, ואחד מסופרי ימי־הבינים מעיד עליו, ש„ק"ח חבורים חבר לפי מה שבאזנינו שמענו", (עיין „כרם חמד", iv, 132) והשתדל להנחיל ליהודי אירופה הנוצרית את הערכים התרבותיים, שיצרה היהדות הספרדית עד ימיו. את ספריו כתב עברית, ולא ערבית, מפני שבארצות הנוצרים לא היו חכמי־ישראל בקיאים בשפה הערבית; ספריו העשירו והרחיבו את הספרות המדעית העברית, שהיתה מעתה לגורם חשוב בהפצת ההשכלה העברית־הספרדית בין תפוצות־הגולה. אבל הראב"ע לא הסתפק בכתיבת־ספרים, אלא בכל ארצות מסעותיו היה מרביץ חכמה ודעת ברבים, ביחוד בקהלות איטליא וצרפת: כאן היו מתכנסים אליו תלמידי־חכמים „לשמוע את חכמתו, ולשאוב ממעין תבונתו". השפעת הראב"ע על חכמי־ישראל באיטליא ובצרפת היתה גדולה מאד, והמתרגם הידוע ר' יהודה אבן־תִּבּוֹן מספר בהקדמתו לתרגום הספר „הרקמה" של אבן־

ג'נאח, „שבא החכם ר' אברהם כן עזרא בארצותם ועזר להם בחבורים קצרים, כָּלַל בהם דברים נחמדים ויקרים", ור' ידעיה הפניני־הבדרשי, בעל „בחינת־עולם", שחי במאה הארבע־עשרה כותב ב„כתב־ההתנצלות", ששלח אל הרשב"א: „אבותינו ספרו לנו שמחת גדולי הארץ הזאת, חסידיה ורבניה לקראתו (הראב"ע) בעברו עליהם, והוא החל לפקוח עינים בגלילותינו". בקצור: הראב"ע היה המורה הגדול, שנדד עם אבוקת־האור של החכמה הספרדית אל אחיו בארצות־הנוצרים, שהיו אפופים חשכת־הבערות של ימי־הבינים.

הראב"ע בתור מדקדק.

חכמי־ישראל בארצות־הנוצרים שאבו את ידיעותיהם בחכמת הלשון העברית רק מ„המחברת" העברית של מנחם בן־סרוק ולא ידעו את כל מה שהעלו החוקרים הספרדיים במקצוע זה בספריהם הכתובים ערבית, לא ידעו את השיטה החדשה של חיוג' ואבן־ג'נאח: את שיטת־השלוש ותוצאותיה המדעיות. הראב"ע עמד על קלקלה זו, שגררה אחריה אי־הבנת המקראות כפשוטם ואת החבה היתירה לפיוטי־הקליר, המעתירים זרויות לשוניות, וכדי לעורר את ההתענינות בחקר־הלשון ולפתח את הטעם ואת ההבנה בשביל השירה הספרדית, תרגם לעברית את הכתבים החשובים של חיוג', כמו: „ספר הנוח", „ספר הנקוד", „ספר אותיות הכפל", הסביר את כללי המשקל הערבי וגם חבר ספרי־למוד בתורת הדקדוק: „מאזנים", „צחות", „יסוד דקדוק", „ספר השם", „שפה ברורה" ועוד. הראב"ע לא יצר שיטה חדשה בתורת הלשון העברית, ובכלל לא עלה בידו להציע דבר שלם, כי את ספריו כתב למקוטעין, לצורך השעה, ומחקריו הבלשניים, שיש בהם משום חדוש מדעי, פזורים בעיקר בפירושיו לכתבי־הקודש. צריך לציין, שבספרו „מאזנים" אנו מוצאים נטיה להצעה הסטורית: לבאר את השתלשלותה של חכמת הלשון העברית, ולכן מובא בראשו מאמר בדבר „ערך שפת־קודש וספרי־הדקדוק", שנתחברו על־ידי „זקני לה"ק, מן ראש המדברים ותחלת המפרשים רס"ג עד ר' לוי אלתבאן ממדינת סרקוסטא (סאַרַגוֹסה)".

הראב"ע בתור מבאר כה"ק.

אולם עיקר גדולתו של הראב"ע הוא במקצוע הפרשנות של כה"ק. בימי נדודיו חבר פירושים לתורה („שיטה ארוכה" ו„פרוש קצר"), לנביאים ראשונים, לישעיה וְלתרי־עשר, להתהלים ולאיוב, לחמש המגילות ולדניאל. הראב"ע פתח תקופה חדשה בהסברת המקרא הן במובן החומרוני־הלשוני והן במובן העיוני־העניָני. הראב"ע לא נמשך בפירושיו אחרי רבנן דאגדתא והמדרשים, אלא התאמץ לבאר את הכתובים כפשוטם בלי שום כוונות זרות ורחוקות:

„ואחפש היטב דקדוק כל מלה בכל מאדי, ואחרי־כן אפרשנה כפי אשר תשיג ידי... ולא אזכיר טעמי חכמי־המסורת, למה זאת מלאה וזאת נחסרת, כי כל טעמיהם בדרך הדרש הם... רק לתינוקות טעמיהם טובים הם. גם בפירושים

הישרים אין צורך לתקון סופרים, ומתרגם התורה ארמית תרגם אמת ובאר לנו כל נעלמות..."

אולם הראב"ע לא היה מתרחק מן הדרש במקום, שהוא הולם את המקראות ואינו סותר את השגת השכל הישר, הוא ידע להבחין בין מדרש למדרש:

וְהַמִּדְרָשִׁים כְּמַלְבּוּשִׁים בַּגּוּף דְּבָקִים: מֵהֶם כַּמֻּשִׁי דַּקִּים, וּמֵהֶם עָבִים כַּשַּׂקִּים.

הראב"ע התנגד גם לפירושים האליגוריים־הפילוסופיים, שמימות פילון ורס"ג היו שקועים בהם המפרשים־המשכילים, ובה במדה טען נגד הַשְּׁכִלְתָּנִיִּים, שמימות חוי הבלכי השתדלו להסביר דברי־תורה וספורי־מעשי־נסים בהתאמה אל חוקי־הטבע („קריעת ים סוף אינה אלא גאות הים ושפלו" וכדומה), וכן התקומם נגד המתחכמים הקראים, אשר בהתנגדותם לדרש, עברו לידי קיצוניות אחרת — לידי סרוס הכתובים. הראב"ע נגש אל עבודת־הפרשנות בשיטה ברורה, במיתודה מדעית, הדורשת הגדרת משמעותן של המלים בקשר עם נִתוּחַ דקדוקי, הארה עיונית וקביעת הקשר בין הפסוקים והענינים, ולבסוף משפט כללי בדבר היצירה, מחברה וזמנה. הראב"ע הניח את אבן־הפנה לבקורת־המקרא, ופירושיו לכה"ק עשו פרי בדורות מאוחרים, וביחוד יש לציין את השפעתם העצומה על הפילוסוף ברוך שפינוזא, שהרבה להללו בתור „מלומד נפלא וחוקר חפשי" („מסכת תיאולוגית־מדינית", פרק ח'). הראב"ע גלה את דעתו, שיש מקראות או אפילו פרשיות בתורה, שאי־אפשר ליחסם למשה ולזמנו: „ואם תבין סוד השנים עשר" (כלומר י"ב הפסוקים האחרונים ב„דברים" המספרים על־דבר מות משה), גם ויכתוב משה, והכנעני אז בארץ, בהר ה' יֵרָאֶה, גם והנה ערשו ערש ברזל — תכיר את האמת", ומזמורים ידועים ב„תהלים" יְחֻסוּ לזמנים מאוחרים, רמז, שהנבואות בספר ישעיה מפרק מ' ואילך שייכות לנביא מאוחר, שחי בסוף גלות בבל. פירושיו מצוינים בסגנונם הקצר והנמרץ, שהוא בבחינת „מועט המחזיק את המרובה", לפעמים דבריו סתומים ומעורפלים, כעין חידות ורמזים. כי הראב"ע היה „חכם מסכן", התלוי בחסדי־נדיבים, ועל־כן התירא להביע את דעותיו החפשיות בגלוי והציען בהסתר וברמז: „יש לי סוד", „והמשכיל יבין" או „והמשכיל ידום". הפירושים „הנעלמים והנסתרים" של הראב"ע משכו את הלבבות ושמשו ענין לְמודי במשך הרבה דורות; נתחברו פירושים לפירושיו, והחשוב ביניהם הוא „צפנת פענח" ליוסף ב"ר אלעזר הספרדי (1310 – 1370).

עבודתו המדעית.

הראב"ע חבר ספרים רבים בכל מקצועות־המדע, שהיו ידועים בזמנו. הוא היה מהיר בכתיבת־ספרים, ואת ספרו הפילוסופי, למשל, „יסוד־מורא" כתב בלונדון בשנת 1158, לפי עדותו, במשך חודש אחד: „אני אברהם הספרדי בר מאיר, הנקרא אבן עזרא, החילותי לחבר זה הספר ולכתבו בעיר לונדריש באי אנגלטירא בירח תמוז ונשלם בירח אב, סוף

ארבעה שבועות'. מספריו הרבים נציין: „יסוד המספר" „וספר האחד" במתמטיקה; „ספר העבור", „ספר הלוחות", „כלי־הנחושת" — בחכמת התכונה; „משפטי הכוכבים" באסטרולוגיה; „פועל השפע" ו„רפואות גויה" בחכמת הרפואה; „יסוד מורא", „חי בן מקיץ", ו„ערוגת החכמה ופרדס המזמה" בפילוסופיה ועוד. כדאי להעיר, שספריו בחכמת החשבון נתרגמו כעבור מאה שנה לרומית, ועל השפעתם הגדולה על חכמי איטליא מעידה התמונה „אברהם", המצוירת על קיר בבית־תפלה נוצרי ברומא והמסמלת את המתמטיקה (הציור כולו מצייר את „שבע החכמות") ומתכוונת לראב"ע (רֵינַן, שטינשניידר וקרפלס). ומה שנוגע לפילוסופיה, הרי אם לא יצר שיטה פילוסופית מקורית, הנה בחבוריו הפילוסופיים שקועים הרבה רעיונות עמוקים וחריפים משלו, אשר נתקבלו בדורות הבאים וחדרו ביחוד אל תורת הקבלה.

קוים כלליים.

אישיות מענינת ומיוחדת במינה היה הראב"ע, אישיות, שקשה למצוא דוגמתה בין חכמי־ישראל בימי־הבינים, אישיות המפליאה אותנו ברבוי גוניה וכשרונותיה ובהשכלתה האנציקלופידית: הראב"ע היה מדקדק, מבאר המקרא, פילוסוף, תוכן, מהנדס ואסטרולוג, רופא, פיטן ומשורר... כפי הנראה, שכנה בנפשו איזו אי־מנוחה, והיא שלא נתנה לו להשתקע באחת הארצות, שעבר בהן, והיא שגרמה, שלא התרכז במקצוע מדעי אחד ולא התמכר לטפוח אחד מכשרונותיו המרובים, אלא היה הטפוס הקיצוני של „איש האשכולות"... הטבע חננה אותו ביד נדיבה כחות וסגולות נפשיים, אבל בכל אלה לא העניקה לו את השלמות הפנימית, את ההרמוניה ושווי־המשקל, את האחדות העליונה המחסמת את הכחות המתפרצים במעגל־הרכוז, ומכאן רבוי הסתירות והנגודים באישיותו: הראב"ע היה מטבעו ספקן גדול, שאינו הולך אחרי המוסכם והמקובל בעינים עצומית, היה בעל הבנה ערה וזריזה, בעל שכל חריף, המנתח הכל באזמל הבקורת, ובאותו הזמן היה לוחם בכל מיני אפיקורסות וגלויי־הרות בעניני־האמונה, ובעצמו היה נוטה להאמין אפילו בהבלי הזיות תפלות. הראב"ע היה חוקר חפשי, אבל גם אסטרולוג, המאמין אמונה שלמה באצטגנינות, בפעולת הכוכבים והמזלות. הראב"ע היה לפי תכונתו שִׁכְלָתָן, איש־ההגיון, ובכל־זאת לא נמשך בשיטתו הפילוסופית אחרי אריסטו ולא שקל את דעותיו במאזני ההיקש ההגיוני, אלא הָשפע מהניאופלטוניים והפתגוראים, שדעותיהם הן בעיקר פרי הדמיון, הרוקם לו חזיונות מיסטיים. גם בסגנונו אנו מוצאים נגודים: לרוב סגנונו פשוט ובהיר, ויש לראב"ע הכשרון להרצות את הדברים, העומדים ברומו של עולם, בפשטות ובקלות רבה, אולם יש, וסגנונו נעשה במתכוין סתום וחתום, ודבריו נהפכים לחידות. הנגודים הרבים טבעו על אישיותו צביון אוריגנלי, המעורר התענינות בכל דור ודור.

II

הראב"ע המשורר.

הראב"ע נמנה על המשוררים הגדולים, שקמו לנו בספרד. שיריו מצטיינים בנעימות המשקל ובהתאמתו אל הנושא ואל המצע הנפשי. המשקל לא היה בשבילו צורה חיצונית גרידא, אלא נשמת־השיר ויסוד הפעולה הלבבית, הקשורה בו. אולם השמוש במשקל ובחרוז לא הביא אותו לידי עוות־הלשון והפרת חוקי־הדקדוק, ומעולם לא ההליף שוא נע בשוא נח, מעולם לא יצר בטויים מתנגדים לרוח השפה, ועל־כן הרותו הפיוטית בשיריו מעטה היא בערך. בשיריו אנו מכירים את המדקדק הגדול, המקפיד על כללי הדקדוק והנזהר מאד, שלא לעשות את הלשון „עיר פרוצה אין חומה" (כטענתו על פיוטי־הקליר). בשיריו אין מעוף הדמיון ועלית־הנשמה, אין אש ההתלהבות הפנימית והפתוס הסוער, אלא הזוהר העדין של השכל האצילי, הוד הרעיונות, המרוממים את האדם, ושקט־הנפש, הבא מתוך התבוננות סטואית בטבע העולם ובמאורעותיו ההכרחיים, שאין להצטער עליהם, אלא להבינם הבנה אמתית ושלמה. הראב"ע מזבונן בטבע אלהים, בכח מעשיו וביחוסו אל הברואים, מסתכל הוא בסדרי העולם ובטבע האדם ובפעולותיו הנפשיות, ביחוד בהתאבקויות הגוף עם הנשמה, התאוות הגופניות עם צוויי־השכל, והנה הסתכלויותיו מולידות בקרבו שפע של רעיונות, שאותם מגלם הוא בשירי־ההגיון שלו. דוגמאות.

שירי־הגיון: „אמונתו תראה".

אֱמוּנָתוֹ תַרְאֶה תְּמוּנָתוֹ,
וּמִי יוּכַל בֹּא עַד תְּכוּנָתוֹ?
בְּשָׁמַיִם אוֹתוֹת תְּבוּנָתוֹ.
צְבָאֵימוֹ רָצִים לְעֵינֵינוּ
וְיוֹרוּנוּ: הִנֵּה אֱלֹהֵינוּ!
בְּעָבֵי־רוּם נִכְתַּב דְּבַר צַחוֹת,
רָאוּ אֶל חַי מוֹשֵׁל בְּכָל רוּחוֹת,
וּבַבְּרָקִים שָׁם — נֶחֱזֶה שִׂיחוֹת —
וְהָאָרֶץ נִקְרָא וְתַעֲנֶנוּ,
וְהֶהָרִים יַעֲנוּ בְּפָנֵינוּ!

רְאוּ מַעֲשֵׂי־הַצּוּר בְּעֵץ פּוֹרֶה,
עֲדֵי שֶׁרֶץ מַיִם אֶמֶת יוֹרֶה,
וְעוֹף כָּנָף אֶל פּוֹעֲלוֹ קוֹרֵא,
וְכָל רֶמֶשׂ קוֹלָם יְחָגֵנוּ,
וְסוֹד חַיּוֹת בְּשָׁמוֹ יְרַגְּנוּ!
מְקוֹר חַיִּים, אַתָּה הֶחֱיִיתָנוּ,
וְלִקְרֹא אֶת שִׁמְךָ קְרָאתָנוּ.
וְאִם חַטָּאת־אָדָם תְּמִיתָנוּ,
הֲלֹא אַתָּה תָּשׁוּב תְּחַיֵּינוּ!

בשיר הזה אין הסתכלותו של א"ע נחה בפרטים, אלא מקפת את כל הנמצא: את השמים וכל צבאם, עבי־רום, רעמים וברקים, את הארץ על הריה הגבוהים, את הצומח והחי, והנה פרי הסתכלותו בעולם היא תפיסתו הדתית, שכל

צאצאי־תבל הם אצילות (אֶימַנַּצִיָה) אצולה מהמצוי הראשון, והם מגלים את תמונתו ואומרים: הנה אלהינו!

„איך תרשה". אֵיךְ תְּחֻשָּׁה נַפְשִׁי—וּמַאֲוַיָּה לִחְיוֹת עָדֵי תִדְבַּק בְּצוּר הֶחָיָה! א)

בָּהּ מַעְיְנֵי, חָכְמָה וּמְמֻנָּה תַּשְׁקֶה קְצִירֶיהָ וְזֶה – פִּרְיָהּ; ב)

רָקְמַת גְּוִיָּתָהּ מֻהְדָּרָה, מִדָּמָה לְכֹלָּה תַּצְדֶּה עֲדִיָּהּ,

מַהֲלַל אֱלֹהֶיהָ יְסַפֵּר דּוֹר אֶל דּוֹר, וְעַם נִבְרָא יְהַלֵּל־יָהּ!

באורים. א) החיה — החיה אותה. ב) הנפש היא חלק השכל הפועל, ובה מעין החכמה והדעת. ומעין זה היא משקה את כל ענפיה, ז"א רוקמת את כל מושגיה וציוריה השכליים. „וזה פריה" – תעודתה העליונה היא בהשתוקקות לשוב אל מקורה ולהדבק בנפש הכללית.

„אבטחה על פועלי". אֶבְטְחָה עַל פּוֹעֲלִי עַד אֶגְוָעָה, אֶשְׁכְּנָה בֶטַח וְלֹא אֶתְרוֹעָעָה, א)

בּוֹ לְבַדּוֹ אֶעֱמֹד לֹא אֶפְשְׁעָה, אֶגְבְּהָה בִשְׁמוֹ וְלִשְׁמוֹ אֶכְרָעָה. ב)

רַחֲמָיו רַבִּים, וְנַפְשִׁי יָדְעָה, כִּי־תִחִי עוֹד, אִם בְּקוֹלוֹ שָׁמְעָה;

מַחֲזֶה פָּנָיו בְּמַעֲשָׂיו אֶפְגְּעָה, ג) הֵן תְּמוּנָתוֹ בְּהָקִיץ אֶשְׂבְּעָה!

באורים. א) פועלי — יוצרי; ולא אתרועעה – לא אשבר. ב) בבוחו אני מחזיק מעמד, „ולא אפשעה" – פסיעתי לא תמעד. ג) את מראה פניו רואה אני ומכיר במעשיו.

בשיר „בן־אדמה" מתבונן הראב"ע אל חיי־האדם לפי תקופותיהם „בן־אדמה". ובא לידי מסקנה דתית־מוסרית, שהאדם הוא רק גר בעולם הזה, ואין לו אלא לשאת את נפשו „לאחריתו ומשכורתו" בעולם הבא:

בֶּן־אֲדָמָה יִזְכֹּר בְּמוֹלַדְתּוֹ, קַל כְּעֹפֶר דּוֹלֵג עֲלֵי הָרִים;

כִּי לְעֵת קֵץ יָשׁוּב לְיוֹלַדְתּוֹ. א) בָּז לְמוּסָר, לוֹעֵג לְקוֹל מוֹרִים,

„קוּם וְהַצְלַח!" אָמְרוּ לְבֶן חָמֵשׁ, יַצַּלַּת־חֵן חִבְּלוּ וּמִלְּכְדָתוֹ.

מַעֲלוֹתָיו עוֹלוֹת עֲלוֹת שָׁמֶשׁ: ב) בֶּן שְׁלֹשִׁים נָפַל בְּיַד אֵשֶׁת,

בֵּין שַׁדַּי־אֵם יִשְׁכַּב וְאַל יָמֵשׁ, קָם וְהִבִּיט – הִנּוֹ בְּתוֹךְ רֶשֶׁת!

צוּאֲרֵי־אָב יִקַּח לְמַרְכַּבְתּוֹ. יִלְחָצוּהוּ סָבִיב בְּנֵי קֶשֶׁת, ה)

מַה־תְּאִיצוּן מוּסָר לְבֶן־עָשֶׂר? ג) מִשְׁאֲלוֹת לֵב בָּנָיו וְלֵב אִשְׁתּוֹ.

עוֹד מְעַט קָט יִגְדַּל וְיִנְסָר! נָע וְנִכְנָע מַשִּׂיג לְאַרְבָּעִים,

דַּבְּרוּ לוֹ חֵן־חֵן וְיִתְבַּשֵּׂר, ד) שָׂם בְּחֶלְקוֹ, אִם רַע וְאִם נָעִים,

שַׁעֲשׁוּעָיו — יוֹלָדָיו וּמִשְׁפַּחְתּוֹ. רָץ לְדַרְכּוֹ וַיַּעֲזֹב רֵעִים

מַה־נְּעִימִים יָמִים לְבֶן עֶשְׂרִים! עַל עָמְלוֹ יַעֲמֹד בְּמִשְׁמַרְתּוֹ.

בֶּן חֲמִשִּׁים יִזְכֹּר יְמֵי־הֶבֶל, רַק לְמַשָּׂא יִהְיֶה עֲלֵי רֵעִים,

יָאֵבֶל, כִּי קָרְבוּ יְמֵי אֵבֶל; מַעֲמָס עַל נַפְשׁוֹ וּמִשְׁעַנְתּוֹ. ח)

בָּז בְּעֵינָיו אֶת כָּל־יְקַר־תֵּבֵל, בֶּן־שְׁמוֹנִים טֹרַח עֲלֵי בָנָיו,

כִּי יִפָּחֵד, פֶּן קָרְבָה עִתּוֹ. אֵין לְבָבוֹ אִתּוֹ וְלֹא עֵינָיו;

שַׁאֲלוּ, מָה הָיָה לְבֶן שִׁשִּׁים? בּוּז וְלַעַג לְיוֹדְעָיו וְלִשְׁכֵנָיו,

אֵין בְּמַעֲשָׂיו בַּדִּים וְשָׁרָשִׁים, ו) רוֹשׁ בְּכוֹסוֹ גַּם לַעֲנָה פִּתּוֹ.

כִּי שְׁרִידָיו דַּלִּים וְנֶחֱלָשִׁים, ז) אַחֲרֵי זֹאת כַּמֵּת יְהִי נֶחְשָׁב —

לֹא יְקוּמוּן אִתּוֹ בְּמִלְחַמְתּוֹ. אַשְׁרֵי אִישׁ נֶחְשָׁב לְגֵר תּוֹשָׁב, ט)

אִם שְׁנוֹתָיו נָגְעוּ אֶלֵּי שִׁבְעִים, אֵין בְּלִבּוֹ רַעְיוֹן וְלֹא מַחְשָׁב,

אֵין דְּבָרָיו נִרְאִים וְנִשְׁמָעִים; רַק לְאַחֲרִית נַפְשׁוֹ וּמַשְׂכֻּרְתּוֹ!

באורים. ליולדתו — לאדמה אם כל־חי. ב) הוא עולה בעלות השמש. ג) הניחו לבן־עשר, ואל תטיפו לו מוסר, ישתעשע לו כאות־נפשו. ד) דברו לו דברי חן ונעימות. ה) בני־קשת – בניו, עדה"ב „כתצים ביד גבור, כן בני הנעורים" (תהלים קכ"ז, ד'). ו) אין שורש ועוקר למעשיו, ר"ל אין בהם ממש. ז) שרידיו – שרידי כחותיו. ח) הוא למעמסה על עצמו ועל משענתו, שהוא נשען עליה. ט) אשרי אדם, החושב עצמו רק לגר על־פני האדמה ומכוון את מחשבותיו רק לאחרית־נפשו ולחיי העולם הבא.

חוץ משירי־התבוננות, חבר הראב"ע גם סליחות ותוכחות, „אל בית המלך". פזמונים ופיוטים שונים, שהרבה מהם נתקבלו בסדר־התפלות. הנה פזמון לדוגמא:

אֶל בֵּית הַמֶּלֶךְ לָכוֹא נִקְרָאתִי, רְעָדָה אֲחָזַתְנִי, כִּי־פִיהוּ מָרִיתִי,

— — — — — — — — אֲדֹנָי, שָׁמַעְתִּי שִׁמְעֲךָ יָרֵאתִי!

בַּמֶּה, יְחִידָתִי, לְהִתְנַצֵּל תּוּכְלִי, יוֹם עַל־כַּף מֹאזְנֵי הַמִּשְׁפָּט תַּעֲלִי?

מַה־תְּלוֹנִי? וְאֶל בִּינְךָ שָׂם פְּלִי לְהֵיטִיב — וְתַרְשִׁיעִי, בְּהֶבֶל תֶּהְפָּלִי,

בְּלִבְּךָ לֹא־תַחְשְׁבִי, בְּשִׂכְלֵךְ לֹא תִשְׂכְּלִי לֵאמֹר: מַה־זֶּה־לִּי, וְלָמָּה נִבְרֵאתִי?!

רָצִית לָלֶכֶת אַחֲרֵי תַאֲוָתֵךְ, תִּתְעַנְּגִי פֹּה, וְלֹא זָכַרְתְּ אַחֲרִיתֵךְ,

יוֹם אֵל יַפְרִידֵךְ מֵעַל גְּוִיָּתֵךְ, וְאֶל־חֵיקֵךְ יָשִׁיב תַּגְמוּל פְּעֻלָּתֵךְ, ——

מַרְאוֹת עֵינֵיךְ בְּשָׁאוֹל יַשְׁלִיכוּךְ——— תִּנָּחֲמִי וְתֹאמְרִי: אוֹי כִּי־נִטְמֵאתִי!

מוטיבים לאומיים. הראב"ע כתב גם אליגיות לאומיות, שירים ספוגים יגון וצער על מצב האומה, אשר

בֵּין שְׁפַתַּיִם תַּחַת הָאֵפֶר נִרְמָסָה,

וּבְשׁוּב מַרְאֶה מְשֻׁחַת לְכָל עַיִן נִמְאָסָה.

(„אלהי קדם").

הגלות נמשכת בלי־קץ, ואין לעם מנוס מהאויבים הרשעים:

בְּגָלוּת וּבְדַלּוּת הוּא יוֹשֵׁב מַשְׁמִים, בְּיַד יִשְׁמָעֵאל לְבוּז הָיִינוּ,
כִּי אָרְכוּ לוֹ שָׁם הַיָּמִים, נִסְנוּ אֶל אֱדוֹם — לֹא חָיִינוּ.

(„איה נבואות")

בימי־הראב"ע, בשנות הארבעים למאה הי"ב לסה"נ, החריבו האלמוהדים הקנאים הרבה קהלות ישראל באפריקא וספרד, וכשהגיעה אליו השמועה על ההרג והשוד, שעשו באחיו, נשא בנכר מספר מר:

אֲהָהּ יָרַד עֲלֵי סְפָרַד, רַע מִן הַשָּׁמַיִם!
וְחָפוֹד רָב עֲלֵי מַעֲרָב, לְזֹאת רָפוּ יָדַיִם...

הראב"ע נשא את נפשו לגאולה והיה מתעמק ביעודים המשיחיים של הנביאים ושואל ביאוש:

אַיֵּה נְבוּאוֹת נְבִיאִים קְדוּמִים לָעָם הוּא מִפְּזֹר בֵּין הָעַמִּים? — — —
בִּינוֹתִי בְּסִפְרֵי נְבִיאִים, וְדִבְרֵי יְשַׁעְיָה בְּמִכְתָּבוֹ,
הָיוּ לְפָנַי נִקְרָאִים, כִּי קְרוֹבָה יְשׁוּעָה לָבֹא,
הֵן דּוֹרוֹת עוֹבְרִים וּבָאִים, וְעַם־אֵל עוֹמֵד בְּמַכְאוֹבוֹ,
כִּי אֶלֶף שָׁנִים פְּלָאִים יָרַד, וּבְמְרִירוּת לְבָבוֹ
יֹאמַר: אִם תִּגְאַל גְּאַל, וְאִם לֹא תִגְאַל — הַגִּידָה לִי! — — —
מִי יִתֵּן לִי וְאֶתְחַבֵּר אֶל דָּנִיאֵל אִישׁ חֲמוּדוֹת,
אֲשֶׁר יָדַע בְּכָל פֶּשֶׁר דָּבָר וְהֵבִין בְּכָל מָשָׁל וְחִידוֹת,
אֶתְחַנֵּן לוֹ בְּלֵב נִשְׁבָּר וְאֶשְׁאָלֵנוּ עַל־אוֹדוֹת
הַקֵּץ, לְרָאוֹת, אִם עָבַר, וְאִם עוֹד נְבוּאוֹתָיו עֲתִידוֹת.
אַנְשֵׁי לֵבָב יֹאמְרוּ לִי: מַה־זֶּה תִּשְׁאַל, וְהִיא פְלִיא...

בקצור, כל אותם המוטיבים הלאומיים, המצויים בשירי רשב"ג, רמב"ע והלוי, אנו מוצאים גם בשירת הראב"ע, אלא שהבטוי הוא אחר: אין בשיריו קולות אדירים של יגון ומחאה, אלא הוגה חרישית:

אִם אֶזְכְּרָה שִׁבְיִי,— יִזַּל כַּטַּל בְּכִיִּי...

אין מליצות נאות וציורים מחרידים, אלא דברים פשוטים, היוצאים מן הלב...

III

אולם לא רק מניעים דתיים־לאומיים רקמו את שירתו, כי־אם גם מאורעות חייו שמשו מקור ויסוד להרבה משיריו. דוגמאות.

„נדוד הסיר אוני".

נְדוֹד הֵסִיר אוֹנִי, וְהִכְהִיל רַעְיוֹנִי, וְשָׁם פִּי וּלְשׁוֹנִי אֲסוּרִים בַּזִּקִּים.
לְפָנַיִם בַּנְּצוּרִים הֲכִינוֹתִי שִׁירִים, בְּצַוַּאר הָעִבְרִים נְתַתִּים כַּעֲנָקִים, א)
בְּכָל מָקוֹם גַּרְתִּי, סְפָרִים חִבַּרְתִּי, וְסוֹדוֹת בֵּאַרְתִּי וְכִרְאִי מוּצָקִים. ב)
שְׂפָתַי אִם אֲשִׁים בְּהָרִים וּרְכָסִים, יְעוּפוּן בָּם סוּסִים, יְרוּצוּן כְּכַרְקָדִים! ג)
וַעֲתָה נָפַלְתִּי, לְעָפָר שָׁפַלְתִּי, וְתַחֲנוּן הִפַּלְתִּי לְאֵל מִמַּעֲמַקִּים.
אֲכָלוּנִי עוֹפוֹת עֲדֵי הַקִּיפוֹפוֹת, וְעַל רֹאשִׁי אַשְׁפוֹת בְּנֵי־עַוְלָה זוֹרְקִים. ד)
וְאָנֹכִי מוּסָר לְעֵינֵי כָל בָּשָׂר, כְּבוֹד הוֹדִי הוּסַר, וְשֵׁן עָלַי חוֹרְקִים.
וְגָבַר מַחְשָׁבִי לְאָרְבִי וּלְרָחְבִּי, וּפֹה לֹא אֶפְתַּח פִּי, שְׁדֵי דַעְתִּי צוֹמְקִים.
וְלָמָּה נִתְעַבֵּר בְּזֵד כִּי הִתְגַּבֵּר? וּמַה־נּוּכַל דַּבֵּר בְּאֶרֶץ מֻרְחָקִים? ה)
אֲנַחְנוּ עִם דַּלּוּת וְקַלּוּת עִם סִכְלוּת, בְּגָלוּת תּוֹךְ גָּלוּת בְּכָל עֵת מָעִתָּקִים... ו)
וּבֶאֱדוֹם אֵין הָדָר, לְכָל חָכָם הוּא דָר בְּאַדְמַת בֶּן־קֶדֶר, וְעָלֵינוּ שׁוֹרְקִים... ז)

באורים.

א) נדוד הסיר אוני – הנדודים התישו את כוחי; נתתים כענקים – שירי היו לתפארת לעם העברי, כתכשיטי־צואר לאדם. ב) וכראי מוצק – סודות קשים כראי מוצק, עדה"כ „חוקים כראי מוצק", איוב ל"ז, י"ח; לפנים היה הראי עשוי מנחושת נוצצת. ג) לו הריצותי את דברי־מליצתי העזים והנמרצים לעומת ההרים והרכסים, כי אז הפכתים למישור, עד כי סוסים יכלו לרוץ בהם באין מעצור; מליצה ערבית. ד) מרפוני כל מיני עופות, ואפילו ינשופים, כלומר בני־אדם נקלים ובזויים, ובני־עולה זורקים על ראשי את אשפות חציהם. ה) „וגבר מחשבי" בשכרתי במקומות אחרים, אבל „פה לא אפתח פי וכו'"; נתעבר – נכעס. ו) אנחנו בני ישראל מנת חלקנו – דלות וקלות וסכלות, ובהן הננו מעתקים ונדחקים בגלות תוך גלות, ר"ל מלבד הגלות הכללית־הישראלית, יושבים אנו בגלות תוך גלות, מפני שכל אחד מארצנו מרוחם בשנאה אל אחיו, יליר ארץ אחרת. ז) אדום – איטליא, אדמת בן קדר – ארץ ערב וגם ספרד בכללה, והכונה היא, שבאיטליא אין מכבדים את החכם הספרדי.

מקינו זיו על מות בנו.

כשיצא לנדודיו, לקח הראב"ע עמו את בנו יחידו, את יצחק, אולם אהר־כך השאיר אותו בבגדד בבית איש חכם ונדיב, אשר תמך בידי בן־עזרא הצעיר, שהיה גם־כן משורר: לפני שנים

אחדות נמצא כתב־יד עתיק־יומין, הכולל אחדים משירי ר׳ יצחק בן־עזרא, אולם ר׳ יצחק לא האריך ימים ומת בנכר, וכשהגיעה השמועה לאב האומלל. הספידהו בשתי קינות, המזעזעות את הלב. אחת מתחילה בבית:

תוֹחַלְתִּי נִכְזְבָה, וְעֵינִי בִּכְיָה זָבָה, וְכָל־אַזַּיִל אֲנִי דְּמְעָה, יְגוֹנִי יַעֲנֶה: הָבָה!

ואת השניה אנו מביאים כאן:

אֲבִי הַבֵּן, קְרַב לִסְפֹּד, כִּי אֵל מִמְּךָ רָחַק
אֶת־בִּנְךָ אֶת־יְחִידְךָ אֲשֶׁר אָהַבְתָּ, אֶת־יִצְחָק!
אֲנִי הַגֶּבֶר, רָאָה שֶׁבֶר, וּמְשׁוֹשׁוֹ גָּלָה,
הָה, פִּקַּדְתִּי פְּרִי בִטְנִי, וְעַל לִבִּי לֹא עָלָה...
כִּי חָשַׁבְתִּי לְעֵת זִקְנָה הֱיוֹתוֹ לְרֶוַח וְהַצָּלָה!
אַךְ לָרִיק יָגַעְתִּי וְיָלַדְתִּי לַבֶּהָלָה — — —
בָּכֹה אֶבְכֶּה בְּכָל־רֶגַע וְאֶשָּׂא נְהִי נְהִיָּה,
בְּזָכְרִי זֶה שָׁלֹשׁ שָׁנִים מוֹתוֹ בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה — — —
רְעִי הַרְפֵּה מִמֶּנִּי, אִם־תְּנַחֲמֵנִי — תְּגִיעֵנִי,
מַחְמַל נַפְשִׁי אַל תִּזְכֹּר וּשְׁמוֹ אַל־תַּשְׁמִיעֵנִי,
נַחֲלָתִי אֲשֶׁר נִשְׁאֲרָה־לִּי כְּבָה זְמָן — וְאִם יְרוֹעֲנִי! — — —
כָּלָה שְׁאֵרִי וּלְבָבִי, כַּאֲשֶׁר כִּלָּה יִצְחָק! — — —

צריך להעיר, שהחוקרים מכחישים כעת בהחלט את דברי אלחריזי ב„תחכמוני״, שער ג׳, שבנו של הראב״ע ר׳ יצחק המיר את דתו בדת מחמד. כפי הנראה, נתעה אלחריזי להאמין בעלילת שוא, שהעלילו על הראב״ע אויביו ושוטניו. עלילה זו הגיעה גם לבנו, והוא קלל את המשטינים בקללה „תאלמנה שפתי־שקרו״ בשיר „בי הזמן חצי נדוד שלח״, על שאמרו:

אֶתְוַדָּעָה אֶל־דָּת בְּנֵי־נֵכָר, אֶתְנַכְּרָה לְלָשׁוֹן בְּנוֹ שָׁלַח...

(„שער־השיר״ של בראדי).

הומוריסקות. אולם לא הקינה והבכי היו אופיניים בשביל הראב״ע, כי־אם ההתול וההלצה, המבדחים והמשעשעים אפילו בשעת צרה ומצוקה. משוררנו היה מחונן בעליצות טבעית־פנימית המזדקרת בחיוך מעל פנעים ותלאות, מפזרת את עניני התוגה, מתלוצצת ומרעימה לבסוף בצחוק אדיר... הראב״ע העשיר את השירה העברית בימי־הבינים ביסודות חדשים, וקודם כל פתח בה את ההומוריסקה החדה והשנונה. בשיריו ההומוריסטים שלח את

חצי התוליו — ראשית כל, בו בעצמו, ברוע מזלו בחיים. בכלל לא היה בכל חכמי ישראל בדורו וגם בין הקודמים לו בעל לשון חדה ועליז־הרוח ומהתל בשירי־שנינה כמוהו!

„אשכים לבית השר״

אַשְׁכִּים לְבֵית הַשָּׂר — אֹמְרִים: כְּבָר רָכָב! א)
אָבוֹא לְעֵת עֶרֶב — אֹמְרִים: כְּבָר שָׁכָב!
אוֹ יַעֲלֶה מֵרִכָּב, אוֹ יַעֲלֶה מִשְּׁכָב —
אוֹיָה לְאִישׁ עָנִי, נוֹלַד בְּלִי כוֹכָב!

„גלגל ומזלות״.

גַּלְגַּל וּמַזָּלוֹת בְּמַעֲמָדָם, נָטוּ בְּמַהֲלָכָם לְמוֹלַדְתִּי; ב)
לוּ יִהְיוּ גֵרוֹת סְחוֹרָתִי — לֹא יֶחֱשַׁךְ שֶׁמֶשׁ עֲדֵי־מוֹתִי!
אִינָע לְהַצְלִיחַ וְלֹא אוּכָל, כִּי עִוְּתוּנִי כּוֹכְבֵי שָׁמָיִם;
לוּ אֶהְיֶה סוֹחֵר בְּתַכְרִיכִין — לֹא יְגֻוְעוּן אֲנָשִׁים בְּכָל־יָמַי!

באורים. א) בימי נרודיו היה מקדים לפתחי־נדיבים לבקש עזרתם, ולא תמיד נתקבל ברצון, ועל־זה נוסד השיר הזה. ב) הראב״ע, כאמור לעיל, האמין, כי הכוכבים וגלגלי־השמים משפיעים על גורל חיי־האדם, לכן יאמר, שבהולדו, נשתנו סדרי מהלך הכוכבים ומעמדם, כלומר, נולד הוא במזל רע.

„מעיל יש לי״.

מְעִיל יֵשׁ לִי, וְהוּא כִּדְמוּת כִּבְרָה — לְחַטָּה לַהֲנָפָה אוֹ שְׂעוֹרָה; א)
כְּאֹהֶל אֶפְרְשֵׂנוּ לֵיל בְּאִישׁוֹן, וְכוֹכְבֵי רוּם יְשִׂימוּן בּוֹ מְאוֹרָה. ב)
בְּתוֹכוֹ אֶחֱזֶה סֵהַר וְכִימָה, וְיוֹפִיעַ כְּסִיל עָלָיו נְהָרָה,
וְאֵלֶּה מְסַפֵּר אֶת כָּל נְקָבָיו, אֲשֶׁר דּוֹמִים לְשִׁנֵּי הַמַּגְרָה. ג)
וְחָזְקוֹת חוּט תְּפִירַת כָּל־קְרָעָיו צַלֵּי שְׁתִי וְעֵרֶב הִיא יְתֵרָה — — ד)
אֱלֹהַי, הַחֲלִיפֵהוּ בְּמַעֲטֶה תְּהִלָּה לִי וְתֵיטִיב הַתְּפִירָה!

באורים. א) מעילי מלא נקבים ככברה. שכוברים בה חטה או שעורה; להנפה — להניע. ב) ליל באישון — באישון לילה; מאורה — אור. ג) כסיל — קבוצת כוכבים ידועה (אוריון); ואלה — אני גלאה; מגרה — משור. ד) רחוטים, שבהם תפרתי ואחיתי את קרעיו, מרובים מחוטי האריג גופו (השתי והערב).

על הזבובים הטורדים.

לְמִי אָנוּס לְעֶזְרָה מֵחֲמָסִי? אֲשַׁוֵּעַ מִפְּנֵי שֹׁד הַזְּבוּבִים!
אֲשֶׁר לֹא יִתְּנוּ הֶשֵּׁב לְרוּחִי, בְּכָל־כֹּחָם יְעִיקוּנִי כְּאֹיְבִים,
וְעַל עֵינַי וְעַפְעַפַּי יְרֻצוּן, בְּאָזְנַי יֹאמְרוּ שִׁירֵי עֲגָבִים;

אֲדַמֶּה לֶאֱכֹל פִּתִּי לְבַדִּי — וְהֵם בּוֹ יֹאכְלוּ כְּדָמוּת זְאֵבִים,
וְעוֹד יִשְׁתּוּ בְכוֹס יֵינִי, כְּאִלּוּ קְרָאתִים כַּאֲהוּבִים אוֹ קְרוֹבִים; —
וְכִי־אֶקְרָא לְמוֹדָעֵי לְאָכְלָה — וְהִנָּם יֹשְׁבִים רֹאשׁ הַמְסֻבִּים!
אֲקַוֶּה לְסִתָּו, כִּי הוּא יְכַלֵּם בְּקֹר רוּחַ שְׁלָגִים אוֹ רְבִיבִים;
וְלוּלֵא זֹאת אֲנִי קָץ מִפְּנֵיהֶם — בְּכֵן אוֹדֶה לְיוֹשֵׁב הַכְּרוּבִים!

סטירות, דברי־פולמוס ומכתמים.

הראב"ע היה אמן הסטירה הקלה ושיר־הפולמוס (פאמפלֶיט) המהתל והעוקץ והמכתם הקצר והשנון. סטירותיו מכוונות נגד קמצנים ובעלי־גאוה, נגד רשעים וצבועים, נגד אלה, שהתיחסו בבוז או בשנאה אל החכם המסכן מספרד; בסטירותיו לא חס על יחידים ועל קהלות שלמות. סטירותיו ומכתמיו הנאים הם פרי האימפרוביזַציה והברקות שכלו החד והחריף וגלוי רוחו, הלהוט אחרי ההתבדחות הן במגוחך והן במכוער.

„על כל דבר וענין שקרה לו בחייו — כך מסופר ב„תולדות הראב"ע" להר"ד כהנא—עשה מיד מכתם נפלא, בשום שכל וטוב טעם המשמח לב אנוש, כי הוא היה אבי ההלצה וההתולים, ובזה לו היתרון על כל אחיו המשוררים... הראב"ע היה איש שמח וטוב לב, ואהב את החיים והעולם, הסתפק במועט ולא שאל הרבה, ולא אהב כסף ומאס בעושר ואמר: נעורי־הלב יחשבו, שהעושר מעלה גדולה לצדיקים, ראוי לאדם, המתעסק בעבודת השם, שלא ישאל יותר, וישים עיקר מאכלו לחיות, ולא יבקש החיים בעבור שיאכל (יסוד מורא", שער ז'), וברות אומץ ושקט נשא וסבל הראב"ע את צרותיו הרבות, ולא חטא בשפתיו לדבר קשות נגד ה' על רוע־מזלו ואמר: לא הובא האדם בעולם הזה להתענג בו, וכל גל וגל, שעבר על נפשו, נענע לו בראשו ואמר: מילדי־יום אל תבהל, עם ה' אהיה תמים, אשמח כל הימים, והחכם שאין לו נחלה וכסף, ישמח בחכמתו ולא יכעס בעבור עניו".

„כבודי במקומי".

כְּבוֹדִי הִמְקוֹמִי וְאִם־אַשְׁפִּיל שִׁבְתִּי, א)
וְלֹא אֶבְחַר מָקוֹם כְּנַק־לִים בְּגַאוֹנָם,
אֲשֶׁר הֵמָּה חֹשְׁבִים הֱיוֹתָם רֹאשׁ מוֹשָׁב,
וְהַמּוֹשָׁב לָהֶם יְכַסֶּה עֶלְבּוֹנָם; ב)
אֲנִי הוּא הַמָּקוֹם וְהַמָּקוֹם אִתִּי,
וְהֵמָּה — הַמָּקוֹם יְמַלֵּא חֶסְרוֹנָם! ג)

באורים.

א) את המכתם הזה כתב כשהושיבוהו במקום שאינו נאה לערכו. הכונה היא: אפילו אם אשב בשפל, מכבודי לא יופחת מאומה. ב) ראש

מושב – ראש המסבה; והמושב וכו' – ומושבם המכובד יכסה את שפלותם. ג) מכיון שנקלים הם, ימלאו על־ידי המקום את חסרון ערך עצמם. וחז"ל אמרו: לא מקומו של אדם מכבדו, אלא אדם מכבד את מקומו (תענית י"א).

„על הדגה".

עַל הַדָּגָה דְּאָגָה אַכְלִיג, כִּי הַפְּלֵג אוֹתִי דִּלֵּג;
אָדְמוּ פָנַי, צָחוּ שָׁלֵג, לוּלֵא יָקְטָן הוֹלִיד פֶּלֶג. א)

באורים.

א) כהיות הראב"ע בטסבת רעים נתן „הפֶּלֶג" (המחלק) דגים לכל המסובין, ואותו דלג, כי לא נחשב בעיניו, ואמר ע"ז, כי היו פניו מאדימים ומלבינים חליפות מרוב בושה, לולא היה המחלק איש קטן ונקלה בערכו, כמו שכתוב: „ויקטן הוליד את פלג" (בראשית י', כ"ה כתוב: שם האחד פלג, ושם השני יקטן, ונאמר על זה במדרש רבה: למה נקרא שמו יקטן, שהיה מקטין את עסקיו).

פעם בא הראב"ע לבית־הכנסת, ואיש עשיר מלובש בגדים נאים „מְלֻבָּשׁ, מְשֻׁבָּץ". לא קם מלפניו, ואז כתב מיד עליו את המכתם הזה:

מְלֻבָּשׁ, מְשֻׁבָּץ, מְרֻקָּם בְּרָקָם,
כְּסוּתוֹ גְּאוּתוֹ וְלֹא זָע וְלֹא קָם...

„על 'העיר מורה'".

הַקִּנְאָן רִיקוֹ, בְּלִי יַיִן
וְהַגְּבִינָה נְגוּבָה בְּלִי זָיִן, א)
וְהַגְּבֶרֶת עִוֶּרֶת בְּלִי עַיִן — — —
וְאַנְשֵׁי הַמָּקוֹם אֲחֵי קַיִן,
וּמוֹתַר הָאָדָם בּוֹ — אָיִן. ב)
אִם אֵין אֲנִי דָּר שָׁם,
אֲשִׁים בְּרֹאשָׁהּ הָעַיִן. ג)
— — —

באורים.

א) נגובה – יבשה; בלי זין – אין בה כדי מזון לאדם. ב) אחי קין – הבל, ר"ל סכלים ופתאים; אין במקום הזה היתרון, שיש לאדם מן הבהמה. ג) אם אין אני דר שם וכו' – לולי גרתי בעיר זו, הייתי מוסיף על שמה „מורה" את האות עין, וחייתי קורא לה „עמורה", אך לא אעשה זאת, לבל יגיע נזק לי, פן תהפך כסדום ועמורה, כי היא ראויה לכך...

„על איש כילי".

בָּאתִי בְּיוֹם צוֹם בֵּית אֲנוֹשׁ צַר־עָיִן
וְאֶשְׁאָלָה לֶלֶחֶם — וְלֶחֶם אָיִן! א)
צִוָּה לְהָבִיא פַּת חֲרֵבָה לֶאֱכֹל,
שָׁאַל בְּעֶרְמָה מִשְׁכֵּנִים יָיִן;

IV

בא אמרו: הלכה כר׳ אליעזר בן יעקב׳ ואמרו לו חכמים לר׳ אליעזר בן יעקב׳ מעתה אין אדם רשאי לבנות בית בשדה ולא לנטוע כרם בשדה ולא לעשות מלאכה בשדה׳ אלא מה אם אמר לבנות בית בשדה ולא לנטוע כרם בשדה ולא לעשות מלאכה בשדה׳ אינו אלא כדי שיבנה בית בשדה׳ ולא יבנה בית בעיר׳ ולא יבנה בית בשדה׳ ולא יבנה בית בעיר

ו) אין העין רואה בחשכת־הלילה. ז) המשוררים והמנגנים זקוקים ביחוד לחוש השמיעה. „ואכיר הנקבות מזכרים" – לפי הקול. ח) על־ידי מבחין האדם בין המתוק והמר. ט) כאן המעכר אל עצם „הקצידה"; „מנחם נפשים וכו'" – בדבריו המחוכמים מנחם הוא את נפשות בני־אדם ומשיב נשמות לפגרים.

לכבוד רש"י.

היצירה הפיוטית של הראב"ע היתה עֲנֻפָה מאד, וחוץ מהסוגים השיריים שמנינו, כתב שירי־יין, שירי־חתונה וגם שירי־ידידות: לר' יוסף בן עמראן, לרש"י, לרבנו תם ואחרים. לכבוד רש"י כתב:

כּוֹכָב דָּרַךְ מִצַּרְפָּתָה, | סִפְרוֹ גוֹאֵל אֶל כָּל שוֹאֵל,
מַחֲנֶה עָרַךְ עַל יָטְבָתָה.——א) | וּבְיִשְׂרָאֵל הוּא תִרְשָׁתָא. ג)
פֵּרוּשׁ נוֹרָא שָׂם לַתּוֹרָה, | יַקִּיר פּוֹתֵר בַּקִּיר חוֹתֵר, ד)
עַל־כֵּן נִקְרָא פַּרְשַׁן־דָּתָא. ב) | עֵינוֹ סֵתֶר — יָהּ רָאָתָה.———

באורים.

א) מחנה וכו' – הוא קבע את משכנו בעיר יטבתה, כך קראו בעברית לעיר Troyes, מקום מגורי־רש"י. ב) פרשן־דתא: הכנוי של רש"י, משום שפרש את תורת הדת. ג) ספרו גואל' – פירושו מביא גאולה לכל הוגה בתורה, והוא שר בישראל, כמו נחמיה „התרשתא". ד) יקיר פותר וכו' – המבאר היקר חותר דרך קירות (יחזקאל י"ב, ה'), כלומר, מפרש סתומות.

יחסו אל רבנו תם.

גם עם נכדו של רש"י ר' יעקב, המכונה רבנו תם, בא בחליפת־שירים. רבנו תם שלח לו שיר־תהלה. הראב"ע השתומם למצוא בצרפת איש כותב שירים וכתב לו בהלצה:

וּמִי הֵבִיא לְצָרְפָתִי בְּבֵית־שִׁיר, | וְעָבַר זָר בְּמִקְוֹם הַקּוֹדֶשׁ וְרָמַס?
וְלוּ שִׁיר יַעֲקֹב יִמְתַּק כְּמוֹ מָן, | אֲנִי שֶׁמֶשׁ — וְחַם הַשֶּׁמֶשׁ וְנָמַס.

אולם רבנו תם השיב לראב"ע בענוה:

אֲבִי עֶזְרִי יְשִׁיבוּהוּ סְעִפָּיו, | אֲנִי עֶבֶד לְאַבְרָהָם לְמִקְנָה,
אֲשֶׁר נָתַן יְדִידוֹ בֵּין אֲגַפָּיו. | וְאֶקְוָה וְאֶשְׁתַּחֲוֶה לְאַפָּיו.

דברי רבנו תם עשו רושם גדול על הראב"ע, שמהר להתפייס לפני גאון היהדות הצרפתית:

הֲנָכוֹן אֶל אֲבִיר עַם־אֵל וְרוֹעָם | וְחָלִילָה לְמַלְאַךְ הָאֱלֹהִים
לְהַשְׁפִּיל רֹאשׁ בְּמִכְתָּב אֶל בְּזוּי־עָם? | אֲשֶׁר יִקּוֹד וְיִשְׁתַּחֲוֶה לְבַל־עָם!

חידות ושירי־שחוק.

הראב"ע היה אמן גדול לחוד חידות, ובדינאן שלו כולל השער הששי חידות על ענינים שונים. דוגמאות: „אֶרֶץ בלי אדמה,

מלכיה ושריה, הולכים בלי נשמה, אם המלך שְׂמָחָה, לא תחיה כל נשמה!" הכונה היא למשחק האישקקי, שבו „אם המלך שממה" – נפל במלחמה, אזי אי־אפשר כבר „להחיות כל נשמה", וצריך להתחיל את המשחק מחדש... והנה חידה על שם יעקב: „עשירית כַּף בראש השם, עשירית כַּף באחריתו, והשנית כחשבון כַּף, בחסרון כַּף ומחציתו, והאות השלישית כַּף ותבוא עד תכונתו".

חוץ מחידות, כתב הראב"ע „שירי־שחוק", מהם ידועים לנו שלשה שירים על המשחק האישקקי. כפי הנראה, היה הראב"ע מחבב מאד את המשחק הזה ועוסק בו בשעות־הפנאי.

זקנתו ומותו.

כשהגיע הראב"ע לימי־זקנה, גאו וגברו כחותיו היצירתיים, ועבודתו הספרותית והמדעית לא פסקה אף בימי צרה ועוני, בשנות זקנה ובדידות, נדודים וטלטולים, סגנונו הלך והשתבח, ביחוד בפרוזה: סגנונו הפרוזאי הוא פשוט ומדויק, קצר ונמרץ, בלי מליצות ושברי־פסוקים. איזו שמחה פנימית האירה את דרכו האפלה בחיים, בודאי היתה זאת שמחת־היצירה... חכמתו הרבה הקרינה, האצילה עליו נגהות עליון. את ספרו האחרון „שפה ברורה" (בתורת הדקדוק) כתב ברומא, אולם לא השלימו, כי נשא את רגליו לשוב לארץ מולדתו ולמצוא בה קבר. בהיותו בדרך בעיר קלאהורה, שעל הגבול בין מדינת נברה ובין ארגוניה, בראש־חודש אדר הראשון שנת תתקכ"ז (23 לינואר 1167) נאסף אל עמיו. הוא נפרד מן העולם מתוך ברכה ושבח והודיה לד'. אומרים, שביום פטירתו חבר את השיר הזה:

כְּבוֹדִי שָׁשׁ בְּצוּר עֻזִּי וְחִזְקִי, | גְּמָלַנִי גְּמוּל טוֹב לֹא כְּצִדְקִי,
בְּחַסְדּוֹ לִמְּדַנִי אֶת דְּרָכָיו, | וְהֶחֱיַנִי עָדֵי אֵדַע כְּחִשְׁקִי,
וְאִם כָּלָה שְׁאֵרִי עִם לְבָבִי, | אֱלֹהִים לִי לְצוּר עֻזִּי וְחִזְקִי!

את הראב"ע הרבו להלל הרמב"ם, אלחריזי, ר' אברהם בדרשי, הרמב"ן ואחרים; בתקופת השכלה השתדלו שד"ל וגריץ להשפיל את כבודו, אולם רנ"ק הגן על „חכמת־המסכן" והרבה להגדיל את ערכו בתולדות התרבות העברית בימי־הבינים. הדיואן שלו נתפרסם בשנת 1886 על־ידי החכם י. איגר, וגם הופיע בהוצאת „אחיאסף", בשנת תרנ"ד, בעריכת החכם דוד כהנא.

ד.

ר׳ יהודה בן שלמה אלחריזי.

אלחריזי בברצילונא. — המרכז התרבותי העברי בפרובינציאה. — הקמחים: ר׳ יוסף ב״ר יצחק ורד״ק. — התיבונים: ר׳ יהודה בן שאול ור׳ שמואל בן יהודה. — אלחריזי במרסיל, תרגום פירוש המשניות של הרמב״ם, תרגום ״מורה נבוכים״. — נדודיו, גורלו בימי־השקיעה. — המקאמות של אלחריזי, ״מחברות איתיאל״. — ״תחכמוני״, תוכן הענינים, הומור וסטירה, מלאכותיות ואמנות, הסגנון המוסיבי, ערכו של אלחריזי. — מן ההקדמה לספר ״תחכמוני״, מתוך שער ראשון: ערך הלשון העברית, ולמי הקדיש המחבר את ספרו. — גדולי־המשוררים העברים בספרד, שער ג׳; תולדות השירה העברית בספרד, שער י״ח; ״הנמלה״ — שער ד׳; פתויי יצר־לב האדם, שער י״ג; ״בירושלים״ — שער כ״ח; שאלות ותשובות בחכמת־החיים, שער ל״ו; אמרי־בינה שונים, שער מ״ד.

I

אלחריזי בברצילונא.

המשורר המסיים את תקופת־הזוהר לשירה העברית בספרד הוא ר׳ יהודה בן שלמה אלחריזי. את מקום־מולדתו ושנת־הולדתו אין לקבוע בדיוק. משערים, שנולד בשנת 1165 למנין אוה״ע בסביבות ברצילונא, הקרובה לפרובינציאה, ובעיר זו עברו עליו שנות חנוכו ולמודיו וגם שנות־בחרותו, ובה החל את נסיונותיו הספרותיים הראשונים. בברצילונא, (במדינת קַטַלוניא) היתה קהלה ישראלית חשובה, בעלת מסחר ותרבות. אלחריזי קורא לה „עיר הנשיאים וראשי הקרואים״ („תחכמוני״, עמוד 350, הוצאת „אחיאסף״), והנוסע ר׳ בנימין מטודילא אומר עליה (1160), שהיא „בית האוסם והשוק של כל ספרד, עיר קטנה ויפה, ויש בה קהל קדוש ואנשים חכמים ונבונים ונשיאים גדולים״. בראש הקהלה עמד בימים ההם אחד מאצילי־ישראל המפורסמים, איש נדיב וחובב ספרות ומדע, הרי הוא הנשיא ר׳ ששת בנבנשתי „ראש

נדיבי עולם ואוצר החמודות כולם״ („תחכמוני״, עמוד 415), שתמך בידי המשורר הצעיר. אלחריזי התחיל את עבודתו הספרותית במלאכת־התרגום, והיה מתרגם לעברית את המאמרים הערביים, פחותי־הערך, שכתב הנשיא, אולם במהרה יצאו לו מוניטין בתור מתרגם מצוין, והוא מצא כר יותר גרחב לעבודת התרגום בקהלות פרובינציאה.

המרכז התרבותי־העברי בפרובינציאה.

האוכלוסיה הישראלית בפרובינציאה נתמלאה מגולי־ישראל, שנהרו הנה מצרפת הצפונית ומספרד. פרובינציאה שמשה מקלט בשביל גולי־ספרד, שברחו מחמת הרדיפות של האלמוהדים (1148), וגם בשביל יהודי צרפת הצפונית, שנצלו ממסעי־הצלב האיומים, או שגרשו על־ידי מלכים עריצים הצמאים לכספם ורכושם (1182). ארץ זו, הסמוכה לספרד, ינקה אז את יניקתה הרוחנית מהתרבות הערבית, ולפיכך שלט בה רוח הסבלנות הדתית ופרחו החכמה והאמנות, ביחוד השירה, וגם המסחר והתעשיה השתגשגו בעריה, כי דרך הים קִרבה אותן לארצות הדרום והמזרח, ודרך היבשה — לארצות הצפון, ומכל פנות העולם היו טוחרים באים לכאן לערוב מערבם. בפרובינציאה נמצאו כמה קהלות ישראליות, מרכזי תרבות ומסחר. ר׳ בנימין מטודילא מספר, שנרבונא היתה „עיר קדומה לתורה, ומשם יצאה תורה לכל הארצות, ובה חכמים גדולים... עיר מונפלייר היא עיר מסחר רבתי, ואליה באים סוחרים מאדום, מישמעאל, מארץ אלגרב (פורטוגליה), מארץ רומי הגדולה, ממצרים ומארץ ישראל, מיון, מאסיא, ומאנגליא... ובה תלמידי חכמים מפורסמים ומדרשות קבועות לתלמוד... בעיר לוניל — קהל קדוש מישראל מתעסקים בתורה יומם וליל, וכל הבאים מארץ מרחק ללמוד תורה, הם מפרנסים אותם ומלמדים אותם, ומוצאים שם פרנסה ומלבוש מאצל הקהל כל ימי היותם בבית המדרש״ („מסעות בנימין מטודילא״, הוצאת אדלר, 1907). ואפילו פוסקיירש, שלא היו בה אלא ארבעים משפחות, החזיקה ישיבה מפורסמת, והראב״ד „בעל ההשגות״ עמד בראשה, ותלמידים היו באים לשמוע תורה מפיו, והוא לא רק שהורה בחנם, אלא עוד „שִׁלֵּם את ההוצאות של העניים״ (שם), ומארשיליא היתה עיר של גאונים וחכמים, „והיו בה שתי עדות וישיבה גדולה לתלמוד תורה״ (שם).

מובן מאליו, שהלמוד בישיבות לא הצטמצם כאן בדברי־תורה גרידא, כי רוח ההשכלה הספרדית חדרה אל ערי־הספר הללו של היהדות האשכנזית־הצרפתית, התאבקה עם ההתבדלות והפרישות מהעולם וגם נצחה במשך הזמן... פרובינציאה נעשתה במאה הי״ב למרכז השוב של התרבות העברית התלמודית־הרבנית וגם המדעית־החולונית.

הקמחים: ר׳ יוסף ב״ר יצחק ורד״ק:

תנועת ההשכלה העברית־הספרדית פגשה בדרך התפשטותה בין יהודי־פרובינציאה במכשול גדול במאד, והוא אי־ידיעת השפה הערבית, שבה נתחברו על־ידי חכמי־ספרד רוב ספרי

הפילוסופיה והחכמה וגם כמה ספרי־הלכה חשובים. המשכילים הבינו, שרק השפה העברית מוכשרה להסיר את המכשול הזה ולשמש מליץ תרבותי בין חלקי־היהדות השונים, שנזדמנו בנדודיהם מצפון אירופה ודרומה בארץ־המעבר: בפרובינציאה. ואמנם במהרה הופיעו כאן מתרגמים בעלי־כשרון, שהריקו אל אוצר ישראל הנצחי־העברי את מבחר היצירות של היהדות הספרדית, שנכתבו בשפה הערבית. את פעולת התרגום החל עוד הראב"ע, בתרגמו לעברית את ספרי חיוג' וג'נאח, אולם המשיכו, הרחיבו והגדילו את הספרות התרגומית הקמחים והתיבונים, ובידי התיבונים עלה ביחוד להחזיר לעברית את מבחר היצירות, שנטלה ממנה הערבית.

משפחת הקמחים העתיקה את מקום שבתה מספרד לפרובינציאה בימי הרדיפות של האלמוהאדים, וראש המשפחה היה ר' יוסף ב"ר יצחק (1110—1170). הוא תרגם לעברית את הספר המוסרי־הפילוסופי „חובות הלבבות" לרבנו בחיי אבן פקודה, חִבֵּר פירוש מדעי לספרים אחדים מכה"ק, חבר את „ספר הברית", הכולל וְכוּחַ בין יהודי ונוצרי והמוכיח את יתרון האמונה הישראלית על הנוצרית, וגם ערך את כללי הדקדוק ב„ספר הזכרון", שעדיין לא ראה את אור הדפוס. הנכבד במשפחת הקמחים הוא בנו של ר' יוסף — ר' דוד, המכונה רד"ק (1160—1235). הוא היה בלשן מהמדרגה הראשונה וחבר בתורת הלשון העברית שני ספרים: „מכלול" ו„שרשים", ש„מפניהם נדחו כל הספרים, שנכתבו קודם על דבר השפה ודקדוקה, ונשכחו מלב הבאים עד זמננו" (שטינשניידר). הוא התפרנס מהוראת השפה העברית לתינוקות של בית רבן, ובספריו מכירים את המורה המצוין, היודע לכַנֵּס את מסקנות המדע ולהרצותן באופן שיטתי ולהסבירן בשפה בהירה ומובנה. הוא חבר פירוש לכה"ק, שממנו נשתמרו בידינו הבאורים לספר „בראשית", „נביאים", „תהלים", ספרי אמ"ת ו„דברי־הימים", בפירושיו התרחק גם מהדרך הפילוסופית וגם מדרשות האגדה, אלא חתר בכל עוז להבנת המקראות לפי הוראות הדקדוק והשכל הישר. ספריו ופירושיו נתרגמו לרומית, והשפעתם היתה עצומה גם על התיאולוגים הנוצרים.

התיבונים: ר' יהודה בן שאול ור' שמואל בן יהודה.

במלאכת התרגום מערבית לעברית עלו על הקמחים בני משפחת התיבונים. משפחה זו מוצאה מגרנדה, ומקום ישיבתה בלוניל, גם היא ברחה מספרד מפני הפורעים האלמוהאדים. ר' יהודה בן שאול אבן תיבון היה רופא ובלשן גדול (1120—1190), הוא תרגם לעברית את „ספר האמונות והדעות" של רבינו סעדיה גאון, את „תקון מדות הנפש" של בן גבירול, את „חובות הלבבות" של רבינו בחיי, את „הכוזרי" של ר' יהודה הלוי ואת ספרי־הדקדוק של אבן ג'נאח. הוא צוה לשמואל בנו להתעמק בערבית על מנת לתרגם ולהשיב לעברית את נכסיה התרבותיים, השקועים באוצרות זרים: „בני, קבל עליך לכתוב עלה

אחת בכל יום וכו' ולקרוא בכל שבת הסדר הערבי, כי יועיל לך במלות הספרים הערביים ובהעתקה...". אגב צריך להעיר, שצואתו של ר' יהודה אבן תיבון היא תעודה הסטורית חשובה, המפיצה אור על חיי התרבות בישראל בזמן ההוא.

בנו רבי שמואל היה גם כן רופא ומתרגם נפלא, הוא עזב את לוניל, נדד על־פני ערי־ספרד, בקר את מצרים, ולעת זקנתו השתקע במרסיל. הוא היה מהמעריצים הנלהבים של הרמב"ם, בא אתו בחליפות מכתבים, תרגם לעברית חלק מפירושו למשניות ואחדים מחבוריו הקטנים, ובעיקר את הספר הפילוסופי הגדול: „מורה נבוכים". התיבונים יצרו בתרגומיהם סגנון עברי פילוסופי מדעי, יצרו המון מונחים בשביל מושגים מפשטים והעשירו את השפה העברית והכשירוה לשמש גם לימים הבאים „כלי יוצר וכלי־מבטא להביע בה רעיונות הפילוסופיה וההגיון". אולם „העיקר במפעליהם, כי אספו, שמרו וקימו לדורות את היצירות המשובחות של היהדות הספרדית, אשר לולא תרגומיהם לעברית היו משתכחות ואובדות עם שאר הספרים המרובים, שנכתבו בשפות לועזיות והלכו לאבדון" (קרפלס).

אלחריזי במרסי", תרגום פירוש המשניות של הרמב"ם.

ובאותו דור של הקמחים והתיבונים חי ופעל אלחריזי, הוא בא לפרובינציאה, בהיותו כבן שלשים, ומטעם הקהלה במרסיל נמסרה לו, בתור בעל סגנון עברי נאה ובקי „בלשון קדר" וגם בעל ידיעות מספיקות בתלמוד — עבודה תרגומית חשובה, והיא תרגום פירוש המשניות של הרמב"ם לעברית. בהקדמתו לתרגום זה יספר:

„נקרא נקראתי בעיר מרשיליא, אשר על מבואות ים יושבת, ובית נתיבות נבת, ובמבחר המקומות נחצבת, ושמעה יוצא בכל הארץ, ואליה גוים יבואו מאפסי ארץ, ושם קהל גדול מזרע הקודש, עובדי עבודת הקודש, מלאכתם מלאכת ה', וערב ובוקר שתולים בבית ה' — — — ותהי עלי שם יד רבותי, אציליה ושועיה, נקובי ראשית בחכמה וידועיה, לפרש להם בלשון הקודש פירוש המשניות, שחבר הרב הגדול, נר ישראל, וברבוץ התורה משנה ליקותיאל (משה השני), הוא עץ הדעת, תאוה לעינים, כגן ד' בארץ מצרים".

אלחריזי מדגיש, שידועה לו היטב חובתו המשולשת בתור מתרגם: „חכמי כל אומה הסכימו, כי אין לאדם להעתיק ספר עד שידע ג' דברים: א) סוד הלשון, אשר יעתיק מגבולותיה; ב) סוד הלשון, אשר הוא מעתיק אליה; ג) וסוד החכמה, אשר הוא מפרש מליה (הבנת התוכן), ובשלשה אלה חבל המליצה יִרָתֵק, והחוט המשולש לא במהרה יִנָּתֵק". הוא מתרגם „ברוב המקומות מלה כנגד מלה", אבל „ישתדל להשיג הענין תחלה", ויבחר מאוצר המלים את היותר „קלות ורכות", למען יהיו הדברים „נכנסים ללב ונכוחים למבין". אולם אלחריזי תִרגם רק את המבוא ואת הפירוש לסדר זרעים, ואולי מפני שלא התאימה לרוחו, הפסיק את עבודתו כמעט בתחלתה.

ממרסיל שָׁם אלחריזי את פניו ללוניל, ופה תמך בו אחד מנשיאי־העדה ר׳ יהונתן בן דוד הכהן, אשר עורר אותו לתרגם לעברית את „מורה נבוכים״ של הרמב״ם. כאמור לעיל, תרגם קודם את הספר החשוב הזה ר׳ שמואל אבן תיבון, ועל כן כדאי להשוות את שני התרגומים הללו. תרגומו של ר׳ שמואל אבן תיבון היא עבודה מדעית, העשויה בדיוק רב בגרסאות הספר על־פי חליפת מכתבים עם המחבר ובכונת כל מלה; זהו תרגום מדויק, העשוי בעמל ויגיעה רבה בשביל בני־עליה המעטים, אולם תרגומו של אלחריזי הוא קל ופשוט, „מליצי ושעשועי״, עשוי בעד העם; אלחריזי מזלזל בפרטים המדעיים ושואף אל הרעיון העיקרי: „שמתי כל מאדי להקריב התועלת, כפי האון והיכלת״, ולתכלית זו בוחר הוא במבטאים עברים קלים ודוחה עד כמה שאפשר את המלאכותיים, את המונחים הפילוסופיים, שחדשו התיבונים. בתרגומו זה עורר עליו אלחריזי קנאת־סופרים עצומה מצד המתרגם הראשון, שֶׁמְּחָה נגדו על שהעיז לְהָקֵל את הבנת הספר הפילוסופי המסובך הזה והפר את רצון הרמב״ם והשבועה שהשביע, שלא יפיצו את הספר בקרב העם... כידוע, עִרְפֵּל והקשה הרמב״ם בכונה את הדברים ב„מורה נבוכים״, כדי שלא יהיו מובנים להמון המאמינים ולא יעוררו בעם ספקות של כפירה, ועל כן גער המתרגם ר״ש אבן תיבון באלחריזי: „ראוי הוא, אלוריזי, להעתקת הדברים המובנים בספרי־השירים וספרי־הלשון ודברי־הימים, שאלה הם מלאכתו ואומנותו, ואולם הרס להעתיק ספר כולל חכמות עמוקות, אשר לא ידע בהן מאומה, וע״כ שגה בהעתקתו וכו׳. „בדברים הללו — אומר הד״ר א. קאמינקא — שומעים אנחנו קול מלומד „בעל־מלאכה״ קפדן, העודר בזעת אפו במעדר החקירה המפשטה, המדקדק על כל קוץ וקוץ, וצר־עין הוא בעבודתו, ומתקצף הוא על סופר פשוט מתהלך בין החיים, ולבו פתוח לקראת השאיפות הרוחניות של ההמונים, משוטט הוא במקצועות שונים ומרהיב בנפשו לגשת גם אל היכל ספרי־המחקר, והוא איננו מהכהנים המקודשים לכך. ובאמת לא על הדרך הזאת נשארה תפארתו לדורות הבאים, כי בעת אשר העתקת אבן־תיבון קנתה זכות אזרח בישראל, ומזמן המצא הדפוס הופיעה במהדורות רבות, נשארה חברתה גנוזה בכתב־יד כשש מאות וחמשים שנה, עד ה׳ תרי״א, ולאלחריזי יצא שם רק בתור מליץ ומשורר על־ידי עבודתו בספרות היפה״.

תרגום „מורה נבוכים״.

בשנת 1205 לסה״נ שב אלחריזי לספרד, אבל לזמן מועט, כי במהרה התעוררה בנפשו תשוקה עזה לשוטט בארצות ולהתודע אל הנעשה בעולם הגדול. והנה מאז מתחילה תקופת הנדודים והתלאות בחייו, שנמשכה כמעט עד יום מותו. אלחריזי היה במצרים, בארץ־ישראל ובסוריה, ישב זמן ידוע באלכסנדריה, בירושלים ובצפת, בבגדד ובדמשק, ודרך ארץ יון שב לאירופה. בימי נדודיו הרבים התפרנס על עטו

נדודיו, גורלו בימי־השקיעה.

ועל מליצותיו, שהקדיש אותן לנדיבים, חובבי השירה העברית. המשורר הנודד חי חיי עוני ודחקות, אלא כמו הראב״ע היה תמיד עליז ושמח, מתלוצץ ומתבדח, וביחד עם זה היה שופך בוז וקלון על הקמצנים, שלבם קשה וידם קפוצה תמיד. בארצות המזרח היה אז המצב התרבותי של אוכלוסי־ישראל יָרוּד במאד, ועשיריהם היו משוללים כל הבנה וזיקה לדברי־אמנות. אלחריזי מדגיש לא פעם בצער ויגון, שחלפו כבר ימי־הזוהר לשירה העברית, עת במערב המבורך, בספרד הנאורה חיו ופעלו נדיבים משכילים, בעלי טעם והבנה, שידעו להעריך את היצירה ההגונה, והיו תומכים בידי בעלי־הכשרון, בדורו אפסו, תמו אנשי־מדות כאלה, דורו אפוף צללי־השקיעה, וחבל על שאחר לבוא לעולם...

— — — נְדִיבִים נִבְרְאוּ טֶרֶם הָיוֹתִי, וְעֵת צֵאתִי לְאוֹר עוֹלָם: חֲסַרְתִּים;
כְּאִלּוּ שָׁמְעוּ שִׁמְעִי וּבָרְחוּ, וְעַל־כֵּן עֵת דְּרַשְׁתִּים — לֹא מְצָאתִים.
אֲבוֹת הַשִּׁיר, שְׁלֹמֹה עִם יְהוּדָה וּמֹשֶׁה, זָרְחָה שִׁמְשָׁם בְּמַעֲרָב,
הֲכִי מָצְאוּ בְדוֹרוֹתָם נְדִיבִים, וּמָכְרוּ אֶת פְּנִינֵיהֶם בְּהוֹן רָב;
וְנִבְרֵאתִי אֲנִי, עֵת אָבְדוּ כָּל נְדִיבֵי לֵב, וּבָא שִׁמְשָׁם וְעָרָב!
וְהֵמָּה מָצְאוּ נַחֲלֵי עֲדָנִים, וּמָצָאתִי אֲנִי חֹרֶב וְשָׁרָב...

אבות השיר הספרדי הם שלמה בן גבירול, ר׳ יהודה הלוי ומשה אבן עזרא; „הכי מצאו״ — אכן מצאו נדיבים, ועל כן שכנו על חופי נחלי עדנים, אבל עליו להתענות במדבר ציה וחרבון...

II

המקאמות של אלחריזי.

פעולתו הספרותית של אלחריזי קשורה ואחוזה בהשפעה העצומה, שהשפיעו עליו יצירות המשורר הערבי אבו־מחמד אלחרירי הבצרי, אשר הביא למעלת השלמות את הצורה הפיוטית, המיוחדה לערבים: את המַקַאמַאת. אלחרירי קדם למשוררנו בדור אחד: נולד בערך בשנת 1054 ומת בשנת 1122. המקאמאת מְלֵאה בספרות הערבים את מקום הדרמה, שחסרה בה לגמרי. הדרמה — זו היצירה הפיוטית המשוכללת והמבוגרת ביותר — נולדה והתפתחה, כידוע, על ברכי העבודה לאלהים בתור טֶקֶס מוחשי ופועל על הלבבות. היונים יצרו את הדרמה, בערכם מחזות והצגות לכבוד האליל דיוניסיס, ואחר־כך, בימי־הבינים, נתגלגלה הדרמה אל בית־התפלה הקתולי וקבלה צורה של מסתורין, מִרַקלים ותהלוכות נהדרות, הממחישים בשביל ההמונים את יסודות האמונה הנוצרית והמציגים לפניהם את מאורעות חייו של ישוע מנצרת. אבל הערבים השמיים, ילידי המדבר האיתן ומרחביו האין־

סופיים, היו מחוננים בכח דמיון כביר, שלא הזדקק לתמונות מוחשיות, אלא היה בונה עולמות פנטסיים ותולה אותם על מאמרים וציורים פיוטיים גרידא. הערבי היה מוכשר להשיג השגות מפשטות בכח המדמה שלו בלבד. ולפיכך נפקד מקום הדרמה בספרותם, אלא כעין צורת־בינים בין האיפוס והדרמה היתה המַאקאמַאת, שאין בה חלק לעמי־אירופה כלל וכלל. הוראת המלה מקאמאת היא מגרש־שוק, המשמש מועדון פתוח תחת כפת־השמים, אשר בו מתכנסים נכבדי־העדה וגם יושבי־קרנות או לשאול ולדרוש בהלכות החיים והנהגתם, או לבלות את הזמן בשיחות בטלות והלצות. המלה מקאמאת באה בתורת הספרות הערבית בדרך ההשאלה. המקאמאת ערוכה בצורה דיאלוגית: הגבור הראשי, איש נודד בעולם, מספר את קורותיו ואת גבורותיו, וחברו, איש מבני המעלה (כלומר, המחבר בעצמו), מתחקה אחרי מעשיו ועניניו, מפסיקהו לפרקים בשאלותיו והערותיו ומכניס רוח חיים בשטף ההרצאה. כל מקאמאת כוללת מאורע אחד שלם, והיא כעין נובילה קצרה. השיחה מתנהלת בפרוזה חרוזית, המשפטים הם קצרים, מלאים תנועה וחיים, המשפטים הם רִתמיים, מעתירים משלים, פתגמים ומכתמים. הפרוזה החרוזית היא שירה בלי משקל, ההפך מה„חרוזים הלבנים", שיש בהם משקל בלי חרוז. הרֵיות בין חרוז לחרוז אינו קצוב, ואין גם קביעות ביחס למספר החזרות של הסיום החרוזי, ההולך ונכפל. הפרוזה החרוזית נותנת למשורר חֵרות מרובה, אפשרות להשתמש בכל מיני בטויים, ועל כן נתחבבה על סופרי־ישראל בימי־הבינים. במַקאמות באים גם שירים שקולים לשם מיצוי הספור או הדגשת הרעיון היסודי. המקאמות של אלחרירי נתפרסמו לשבח בין יהודי־ספרד, ביחוד הקסים את הקוראים גבורן אבו־סעיד, איש עובר אוצות ולהוט אחרי הרפתקאות כדון קיחוט, איש נבון ופקח, מספר נפלא, ממשל משלים מחוכמים, מבדח במכתמיו השנונים ומעורר השתוממות בחליפות והתמורות, שהוא מופיע בהן...

„מחברות איתיאל". והנה עוד במחצית השניה של המאה הי"ב נִסו מליצים מבני־ישראל לתרגם את המקאמות של אלחרירי לעברית, אבל לא הצליחו בתרגומיהם והשלימו רק חלק קטן מהן, כי בכלל קשה לתרגם מַקאמאת ערבית באופן, שיעמוד טעמה ולא תפוג החריפות שבחרוזיה ובמעשי־הלהטים הלשוניים שבה, ולפיכך „לחזוק מליצות הספר (של אלחרירי) נבהלו ויבעתו, ולקול רעמיו ואבני אלגבישיו גועו ויצמתו, וירד עליהם הברד ומתו" („תחכמוני", עמוד 13). אלחריזי מזכיר את המשורר שלמה צְקֶבֶל, שחקה את אלחרירי וחבר מקאמאת המתחילה „נאום אשר בן יהודה", ואמנם נמצאה מקאמאת זו בכתב־יד עתיק ונתפרסמה על־ידי המלומד י. ה. שור לפני ששים שנה. אבל בידי אלחריזי עלה לתרגם לעברית את אלחרירי וגם לחבר מקאמות מקוריות עבריות. את תרגומו עשה לפי הצעתם של נדיבי טוליטולא וקרא אותו בשם „מחברות איתיאל". הוא תרגם חמשים מקאמות, אבל הגיעו אלינו

בשלמות רק עשרים ושש. בתרגומו הראה אלחריזי את כשרונו לא רק „לערות את היין מכלי אל כלי, כי־אם גם לא לפגום במשהו את טעמו ומתקו, את חריפותו וריחו". באיזו קלות יתירה הצליח אלחריזי לשמור על התכונות האופיניות של המקור הערבי גם בלבוש הפיוטי החדש, העברי. באמת מרגשת קורבה נפשית בין אלחריזי ואלחרירי...

„תחכמוני". וכשגמר אלחריזי לתרגם את מקאמות אלחרירי, תקפוהו רגשות חרטה, כי ראה, ש„הסכיל עשו, וגדול עונו מנשוא, בהלכו להעתיק ספר זולתו, כאלו אין דברי אלהים חיים בינותינו". אלחריזי היה קנאי לאומי, ומקנאתו את קנאת הלשון העברית, שבני דורו זלזלו בה ובפרו על כיה את הלשון הערבית, יצר לפי המתכונת של אלחרירי יצירה עברית מקורית מתכנה וברוחה, את הספר „תחכמוני". ספר זה הוא מאורע חשוב בתולדות [illegible] העברית, הוא ראשית הביליטריסטיקה העברית החולונית. [illegible] זה לא בא להורות וללמֵד, לפרש ולהתפלסף, כי־אם לענג ולשעשע, לא [illegible] בכובד־ראש ולגלות חדשות ונצורות, כי־אם לשוחח בחריפות מליצית על דבר[illegible] ידועים לכל אדם מן השוק. ב„תחכמוני" של אלחריזי יורדת בת־השירה העברית מבמתי העולמות העליונים, עוזבת היא את היכלי הפיוט הנשגב וברוח עליזה ובבת־צחוק של שובבות נעימה משתקעת היא במציאות הארצית ברעש ובשאון של מרחבי החיים החולוניים, היא אינה מסתפקת יותר בתפקידה לשמש כלי־הבעה רק בשביל רעיונות נשגבים ורגשות נעלים, בשביל המנונים אדירים ותפלות לבביות, אלא מתחילה לדבר על כל הדברים המתחוללים בעולם, גם על תופעות יום־יומיות. גבור הרומן חבר הקיני ובן־לויתו, המציגו לפני הקוראים והמספר את מעשי־תקפו, את „גדולותיו ונצורותיו" — הימן האזרחי, שניהם משוטטים בעולם, מופיעים בכל מקום אספה ומסִבָּה, חודרים גם אל מקומות־סתר, נפגשים עם בני־אדם שונים, נושאים את משלם על הכל, מבדחים ומשעשעים, מרעישים ומפתיעים, צוחקים ומקוננים, והכל בתנועה נמרצה, התמונות צובאות אשה על רעותה, הגונים משתנים, ואנו מקבלים רושם, כאלו איזו יריעה מנומרת מתנועעת ביעף לעינינו, כסרט ראי־הנוע, והסופר „תופש חיי אנוש במלואם" ומגוללם לפני הקוראים, אם לתועלת, ועם לעונג ושעשועים.

תוכן־הענינים. תוכן־הענינים ב„תחכמוני" הוא מגוון ושונה, הספר הזה הוא בבחינת „חנות לכל מיני סחורות": „ובו ימצא כל שואל משאלו... היראת את דבר ה' ימצא בו תוכחות ותפלות ויראת ה', ואשר לא שם לבו אל דבר ה', ימצא בו תענוגי עולם וטובותיו... וכל חכם לב, אם עיניו עליו יפקח, ישמע חכם ויוסיף לקח". הספר כולל חמשים שערים, ואינו אלא צרוף של ענינים, שאין ביניהם קשר: ספורים, הלצות, דברי מסעות, עניני שירה וספרות וכדומה. המשורר מתהפך לפנינו בגלגולים שונים. הנה הוא רציני־

פַּטְטִי: הוא מטיף מוסר ונושא את מדברותיו בדבר מדות טובות ורעות (השערים ב׳, ה׳, ט׳, י״ט), הוא אומר שבח ותהלה לבורא עולם (ט״ו), שופך דמעות על ציון וירושלים (כ״ח, כ׳), מקונן על קברות יחזקאל הנביא ועזרא הסופר (ל״ה, נ׳), מרצה וְכוּחַ נמרץ בין המאמין ו„המין״ (י״ז), קושר כתרים למשוררים הגדולים, שקמו לנו בספרד (ג׳, י״ח). אולם פתאם יַעֲלֶם המשורר הרציני, ולפנינו מופיע חומד מהתלות, שובב, לץ וקל־הדעת, המשמח את הלבבות בהתוליו הנחמדים. בחיוך קל מספר הוא ספורי־לצון בדבר אכר ותרנגול (י׳), בדבר „הרופא האורח, אשר מיני תרופותיו ברחובות צורח״ (ל׳), בדבר הסוחר, המתפאר בעשרו (ל״ד), בדבר השוטה החולה מחלת אהבה (מ״ח), בדבר „שבע הבתולות ותחבולותיהן״ (כ׳) וכאלה. אלחריזי שופע עלינו שפע של חידות חריפות ושאלות ותשובות מחודדות (ל״ו, מ״ד), של הלצות ובדיחות (ל״ה), פתגמים ומכתמים עוקצים וחדים (ל״ז, מ״ח), וכמומחה לדברי פולמוס ונִצּוּחַ, מחבב הוא את הוכחים הארוכים והנלהבים, כשכל אחד מהמתוכחים משתדל להוכיח, שאין כמותו בעולם: היום רָב ומתנצח עם הלילה (ל״ט), האיש עם האשה (מ״א), היבשה עם הים (מ״ג), הנדיבות עם הקמצנות (מ״ב), החרב עם העט (מ׳) וכאלה. המחבר הוא גם משורר הטבע והאהבה, היודע להעריץ את הדר הגנים בספרד ואת יפי עציהם הענפים והמתומרים, אשר בצלם מתעלסים הצעירים באהבים (מ״ט), וגם לבו בוער באש אהבה אל בת־חוה יפה:

יְפַת־מַרְאֶה מְנַגֶּנֶת בְּכִנּוֹר, וְשַׁעֲרָהּ לֵיל, אֲבָל לְחָיָהּ שְׁחָרִים...
וּתְעוֹרֵר מֵיתְרֵי כִּנּוֹר לְשִׁירִי, וְתִמְשֹׁךְ לֵב בְּמָשְׁכָהּ הַיְתָרִים.
וְעֵת תַּחְפֹּץ גְּזוֹר לֵב חוֹשְׁקֶיהָ, תִּחֹנֵן קוֹל וְיִגְזַר גְּזָרִים.
וְאֵשׁ חֶשְׁקָהּ יְפַלַּח הַלְּבָבוֹת, כְּלַפִּיד יַעֲבוֹר בֵּין הַכְּתָרִים.

בכלל, מעיד הספר „תחכמוני״, שנטיות אנקריאוניות ואפיקוריות שלטו במשורר, ושה„אני מאמין״ שלו היו דברי היצר־הרע אל נשמתו:

שִׂיחִי בְּטֶרֶם מִנְּוָתֵךְ תֵּצְאִי, גִּילִי מְאֹד טֶרֶם אֲשֶׁר תִּלָּקְחִי,
הָאֵל עֲלֵי כָּל הַבְּרוּאִים יַחֲלוֹק טוּבוֹ, וְלָכֵן מַהֲרִי חֶלְקֵךְ קְחִי!

בנוגע לתורת־המוסר שבספר, צדקו דברי הד״ר א. קאמינקא: „אם המוסר׳ אשר על שפתי גבורו, הוא ממדות המחבר בעצמו, אז נוכל לחשוב את הצחוק והלצון שבספר כתולדות הבוז והנאצה, שחָשׁ בלבו לתהפוכות־החיים, לשקר ולכזב, השוררים בעולם, לבערות ההמון וקלות־דעתו, והפילוסופיה של המחבר כלולה בפתגם: Mundus Wult decipi, ergo decipiatur — בְּנֵי־אִישׁ בּוֹגְדִים כֻּלָּם, וְעַל כֵּן אֲנִי אֶבְגּוֹד בְּכָל הוֹלְכִים וּבָאִים (ל״ח)״.

III

הקו האופיני, העובר כחוט השני במקאמות של אלחריזי, הוא ההומור; אותו הזַנר, שהראב״ע החל לפתחהו בכפ־ותנו בימי־הבינים, הגיע ב„תחכמוני״ למעלה רמה של השתלמות. שירי־הלצון שבספר: „על הנמלה״ (עמוד 49), „על הפרעש״ (עמוד 52), על אשה נגוֹלֶת (75), צרות חבר הקני (215), הם בעלי ערך אמנותי קיים לדורות, ואפילו נִתַּרגמו לשפות אירופאיות. אלחריזי להוט אחרי המגוחך, המגרה את נימי־הצחוק, הוא אמן נפלא במשחק־המלים, עליצותו וצחוקו הם כמעין המתגבר, אלא שלפרקים נעשה צחוקו ארסי ונַשְׁכָּנִי, וחדודיו ושעשועיו הלשוניים נהפכים לחצי־שנינה של הסטירה הלועגת והמכתם העוקץ. ביחוד מצטיינת במכתמיה השנונים המקאמאת החמשים. הסטירה של אלחריזי מצליפה בעט אכזר על־פני המתחסדים הצבועים, החנפים הערומים, העשירים הנבלים, המתגאים בהונם, הנבזים היהירים, החכמים והמשוררים המדומים, אבל יותר מבכולם מתנקמת היא בקמצנים, מוקיעה לעיני השמש את נבלותם ומעמידתם לדראון עולם. אמנם המשורר הנודד הרבה לשיר תהלת נדיבים, אשר תמכו בידו (24, 407, 399, 417, 423 ועוד), אבל גם שפך קיתונים של בוז על ראשי הקמצנים, נצורי־הלב, אשר קפצו ידם ולא חשו לעזרתו, ובנידון זה הלך בנתיבות גבורו, שהתפאר:

וְהַנִּכְבָּד אֲבִיאוֹ תּוֹךְ שְׁאוֹלָה, וְהַשָּׁפָל אֲרִימוֹ עַד עֲנָנִים.

יותר מאשר בכל הקמצנים „והרשעים והרעים״ התנקם אלחריזי בַקמצן ברוך הרופא, „הנבל המקולל״ מדמשק: הוא „אוֹסף כל מרד ומעל, ממשפחת בני בליעל... הוא רופא אליל, כסיל בן אויל... תמצא בו מרמת שועלים וגנבות חתולים, ועזות כלב ונכלי דוב אורב וטומאת עורב, וטנופת שקץ וחלאת שרץ, ועקשות חמור וסכלות שור, וזקן תיש ואכזריות ליש... יהי שמו מחוק לדורות, ויובל לקברות״ ועוד ועוד. הסטירה האכזרית הזאת נגמרת בחרוזים אלה:

בֵּילוּת בְּתֵבֵל שׁוֹטְטָה לֹא שָׁקְטָה צַד כִּי בְלִבּוֹ מָצְאָה מַרְגּוֹעַ.
לוּ נָגְעָה יָדוֹ בְּיַם־סוּף, יֶחֱרַב, אוֹ בַּנְּהָרוֹת, חָדְלוּ לִנְבוֹעַ,
אוֹ קָרְבוּ רַגְלָיו בְּחֶרְמוֹן, קָנְאוּ אֶל רֹב יְבָשְׁתּוֹ הַרְרֵי גִלְבּוֹעַ,
אוֹ בַּעֲשָׂבִים, יָבְשׁוּ, כִּי נִשְׁרְפוּ, אוֹ עַל דְּגֵי יָם — תַּמְנוּ לְגוֹעַ...

(עמוד 360)

מלאכותיות ואמנות.

במליצות אלחריזי יש להבחין בין המליצה המלאכותית, הנוצצת בשלל הקשוטים השיריים, אבל ריקה היא מכל רעיון או רגש אמתי, ובין המליצה האמנותית, שיש בה טורים, הנובעים מהלב. במליצה

המלאכותית מרובים הלהג והפטפוט, והחרוזים, „התפורים" והמחוברים מקרעי פסוקים, נתכים כמים, שאין להם סוף, ועם כל חדודיהם „ונפלאותיהם" מיגעים הם את הקורא המודירני במונוטוניות שבהם. כדוגמה תשמש המקאמאת ח', הכוללת מכתב, שאפשר לקרוא אותו ישר והפוך, „והיה לברכה או לקללה", או המקאמאת י"א עם חרוזיה המשולשים: עברית, ארמית וערבית, או המכתמים הצמודים והערוכים לפי סדר הא"ב בשער ל"ו. אולם אלחריזי בעצמו ידע להבחין בין שירה אמתית ומזויפת. במקאמותיו מופיעים לפרקים משוררים מתחרים, לפי מנהג ימי־הבינים, וכל אחד מהם מראה את כחו וגבורתו באומנות המליצה, כדי לזכות בכתר המשוררים, והנה אחד מהם ישיר:

מְקוֹר הַשִּׁיר בְּלִבִּי תוֹצְאוֹתָיו, וְאוּלָם מַחְשְׁבוֹתַי מַעְיְנוֹתָיו — — —

בְּרַד מִלַּי בְּאוֹצָרוֹת בֵּין גְּנוּזָתָיו, וַיַּתִּיךְ אֵשׁ לְבָבִי קוֹפְאוֹתָיו (עמוד 152).

ואמנם יש, שאת „ברד מליו" — את המלים הקרות ככפור והשאובות מ„אוצרות הבין", מאוצר ידיעותיו המרובות בשפה, יתיכן באש היוקדת בלבו, ואז

וְהִתְלַקֵּחַ יָקוֹד מִלָּיו בְּסִפְרוֹ, כְּהִתְלַקֵּחַ יָקוֹד לַהַב בְּבָרָד (עמוד 1).

אי־אפשר, כמובן, להשוות את אלחריזי אל רשב"ג, רמב"ע וריה"ל, הוא בעצמו ידע, שאינו אלא אפיגון, שהופיע עם שקיעת השירה העברית, ועליו „להשיב אחורנית את צל המעלות, אחרי היום מאד רד" (עמוד 1). אולם במקצוע אחד עלה על כולם: הוא היה אמן הסגנון המוסיבי, ופסוקי התנ"ך היו בידו כחומר ביד היוצר להטות כונתם, אל כל אשר יחפץ.

הסגנון המוסיבי.

בסגנון המוסיבי השתמשו עוד היונים הקדמונים, שהיו מביאים בדבריהם לשם הגברת הרושם, פסוקים, מליצות וחרוזים מהומירוס. הערבים היו משלבים בהרצאותיהם מאמרי־הקוראן, היו מסרסים או מחליפים בהם מלים בודדות, או מעתיקים את הנגינה ומשנים באמצעים כאלה את משמעות המאמר ומפתיעים את הקורא בהמצאותיהם ומבדחים את דעתו. בשביל היהודים היה התנ"ך אוצר מלא וגדוש מבטאים וניבים, המוכשרים לרקום בססגוניות מיוחדת את ההרצאה המוסיבית. אבל צריך להעיר, שמשוררי־ישראל בימי־הבינים בחרו בסגנון מצועצע וסחרחרי זה לא מתוך חקוי לערבים, אלא מפני הצורך במכשיר־הבעה מופתי, קלאסי... הלשון אינה רק מערכת סימנים קוליים לציורים פסיכיים, אינה רק תוצאה וגלוי, אלא כח־יוצר, הצר צורות לחומר הפסיכי והמכוון את דרכי התפיסה וההתרשמות, את מהלך הרעיונות ושטף הזכרונות, כח האורג את הגימים האסוציאטיביים והאפרצפציים ומגבש את הפרצוף הרוחני של האדם. כל סופר יודע מחבלי־לשון, מהתאבקות בחומר המלולי,

כדי להכשירו להבעה המלאה והשלמה, המבליטה את כל הגונים של הפסיכיקה, המרכבה במאד, אבל ביחוד היה קשה מצבו של המשורר העברי הספרדי, שצריך היה להתגבר לא רק על כבלי המשקל הערבי, אלא בעיקר על ההשפעה הכבירה של שפת החיים והתרבות — שפת הערבים. והנה לעזרתו הופיע התנ"ך, שלעולם לא נטשטש בתודעה העברית, שתמיד שמש אבן־השתיה בשביל התרבות הלאומית והשקפת־העולם העברית. ציורי־התנ"ך, מבטאיו ומליצותיו, חקיו ומשפטיו, עלילותיו, חזיונותיו ותוכחותיו — תמיד היו חיים בנשמת הכלל והפרט הישראליים. גבורי התנ"ך ופעולותיהם ודבריהם לא שקעו במרוצת הזמנים לתהום הנשיה, אלא היו אנשים חיים, דמויות ריאליות, שבסביבתן חי כל יהודי, ובאוירתן נשם... אברהם אבינו ורחל אמנו, בני יעקב ובנות צלפחד, עוג מלך הבשן ובלק בן צפור וכדומה — כולם היו קרובים ומיודעים לכל יהודי, כאלו היו דבריהם ומעשיהם חלק בלתי נפרד של ההוי העברי, של המציאות דהאידנא.

הספרות התלמודית מעתירה פסוקי־תנ"ך למכביר, ועל־כל צעד ושעל אנו פוגשים בה: „ככתוב", „כמו שנאמר", „הדא דכתיב", „אמר קרא" וכאלה, אולם בימי־הבינים יצרו סופרי־ישראל מפסוקי־התנ"ך השונים סגנון חי ועסיסי, סגנון רווי סמלים והשואות, מבטאים ומליצות נאים. בחריצות יתירה ידעו הם לנצל את האוצרות הלשוניים, השקועים בתנ"ך, ידעו, כיצד בעזרת הפסוק או המבטא התנ"כי, ולפעמים רק ברמז לכתוב בתנ"ך, באמצעי־דבור מועטים — להגיע לידי אפקטים גדולים ולעורר בדמיון הקורא תמונות־השלמה ורשמי־זכר מגוונים ובהירים. דוגמאות כאלה שופעת שירתנו בימי־הבינים, והמשוררים הספרדיים הגדולים יפליאו אותנו עד היום בכשרונם להפוך במגע־עטם את דברי־התנ"ך לסמלים עמוקים, בעלי משמעות מרובה, בעוררם זכרי־לואי, מושגים וציורים משלימים... ר' יהודה הלוי, למשל, בחפצו להביע את צערו הגדול על שידידו המשורר רמב"ע נודד בנכר ונמצא בין אנשים נבערים מדעת, אמר: „מה לטל־חרמון אלי גלבוע?!". ההעמדה הנגודית הזאת של הטל הברוך, המרוה את החרמון, ושל הרי־הגלבוע המקוללים, שעליהם נפלו חלל שאול ויהונתן, — מעוררת בדמיון הקורא, שנתחנך על התנ"ך, המון רשמים וציורים ומגדילה את האפקט הפיוטי. צריך אמנם להודות, כי הסגנון המוסיבי היה עלול ליהפך לאבן־נגף בשביל המשוררים נעדרי־הכשרון... הללו היו באופן מלאכותי מזווגים פסוקים ושברי־פסוקים, בלי שום קשר פנימי ביניהם, ובמקום החסכון באמצעי־הבעה, היו באים אל מדת ההפך: אל גבוב הדברים והמליצות, אל עקימת המקראות, בלי חן ויופי, ובמקום התוכן המרובה, באה המליצה הנבובה המטשטשת את הרעיון. כל המגרעות של הסגנון המוסיבי נתבלטו בתקופת ירידה, ביצירות האפיגונים, וביחוד בתקופת ההשכלה במאה הי"ט.

משקל היתדות והתנועות הפריע, כמובן, בעד התפתחות הסגנון המוסיבי

בשירה השקולה, כי הכריח את משוררי־ספרד לא להשתמש בפסוקים ושברי־פסוקים, אלא לעבד את הלשון התנ"כית ולסגלה לצרכים הפיוטיים החדשים, אבל במאה הי"ב, כשהשתלטה בספרותנו הספרדית הפרוזה החרוזית, נחשב השמוש בכתובים למעלה גדולה. אלחריזי יצר צורות מוסיביות, גפלאות וחדשות, וגם כצת מפליאה אותנו חריצותו להכניס כוונות זרות לתוך המקראות ולהפכם להלצות ובדיחות. בכלל, השואותיו המחודדות, קפיצותיו על־פני כה"ק, המעברים הפתאומיים שלו מהמרומם והרציני אל הצחוק וההתול וה„מטעמים" ההומוריסטיים, שעשה מהכתובים, שנתקדשו על־ידי הדת והמסורת — כל אלה הם אוריגינליים ומוזרים כאחת, ועל־כן מקסימים הם גם את הקורא בן־זמננו.

ערכו.

להערכתו השלמה של אלחריזי צריך להוסיף, שהוא היה גם מבקר בעל טעם, ובשער השלישי והשמונה עשר (קצת גם בשער מ"ו) הרצה בהבנה מרובה ובבקיאות גפלאה את תולדות השירה העברית בספרד והדגיש, שדורו הוא דור האפיגונים: „המלקטים מהראשונים את שכחת שבליהם, ומזנבים נחשליהם, ויום ולילה נרוץ במעגליהם וניגע ולא נגע אליהם" (עמוד 182). הראשון שהעריך את אלחריזי וחקה את יצירתו היה ר' עמנואל הרומי, שאמר על שירי אלחריזי ב„מחברת" התשיעית: „ראיתים ושמעתים, ועל גרגרותי ענק ענדתים, אין ערוך אליו בשירות ובמליצה, והוא לבדו במשוררי הזמן נרצה". חובבי־שעשועים והתולים הרבו לקרוא את הספר „תחכמוני", אשר ראה את אור הדפוס כבר בשנת ש' בקושטא והיה מצוי בבתי־ישראל. הקריאה ב„תחכמוני" לא נאסרה על־ידי הרבנים (כמו שקרה ל„מחברות" עמנואל הרומי ודומיו), מפני שאלחריזי היה ידוע בתור מתרגם ספרי הרמב"ם ונחשב לאיש קדוש גם בעיני האדוקים. השפעת אלחריזי על הסופרים המאותרים היתה גדולה מאד.

IV

מן ההקדמה לספר „תחכמוני".

... נאום יהודה בר שלמה (בן אלחריזי) ז"ל: ה' אלהים נתן לי לשון למודים, למלאות עניים חמודים, ביד השכל צמודים, והיו לאחדים, לקשור מפניני מליהם לצוארי הנגידים רבידים, ובזרועות הידידים צמידים, בשעשועיהם ישמחו מרודים, ובעניניהם יעלזו חסידים, ובכל מדינה ומדינה מגיע שמחה וששון ליהודים:

אֲחַבֵּר חֲמִידוֹת, מְשָׁלִים וְחִידוֹת, וְעֶדְרֵי תְעוּדוֹת אֲשׁוֹבֵב לְמַרְבֵּץ. א)
וְהַשִּׁיר אֲרִימוֹ וּמְלָךְ אֲשִׁימוֹ, אֶכֹּס מַעֲרֶמוֹ בְּרִקְמָה וְתַשְׁבֵּץ.
וְיִטְוֶה לְשׁוֹנִי פְּתִיל רַעְיוֹנִי, וּבְגָדֵי זְמַנִּי בְּשִׁירֵי אֲשַׁבֵּץ. ב)
וְנִדְחֵי מְלִיצוֹת אֲשִׁיבֵם קְבוּצוֹת, וּמֵהֶם נְפוּצוֹת יְהוּדָה יְקַבֵּץ. ג)

אני יָשֵׁן ולבי עֵר, ובים התשוקות סוער ובוער, ויעירני משנת סכלי, שִׁכְלִי,

ויורני ויאמר לי: אתה בן־אדם, מה לך נרדם? פקח עיני רעיוניך, והצבא גדודי הגיוניך... ולבש קנאות, לאלהי הצבאות, וללשון הקודש, אשר היא לשון הנבואות, היורדת פלאות, וחדש כנשר נעוריה... וָאוֹמַר: אהה, אדוני, הנדוד בלל לשוני, ומי אנכי כי אציל שה פזורה מבין שני הכפירים, וכי אוציא לשון הקודש מבין הַמְּצָרִים? וישלח השכל את ידו ויגע על־פי... ויאמר לי: הנה נתתי את דברי בפיך, ובחזון־השיר נביא לגוים נתתיך: ראה הפקדתיך על בתי־הסכלות לנתוץ ולפצוע, ועל בתי־המליצות לבנות ולנטוע. וַיַּצֵּר אלהים את רוחי להעלות מזיו לשון הקודש מנורות, לפקוח עינים עִוְרוֹת, והיו למאורות, למען דעת כל עמי הארץ, כי לשון הקודש אין ערוך אליה, בצחות מליה ונועם משליה... ומימי קדם היו חסידי־עולם בלשון הקודש שמחים, והיום פריצי־עמנו הנאלחים, דקרוה מצור לשונם בחרבות וב־רמחים, וכל בניה עזבו את לשונם והיו עלגים, והיא בכל יום בבכי ממררת, ועל אוון סוגרת ומסוגרת אמריה אומרת: מה מצאתם עול במפעָלַי, כי רחקתם מעלי, הלא ביום דבר ה' עם אבותיכם, אנכי עמדתי בין ה' וביניכם, ולוחות הברית הלא ברוח פי נכתבו, ומצור לשוני נחצבו. וכל הימים אשר שכן כבוד האל בהיכלו, אני הייתי כְּשֵׁגֶל ד) יושבת אצלו, להגיד לכם סודו ולתת עליכם הודו. ובניכם מאסוני וחבקו לשון זרים, העבידו ה) ללשון קדר את לשון ישראלים ואמרו: לכו ונמכרנו לישמעאלים... וכלם מאסו לשון עִבְרִיָּה, וחשקו לשון הַגְּרִיָּה, ונפתה לבבם בראותם, כמה מליצה יקרה, אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה, ותהי שרה עקרה.

בְּנַפְשִׁי עָבְרָה רוּחַ קְנָאוֹת לְחָכְמָה נָעֲדָרָה מִנִּי וְסָרָה;
בְּשׁוּרִי יָלְדָה הָגָר יְלָדִים חֲמוּדִים וַתְּהִי שָׂרַי עֲקָרָה. ו)

... והענין אשר העיר את רוחי לחבר את הספר הזה, כי איש חכם מחכמי ישמעאלים וממבחר המשכילים, לשונו במליצות ערב נמרץ, ועל־פי חוון השיר נפרץ, ונודע שמו אַלְחְרִירִי, וכל אבי־מליצות זולתו הולך ערירי, חבר בלשון ערב ספר, נותן אמרי שפר, אף־על־פי שעניניו מלשון הקודש גזורים, וכל משליו היקרים מספרינו לקוחים ומסורים, ואם תשאל לכל מליצה ממליצותם, מי הביאך ללשון הַגרים? תאמר: כי גֻּנַּבְתִּי מֵאֶרֶץ הָעִבְרִים! ובראותי הספר ההוא, נָגְלוּ כספר שמי גילי ז) ונזלו יבלי־אבלי ח). יען כל עם ועם נזהרים בהגיונם, נשמרים מחטוא בלשונם, ולשונו אשר היה מחמד לכל עין, נחשב כאחי־קין ט)... כי בני עמנו דברו עתק עליו ואמרו, כי לשוננו קצרה ומליצתה חסרה. והם לא ידעו, כי החסרון מהם, אשר לא יבינו אמרותיה ולא יכירו חמודותיה. כמו מי שיש לו חולי בעיניו, ותחשך לו השמש המאירה לפניו, והוא חושב, כי בשמש מקרה או פגע, ולא ידע, כי בעיניו עכד הנגע. וכן רוב בני עמנו יבַזו לשון הקודש, כי עיניו מהם נפלאו, ועינים

להם, ואורו לא ראו, והמן לפניהם ויצאו ללקט ולא מצאו, ונהרי־עדן לפניהם — והם יצמאו:

אוֹי עַל פְּתָאִים כִּפְרָאִים יֶהֱמוּ, אֶצְלָם מְקוֹר עֵדֶן—וְהֵם יִצְמָאוּ!

הַמָּן לְעֵינֵיהֶם, וְעֵינָם נִסְגָּרָה, וַיֵּצְאוּ לָלֶקֶט — וְלֹא מָצָאוּ!

על כן חברתי את הספר הזה להראות כח לשון הקודש לעם הקודש... וכללתי בספר הזה משלים רבים וענינים ערבים. בם מיני מליצות, וחידות נמרצות, ודברי תעודות, ושירי ידידות, ומשלי נכוחות, ומלי תוכחות, וקורות זמנים, וחדושי השנים, וזכרון המות, ומקום הצלמות, ודברי תשובות, וסליחת החובות, ותענוגי אהבים ושכרות שכורים, ונזירות נזירים, ומלחמת הגבורים, וקורות מלכים, והליכות דרכים, ושירי תהלות, ותחנוני תפלות, ומוסר חכמים, וחשק עפרים, וגנים וכפרים, ודברי נגידים, ושיחת ילדים, וציד הצידים, וערמת הרמאים, וסכלות הפתאים, וחרוף המחרפים, וגדוף המגדפים, ושירים נפלאים, ואגרות מלים נוראים ו). למען יהיה הספר הזה כגנה אשר בה כל מעדנים ונטעי נעמנים, ובו ימצא כל שואל משאלו, וישיג מתאותו די מחסורו אשר יחסר לו. — — — וכמה יועיל הספר הזה לאנשי כל מדינה, אשר ממצרים ועד עדינה יא), אשר רבים מהם לשונם לדבר בלשון הקודש צולעה וקריאתם גרועה ורעה, כי בספר הזה דרכיהם יֻשָּׁרוּ ונכוחות ידברו — והיטיבו אשר דִּבְּרוּ. — — — ובכל הדברים אשר בספר הזה זכרתי, דבר מספר הישמעאלי לא לקחתי, לבד אם שכחתי, או אם בא לידי במקרה, ואנכי לא ידעתי. אך כל עניני הספר הזה מלבבי נבראו, חדשים מקרוב באו, ומלב יהודה יצאו — — — וכל דברי הספר הזה בלשון הֵימָן האזרחי עשיתים יב), ועל שם חבר הקיני יסדתים ובניתים, ואף־על־פי שאחד מהם בדורנו לא היה, וכל אשר דברתי בשמם, לא היה ולא נברא, אלא משל היה — — —

באורים. א) וערדי וכו' – עדרי רעיונות־החכמה אשיב אל רבצם, כלומר, אכנס אותם. ב) ובגדי זמני וכו' – כלומר, אכניס אל שירי את עניני הזמן. ג) יהודה יקבץ – אני אאסף יחד את המליצות המפוזרות. ד) שֵׁגֶל – מלכה. ה) העבידו – שעבדו. ו) בשורי וכו' – בראותי, שהלשון הערבית עשירה ביצירות, והלשון העברית היא כעקרה. ז) נגלו בספר – נתעטפו, נתקפלו, כלומר חלפה שמחתי. ח) יבלי אבלי – פלגי יגוני. ט) כאחי קין – כהבל. י) ואגרות וכו' – ואספות פתגמים נמרצים. יא) עדינה – כנוי לבבל. יב) בלשון הימן וכו' – כלומר הימן האזרחי מספר בו את מוצאותיו, ומה שקרהו עם חבר הקיני.

מתוך שער ראשון: ערך הלשון העברית, ולמי הקדיש המחבר את ספרו.

נאום הימן האזרחי: נקרא נקראתי בקרית יערים, עם חברת גברים מילדי העברים — — — ושם אתנו נער עברי, במרום התבונה ימריא, ועל נחלי אמונה יפריא א) — — — ויען ויאמר אל העומדים לפניו לאמר: הראיתם בכל אשר

קראתם במליצות הישמעאלי אבי החידות החמודות והמליצות הנמרצות, הנקרא אלחריר? מה מתקו משליו, ומה נעמו מהלליו! צל עדן צלליו, וטל אורות טלליו. ואלו הספר יחבר בלשון אחרת חוץ מבלשון ערב, נפל ממנו רב, והיה אספסוף נערב וגם ערב רב, כי לשון ערב אין בכל הלשונות ערוך אליה, במתק מליה ונעם משליה, והיא לכל שומעיה ערבה ואהובה, מאש חצובה, ומני ים רחבה!

אמר מחבר הספר הזה: וכשמעי את דבריו, נהפך עלי לבי, ונשמה לא נותרה בי, אך התחזקתי ואמרתי לו: כן דברת, כי לשון ערב מבחר כל הלשונות, האחרונות והראשונות — חוץ מלשון הקודש, כי בלשון הקודש דִּבֵּר האל עם נביאיו והקדיש בסיני קרואיו ונתן דתו ללומדי תעודתו. — — — לשון הקודש מימי קדם עדפה וגדלה, ורחבה ונסבה למעלה למעלה. ומעת גלינו מארצנו, למדנו לשונות הגוים ועזבנו לשוננו, וזו היא סבת קוצר לשוננו, אחרי תמימותה ויתרונה ב). ומיום התערבו בני עמנו בין הגוים ושכנו בתוכם ולמדו לדבר בלשונם, עזבו לשון עבריה... ולכן לשוננו אבד, ורבו לשאול ירד, וקצתו שָׁרַד... אבל במעט ההוא נפליא לעשות, לערוך אבני נזר מתנוססות ולמלאות אמרים מכלי פז יקרים ולחבר מליצות, בזהב היופי משובצות, ולכתוב אגרות ולשורר שירות, ולעשות חבורים ולסדר סדרים... וזה לך האות, כי לשוננו לשון נפלאות, ודבריה דברי נבואות, כי היא צרה — ותתרחב לנו, וקצרה — ותספיק לכלנו.

אמר האיש: ואם אמת דבריך וצדק מאמריך, מדוע לא נמצא בבני ישראל איש, אשר יחבר כדברים האל, ויהיה ללשון הקודש מושיע וגואל?

אמרתי לו: וכל זה איננו רחוק, והחפץ הזה איננו לדורשיו עמוק... אבל המחבר למי יחבר, ועל אזני מי ידבר? והאזנים חֵרשות, והידים קשות... ואם תחקר קהלות תבל, אשר ממצרים ועד בבל, לא תמצא אוהב חכמה ומכבד בעליה ולא משיב גמול טוב עליה... ועל כן בדורנו זה תשתפכנה אבני קודש והכתם הטוב ישנה ג), והשירים והמליצות יתמכרו לעבדים ולשפחות ואין קונה, ונדבת הנדיבים היא כמשענת קנה, לה בלשונות מַעֲנֶה ד), ואין לה בלבבות מחנה, ובכל מקום אשר אחנה, אקרא: היש משכיל? ואין עונה, והנה המקום מקנה... ובדבר הזה איך תתעורר הנשמה או תכסף הנפש החכמה לדבר דבר מדברי החכמה או לדבר בענין מעניני המזמה, והחכמה בעיני בני עמנו... כזורק פניניו לרגלי הבהמה!

אמר האיש: הנה ידעתי, כי כל דבריך צדק, ואין בבני הדור מחזיק הבדק... אבל העלם עיניך מעמך ורע פעולתם, וחסרון נדבתם, ואל תפן אל מנחתם. ובגלל הרע אל יאבד הטוב, ובעבור קוץ ודרדר אל תעקר גן רטב. כי־אם תוכל לחבר ספר כזה בניבים ערבים וחידות חמודות ושיחים צחים ושפה יפה... תתן פתחון פה לזרע הקודש ותגלה לעיני הגוים מעלת לשון הקודש...

ואם תבקש אדון לפאר ספרך במהללו, הנה ראיתי בן לישַׁי, לו יובילו מלכים שי, עליו הוד המלוכה, כי ברית עולם לו שמורה וערוכה... יאשיהו שמו, ותהי המשרה על שכמו... ועתה שלח ספרך תשורה למרבה המשרה... כי הוא בחכמתו יכיר מעלת הגיונך, ונוראות לשונך, ויקנה בכל הון פניניך, כי לנגד מעלת ספרך העצומה, אין כסף נחשב בעיניו למאומה.

אמר המגיד: וארא כי עצתו היא העצה הטובה, ואל האמת קרובה. ואעש את הספר הזה על שם הנשיא הנזכר, וידעתי, כי יש לפעולתי שכר, ושירי גאולה תהיה לו אחרי נמכר... אך לא רציתי להעמיק עניניהם, פן ייגעו לומדיהם ויקוצו חומדיהם, ועשיתי כל אמריהם פשוטים לשומעיהם, ערבים לקוראיהם... לבל יתעלם מכל איש ניבם, ונער קטן נוהג בם...

באורים. א) ימריא – יגבירה עוף; יפריא – יגדל, יעשה פירות. ב) אחרי תמימותה – אחרי שהיתה לפנים תמימה ושלמה, עשירה ומלאה. ג) ישנה – ישתנה, יופחת ערכו. ד) לה בלשונות מענה וכו' – הגדיבים מבטיחים עזרה בדברים בלבד, אבל אין לגרבתם שורש בלבם.

גדולי המשוררים העברים בספרד (מתוך שער שלישי).

– – – דעו כי השיר המעולה, אשר הוא בפגינים ממולא, ובכתם אופיר לא יסולה, מספרד שָׁרַד, ועל כל אפסי עולם נפרד. כי שירות בני ספרד חזקות וערבות, כאלו מלהב אש חצובות, ומשוררהם כזכרים, וכל משוררי עולם כנקבות. אבל בימי קדם היו בהם משוררים רבים, צמחו כערָבים. ושירותם סתומות א), ולא נקבו בשמות, כגון מנחם בן סרוק ודונש בן לברט ושמואל ואבון ואחרים רבים, מלבד אלה אשר אין זכרון לשיריהם, מפני חולש עניניהם. עד בוא הנגיד הגדול רבי שמואל הלוי, זכר צדיק לברכה, והיו שיריו נגידים וראשים, ועניניו חזקים וחדשים, אך רוב שיריו עמוקים וקשים וצריכים לפרושים. ובדורו היה רבי יצחק בן חלפון וקצת שיריו חזקים, וקצותיו צנומים דקים. ורבי יוסף בן חסדאי, הוא אבי „השירה היתומה", אשר תחלתה „הלצבי חן גבורת און ועצמה", אשר אחת היא לאמה, ואין כמוה בין בני עמה... ושירי רבי שלמה הקטן ב), לפניו כל גדול יקטן, וכל משוררי דורו היו לפניו ריק וסלף, והקטן יהיה לאלף. הוא לבדו עלה במעלת השיר העליונה, והמליצה ילדתהו על ברכי התבונה... וכל הבאים אחריו למדו מטעמו, וקבלו רוח השיר מעמו. והאל משחו למלך על שירי עמו, שיר השירים אשר לשלמה... ור' משה בן עזרא מושה הפנינים ממליצות הרעיונים... ושירי החכם ר' אברהם בן עזרא עזרה בצָרות, וגשמי נדבות בזמן בַּצָּרות, וכל פיוטיו נוראים ועניניהם נפלאים, כהם לא ראו הרואים... ויצחק בנו הוא ממקור השיר שאב, ועל שירי הבן מזיו האב, אך בבואו לארצות מזרח, כבוד ה' עליו לא זרח, והסיר מעליו מעילי הדת היקרים, ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים ג)... ושירי הלוי רבי יהודה, לוית חן לראש התעודה ד). הוא לבית השיר העמוד הימיני, יושב בשבת תחכמוני...

וכמעט לפניו סף אסף ואזלת יד ידותון, ויהי שיר בני קרח לטרח. הוא בא באוצר השיר ושלל בית נכתה, ולקח כלי חמדתו, ויצא וסגר השער אחרי צאתו. וכל היוצאים בעקבותיו, ללמוד מלאכת שירותיו, לא השיגו אבק מרכבותיו, וכל המשוררים ישאו מדברותיו, וישקו מרגלותיו, כי במלאכת הפיוט, לשונו ברור קשחוט, ובשירי תפלותיו ימשך כל לב ויכבשנו, ובשירי חשק ניבו כשכבת הטל וגחלים בערו ממנו, ובקינותיו יַזיל ענן הבכי ויבקענו... ובאהל השיר נפתחו לו שערי גבוהים, כי שם נגלו אליו האלהים. וברוח פיו גלי חכמות ישביח, וכארי יריע אף יצריח, וכל אשר יעשה יצליח.

באורים. א) ושורותם סתומות – אינן ידועות. ב) ר' שלמה הקטן – הוא רשב"ג. ג) לבש בגדים אחרים – המיר דתו. הדברים הללו הוכחשו כעת. עיין בפרק על הראב"ע. ואינם אלא עלילה, שהעלילו השונאים של הראב"ע, כדי „להבאיש את ריחו"... ואלהריזי נכשל להאמין בדברת־שוא. ד) לראש התעודה – לראש החכמה והתורה.

תולדות השירה העברית בספרד (מתוך שער י"ח).

– – – דעו כי השיר הנפלא, היה בתחלה לבני ערב לנחלה, והם חזקו בו כל בדק, ושקלוהו במאזני־צדק... ולהם על משוררי־תבל המעלה העליונה... ואף־על־פי שיש גם בכל אומה משוררים ומתעסקים במלאכת השירים, כל שיריהם לנגד שירי ישמעאלים לא לעזר ולא להועיל, וכל מליהם הבל הם ואין בם מועיל. כי אין השיר הנעים במבטאו, הערב במקראו, כי־אם לבני ערב לבדם, וכל הגוים כאין נגדם. גם בני עמנו אחר גלותם מאדמתם, שכנו רבים מהם עם בני ערב בארצותם, ונהגו לדבר בלשונם ולהגות בהגיונם, ובהתערבם עמהם, למדו מלאכת השיר מהם, כמו שנאמר: „ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם". כי בעוד היו אבותינו שכנים בעיר הקודש, לא נודע להם שיר שקול בלשון קודש, רק ספר איוב ומשלי ותהלים, הם פסוקים קצרים וקלים, וידמו לחרוזי שיר, אבל אין להם חרוז ואינם שקולים. ובעבור כי קצת שבט יהודה לספרד שרד, כמו שנאמר „וגלות ירושלים אשר בספרד". ועל כן לשונם בצחותו נשמר, ועמד טעמו בו וריחו לא נָמַר...

עֵת הַחֲכָמִים מֵעֲנוֹת שִׁיר נֶחְבָּאוּ, חַכְמֵי סְפָרַד לַעֲנוֹתוֹ נִצְבָּאוּ; א)

וּבְעֵת בְּנֵי מִזְרָח בְּשִׁיר לֹא מָצְאוּ חָזוֹן, בְּנֵי הַמַּעֲרָב הִתְנַבָּאוּ.

ויהי בשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ליצירה, צלחה על ספרד רוח עצה וגבורה, ושפָה ברורה. ואז התחילו העברים, להרגיל לשונם בדרכי השירים... אך מליצתם בעת ההיא היתה גרועה, ולשונם בנתיב השיר צולעה. עד בוא המאה השמינית, ואז התעוררו לנגן על השמינית... בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה, ברקיע הגדולה, הוא הנשיא הגדול הספרדי בן יצחק ר' חִסְדַּאי, ינוח בצל שדי, כי הריק לכל שואליו ברכה עד בלי דָי. ובימיו המו גלי

החכמות, וכל נפש אשר צמאה למי־חכמה, רותה לו צמאוניה... כי הנשיא ההוא
החיה בטללי חסדיו מתי הסכלות, ומשך בעבות נדבותיו לבות בני הגלות,
והעביר קול: מי לה׳ אלי, וכל מחסורו עלי! ויאספו אליו כל גאון וכל רב,
מארצות אדום וערב, וממזרח וממערב. וערך שלחן חסדיו לפניהם, וענן הודו
עומד עליהם, ועמוד אש כבודו יאיר לעיניהם... ומן העת ההיא פרצו החכמות
בספרד פרץ, ומאלה נפצה כל הארץ... ומאז קדמו שָׁרִים אחר נוגנים ב), כי
חסדיו הרנינו לשון אלמים, ופתחו הלבבות הסתומים, עד חברו עליו שירים
נעימים, יאירון ככוכבי מרומים. ובימיו פשטה החכמה בישראל, כי היה
למדע מודע וגואל. ואחרי הזמן ההוא, כהו המאורות אשר נגהו, ונפלו
העמודים אשר גבהו, וימת הנשיא וכל אחיו וכל הדור ההוא. ובאה המאה
התשיעית ובה נולד רבי יצחק בן כְּלִפּוֹן, אשר מלא בשיריו פאת יָם וצפון,
ונתן לו האל בקצת שיריו מענה לשון... ובימיו היה הנגיד הגדול רבי שמואל
הלוי ז״ל החושף במלאכת השיר זרוע רמה, והוציא לאור תעלומה, ובסוף ימיו
נולד רבי שלמה הקטן, אשר הניף בשמי־השיר ולא בא כבושם ההוא, וכל
המשוררים הבאים אחריו, רצו ללמוד משיריו, ולא השיגו אבק רגליו, לתוקף
משליו, וחוזק מליו; ואלו האריך ימים, חבר בסודות השיר פלאים עצומים. אך נקטף
זרו באבו... ובן תשע ועשרים שנה גרו כבה, ועד השלשים לא בא. ובתוך המאה
התשיעית אבדו המשוררים ההם, רק נשארו חמודותם, ונאספו הם לעמם וחיו
תהלותם, וגם כל הדור ההוא נאספו אל אבותם. ויקם אחריהם דור המשוררים
הנאמנים, ונקרא זמנם זמן הנצנים, כי היה הדור כמו קוצים, והם כשושנים.
והוא דור המשוררים הנפלאים, הקרואים חבל נביאים, אשר היה מהם הלוי
רבי יהודה, תור התורה ג) ועדי התעודה, ושאר משוררי דורו, יִלָּה עליהם
השלום:

אֲצִילִים לָבְשׁוּ בְּגִדֵי חֲמוּדוֹת, כְּשֶׁמֶשׁ זָרְחוּ בְּשֶׁמֵי תְעוּדוֹת. ד)
לְשִׁירָם נִבְהֲלוּ אַנְשֵׁי לְבָבוֹת, וְעָטָה הַזְּמָן בִּגְדֵי חֶרְדוֹת — — — ה)
וְהֵם הָיוּ בְּעֵם הָאֵל יְחִידִים, וְכֵן הָיוּ מְלִיצוֹתָם יְחִידוֹת.
וּפֶה אֶל פֶּה נְבוּאָה דִּבְּרָה בָם בְּחֶזְיוֹן שִׁיר, בְּמַרְאָה לֹא בְחִידוֹת. ו)

ואחרי הדור ההוא נסתמו מקורי השירים, בלשון הָעֲרָבִים — — — וכל הבאים
אחרי הדור ההוא יגעו לחקור מקור השירים, וחצבו בארות נשברים, ומימיהם
מרים, ומאחר אשר נאסף שלמה היושב על כסאו, ויגוע וימת אברהם נשיאו,
ויהודה שר צבאו, ומשה נביאו, נסתם חזון השיר ומוצאו, ונסתלק הכבוד ההוא
ומוראו, ולא יסף מלאך ה׳ להראה, כי לא קָם אחריהם, מי יחבר כשיריהם,
והנה אנחנו אלה פה היום מלקטים שכחת שבליהם... ויום ולילה נרוץ במעגליהם,
וְנִיגַע ולא נִגַע אליהם, כי כל אחד ממנו יהגה ריק... והראשונים אכלו הסולת,

ועזבו לנו הפסולת. וגם אמנם ראיתי קהלות מזרח, אשר שם כבוד ה׳ זרח,
וקהלות צרפת, ואשכנז וריפַת, וקהלות פרס... וקהלות יון... כי אין חכמה אשר
לא יירשוה, ואין מדה טובה, אשר לא כבשוה, רק אדמת השיר לבד ראוהָ ולא
ראוהָ, ומלאכת חרוזים חשבו כי למדוה, וסברו כי סבלוה, והשיר רחוק מהם,
ולהם לא יקרב, כרחוק מזרח ממערב, ונפשם מסובבת סביב ארצו ומושבו, אך
לא תעכור בו, כי מנגד תראה את הארץ, ושמה לא תבוא. ואם תשאלם יאמרו,
לי אין משוררים כהם, ואין שיר כשיריהם, אבל אין איש רואה מומו, ואין
אדם רואה חובה לעצמו — — —

באורים. א) נצבאו – נקהלו. ב) קדמו שרים אחר נוגנים – רבו המשוררים
והפיטנים. ג) תור התורה – חרוז מרגליות של התורה. ד) בשמי
תעודות – בשמי התורה והחכמה. ה) ועטה הזמן וכו׳ — בני הדור נבהלו
ונדהמו מרוממות שיריהם. ו) בראה ולא בחידות — כלומר הדברים אמורים
באמת ולא במליצה, כי בשיריהם הגיעו לידי חזון נבואה.

״הנמלה״ — מתוך שער רביעי.

— — שפחה חרוצה, מעפר קרוצה, כגבור חלוצה, ולבקר מזונה
נחוצה א). היא דלת הֲלָצִים, קלת רגלים, יושבת בפתח עינים;
שחורה ונאוה, ואיננה מבנות הוה. לובשת שחורים ויוצאת מן
החורים. ובכל יום תעיר שְׁחָרִים, ותשכים בפתחי שערים, לסובב נתיבות, בגבעות
ובערבות. פעם בחוץ, פעם ברחובות; ובכל ימי־הסתיו תתעלם אם ידרשנה,
ובחדשי הקיץ תמָצא לאשר יבקשנה, בחדשה ימצאנה. ולשוט אחרי מאכליה,
בביתה לא ישכנו רגליה. בכל יום תעלה גבעות, ותרד בקעות, ותיגע ולא
תרגע, ותרוץ ולא תקוץ, ותלקט ולא תשקט, לבקש מחיתה ולמצוא טרף לביתה.
היא דלה מן הדלות, ונושאת משאות גדולות, ומן השדה תקטוף מלילות, ותכין
תחת הארץ מערות ומחִלות, למלאות אותן תנובות, ושבלים מלאות וטובות
ובכל יום בית נתיבות נצָבה, בערב היא באה ובבקר היא שבה. וכל ימי הקר
תסתתר בבית כְּלָאִים, ותרד פלאים. ובימי הקיץ תצא עם היוצאים, לשבר בתוך
הכאים. ובהגיע זמן הקציר, ובא ציר הבציר, חגרה בעוז מתניה, ותסע
ממעוניה, ותשם אל הגורן מגמת פניה. ותצא עם הפועלים, לחבט מן השבלים.
ותלך מצד הקוצרים לאסף מן העמרים, ובתוך הגרנות תשוטט עד ירחמוהָ, ובין
העמרים תלקט ולא יכלימוה, ומברכתם יעניקו לה, ומן הצבתים ב) של יָשְׁלוּ
לה, ועזבוה ולקטה ולא יגערו בה. ויאמר איש אל אחיו: הרפה לה, כי נפשה
מרה לה, וכי ביתה ריק וזרע אין לה, ובכל יום תשוטט כשפחה, אחר לקט
ושכחה. ובשכלה וטוב טעמה, ממרחק תביא לחמה. ותכין שבר ומזון, לעת
בצורת ורזון. וכל שעורה אשר תמצא, כבבת עינה תנצרנה, ותחת הארץ
תשמרנה, ומן הזרם והגשם תסתירנה. ובראותה כי באו ימי הקרה, והקרח
הנורא, ומן הגשם כל איש נחבא, ואין יוצא ואין בא. אז תפתח אוצרותיה
ובית נכתה, ותתן טרף לביתה, מפרי ידיה, ומיגיעת צעדיה, ובפעליה תעיד על

חכמת עושיה, ויהללוה בשערים מעשיה, ואשרי משכיל, אשר יוסר במפעליה, ואוי לעצל, אשר לא ילמד ממעלליה! כי ישאר נָעור וריק, כנפן בוקק, שפת היגון מנשק:

יוֹבַת חַיִל שְׁחַרְחֹרֶת — בְּתוֹךְ בְּגוֹת מְאֻשָּׁרֶת, ג)
חֲגוֹרַת עוֹ בְּמָתְנֶיהָ — בְּלִי אֵזוֹר וּמַחְגֹּרֶת.
שְׁחוֹרָה הִיא כְּמוֹ הַמּוֹר, — וּבַמּוֹר לֹא מְקֻטֶּרֶת.
בְּכָל בֹּקֶר מְבַקֶּרֶת — וְכָל שַׁחַר מְשַׁחֶרֶת.
וְתַשְׁכִּים לְאֶסֹּף טֶרֶף — וְהַלֵּילוֹת מְקַצֶּרֶת.
וְעִם הַפּוֹעֲלִים תַּעֲמֹד — שְׁחָרִים עַל מְרוֹם קָרֶת.
וְתִצְבֹּר בָּר וְרֹב מָזוֹן — לְעֵת רָזוֹן וּבַצֹּרֶת.
וְכָל חִטָּה אֲשֶׁר תִּצְבֹּר — בְּעָפָר הִיא מְקַבֶּרֶת.
וְתוֹךְ בֶּטֶן שְׁאוֹל תַּחְצֹב — מְעָרוֹת לָהּ וְחוֹפֶרֶת.
וּבֵין חַדְרֵי שְׁאוֹל תִּצְפּוֹן — אֲשֶׁר אוֹסְפָה וְצוֹבֶרֶת.
וְאֵינָהּ מְגַנֶּבֶת — וְהִיא נִמְצֵאת בַּמַּחְתֶּרֶת.
וּבַקַּיִץ גְּלוּיָה הִיא — וְהִיא בַקֹּר מְסֻתֶּרֶת.
וְתִצְפֹּן לַסִּתָּו לַחְמָהּ — וְתַגִּיחוֹ לְמִשְׁמֶרֶת.
וְלָהּ חִטָּה מְזֻמֶּנֶת — וּמַצָּתָהּ מְשֻׁמֶּרֶת.
וְעֵת יַחֲלֹף זְמַן קָצִיר — בַּחַיִּים הִיא מְקֻבֶּרֶת.
וְתִנָּצֵל שַׁעֲרֵי עִירָהּ — וְכִירֵיחוֹ מְסֻגֶּרֶת.
וְעֵת יָבֹא זְמַן קָצִיר — דְּלָתֶיהָ מְשֻׁבֶּרֶת.
וְתִגְלֶה מִמְּעוֹנָהּ, רַק — לְבֵית לֶחֶם מְמֻהֶרֶת.
שְׁחָרִים יִישְׁנוּ אִישִׁים, — וְהִיא תֵעוֹר בְּאַשְׁמֹרֶת.
בְּכָל עֵבֶר וְכָל דֶּרֶךְ — מְשׁוֹטֶטֶת כְּסוֹחֶרֶת.
וְהִיא לֹא לָמְדָה מוּסָר, — וְלִבְנֵי אִישׁ מְיַסֶּרֶת,
וְהֶעָצֵל בְּמִטָּתוֹ — וְהִיא שַׁחַר מְעוֹרֶרֶת!

באורים. א) נחוצה – אצה. ב) צבתים – אלומות. ג) מְאֻשָּׁרֶת – מהוללה.

פתויי יצר לב האדם—מתוך שער י"ג.

נֶפֶשׁ יָקָרָה, אֵיךְ בְּשִׂכְלֵךְ תִּבְטַחִי? — גִּילִי, וְחֵלֶקְךָ מִזְּמַן אַל־תִּשְׁכָּחִי,
כִּי אַחֲרֵי מוֹתֵךְ כְּאֶפֶס תִּהְיִי, — לֹא תִשָּׁמְחִי וְלֹא תֵאָנְחִי!

אֶתְמוֹל הֲיָשׁוּב אַחֲרֵי לֶכְתּוֹ? וְכֵן — אִישׁ אַחֲרֵי מוֹתוֹ לְעוֹלָם לֹא־יִחְיֶה,
אָכֵן בְּעוֹדְךָ בַּגּוּיָה שׁוֹכֶנֶת — אָז תּוּכְלִי לַעֲלוֹז וּבָהּ אָז תִּשְׂמְחִי,
אָז תּוּכְלִי טוֹבָה לְעַצְמֵךְ לַעֲשׂוֹת, — לָכֵן בְּעַשְׁקִי רִיק וְשָׁוְא אַל־תִּבְטְחִי!
לָמָּה נָוֶה מָשׂוֹשׂ וְשַׁלְוָה תִּסְגְּרִי, — אַךְ שַׁעֲרֵי יָגוֹן לְנַפְשֵׁךְ תִּפְתְּחִי?
הָרְצָחִים הֵמָּה בְּבַרְזֶל הֹרְגִים, — וּבְלִי כְלִי נַפְשֵׁךְ, עֲנִיָּה, תִּרְצְחִי!
תֵּבֵל נָוֶה תַּעֲנוּג, וְלָמָּה מִנְּוֶה — הַתַּעֲנוּג אֶל הַמְּצוּקִים תִּבְרְחִי?
שִׂכְלֵךְ נִתְּנֵךְ תּוֹךְ כְּלוּא הַמַּאֲסָר, — לָכֵן עֲנִיָּה סֹעֲרָה הִתְפַּתְּחִי,
שִׂמְחִי בְּטֶרֶם מִנְּוָתֵךְ תֵּצְאִי, — גִּילִי מְאֹד טֶרֶם אֲשֶׁר תִּלָּקְחִי!
הֲאֵל עֲלֵי־כָל־הַבְּרוּאִים יַחֲלֹק — טוּבוֹ – וְלָכֵן מַהֲרִי חֶלְקֵךְ קְחִי!
מִנְּעִי, יְחִידָה, מִבְּכִי קוֹלֵךְ, וְנַפְּ— — שֵׁךְ מִנְּשׁוֹא עָמָל, וְרַגְלֵךְ מִדַּחִי;
אִם תַּעֲלִי מִבּוֹר עֲנוּתֵךְ תִּגְבְּהִי, — אִם תֵּצְאִי מִתּוֹךְ חֲשֵׁכִים תִּזְרְחִי,
כִּי אַתְּ בְּתוֹךְ גּוּפֵךְ כְּמוֹ כוֹכָב, וְעֵת — מוֹתֵךְ תִּהְיִי בְּשָׁאוֹל לְכָל רֶגֶל סְחִי,
אַךְ אַחֲרֵי צֵאתֵךְ דְּעִי כִּי לֹא לָעַד — לָךְ יֹאמְרוּ: בֹּאִי וְתוֹךְ גּוּפֵךְ פְּחִי!

בירושלים: מתוך שער כ"ח.

נאום הימן האזרחי: נסעתי מארץ חוף, אל יפה־נוף, והזמן יְנִידַנִי כדור ויצנוף; ואמרתי לרעיוני: רב לכם לשכב בין שְׁפָתַיִם א), ולשבת בין תַּנּוּר וכירים, אעלה אתכם מעני מצרים, לראות בטוב ירושלים! ושמתי מגמתי אל הר ה', והעיר אשר בחר ה', אשר מקדם שכנו בה מתי־ירשר וזכות, רואי פני המלך, היושבים ראשונה במלכות, וכאשר באתי גבולותיה, ונשקתי חרבותיה, וחוננתי עפר־רותיה, אמרתי: אמותה הפעם, אחרי ראותי את פניך! ואשא משלי ואומַר:

נַפְשִׁי לְצִיּוֹן מִסְפָּרֵד גָּלְתָה, — מִמַּצַּמֵּקִים עַד שְׁחָקִים עָלְתָה.
גֵּיל הִרְבְּתָה יוֹם רָאֲתָה הַר־אֵל, וְהוּא — הַיּוֹם אֲשֶׁר מִיּוֹם הֱיוֹתָהּ אִוְּתָה;
כַּמָּה חֲסִידִים נִכְסְפוּ לִרְאוֹת וְלֹא — זָכוּ, וְהִיא חִטְאָה – וּבַמֶּה זָכְתָה? — — —
וּבְיִרְכָּתֵי מַעֲרָב כְּמֵתָה נֶחְשָׁבָה, — עַד כִּי־בְצִיּוֹן עִיר אֲדֹנָי חָיְתָה.
צִיּוֹן, אֲשֶׁר כַּמָּה מְדִינוֹת נֶהְדְּרוּ, — אַךְ כַּהֲדָרָהּ עֵין אֱנוֹשׁ לֹא רָאֲתָה.
לֹא־אֵדָעֶנּוּ, אִם הַמְּרוֹמִים שָׂחֲחוּ — נֶגְדָּהּ, וְאִם הִיא עַל מְרוֹמִים עָלְתָה?ב)——
יָפְתָה, וְאִם נוֹתְרָה עֲרָמָה מִיֶּקֶר— — וּבְלִי חֲלָאִים יַצַּלַת חֵן יָפְתָה. ג) — — —
אַיֵּה שְׁכִינַת אֵל וְאַיֵּה זֹהֲרָהּ? — שֶׁמֶשׁ יָקָר אֵיךְ בַּחֲצוֹת יוֹם כָּבְתָה!
גָּלְתָה עֲדָתָהּ מִמְּעוֹנוֹת הַיֶּקֶר, — כִּי מַאֲמַר צוּר יוֹצְרָהּ לֹא עָשְׂתָה.
זֶה לָהּ שְׁנוֹת אֶלֶף וְעַל מֵאָה וָאָר— — בָּעִים וּשְׁמוֹנָה מִנְּוָתָהּ גָּלְתָה. — —

תּוֹחִיל לְעֵת רָצוֹן וְעֵינָהּ מֻחֲכוֹת בָּהּ, וְנַפְשָׁהּ כָּלְתָה עַד־כָּלְתָה. ד)

תִּבְכֶּה בְּעֵת תִּרְאֶה עֲדַת זָרִים אֲשֶׁר יַעֲלוּ לְבֵית הָאֵל, וְהִיא לֹא עָלְתָה.

לֹא קָצְרָה יַד אֵל לְהוֹשִׁיעָהּ וְעַ— מּוֹ לֶאֱסֹף, מוֹשִׁיב יְחִידִים בֵּיתָהּ.

עוֹד צוּר יְשִׁיבָנָהּ לְאַפְּרִיוֹן ה) וְעוֹד תָּשׁוּב לְעֶדְנָהּ אַחֲרֵי כִּי כָלְתָה.

ובכלותי לערוך ניב חכי, וחין ערכי לפני מלכי, קמתי מכרע על ברכי, לשוטט בעיר, ואש האנחות צלעי תבעיר, ויקוד היגונות מלהט הצלעות, ועיני מגוללות בדמעות. ואשא עיני וארא מקום המקדש והעזרה, אשר הסירו עוינינו משם המנורה הטהורה והבעירו תחתיה אש זרה. ובעודי מתהלך בנפש שואפת, ודמעה נוטפת, כנחל שוטפת, ראיתי לעומתי איש מבני העיר, ויאמר לי: אחשב כי אתה מקצה גלויות, ומארצות נכריות, אמרתי: כן הדבר, ועתה רצוני לשאל דבר ממך. אמר לי: הנני עמך, שאל ואגידה לך. אמרתי לו: מתי באו היהודים לעיר הזאת? אמר לי: מיום לכדה ישמעאלים, שכנות ישראלים. אמרתי: ומדוע לא שכנוה בהיותה ביד הערלים? ו) אמר: מפני שאמרו, כי הרגנו אלהיהם, ועשינו חרפה להם, ואלו בתוכה מצאונו, אזי חיים בלעונו... אמרתי: ואיך היתה סיבת ביאתכם אל המקום הזה? אמר: כי האל קנא לשמו, ויחמל על עמו, ויאמר: לא טוב היות בני עשו היכל קדשי קדשים ובני יעקב משם גרושים... ויער אלהים את רוח מלך ישמעאלים בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות וחמשים ליצירה, ונחה עליו רוח עצה וגבורה. ויעל הוא וכל חילו ממצרים, ויצר על ירושלים. ויתנה ה׳ בידו ויצו להעביר קול בכל עיר, אל כל רב וצעיר, לאמר: דברו על לב ירושלים, לבוא אליה כל הרוצה מזרע אפרים, אשר ישאר מאשור וממצרים, והנדחים בקצה השמים. ויתקבצו מכל פאה אליה, וחנו בגבוליה, ואנחנו עתה יושבים בצל השלוה הנמתקת, אם לא תהיה נעתקת ונתקת. כי אנחנו יראים לרע המעשים הנעשים בה, ומן החמס והרשע אשר בקרבה. ואש השנאה והמחלקת, אשר בה דולקת, ולבות שוכניה חולקת. כי כולם הם ראשים, ואכזרים קשים, וכל איש יבקש רעת חברו, האב שונא לבנו בכורו, והבן להורו... וכל המעשים בלבבות שנים, ואין בהם עושים לשם שמים. ובכל יום ירבו מריבות ומחלקות, וכל הלבבות נחלקות, עד קראתי שם העיר סלע המחלקות, והראשים הממונים עליהם, נושכים בשניהם. הראש האחד יפנה להזיק לאחד, והאחד כנגדו. וכל אחד לחברו כצנינים בצדו, ויש עוד ביניהם מסיתים ומדיחים, ומפרידים בין אחים... ועל כן נערך לאל תפלתנו, לכלות הקוצים מבינותינו... וישא משלו ויאמר:

אֵשׁ הַמְּרִיבָה יוֹם וְלַיְל דּוֹלֶקֶת בָּנוּ, וְלִבּוֹת אוֹהֲבִים חוֹלֶקֶת,

אִם לֹא יְכַבּוּהָ מְתֵי יֶשֶׁר וְתֹם, בָּנוּ חֲמַס אֵל תִּהְיֶה נִשֶּׁקֶת. ז)

אֶל כָּל חֲלִי יִמְצָא אֱנוֹשׁ מַרְפֵּא, אֲבָל קִנְאָה תְּשַׁבֵּר צַד שְׁאוֹל מַפְרֶקֶת.

כָּל הָעוֹנוֹת יִסְבְּלֵם הָאֵל וְאַף יַאֲרִיךְ, וְלֹא יוּכַל שְׂאֵת מַחֲלֹקֶת!

אמר המגיד: ובהשלימו נאומו, שאלתי על שמו, וישחק להגיוני, ויאמר: הלא תכיר חברך חֶבֶר הַקֵּינִי. וישמח לבי על מציאותו. ונקשרתי בעבות חברתו, והתעלסתי בחברתו, כל ימי שבתי באדמתו.

באורים. א) שפרים – מקום מרבץ הצאן. ב) לא אדע וכו׳ – אינני יודע, אם השמים ירדו על ציון או היא עלתה לשמים, כי אין דומה לה ליופי. ג) בלי חלאים – בלי תכשיטים. ד) כלתה – נכספה; כלתה – ספה, תמה. ה) אפריון – חופה. ו) ביד הערלים – הנוצרים הצלבנים. בשנת 1190 לסה״נ היתה ארץ ישראל עוד הפעם תחת ממשלת הערבים, אחרי שכבשוה נוסעי הצלב וימשלו בה נסיכים נוצרים כמאה שנה. אלחריזי בקר את ירושלים בשנת 1217, מרם באו שוב באותה השנה נוסעי־הצלב, ואולי מפני זה לא שרה בא״ץ יותר מחודש ימים („תחכמוני", עמוד 444). ז) נשקת־מוצתה.

שאלות ותשובות בחכמת החיים — משער ל״ו.

— — — ויגש אלי בחור משכיל ויאמר לי: עתה יבחנו מליצותיך, בשאלותי ובתשובותיך. אמרתי: הנני עומד לפניך, קרא אלי ואענך. אמר לי: במה תהיה חברה נעימה וערבה? אמרתי: באהבה. אמר: מי הוא המשכיל בין עמו? אמרתי: המכיר את מומו. אמר: מה המדה החשוקה? אמרתי: השתיקה. אמר: במה יתיפה העושר? אמרתי: ביושר. אמר: מה השכל וגבולו? אמרתי: לשים כל דבר במקומו הראוי לו. אמר: מתי התפלה נשמעת? אמרתי: בעת הנפש נכנעת, והעין דומעת, והתלאה לקירות הלב נוגעת. אמר: מה יעור עיני השכל? אמרתי: תאות האכל. אמר: מתי נבחר מות מחיים? אמרתי: כשיתגאו על הנכבדים בזוים. אמר: מה המחלה המיגעת? אמרתי: חסרון הדעת. אמר: מתי יאבדו הקהלות? אמרתי: כשהן חבילות, חבילות. א) אמר: מה הן מדות הרשעות? אמרתי: סכלות וגאוה ושטות ועזות, ובאחת מהן יחרב העולם, וכש״כ בהתקבצן כולן... אמר: מה יביא לאדם לבוש קלון ללבוש? אמרתי: שחוק וקלות ראש. אמר: מי האדון בבני אנשי סודו? אמרתי: המוחל על כבודו. אמר: מי הוא הקרובה מפלתו? אמרתי: המתרפה במלאכתו... אמר: מי הכסיל אשר אין כמודו? אמרתי: הרואה מיתת אחיהו ואביהו, ולא יפחד פן ימות גם הוא... אמר: מתי תרד מעלת המשכילים? אמרתי: בחברת כסילים.

אמרי בינה שונים: מתוך שער מ״ד.

א. בעת המבחן והמחקר, ייקל אדם או ייקר. ב. העבד הוא חפשי, כשיסתפק בחלקו, והחפשי הוא עבד, כשיבקש יותר מלחם חקו. ג. בן־אדם רודף ונרדף: רודף מה שלא ישיגנו, ונרדף ממי שלא ימלט ממנו. ד. ימי האדם שלשה: אתמול – עבר זמנו, והיום – הוא חולף ואינו, ומחר סתום ואין מי יבינו. ה. למדו החכמה לא

א) חבילות, חבילות — כלומר כשאין אחדות ביניהן.

להתגדל על המשכילים ולא לרמות בה את הכסילים. ו. אם תבקש מתבל דיספקך, מעוטה יספיק לך, ואם תבקש יותר מספקך – כולה לא יספיק לך. ז. מלמד בניו חכמה בנערותם, ימצא טובתם בבחרותם, כעץ השדה: אם בראשית השנה תרבה עבודתו, באחריתה ירבה לך חֲבוּאתו. ח. כשיקצף האל על הקהלה, יתן העושר לנבלים ולקופצי ידיהם, וכשיאהב אותם, יתן העושר לַנדיבים ולטובים אשר בהם. ט. אם תִּכָּנַע למי שתרצה, תהיה אסירו, ואם לא תצטרך למי שתרצה, תהיה חברו, ואם תעשה חסד למי שתרצה, תהיה גבירו. י. ההלואה ראשיתה אהבה, וסופה מריבה ואיבה. יא. צורך הנפש אל המוסר, כצורך הארץ אל המטר. יב. הנדיב יתנדב לנפשו ולאוהביו, והכילי יצפון הונו לאויביו. יג. כל הלומד חכמה, אם יִרש תהי לו לעושר, ואם יעשיר, תדריכהו בנתיב כושר. יד. כמו שיתישרו המדות הרעות בחברת הישרים, כן ישתתו המדות הטובות בחברת האכזרים. טו. המוסר טוב לך מן היחס, כי היחס צריך למוסר, ואין המוסר צריך ליחס. טז. החבר נכבד, אפילו אם משפחתו בזויה, וחבריו רבים, ואם הוא בארץ נכריה — — —

ה.

התפתחות הפרוזה ההרוזית העברית בימי־הבינים.

הפרוזה החרוזית. — ר׳ יוסף בן־מאיר אבן־זבארה: „ספר־שעשועים״, תובן־הספר; דוגמאות: „השועל והגמר״, „הפרש והאלמנה״, „הנערה הכפרית החכמה״. — יהודה בן יצחק שבתי: „מנחת יהודה שונא הנשים״, „מלחמת החכמה והעושר״. — אברהם בן שמואל הלוי אבן חסדאי: „בן־המלך והנזיר״, הערכה. — האפוס ההסטורי: „ספר־הישר״, דוגמא — „יפיו של יוסף״. — מקצוע המשלים: „כלילה ודמנה״, „משלי־סִנדבאר״, „משל הקדמוני״ לר׳ יצחק בן שלמה אבן סהולה ר׳ ברכיה בן נטרונאי הנקדן: „משלי־שועלים״, דוגמאות: „משל שור וארי ותיש״, „משל עכבר ושמש וצנגים ורוה וחומה״, „משל שועל ונשר״, סיום.

I

הפרוזה החרוזית.

במחצית השניה של המאה הי״ב מתחילה ירידת השירה העברית־הספרדית ה ש ק ו ל ה, אבל בו בזמן עולה ומשתגשגת הפרוזה החרוזית, ביחוד בצרפת הדרומית. אלחריזי היה אחד הראשונים מסופרי־ישראל, שהנהיגו בספרותנו את הסגנון הערבי של פרוזה בחרוזים, וזו נתחבבה על סופרינו והגיעה במהירות מרובה לידי מדרגה רמה של השתלמות. הפרוזה החרוזית נבדלה מהשירה השקולה בחֲרוּזָה היתירה לא רק בסגנון ובהרצאה, כי־אם גם בתוכן ובמוטיבים: היא נתפרנסה ממקורות עבריים וזרים כאחת, הֻשפעה מכל התרבויות, ששלטו במחשבה העברית בימי־הבינים — מהיונית, הערבית ואפילו ההודית, היא פתחה את שעריה לרוָחה בשביל כל הצירופים המסובכים־הדמיוניים של היצירה המזרחית, בשביל חכמת־החיים של עמי־הקדם על משליה ואגדותיה, פתגמיה ומכתמיה וגם בשביל נושאים מדעיים, שהלבישתם צורה פיוטית־משעשעת. הפרוזה החרוזית היתה אז רובה ככולה חולונית־אמנותית והשאירה רְשומים נכרים בתולדות התרבות האירופית, כי גרמה להפצת האוצרות הפיוטיים העתיקים של ההודים והיונים, הפרסים

והערבים בין עמי אירופה הנוצרית. בכלל, היו היהודים בימי־הבינים החשכים מאלה המועטים, ששמרו באמונה את הערכים התרבותיים של העולם הקלַאסי־המזרחי, שנשתכחו מלב ונתכסו במשאון; הם הֵאירו אז במאורות־המזרח את מחשכי־המערב „הגס והפראי" לְמחצה, והודות ליצירותיהם ולתרגומיהם חדר ה„פולקלור" המזרחי העתיק אל הספרות האירופית.

ר' יוסף בן מאיר אבן זבארה.

אמן גדול בפרוזה החרוזית היה בן־דורו של אלחריזי, מחבר הרומן „ספר־שעשועים": ר' יוסף בן מאיר אבן זבארה. נולד בברצלונא בשנת 1140 בערך, אביו היב רופא מפורסם, וגם הוא החזיק באומנות זו וחי בעיר־מולדתו והיה אהוב ומכובד בעיני־הבריות. את חכמת־הרפואה למד במכללה העברית לרפואה בבונה, ושם נזדמן עם ר' יוסף קמחי, וכפי־הנראה, למד מפיו דקדוק שפ"ע וכה"ק. זבארה היה איש־האַשכּוֹלוֹת, וספריו מעידים על בקיאותו העצומה בתנ"ך ובתלמוד, על ידיעותיו המרובות בכל מקצועות המדע בן־זמנו ועל שליטתו בשפות: העברית, הערבית והיונית. חבורו „ספר־שעשועים" קשור במאורע, שאירע לו בחייו: פעם בא אליו אדם — זבארה מכנה אותו בכנוי של גנאי: „עינן השד" — ופתה אותו ללכת אחריו למרחקים, באמרו, כי „האיש היושב בעירו, לא יֵרָאֶה הדרו, עד יסחר לארץ אחרת, ושם יהיה לכבוד ולתפארת". פרטי־הנסיעה הזאת אינם ידועים לנו, חוץ מהעובדה, שתקותו נכזבה: שהיתו הממושכה במרחקים לא הביאה לו כבוד ופרסום רב, כי בנכר לא העריכו כהוגן את תורתו ואת כשרונותיו. והנה הנסיונות והידיעות, שרכש במסעותיו, שמשו חומר בשביל „ספר־שעשועים" שלו, אשר כתב אותו, כשחזר לברצלונא, והקדישו לנשיא ר' ששת בנבנשתי.

„ספר־שעשועים".

הרומן „ספר־שעשועים" ערוך בסגנון „אלף לילה ולילה", „כלילה ודמנה" וכדומה, והוא מעתיר משלים וספורי־בדים, הנתקלים ונעצים אחד בשני והמשתלשלים מסביב למעשיה הראשית, המכנסת אותם והקובעת אותם כטבעות בשלשלת. את הסגנון הזה פִּתחו ביחוד הערבים, ואותו חקה גם מחברנו, שהשכיל לשבץ במסגרת־הרצאתו בדבר מסעותיו עם בן־לויתו „עינן השד" צרור צבעוני של ספורים, משלים ומכתמים ביחד עם דברי־מדע חשובים. כל החומר, שהוצבר בספר הזה, שאוב ממקורות עבריים וערביים, מקושט במשלי־הודו ומואָר במבחר התורות היוָניות, כי הספר בא לשעשע את הקוראים וגם ללמדם דעת. הספר מחולק לי"ג פרקים (מקאמות), הכוללים ק"צ פתגמים, ט"ו משלים וכ"ב שירים, שאחדים מהם אינם מקוריים, והרבה ידיעות מכל ענפי־המדע. הספר נכתב בפרוזה חרוזית, המצטיינת בצחותה וקלותה, אבל אין בה מהחריפות הנעימה והשובבות המבדחת שבסגנון המוסיבי של אלחריזי.

תוכן הספר.

פעם ראה המחבר בחלומו „קומה גבוהה, כמראה אדם", אשר עורר אותו משנתו והזמינהו לסעודה, ובינתים התוכח עמו בעניני התפלה, האכילה ותועלת היין. האיש התודע אליו בשם „עינן הנטש בן ארגן הדש" והציע לפניו ללכת עמו למרחקים, ששם יעריכו את חכמתו ביותר. זבארה סרב ואמר לו: „פניך המוזרים ואבריך הגדולים מטילים עלי פחד", גם הביא סמוכין לחששותיו מספר הכרת־הפרצוף לאפלטון והדגיש, שירא הוא, פן יקרהו „אשר קרה לנמר אחד עם השועל". כאן באים ששה ספורי־עם, המשולבים במסגרת הספור „הנמר והשועל" והערוכים כנגד האשה והשועל. לבסוף נתפתה זבארה ויצא עם עינן למרחקים. בדרך מספר עינן לזבארה על נערה כפרית חכמה, שפתרה את חלום המלך ותהי לו לאשה. במהרה מגיעים הם לכפר אחד ולנים שם, ומתוך רעבון וצמאון משוחחים בדבר מאכלים מבריאים. למחרת באים הם אל עיר, שבה חי לפנים שופט חכם, ועינן מספר ג' ספורים מחכמת השופט ההוא, שהיה ידידו. בדרך מתאכסנים הנודדים בערים שונות ושומעים מפי בעלי־אכסניותיהם וּמְאָרְחֵיהֶם ספורים נפלאים ומשלי־ערב מחוכמים. לבסוף מביא עינן את זבארה אל עירו ואל ביתו, מענה אותו קודם ברעב, מתוכח עמו בהלכות שמירת־הבריאות ומביא ראיות ממאמרי הפילוסופים הקדמונים, שטוב לאדם למעט באכילה. וכשהעבד מביא בשר, מספר עינן לידידו מעשיות בבת־המלך והשושנים, ב„השועל והכרם" וכאלה, כדי להמעיט את תאבונו, וכשזה איננו מועיל, מתאמץ הוא להוכיח, כי „כל אברי השה אינם ראוים לאכילה", אבל זבארה ממאן לשמוע ואוכל כדי שבעו. אחרי הסעודה אומר לו עינן: „חי נפשי, לא תעלה על מטתך, עד אשאל ואנסה חכמתך, וראה, אם כל זה המאכל, הנכנס בבטן חכם או סכל?", והוא מנסה את זבארה בשלשים ושתים שאלות בחכמת הרפואה והטבע. זבארה משיב על כולן ומציע שאלות בחכמות שונות לעינן, אבל עינן אינו יודע להשיב אף על אחת מהן. עינן מתפאר, שבקי הוא בחכמת־הרפואה, אבל במהרה מתבדה הוא, וזבארה נושא אז נאום ארוך נגד „רופאי־האליל" ומסיימו במאמר אבוקרט: „הרופא הסכל, רָע מהדָבָר, כי בכל יום יביא שבר על שבר..." בינתים נדעך אור הנר, והם ישבו במחשכים עד אור הבוקר. ובאותו יום נודע לזבארה, שעינן איננו מבני־אדם, אלא מבני־השדים, מזרעו של אשמדאי, ובכל־זאת התגורר זבארה עמו ימים רבים. לאחר זמן מאס זבארה ב„עיר הבערות וההפקרות" ושב לעיר מולדתו, אל מקום מושב ר' ששת בנבנשתי, המפורסם „בתומתו וענותו וישרתו וחסידותו". זבארה פותח את הספר בשיר לכבוד ר' ששת וחותם בברכה לכבודו.

דוגמאות: „השועל והנמר".

... נמר אחד ישב שאנן ושָׁלֵו במקומו, הוא ואשתו ובניו עמו, והיה שועל אחד שכנו ובעל בריתו, איש עצתו ונאמן ביתו. ויאמר השועל בלבו: אולי ישטמני הנמר, ואם יחסר יום אחד

טרפו, יטרפני בתקפו, כי הוא נבל וסכל, ויתנני לו ולבניו למאכל... ארתיקנו משכונתי, ואעתיקנו מגבולתי, וַאֲבַלְּעֵנוּ ממקומו, טרם יְבַלְּעֵנִי! ויהי ממחרת ויבוא השועל אל בית הנמר, להיות מחשבתו גומר. ויאמר לו הנמר: מאין תבוא? ויען ויאמר: ממקום תְּמַהתי על יָפְיו וטובו, מקום גנות ופרדסים, ושושנים והדסים, צבאים ואילים, עפרים ויעלים... ויאמר אליו הנמר: הַרְאֵנִי אותו! וינהלהו אל המקום ההוא, ולא ידע, כי בנפשו הוא, ובראותו יופי המקום וחמדתו, שמח שמחה גדולה, ויאמר: אלך ואִוָּעֵץ עם אשתי. ויירא השועל ממנה, כי היתה חכמה, ויאמר לו: השמר מעצת האשה, כי היא רעה וקשה, וכל איש נבון לא ישמע אליהן, כי דעתן קלה עליהן. ויאמר הנמר: אכל אלך ואשאל אותה, ואם תמנעני, לא אשמע לעצתה. וילך הנמר אל ביתו שמח וטוב לב. ותאמר לו אשתו: מה השמחה הזאת אשר שמחת? ויאמר לה: חברי השועל הראני לשכני מקום הנָחה ורוָחה, ובלבי להעתק מהנה ולשבת שמה. ותאמר לו אשתו: השמר מן השועל וממנחתו ונִסְכּוֹ, כי הוא יועץ לפי דרכו... הנחש והשועל הם שפלי־הבהמות, והמה מלאים תוך ומרמות (כאן האשה מספרת לו מעשה בשועל ואריה). וילך הנמר וישב אל השועל ויאמר: לא תאבה האשה ללכת אחרי, ולא לשמוע אל דברי... ויאמר השועל: אפחד עליך (כאן השועל מספר לו ארבעה משלים, ומוסר־ההשכל היוצא מהם, שאין לשמוע לעצת אשה). וילך הנמר לביתו באף ובחמה, ויִפֹּל על אשתו פחד ואימה, ויאמר: צאי מהמקום הזה, כאשר אמרתי אליך, ואם לא, אסירה ראשך מעליך. ויעתיקו משם הם ובניהם וכל אשר להם, והשועל הולך לפניהם, לנחותם הדרך... ויביאם אל המקום, והנה הוא מקום יאורים רחבי־ידים, ויחנו שם על המים. ויברכם השועל וילך לביתו, וישמח, כי נעשתה עצתו... ובעוד שבעה ימים, ירדו גשמים, וימלאו כל הנהרות. ויהי בחצי הלילה, הוא ואשתו ישנים על מטתם, ויגברו המים, ויגרוף הנהר אותם, ויהי הנמר טובע וצועק צעקה גדולה: אוי ואבוי למי שמאמין בשועל ועצתו. ואינו שומע לקול אשתו! ויגוע וימת בלא עתו.

„הפרש והאלמנה".

לדוגמא נביא עוד מהמקמאת השניה, הכוללת את ששת הספורים, המזהירים מפני ערמת השועל ונכלי־הנשים, את הספור הידוע בספרות־העולם בשם „האלמנה מאֶפֶסוס":

... ברומא היה מנהג, כשהיו תולים אדם על עץ, לא היו מקברים אותו עד יום עשירי לתלָיָתו, ובעבור שלא יגנבוהו קרוביו ומיודעיו, היה שר אחד מן הגדולים ממונה עליו לשמרו בלילות, ואם יִגָּנֵב מעמו, היו תולים אותו במקומו. פעם תלה המלך פרש אחד, שמרד בו, ויבא השר לשמרו כמשפטו, ויהי בחצי הלילה וישמע צעקה גדולה וחזקה, קול בכי ונאקה, ויחרד האיש חרדה גדולה וירכב על סוסו וילך לעומת הקול, וימצא שם אשה צועקת בקול יללה, באֶשׁוֹן לילה ואפלה, ויאמר אליה: מה לך, אשת־כסילות, בחצי הלילה

לקונן, לבכות ולהתאונן? ותאמר: אדוני, ה' המר נפשי, כי המות חָלַל נזר ראשי, והפריד ביני ובין אישי, וברית־תאניה מלבי לא תופר, עד אשוב אל עפר. ויאמר אליה: קומי, לכי לביתך, ושמה קוננני על אישך, ובכי ככל תאות נפשך. וילך עמה עד שער העיר וישב אל מקומו. ויהי בלילה השני בעת ההיא שמע כמו כן צעקת האשה ויללתה, וירץ לקראתה, וידבר על לבה בשפתי חסד ורחמים, דברים טובים ודברי־נחומים, וכשמוע האשה נועם־דבריו וחלק אמריו, אהבתו אהבת נפשה, ותשכח לכל אבל אישה, ותאמר לו: אדוני, נפשי בנפשך קשורה, ובעבותות אהבתך אסורה. ותלך אחריו ויבואו עד מקום העץ, והנה התלוי נגנב מעליו. ויאמר אליה: לכי לשלום, ואני אברח, אולי אמלט, כי פחד המלך לבי רועץ, פן ימצאני ויתלה אותי על עץ. ותאמר לו: אדוני, אל תירא ואל תחת, לכה נא אתי ונעלה אישי מן השחת, ונתלהו תחתיו. ויאמר השר: אבחר במות ושברו, ולא אשליך אדם מקברו. ותאמר האשה: אני אחפּוֹר ואוציאנו משם, ולא יהיה עליך חטא ואשם. וישובו אל הקבר, ותוציא האשה את אישה משם, וכראות השר אותו, אמר: מאד חרה לי, כי חרפתי וגדפתי קבורתו, מאשר לא יועיל, כי האיש התלוי, אשר נגנב מעמי, היה קָרֵחַ, וזה קוצותיו תלתלים, ולא נוכל הדבר להעלים. ותאמר אליו האשה: אני אקרח את ראשו מהרה, עד אשר לא אשאיר לו שערה. ותמרט ראשו, וישאוהו שניהם ויתלוהו על העץ. ויהי לימים אחדים, ותאלצהו הקדֵשה, ותהי לו לאשה.

הגערה הכפרית החכמה.

מלך אחד ראה חלום. ויהי בבֹקר ויאמר לסריסו: חלום חלמתי, ובו מר ממות טעמתי, התדע בכל אלה המקומות, איש נבון בפתרון חלומות? ויאמר: שמעתי, כי איש אחד מן החכמים, בינינו ובינו מהלך ג' ימים, כל חלום עמוק וסתום פותר, אלך אליו. ויאמר: לך לשלום. ויהי בדרך וימצא פריזי אחד רוכב על חמורו, ויאמר לו הסריס: „שלום עליך עובד אדמה, והוא אדמה, ואוכל אדמה!", והפריזי שחק על דבריו. ויאמר הסריס: אנה תלך? ויאמר הפריזי: לביתי. ויאמר הסריס: שאני אז אשאך! ויאמר לו: אדוני, איך אשאך, ואתה רוכב על פרדתך, ואני על פרדתי. וילכו עוד כברת־ארץ, ויראו חלקה אחת מלאה חטים. ויאמר הפריזי: ראה מה טובה חלקה זאת, ושבליה יושבות על מלאת. ויאמר הסריס: אם אין חטתה נאכלת. ועוד הלכו מעט מזער וראו מגדל נִשא ובָצוּר, עומד על הצור. אמר הסריס: המגדל בצור הוא מבחוץ, אם איננו הרוס מבפנים. ויאמר הסריס: שלג בגבעה, והפריזי שחק, כי היה בחֹדש תמוז, ואין שלג בעולם. וילכו עוד ויראו דרך אחת מלאה חטים מכאן ומכאן. ויאמר הסריס: בזו הדרך עבר סוס עִוֵּר באחת מעיניו, ומשאו מצד אחד שמן, ומצד אחד חומץ. וילכו עוד ויראו הלָוַיַת־מת... ויאמר הסריס: זקן זה מת או חי? ויאמר הפריזי בלבו: איך יֵרָאֶה בדמותו מן המשכילים, והוא מגדול הכסילים. ויהי כי פנה

היום, ויאמר הפריזי: כבדני נא ותלון בביתי... ויאמר: הנה נשאתי פניך לעשות כטוב בעיניך... ויהי בחצי הלילה ויספר הפריזי לאשתו ולבנותיו דבר המשא והחלקה, המגדל והשלג, הדרך והמת, ומעניין מאכל האדמה. ותען בתו הקטנה, והיא בת ט״ו שנה: דברי־הסריס בחכמה, ומאמריו בדעת ומזמה. מה שאמר: הסריס עובד אדמה ואוכל אדמה, ר״ל, כי כל מה שהאדם אוכל יוצא מן האדמה, ואמת, כי אתה אדמה, כי עפר אתה, ואל עפר תשוב. ובדבר המשא אמת אמר, כי כל ההולך עם חברו בדרך ומספר לו דברים ומלים, חדות ומשלים, ישאהו וינהלהו, ומתלאות־הדרך יניחהו. ובדבר החלקה: אולי בעליה איש רָשׁ ולקח דמי החטים וימכרם, או לוה עליהם בטרם יקצרם. ובדבר המגדל ר״ל: כל בית, אשר אין בו בר ולחם ומזון, הרוס הוא, ואין בו, כי־אם אימת־רזון. ומה שאמר שלג בגבעה, ר״ל שזקנך לבנה, היה לך להשיבו: הזמן גרמה. וענין הסוס, השמן והחומץ הכיר, בעבור ששני השדות מהאחד היה נאכל, ומהאחד לא, בעבור שהחומץ שורף את העפר, והשמן לא. ובדבר המת אמר, אם הניח בן, הוא חי, ואם לאו, הוא מת. ויהי כשמוע הסריס דברי־הנערה, אשר היא קולעת אל השערה, וישכם בבקר ויביאה אל המלך ותפתור לו את חלומו. ויקח המלך את הנערה לאשה, וישם כתר מלכות בראשה.

„ספר־שעשועים״ יצא בשנת תרפ״ה בהוצאת „אשכול״ בצרוף מבוא גדול מאת הפרופ. דוידזון ובהוספת החבורים הקטנים של זבארה, מהם חשוב החבור „בתי־הנפש״, הכולל תורת הנתוח וחיי גוף־האדם בחרוזים.

II

יהודה בן יצחק שבתי: „מנחת יהודה שונא הנשים״.

באותו דור חי ופעל גם המשורר יהודה בן יצחק שבתי מברצלונא (נולד בשנת 1168), אשר אלחריזי מהלל אותו ומכנהו בשם „מעין המליצות״. מחבוריו חשוב ביותר הרומן הסטירי שלו: „מ נ ח ת י ה ו ד ה ש ו נ א ה נ ש י ם״, אשר גמר אותו, לפי עדותו, בשנת 1208 והקדישו לכבוד השר ר׳ אברהם אלפַחַר, שנשא משרה רמה בחצר אלפונס השביעי, מלך קסטיליה. הרומן כתוב בפרוזה חרוזית, משולבה בשירים קצרים לפי מתכונת המקאמות. תכנו — דברי לעג, שטנה וקטרוג על הנשים, האשמות בכל הפגעים והתלאות שבעולם.

הזקן ת ח כ מ ו נ י נטה למות ויצו את בנו יחידו ז ר ח להזהר מפני הנשים ולא לבוא בחברתן: „אם בצפון אשה תשכון, שים פניך נגד דרום, אם תשמע בין עֵדָה שמעה — מן העדה ההיא תרום, אם תשלח יד אל מלבושך,

הנצל ממנה ערום״. זרח שמר את פקודת אביו ויצא עם שלשת רעיו הנאמנים למרחקים, ושם הצליח בנאומיו הנלהבים ליסד אגודת־צעירים, הדוגלת בפרישות ומתנגדת לנשואין. אבל גם הנשים לא טמנו יד בצלחת, גם הן יסדו אגודה, ובעצת הזקנה כְּזָבִי הטילו על העלמה היפהפיה אַיָּלָה לפתות את זרח ולהוגותו ממסלתו. ואכן במהרה נלכד זרח ברשת, הוא שכח את צוָאת־אביו, נפרד מידידיו, והתמכר לאהובתו ושר לה שירי תאוה יוקדת: „צְבִיָּה אֵיוֹמָה, תְּנִי לִי חֲזֵה הַתְּנוּפָה!״ וכאלה. אבל ביום החתונה „סבביהו בכחש ויתנו לו לאשה את רְצָפָה בת אַיָּה״ — אשה מרשעת ומכוערה, וזו התחילה ללמדהו „דרך־ארץ״: „חגור מתניך, ואל תתן שֵׁנָה לעיניך, ואל תמרה דבר פי וקולי, ולך קח לי, כלי כסף וכלי זהב ושמלות, הנטיפות, השרות והרעלות, ומשכן ודירה, וכסא ומנורה — — — ומלבד אלה בגדים חמודים, לחגים, לשבתות ומועדים, וכהנה וכהנה ידך תביאנה. וזה לך האות: השנה הזאת תהיה לך לעצבון, והשנית לדאבון, לעבד תהיה אחרי היותך שר, ודומן על ראשך לא יחסר, כי לא יאות לך להיות אחד מעבָדַי, לצקת מים על יָדַי!״. מצבו של זרח הוא נורא, והמחבר מנחמו ואומר, שזוהי „צרת־רבים״: „אהה, זרח! אבוי לך, ואבוי לי... לכה נבכה וננוד לאחָדִים, לזמן הרע, אשר רדף כאויב ושמנו ביד נשים לעבדים״. ורעי־זרח קוראים אספה ומחליטים, שזרח יתן ספר־כריתות למרשעת, אבל הנשים מתנגדות בכל תוקף ודורשות, שבתור עונש על שהוציא שם רע עליהן, „לו תהיה המכוערה לאשה כל ימיו״. הצדדים מגישים אז את טענותיהם לפני משפט המלך. וכאן מפסיק המחבר את הרומן ומודיע: „תחכמוני זה לא נברא ולא היה, ולא נשא זרח את רצפה בת איה, ואלה המדברים כולם, מהם לא נברא אדם, כי־אם מלבי אני בודאם, ועל אדני־הכזב הוצק יסודם״...

כדאי לציין, שבשנת 1210 יצא משורר צעיר בשם יצחק להגן על הנשים, ולתכלית זו פרסם רומן סנגוריה בשם „עזרת נשים״.

„מלחמת החכמה והעושר״.

פחותה במעלה היא הפואימה המגמתית של משוררנו: „מלחמת החכמה והעושר״, המאוחרה בזמן (1214) והמוקדשה לנדיב טודרוס הלוי. תכנה קלוש, ורעיונה היסודי שטחי במאד, והוא כלול ב„פסק הדין, שהשכל והעושר גדולי־הדור שניהם, והמקנה והכבודה לפניהם, אלא שצריכים הם זה לזה, לפי שאין כל אחד ואחד לבדו כדאי לזה וכדאי לזה״.

אברהם בן שמואל הלוי אבן חסדאי: „בן־המלך והנזיר״.

משורר בעל כשרונות יותר נעלים היה א ב ר ה ם ב ן ש מ ו א ל ה ל ו י א ב ן ח ס ד א י, שחי בברצלונא ברבע הראשון של המאה הי״ג ונתפרסם ברומן המגמתי שלו „ב ן ה מ ל ך ו ה נ ז י ר״. הפבולה של „ב ן ה מ ל ך ו ה נ ז י ר״. עתיקה במאד ועברה דרך ארצות וספרויות שונות ונשתנתה חליפות. מוצאה מ ה ו ד ו, ובמקורה מתנָה היא את תוקף גדולתו וקדושתו, של בּוּדַה,

אבל בגלגולה היוני קבלה אופי מוסרי־נוצרי ושִׁנתה את שמה ל„בִּלַּעַם ויושפט": לנסיך ההודי יושפט, העובד לאלילים, בא הנזיר־הנוצרי בִּלעם, ובדברים מחוכמים ובמשלי־מוסר מוכיח הוא לו את אפסות האלילים ואת יתרון האמונה הנוצרית. היצירה הזאת הקיפה את כל ספרויות אירופה („בַּרְלַעַם ויושפט"), נתחבבה מאד על הקוראים בימי־הבינים, ובנדודיה הרבים הסתגלה לתרבויות והשקפות־עולם שונות והופיעה תמיד בצביון התקופה והמקום... לערבית נתרגמה יצירה זו לא מהודית או יונית, אלא, כמו שהוכיחו החוקרים כעת, מעבוד פרסי, בשפה הַפַּהְלָבִית, ובנוסח הערבי השתמש אבן חסדאי, אלא שנסח אותה „על טהרת הקודש", ברוח הדת הישראלית. ב„בן־המלך והנזיר" מסופר על בן־מלך צעיר, שאביו המלך גדלהו וחנכהו בארמון סגור ומסוגר על אי בודד ושמם, כדי להסתיר מעיניו את העמל והיגון, השולטים בעולם. המלך השתדל להגביר את השמחה בחיי בנו ולהבריח מפניו את צללי־התוגה, „למען ימאס הנער במהירות, את הדת והנזירות..." אבל הנער לא מצא ספוק בתענוגים, והוא השתוקק לדעת את העולם הגדול, את אמת־החיים... והנה באורח־פלא חודר אל חדרו המיוחד נזיר אחד, ה„מסיר את הלוט מעל פניו", ופתאם נפערת לפניו תהום־היסורים, שבה האנושית שוקעת מאז ומעולם. הנזיר מסביר לבן־המלך את תורת היהדות על כל עקריה והשקפותיה ומַתְוָה לפניו את הדרך, המובילה אל ההשתלמות המוסרית ואל האושר הנצחי בעולם־הבא. דברי הנזיר עשו רושם כביר על בן־המלך: „ויהי ככלות הנזיר את דבריו, והפסיק משליו ומוסריו, נבקעו מעינות בן המלך ולא שקטו ולא נחו, וארבות דמעותיו נפתחו — — — ויאמר: אינני בעיני בן־מלך, כי־אם בן־עבד... ה' הגדיל עלי חסדו וישלחך אלי לתת לי את עול מלכותו, ולהורישני עבודתו ויראתו — — —". בן־המלך והנזיר נפרדו אחד מהשני מתוך דמעות ונשיקות.

הערכה.

הספר הזה מלא וגדוש הוא משלים ומעשיות, דברי־מוסר ותוכחות, השאובים לא רק ממקורות ערביים, אלא גם מכתבי־הקודש, התלמוד והמדרשים. הספר כתוב בפרוזה חרוזית, משובצה שירים קצרים ונחמדים, ורק ג' הפרקים האחרונים, המרצים את תורת־הנפש, כתובים בסגנון פרוזאי־מדעי, ובכלל ערוכים הם לא לפי המקורות הערביים, אלא לפי ספרים דתיים־פילוסופיים שונים. ב„בן־המלך והנזיר" אין השובבות העליזה שב„תחכמוני" או ב„ספר־שעשועים" לזבארה, הספר כולו מוצעף בתוגה רכה ונושם ברוח הפיסימיות ההודית. רק במקומות בודדים מתפרצת תאות־החיים הבריאה וקושרת כתרים לימי־העלומים, לאהבה וליופי:

יַעֲלוֹז לְבָבְךָ בִּילַדוּתְךָ מְאֹד בָּחוּר, וְגִיל בִּימֵי־בְּחוּרוֹתֶיךָ———
הִתְעַלְּסָה תָּמִיד וְהִתְעַנֵּג, וְאָז יִיטַב לְבָבְךָ בְּאַחֲרִיתֶךָ!
מַה תִּסְגְּרִי, יַעֲלָה, דֶּלֶת לְפָנַי, הֲלֹא דַּי שׁוֹמְרִים לָךְ בְּצִפְעוֹנֵי לְחָיַיִךְ!

אוֹ תַחְפְּצִי לִי בְּתוֹךְ שַׁעַר לְדַבֵּר דְּבַר יוֹאָב לְאַבְנֵר, וְצוּר חַרְבּוֹ בְּעֵינַיִךְ...

אולם המוטיבים הארציים נחנקים במהרה בין שפעת הצלילים הנוגים־הקודרים:

נָשׁוֹק, אָחִי, בְּפִי חֶרֶב וְנָשֵׁק, וְאַל תִּהְיֶה שִׂפַת חֶשֶׁק כְּנוֹשֵׁק,
בְּחַר לְנָפֹל בְּיַד גּוֹזֵל וְשׁוֹשֵׁק, וְאַל תִּבְחַר לְהִתְחַבֵּר בְּחֶשֶׁק...
יְפִי אִשָּׁה לְבָבְךָ אַל יְפַתְּךָ, וְרוּחַ תַּאֲוָה אַל יְדַפְּךָ,
רָאֵה לְחִיָּה כְּגֵר־לַיִל, וְאִם לוֹ, פְּנֵי, תִּקְרַב, יְקוֹדוּ יִשְׂרְפֶךָ...

העולם מבהיק ונוצץ מבחוץ, ורקוב ונפסד הוא מבפנים: „כְּתַפּוּחַ בְּפָנָיו צָח וְאָדוֹם, וְתוֹלַעָה בְּתוֹכוֹ יֵשׁ וְרִמָּה"; הצולם היא ממשלת־המות:

עוֹלָם כְּמוֹ מִכְלָא, וְהַיָּמִים כְּמוֹ רוֹעֶה, וְאָדָם צֹאן וּבְהֵמוֹת יָעַר;
מָוֶת בְּכַר נִרְחָב, וְשָׁם יִרְעֶה וְשָׁם יִרְבַּץ אֱנוֹשׁ, יָשִׁישׁ וְשָׂב וְנָעַר;
קָבֶר כְּמוֹ שַׁעַר, וּבָא בוֹ כָּל אֱנוֹשׁ, מִי יֵדָעָה, מָה אַחֲרֵי הַשָּׁעַר?!

והעצה היחידה היא לדאוג לנפש, ש„תטהר מחלאת העולם הזה ולא תתגאל מתאוותיו הרעות המגונות, והחזיקה והגיעה אל האור העליון". אבן חסדאי היה ליריקון אמתי, והנעימה האיליגית־הלבבית מותחת על שיריו הקטנים חוט חן מיוחד, הוא ידע את סוד הצמצום בתכלית־השלמות, ידע לקפל בטורים מועטים מצבי־נפש ורעיונות מסובכים:

יוֹם אֶגְוָעָה, אַל תִּדְאֲגוּ רֵעַי, הֲלֹא רַגְבֵי נְחָלִים לִי צְרוֹרוֹת מֶר דְּרוֹר...
רוּחִי בְּקִרְבִּי כְּדְרוֹר בְּתוֹךְ פַּח, וּפַח נִשְׁבָּר, וְתִמָּלֵט וּמָצְאָה לָהּ דְּרוֹר.

או טור כזה: „אִם יָד לְךָ תִּקְצָר, וְלֵב יֵצַר, נְדוֹד הַרְחֵק!" וכאלה. אבן חסדאי היה אמן גדול להַשִּׁיב על הקורא את רוח העצבות המתוקה והענוגה, ובימי־הגלות הקשים נתחבב ספרו על העם, ועד היום רבו קוראיו בין החוגים הדתיים.

כדאי לציין, שאבן־חסדאי היה מלומד גדול ומתרגם חרוץ. הוא תרגם מערבית לעברית את „ספר התפוח", המיוחס בטעות לאריסטו, את ספר־המדות להפילוסוף הערבי אלגאזאלי בשם „מאזני־צדק", את „ספר היסודות" לר' יצחק ישראלי, את „ספר המצוות" לרמב"ם ועוד. אבן חסדאי לקח חבל פעיל בריב, שהתלקח בזמנו בין מצדדי הרמב"ם ומתנגדיו, וביחד עם אחיו ר' יהודה שלח מכתב חוזר לקהלות־ספרד וזרק מרה בקנאים, המעיזים לחלל את כבוד „הנשר הגדול" או להעליב את הישיש הנעלה רד"ק הנוטה אחרי הרמב"ם, ולדבריו היתה השפעה גדולה על חכמי־ישראל.

III

האפיס ההסטורי: „ספר־הישר".

מקום מיוחד תופס בפרוזה העברית בימי־הבינים הספר האפי־ההסטורי, „ס פ ר־ ה י ש ר", הכולל המון ספורים ואגדות, הרקומים על הרקע של התקופה העתיקה ביותר: מבריאת־העולם עד יציאת־מצרים. המחבר האלמוני השפיל לשבץ במסגרת ספורי־החומש הרבה אגדות ומעשיות, הלקוחות מהתלמוד, המדרש, הילקוט, „יוסיפון" וממקורות ערביים ואפילו נוצריים־אירופאיים, המאוחרים בזמן. המחבר הָשפע גם משירת־האבירים והקדיש דפים מרובים להרצאת הגבורות של בני־יעקב, ואת יעקב אבינו תאר בתור גבור ואיש־מלחמה, המשתרע על מחנות אויביו בחרבו השלופה ומפיל עליהם אימה ופחד, ואת דו־הקרב בין יהודה והנסיך יָשוב תאר לפי המנהגים, המקובלים בין האבירים בימי־הבינים. המחבר היה אמן גדול למזג יסודות עברים וזרים וליצור מהם יצירה חדשה בעלת שלמות גמורה. ספוריו מלבבים את הקוראים וכתובים בלשון יפה, צחה, קלה ונעימה, בלי חרוזים ומשקלים — בלשון ספורי־המקרא. ספוריו משתלבים ומתקשרים אחד עם השני, ו„רבים מספורי־התורה, שהם כספר החתום, מובנים לנו על־ידי ספורי־המחבר הקודמים" (א. גולדשמידט).

„ספר־הישר" נקרא גם בשם „תולדות אדם" או „ספר־דברי־הימים הארוך", ומפני שמובאים בו כמעט כל המשלים והספורים, הנזכרים בתנ"ך בשם „ספר־הישר" („הלא היא כתובה על ספר הישר", יהושע ו', י"ג ועוד) והקדמונים, חשבו גם חכמים וחוקרים, שבאמת הוא „ספר־הישר", הנזכר בתורה. גם בהקדמה של המביא לדפוס מסופר, שזהו „ספר־הישר העתיק, שנתגלגל כמה וכמה גלגולים, עד שנתגלה לעם: „תלמי מלך מצרים צוה לקבץ כל ספרי הדתות ודרש מאת היהודים גם את ספר תורתם, אבל הם שלחו לו את הספר הזה, כי אמרו: לא נוכל לתת ספר תורת ה' לאיש נכרי — — — וכאשר נחרבה ירושלים עיר הקודש, מצא חן בעיני טיטוס הרשע זקן אחד, אשר לו חבית מלאה ספרים, וטיטוס בנה לו בית מהוץ לשביליא, והבית ההוא עודנו עומד עד היום הזה, וממנו הגיע לידינו הספר הזה — — —". אולם מהדברים הללו אנו למדים, כי „ספר הישר" נתחבר בספרד. צריך להעיר, שאף־על־פי ש„ספר־הישר" היה במשך דורות ספר־מקרא זוביב על העם, בכל־זאת הביטו הרבנים עליו בעין זעומה, כי הכירו בו דברים, הזרים לרוח היהדות, ורק כאשר הרב המלומד ר' אריה די מודינה „הסיר ממנו את הזרות והכזבים", נדפס בפעם הראשונה בויניציאה בשנת שפ"ה (1625).

דוגמא: „יפיו של יוסף".

— — — ויוסף בן שמונה עשרה שנה, והוא בחור יפה עינים וטוב רואי, וכמוהו לא היה בכל ארץ מצרים: ותשא זְליכה אשת אדוניו את עיניה אל יוסף, ותדבק נפשה בו, ותסיתהו יום־יום

ותלבישהו בגדים חדשים לבקרים: ויהי כאשר לא יכלה לפתותו ותפול בחולי כבד מתאותה: ותבאנה כל נשי־מצרים לבקרה ותאמרנה אליה: מדוע את ככה דלה ורזה? ותען: היום יִוָדע לכן: ותעש להן משתה, ותתן בידם אתרוגים וסכינים לקלף את האתרוגים לאכלם: ותצו להלביש את יוסף בגדים יקרים ולהביאו לפניהן: ויבא יוסף לפניהן, ותבטנה כל הנשים ביוסף ולא הסבו את עיניהן ממנו: ותחתכנה כלן את ידיהן בסכינים, ולא ידעו את אשר עשו, כי לא הפנו ממנו את עפעפיהן: ותאמר אליהן זליכה: מה המעשה הזה, אשר עשיתן? ותראנה כל הנשים את ידיהן, והנה מלאות דם, וירד דמן על כל בגדיהן: ותאמרנה, כי זה העבד הרהיבנו ולא יכולנו להסיר עפעפינו ממנו, מיפיו: ותאמר אליהן: הלא ברגע אשר ראיתם אותו, קרה לכם הדבר הזה, ולא יכולתם להתאפק ולמשול ברוחכן: ואף אנכי, אשר הוא בביתי תמיד, ואראה אותו יום־יום, ואיך לא אדל ולא אמות מזה?!

משלים.

הוץ מספורים ואגדות, התפתח בספרותנו במאה הי"ג מ ק צ ו ע מ ש ל י ם. המשל היה תמיד בשביל חכמי־ישראל „אותה האבוקה הנפלאה, שלאורה מתחשפות ומתגלות לעם האבנים הטובות והמרגליות, הטמונות בתורת המוסר העברי" (שטינשניידר), המשלים מצויים לרוב בכה"ק, בתלמוד, במדרשים ובספרי־המוסר המאוחרים. אולם במאה הי"ג הוכנסו לספרותנו האוצרות הגדולים של חכמת־הודו: „משלי כְּלִילָה וְדִמְנָה" ו„משלי־סִנדבַּאר", ובאמצעות התרגום העברי קבלו אותם אחר־כך כל עמי־אירופה הנוצרים.

הספר „כלילה ודמנה" הוא יצירה מזרחית קלאסית, ומצטיין הוא בתכנו העשיר והמגוון, במכמני החכמה, הפשוטה ונשגבה כאחת, השקועים בשפעת ספוריו ומשליו, וגם בצורתו המיוחדת, צורת ההתול והלעג, הבדיחות והשעשועים. מגמת הספר היא: חנוך־השכל, הַיִשָרַת־ההנהגה ואמוץ־הלב במלחמת־החיים, חִזוק האמונה והיראה ופִתוּחַ הרגש המוסרי והשאיפה למעשים טובים. הספר חובר על־ידי הפילוסוף ההודי בִּידַבָּה ובִדְפַּאי (Bidhäpati), שחי במאה הרביעית לפני ספיה"נ, בתור ספר המלמד את „חכמת הנהגת־המלוכה" לא בצורת חוקים וכללים מנוסחים וקצרים, אלא בצורת משלים ושיחות חיות ועופות. הטופס ההודי אבד (חוץ מה' פרקים: „פַּנְטַשַׁנְטְרָה" — חומש), והספר נשתמר בתרגום פרסי, בשפה הפַּהְלָבִית (Pehleiwi), שנעשה על־ידי הרופא הפרסי בַּרְזַוְיָה (Barzau), ותורגם ערבית בימי הכליף אַל־מַנזור (754–775), ובמאה הי"ג תורגם פעמַים עברית: על־ידי ר' יואל ועל־ידי ר' יעקב בן אלעזר. המתרגם ר' יעקב בן אלעזר היה בלשן גדול; הוא חבר מלון גדול „ספר השלם" ותורת הפוניטיקה העברית בשם „פרדס רמוני החכמה", ואת תרגומו ערך לפי דרישת הנדיב הרופא בַּנְבְּנִשְׁתִי בפרוזה חרוזית משובחה, אלא שתרגומו לא הגיע לידינו בשלמות. כעת יצא הספר בהוצאת „דביר", מתורגם מערבית על־ידי אברהם אלמאליח. הספר „משלי סנדבאר" מוצאו גם

כן מהודו, ותורגם לעברית על־ידי מתרגם אלמוני בספרד, ורק על־ידי התרגום העברי נעשה גם לנחלת עמי־המערב.

נסיון ליצור משלים מקוריים עבריים נעשה בתקופה ההיא על־ידי ר׳ יצחק בן שלמה אבן סהולה בספרו „משל הקדמוני״ (1281). אבן סהולה נולד בשנת 1244 בספרד, בגוַאדַלסקַאר, גדל ונתחנך בעיר בּוּרגוֹס, כל חייו נָדַד והתפרנס מאומנות הרפואה. אבן סהולה היה לאומי־נלהב ויצא במחאה עזה נגד ההתבטלות בפני תרבויות זרות, נגד „הזמורות הנכריות, אשר נטעו בכרם ישראל״: „ראיתי רבים מהמון העם משתדלים בספרי מינים ותנחומי יונים, ומשלים הגרים ועמונים, וכלים שונים. ואען להם: אמרתי, ממחצב הקודש חֻצַבתם, וממקבת בור נָקרתם, ולמה מעלתם והשמתם חמדת קהלי, הלא כבני־כושיים אתם, ותשליכו אחרי גוכם כל תורה ומצוה... הנני בורא חדשה עתה תצמח, קחו לכם משל הקדמוני, אשר דברי קודש סגורים בלבו, והתבוננו בכל יום ובכל חֹדש, בחולין שנעשו על טהרת הקֹדש״. אולם אבן סהולה לא הצליח ביותר: משליו אינם אמנותיים, מסורבלים מליצות שדופות ועמוסים יסודות זרים לענין, והעיקר—אריכותם משעממת. למעלת ממשל־יוצר עברי אמתי הגיע בן דורו בֶּרכיָה בן נטרונאי הנקדן, אחד מגדולי הממשלים באירופה בימי־הבינים.

ר׳ ברכיה בן נטרונאי הנקדן.

תולדות חייו אינן ידועות לנו לגמרי. לפי השערת החוקרים חי במחצית השניה של המאה הי״ג בצרפת הדרומית והתפרנס ממלאכת העתקת ספרים, ועל־כן כנוהו „הנקדן״, כלומר סופר. הנקדן היה בעל השכלה פילוסופית רחבה, הוא תרגם לעברית את הספר הרומי „Questiones naturales״ של אֶדלארד מעיר בַּאת וקראהו בשם „דודי ונכדי״, מפני שהספר כולל וְכוּחַ בחכמת־הטבע בין דוד ונכדו, אולם נתפרסם הוא ביחוד בתור ממשל משלים על־ידי ספרו „משלי־שועלים״, הכולל ק״ז משלים, הכתובים בפרוזה חרוזית, בפסוקים קצרים ושנונים. את משליו שאב ממקורות שונים: מהתלמוד והמדרשים, מקובצי־המשלים אֶיזוֹפוֹס ובִדפַאי וכאלה, ורק חלק קטן מהם הוא פרי יצירתו המקורית, אבל הוא היה אמן גדול וידע לפחת רוח חיים וטבעיות ביצורים והמקרים. מדת הפזיזות של אבן־סהולה היתה זרה לרוחו: הוא היה מסתת ומקציע, מעבד ולוטש כל משפט והרוו, ומשליו יצאו קצובים ומדודים, ובפסוקיהם פועם הרתמוס של הפעולה הנמרצה וההבעה השנונה והמדויקה. גם הוא היה קנאי, לאומי נלהב (עיין הקדמתו ל„דודי ונכדי״), אבל במשליו התאמץ קודם כל להוציא מידו דבר נאה ומתוקן, ועל־כן הצליח ליצור יצירה עברית חדשה בספרותנו החולונית. דוגמאות.

אשר לו אורב, ופחד בוקר וערב.

„משל שור וארי ותיש״.

שור ראה ארי ויברח, כי אחריו ישאג וינהום ויצרח, ויתחבא באחד הפחתים, תחת זמרת העבותים, והנה שם תיש נסתר, מפחד לבו ידוד ויתר. ויאמר לו התיש: למה תפחד, הלא אני ואתה מגודלים בעדר אחד? ויען השור: כל הבהמות, אשר אראה עוד חיים, היו בעיני כשחלים וארים, ואם מצאתיך אתמול לא פחדתי, אך עתה מפני הארי נבעתי ונצמתי.

והמשל באיש אשר לו אורב, תמיד יפחד בקר וערב; בלכתו, בשבתו, בקומו ובשכבו. כל איש ואיש יחשוב כאויבו: עתה יאמר אהיה נרדף, ורדף אותו קול עלה נדף.

רודף אחרי כבוד ויקרה,
ינוסו ממנו מהרה.

„משל עכבר ושמש וענגים ורוח וחומה״.

עכבר אמר בלבו: זכר בלא אשה מה טיבו? וכל החי מכל בשר ראיתי, ואשה בכל אלה לא מצאתי. והנה נפשו נכספה, לדרוש ולתור אשה יפה, וטובה ולבנה־אדמדמת, ואשר לא מאכל טועמת... ולא מצא ברעיוניו אשה בלי דופי, רק השמש, אשר לה יופי... ויאמר לה: אהבת עולם אהבתיך, על־כן חסד משכתיך, ומֵהר אמהֵרך לי לאשה, ולי משפט הגאולה והירושה. ותען השמש במרמה: הזאת תחשוב לחכמה, לקחת אור אשר השך אֵמֶש? וזרח השמש ובא השמש, התעיף בו עיניך ואיננו, תמיד הענן יכסנו, והנני לענן שפחה נכבשת, כי ברצונו אני בכסות חשך מלובשת; אך אם אל הענן תשא עיניך, ידעתי, כי לא ישיב פניך. והעכבר בכליותיו ישתונן, ללכת בחפזה אל הענן, ויאמר: יגעתי ומצאתי רעיתי, יפתי, תמתי, אשר בעצת השמש אקחך, ותהי לי ולא אזנחך. ויען הענן: ביד הרוח ה׳ נתנני, כאשר יחפץ יַטֵני, ואם אשה כמוני תֵרָן, והיית נע ונד בארץ; עזוב שפחה וקח גברת, כי אני ביד הרוח נמסרת... וילך אל הרוח העכבר, וימצאהו בארץ מדבר. ויאמר: מכל הנשים אשר לי אחזה, אותך ראיתי לפני בדור הזה... ויען הרוח: באת לקחת אותי? לא ידעת את שפלותי, כי אין בי כח ועצמה, להפיל בגערתי חומה... וילך אל החומה ויאמר: באתי לפקדך לשלומים, וארשתיך לי בחסד וברחמים. ותען החומה בחֵמָה: להוכיח לי חרפתי וכלמתי, שלחוך אלי להבאישני, כי באת להזכיר עוני, באשר הם עולים ויורדים, ואבני ועפרי לא נדים, וכל עכבר ורמש מקורי הֶעֶרָה, ובי אין כח נגדם לעמוד, האשה כמוה תחמוד? — ובראות העכבר, כי נכזבה תוחלתו, ויקח לו אשה ממשפחתו, אשר נולדה בשכונתו בצדו, וימצא לו עזר כנגדו.

„משל שועל ונשר״

שועל הלך באחד הגנים, ועמו צאצאיו — שועלים קטנים. ויטש הנשר על האחד וישאנו, וירא השועל, כי האחד איננו, וישא עיניו והנה הנשר ישאהו על אברתו, וירם קולו ויבך ויצעק

לקראתו: לאט לי לבני והשיבהו, והארכת ימים, אם תנקהו, לבה הכריתנו ממשפחתו, אשר לא עמלת בו ולא גדלתו? שמע השכל ודעה, ולמה התגרה ברעה? הנשר לא אבה שמוע לקולו, והשועל הלך בדרך למולו, עד בואו אל יער גבה־קומה. וימלא השועל חמה, כי הנשר השליכו אל קנו לגוזליו, ויקרא השועל: אשרוף את קומת ארזיך ומבחר ברושיך. וישם השועל אש בבדיו, צמר ופשתים יחדיו, עלי־עץ ועצים יבשים, ונעורת וקוצים קשים, ויאמר: תמות נפשי עם פלשתים, ויִשָּׂרף בני עם הנשר ובניו, בטרם יהיה מאכל בין שניו... וכראות הנשר את האש הגדולה, זעק זעקה גדולה ומרה, ויאמר לשועל: קח בנך, אשר נפשו לך יקרה, וכבה את האש, אשר הצית בחרוניך, למה נמות לעיניך?..

צריך לציין, ש„משלי־השועלים" של הנקדן תורגמו בשנת 1561 על־ידי הנוצרי המלומד הַגִּיל לרומית, וליסינג הכניס חלק מהם לספרות האשכנזית.

בכאה הי"ג מתחילה תקופת־הירידה של היהדות הספרדית: ממשלת הערבים מתמוטטת (1236), והנוצרים כובשים את השלטון כמעט על כל חצי־האי הפירנאי, והכנסיה הקתולית קושרת מלחמת־השמד גם פה נגד היהודים, וחשכת־הגלות הולכת ומקדירה את מאורות־החיים גם בשביל אחינו הספרדים. לאט לאט נדמו צלילי־שירותיהם ומצהלות התוליהם וספורי־שעשועיהם, ורק קול הסליחה האשכנזית־הצרפתית בקע ועלה ביבבות ויללות מרות ואיומות על שבר־העם...

תוכן הענינים.

א

ר' משה בן יעקב אבן עזרא.

איש־האשכולות. רמב"ע בימי־עלומיו. „כתנות־פסים"; „תרשיש" או „הענק". דוגמאות: „איך אהיה", „יפת־תאר", „השכם לגן", „הנה העב", „חושו, תנו כל הון", „כפרוד אם אהי", באורים. שירי עגבים: „בנפשי יעלות", „עלימה זה צביה", „תרקד הצביה", „כסעיף הדס", „ראה מה נעמה", „ביד עפרת־ערב", „בנפשי ליל ידידות", „וגיל בחור באילת אהבים", באורים. אהבה נכזבה, תקופת הנדודים; „פתאם יצורי אוהבים", „ברשפי־הבכי", „הניאני זמן"; ידידותו עם רבי־יהודה הלוי: „ילדי ימים", „עיני־טלעים", באורים. תנחומים בחכמה, „הקיצותי תנומת רעיוני", „כתאב אלמתאצרה ואלמדכרה", קטעים מפרק ה'. „ערוגת־הבושם". מות אהובתו: „עמדה עלי משבר"; „הציקוני שעפי"; אכזבה ותשובה: ר' משה הסלח: „זמן הכלי", „נפשי אויתיך", „בני עולם", „תבל באשת פתיות", „יזכר גבר", „אשר בנה", „חנם אדמה", „איה קברות", „קברים מן זמן", באורים. „אדון היושב", מוסיבים לאומיים: „גלאה להיליל", „מפאת אפלתה", „שמש צדקה", באורים. דעת הבקורת על הרמב"ע, גורל עזובנו הספרותי. המשורר האסטזיקון.

עמוד 3—30

ב

רבי יהודה הלוי.

תולדות חייו: חנוכו והשכלתו, בריתי־ידידותו עם הרמב"ע, יחסו לחכמת הרפואה. התקופה הראשונה ביצירתו. שירי־אהבה: „יפי־קול", „בעלת כשפים"; משיריו אל ה־צביה" שלו: „ליל גלתה"; „ציון", שיחות קצרות בינו ובינה. שירי־פרידה: „מה־לך, צביה?", „צבית־חן", „שלום לצביה", באורים. שירי־חתונה: „ראו חִפָּה", „בכל אף", „יונה על", „צאי יפה", באורים. שירי־יין: „כך אעיר", „בדמי גביעינו", שירי־ידידות: „ארץ כילדה", „איך אוריך", „בכה על מחרת היום", באורים והערכה. המשבר: „כנדה היתה", „ה' נגדך"; שירי־הנשמה: „יחידה. שחרי", „ישנה בחיק". בתאום הדת: „בכל לבי", „עכדי זמן", „יקרה שכנה", „יה, אנה אמצאך", היסוד הלאומי. שירי כנסת־ישראל בגלות: „יונה נשאתה", „יונת רחוקים", „ידידי, השכחת", „יָמֵי כלו", „שמש וירח", באורים. האידיאולוגיה הדתית הגלותית, דרך־החיים „וחטאת ישראל" בגלות, האידיאל „הציוני". שירי־ציון: „לבי במזרח", „יפה נוף", „ציון הלא תשאלי", באורים והערכה. החלטתו לעלות לארץ־ישראל, הפולמוס עם ידידים, „דברך במור עובר", באורים. שירי־מסע: „הציקתני תשוקתי", „לך נפשי בטחה", באורים. שירי־ים: „הבא מבול", „התרדף נערות", „ים סוער", באורים והערכה. ריה"ל במצרים, „הפשט הזמן", מוסר־כליות, „היוכלו פגרים", „לא העגנים", באורים והערכה. קרים כללים: אישיות טרגית־רומנטית, הינריך היינה על הלוי; נביא־הגלה. ריה"ל — אמן הצורה הפיוטית. הרושם שעשה על העם, האגדה על־דבר מותו.

עמוד 31—80

ג

רבי אברהם בן מאיר אבן עזרא.

תולדות חייו: נדודיו וטלטוליו. תראב"ע בתור ממיץ ההשכלה העברית־הספרדית. הראב"ע בתור מדקדק. הראב"ע בתור מבאר כת־ק. עבודתו המדעית. קרים כלליים. הראב"ע המשורר. שירי־הגיון: „אמונתו תַראה", „איך תחשה", „אבסתה על פרצלי", „בן־אדמה". „אל בית־המלך", תוכחה. מוסיבים לאומיים: „איה נבואות", „אהה יָרד". „נדוד הסיר אוני"; מקינותיו על מות בנו. „אבי־

הבן". הומוריסקות: "אשכים לבית השר", "גלגל ומזלות", "מעיל יש לי", "על הזבובים". סטירות, דברי־פולמוס ומכתמים: "כבודי במקומי", "על הדגה", "מלובש, משובץ". "על העיר מורה", "על איש כילי", "אלו לפי אידי", "יש עם", "שירי עם ועם", "מילדי יום". שירי־הוכיח: ריב האברים. "לכבוד רש"י", יחסו אל רבנו תם. חידות ושירי־שחוק. זקנתו ומותו.

עמוד 81–98

ד

ר' יהודה בן שלמה אלחריזי.

אלחריזי בברצילונא. המרכז התרבותי העברי בפרובינציאה. הקמחים: ר' יוסף ב"ר יצחק ו"ד"ק. התיבונים: ר' יהודה בן שאול ור' שמואל בן יהודה. אלחריזי במרסיל, תרגום פירוש המשניות של הרמב"ם, תרגום "מורה נבוכים". גדודיו, גורלו בימי־השקיפה. המקאמות של אלחריזי, "מחברות איתיאל". "תחכמוני", תוכן הענינים, הומור וכשירה, מלאכתיות ואמנות, הסגנון המוסיבי, ערכו של אלחריזי. מן ההקדמה לספר "תחכמוני", מתוך שער ראשון: ערך הלשון העברית, ולמי הקדיש המחבר את ספרו. גדולי־המשוררים העברים בספרד, שער ג'; תולדות השירה העברית בספרד, שער י"ח; "הגמלה", שער ד'; פתויי־יצר־לב האדם, שער י"ג; "בירושלים", שער כ"ח; שאלות והשובות בחכמת־החיים, שער ל"ו; אמרי־בינה שונים, שער מ"ד.

123

ה

התפתחות הפרוזה החרוזית העברית בימי־הבינים.

הפרוזה החרוזית, ר' יוסף בן מאיר אבן זבארה, "ספר שעשועים", תוכן הספר, דוגמאות: "השועל והגמר", "הפרש והאלמנה", "הנערה הכפרית החכמה". יהודה בן יצחק שבתי: "מנחת יהודה שונא הנשים". ר' אברהם בן שמואל הלוי אבן חפדאי: הרומן הדידקטי "בן־המלך והנזיר", הערכה. האפוס ההסטורי "ספר הישר", דוגמא: "יפיו של יוסף". משלים: "כליל ודמנה", "משלי סנדבאר", "משל הקדמוני" לר' יצחק אבן־סהולה. ר' ברכיה בן נטרונאי הנקדן, "משלי שועלים", דוגמאות: "משל שור וארי ותיש", "משל עכבר, שמש, רוח וחומה", "משל השועל והנשר", סיום.

138

שני הספרים נסדרו בדפוס נ. קרונינברג, בילגורי.